

BİJAN CEZANİ

İRAN MEŞRUTİYET DEVRİMİ

Güçler ve Amaçlar
(1906-1911)

İstanbul, 2014

BİJAN CEZANİ

İRAN
MEŞRUTİYET DEVRİMİ
Güçler ve Amaçlar
(1906-1911)

Kaynak Yayınları No: 736
Yayıncı Sertifika No: 14071
ISBN: 978-975-343-878-0

1. Basım: Mayıs 2014

Genel Yayın Yönetmeni
Sadık Usta

Editör
Arif Bingöl

Redaktör
Ali Eren

Sayfa Tasarım
Güler Kızılelma

Kapak Tasarım
Çağlar Yalçın

Kapak Fotoğraf
Settar Han ve diğer İran Meşrutiyet devrimcileri.
(Tebriz Meşrutiyet Müzesi'nden alınmıştır.)

Baskı ve Cilt
Kayhan Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.
Davutpaşa Cad. Güven San. Sit. C Blok No: 244
Topkapı-Zeytinburnu/İstanbul
Sertifika No: 12156

© Bu kitabın yayın hakları Analiz Bas. Yay. Tas. Gıda Ticaret ve Sanayi Ltd. Şti.'nindir.
Eserin bütün hakları saklıdır. Yayınevinden yazılı izin alınmadan kısmen veya tamamen
alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

ANALİZ BASIM YAYIN TASARIM GIDA TİCARET VE SANAYİ LTD. ŞTİ.
Galatasaray, Meşrutiyet Caddesi Kardeşler Han No: 6/3 Beyoğlu
34430 İstanbul
www.kaynakyayinlari.com • iletisim@kaynakyayinlari.com
Tel: 0212 252 21 56-99 Faks: 0212 249 28 92

BİJAN CEZANİ, 1938 yılında Tahran'da doğdu. İranlı ünlü Marksist ve entelektüeldir. İran Marksistleri içinde Meşrutiyet Devrimi konusunda en yetkin aydınlardan biridir. Ailesi, Şah Rıza'nın sürgünüyle başlayan siyasal özgürlük döneminden Muhammet Mossadegh'in devrilmesine kadarki dönem içinde Tudeh Partisi'ne katıldı. Polis memuru olan babası 1945'te Tudeh Partisi'nde aktif rol oynadı. Annesiyse kadın kollarında görev aldı. Cezani, 10 yaşındayken 1948 yılında Tudeh gençlik organizasyonuna katıldı. Tudeh Partisi 1949 yılında yasadışı ilan edildikten sonra Tudeh gençlik partisindeki faaliyetlerine devam etti. Bundan sonra Bijan Cezani'nin mücadelesi farklı bir boyut kazandı. İran Halk Fedaileri Örgütü'nün kurucuları arasında yer aldı. Bundan sonra tutuklanan Cezani, 1975 yılında İran'ın Evin hapishanesinde arkadaşlarıyla birlikte öldürüldü.

BİJAN CEZANİ

İRAN

MEŞRUTİYET DEVRİMİ

Güçler ve Amaçlar
(1906-1911)

Farsçadan Çevirenler
Ramin Cabbarlı - Türkan Urmulu

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	13
-------	----

I. BÖLÜM İRAN MEŞRUTİYET DEVRİMİ

BİRİNCİ KISIM	
İRAN'IN SÖMÜRGEÇİ DEVLETLERLE İLİŞKİSİ VE	
YABANCILARIN İRAN'DAKİ NÜFUZU	
Safevi Döneminde İran-Avrupa İlişkileri	17
Kaçar Döneminde İran'la Yabancıların İlişkileri	20

İKİNCİ KISIM	
MEŞRUTİYET DEVRİMİ'NDEN ÖNCEKİ TOPLUMSAL DURUM VE	
DEĞİŞİM	43
Köyler ve Şehirlerin Durumu	44
İdari Aygıt ve Saray	47
Feth Ali Şah Döneminde İran Ordusunun Durumu	48
Emir-i Kebir'in Toplumsal ve İdari Reformları	50
Mirza Hüseyin Han Sipehsalar ve İcraatları	56
Mirza Malkom Han Kimdi ve Ne Diyordu?	57
İttihat-ı İslam Hareketi: Seyit Cemalettin Afgani ve	
Mirza Rıza Kirmani	60
Muzaffereddin Şah'ın Reformlarının Listesi	64
Muzaffereddin Şah'ın Toplumsal Reformları	65
Muzaffereddin Şah Dönemindeki Gazete ve	
Okulların İsimleri	66
İran'daki Toplumsal Sınıflar ve Katmanlar	70

ÜÇÜNCÜ KISIM

İLK GENİŞ HALK HAREKETİ: RÉGİE SÖZLEŞMESİ VE TÜTÜN AMBARGOSU

Sözleşme Neydi ve İmtiyaz Nasıl Verildi?	75
Sözleşmenin Zarar ve Hasarları	77
Rusya ile İngiltere'nin Diplomatik Rekabeti	85

DÖRDÜNCÜ KISIM

İRAN MEŞRUTİYET DEVRİMİ'NİN KISA TARİHİ

Tüccarların Belçikalılara Karşı Mücadelesi ve Hükümete Karşı Dini Âlimlerin Birleşmesi	89
Tahran Eylemleri ve Kum Şehrine Göç	92
İngiltere Büyükelçiliği'nde Oturma Eylemi	94
Meclisin Açılışı	95
Anayasa Mütemmiminin Onaylanması	97
Meşrute (Meşrutiyet egemenliği) mi Meşrue (Şeriat egemenliği) mi?	98
Meclis Topa Tutuldu: Darbe	98
Tebriz Hâlâ Direniyor	100
İsfahan ve Reşt Şehirlerinin Fethi	101
Tahran'ın Fethi ve Devrimci Sefer	103
İkinci Meclisin Açılışı ve Bu Dönemin Önemli Olayları	104
Rusya Ültimatomu ve Meclisin Kapanması	106

II. BÖLÜM

İRAN MEŞRUTİYET DEVRİMİ'NİN GÜÇLERİ VE AMAÇLARI

BİRİNCİ KISIM

MEŞRUTİYET DEVRİMİ'YLE MUTABİK OLAN GÜÇLER

Tüccarlar, Esnaf ve Zanaatkârlar	111
Orta Sınıfa Mensup Aydınlar	116
Devrimden Önceki Reformcular	118
Meşrutiyet Dönemi'ndeki Aydınlar ve Gazeteciler	120
İlahiyat Talebeleri	122
Yeni Okulların Öğrencileri	123
Yurtdışında Yaşayan İranlılar	123
Şehir Halkı ve İşçiler	124

İşçilerin Durumu ve Roller	125
Şehir Halkı Ne Yapıyordu?	126
Encümenlerin Rolü	129
İran Meşrutiyet Devrimi'nde Kadınların Rolü	134
Mücahitler ve Tebriz Savaşları	137
İran Meşrutiyet Devrimi'nde Köylüler	146
İran'a Yabancıların Yardımları	149

İKİNCİ KISIM

İRAN MEŞRUTİYET DEVRİMİ'NİN İKİ YÖNLÜ GÜÇLERİ	163
İran Meşrutiyet Devrimi'nde Din Âlimlerinin Rolü	163
Gerici Din Âlimleri, Saraylılar ve Sömürgecilerin İşbirlikçileri	179
Tebriz'deki Gerici Din Âlimleri	188
Meşrutiyet Devrimi'nde İran Kabileleri ve Göçebeleri	190
Meşrutiyet Devrimi'nde Bahtiyariler	196
Meşrutiyet Dönemi'nde Dini Azınlıklar	204

ÜÇÜNCÜ KISIM

İRAN MEŞRUTİYET DEVRİMİ'NE KARŞI OLAN GÜÇLER	211
Mülk Sahipleri ve Soylular	211
Şah ve Saraylılar	216
Sömürgeci Devletlerin İran Meşrutiyet Devrimi'ndeki Nüfuzları ve Siyasi Roller	222
Çarlık Rusya'nın İran'daki Siyaseti	223
İngiltere'nin İran'daki Siyaseti	228
Diğer Yabancı Ülkelerin İran Siyasetleri	234
Osmanlı Devleti'nin İran Siyaseti	237
İran Devrimi'nde Amerika'nın Rolü	238
Kazak Tugayı ve Sömürgeci Devletlerin Silahlı Saldırıları	240
Yabancıların Denetimi Altında Oluşan Diğer Silahlı Güçler	247
Yabancı Güçlerin Silahlı Müdahaleleri ve Saldırıları	248

DÖRDÜNCÜ KISIM

İRAN MEŞRUTİYET DEVRİMİ'NİN AMAÇLARI	253
Siyasi Amaçları	254
İktisadi Amaçları	260
Toplumsal Amaçları	266

III. BÖLÜM

İRAN MEŞRUTİYET DEVRİMİNDE MÜCADELE YÖNTEMLERİ

BİRİNCİ KISIM

DEVRİMCİLERİN YÖNTEMLERİ	275
Barışçıl Mücadele Yöntemleri	276
Dini Meclislerden Yararlanmak	276
Oturma Eylemi	276
Yabancılardan Yardım Almak	282
Muhafazakârlıkla Anlaşma Yapmak Devrime İhanet midir?	287
Gericiliğe Karşı Keskin ve Devrimci Mücadele	294
Yabancı Emtiaya Ambargo Koymak	298
Terör	299
Silahlı Direniş	301

İKİNCİ KISIM

DEVİRİM DÜŞMANLARININ YÖNTEMLERİ	305
Serseriler, Çapulcular ve Haydutlar	306
Darbe	307
Öldürme ve Yağma	309
Devrim Liderliği Nasıl Fesatlığa Düşüyor	311

SONUÇ	313
--------------	------------

KAYNAKÇA	315
-----------------	------------

AD DİZİNİ	317
------------------	------------

ÖNSÖZ

Meşrutiyet Devrimi, İran tarihinin önemli olaylarından biridir. İran Meşrutiyet Devrimi'yle aynı zamanda ortaya çıkan toplumsal değişimleri ve bu devrimin İran'da meydana getirdiği siyasi ve toplumsal etkileri araştırmak herkes için özellikle İran gençliği için gereklidir.

İran Meşrutiyet Devrimi'nin yakın bir tarihte ortaya çıkması ve İran toplumu için bir dönüm noktası olması bu devrimi daha yakından tanımamızı gerektiriyor. Hatta Meşrutiyet Devrimi'ni incelemekten İran çağdaş tarihi araştırılamaz. Bu devrimi anlamadan günümüzün toplumsal ve siyasi olayları hakkında sağlıklı bir fikir ortaya koyamayabiliriz.

İran Meşrutiyet Devrimi'nin tarihi önemi ve kıymeti beni bu konuda araştırma yapmaya yöneltti. Bu devrim hareketini geniş bir perspektifle ve titiz bir çalışmayla incelemeyi amaçladım. Bahsettiğim amaç doğrultusunda araştırmalarımı devam ettirdim ve sonunda bu kitap ortaya çıktı.

Herhangi bir devrimi veya toplumsal hareketi tanımak için o devrim veya hareketin güçleri ile amaçlarının belirleyici temel faktörler olduğu düşünülebilir. Bu yüzden de Meşrutiyet Devrimi'nin Güçleri ve Amaçları başlığı seçilmiş ve incelenmiştir. Bu nedenle toplumun hangi sınıf ve tabakaları meşrutiyet hareketine katıldılar, katılanların hareketteki rolleri nelerdi ve ne kadar etkili olmuşlardı?

Biz bir toplumsal hareketin güçlerini konuşuyoruz. Bu toplumsal hareketin istek ve amaçları nelermiş? sorusunu sorarak yönleri ve amaçları araştırıyoruz. Aslında bu iki konu birbiriyle bağlantısı bakımından tek konu olarak da kabul edilebilir. Devrimin amaçlarını araştırmak, hareketin esas yönünün hangi taraf olduğunu bize gösteriyor. Başka bir ifadeyle söylemek gerekirse, devrimin sivri köşesi düşmanın hangi sınıfına yöneltilmiştir? Yukarıdaki iki soruya cevap ararken üçüncü bir konuya rastladım: Mücadele yöntemi. Mücadele yönteminin devrimin güçleri ve amaçlarıyla orantılı olduğunu gördüm. Son tahlilde içeriğinden ve konusundan dolayı kitabın adı *İran Meşrutiyet Devrimi* oldu.

Öncelikle İran toplumunda sömürgeciliğin oynadığı rolün ve sömürgeciliğin devrimdeki etkisinin açıklanması gerekmektedir. Bu nedenle meşrutiyet döneminden önce sömürgeci devletlerle İran arasındaki ilişkiler Giriş bölümünün ilk konusu.

Giriş bölümünde İran'ın toplumsal durumu ve değişimlerden bahsettikten sonra İran Meşrutiyet Devrimi ve Régie İmtiyazı adıyla bilinen tütün tekel imtiyazını kısaca anlatmamız gerekti.

Bijan Cezani
Eylül 1962

I. BÖLÜM
İRAN MEŞRUTİYET DEVRİMİ

BİRİNCİ KISIM

İRAN'IN SÖMÜRGEÇİ DEVLETLERLE İLİŞKİSİ VE YABANCILARIN İRAN'DAKİ NÜFUZLARI

Safevî Döneminde İran-Avrupa İlişkileri

İran sarayı ilk defa Safevî döneminde Avrupalı büyükelçilerin ve danışmanların girişine şahit oluyor. Safevî Devleti, sarayı özellikle birinci Şah Abbas zamanında merkezileşmiş bir kurumdu. Bu kurum her açıdan ülke sorunlarını çözmeye ve İran uygarlığını geliştirmeye çalışmıştır. İran tarihinin bu aşaması sömürgeci devletlerin ticari heyetleri ve savaş gemilerinin Asya topraklarına el atmasıyla aynı zamana rastlıyor. Portekizliler, Asya'ya oradan da İran sahillerine doğru yürüyen ilk sömürgecilerdir. İşte bu dönemde yabancılar İran'ı dolaşmaya başladılar. Avrupalılar bu yolla Safevî ülkesini tanımaya başladılar. Anthony Jenkinson, Kraliçe Elizabeth'in Şah Tahmasb'ın sarayına gönderdiği ilk İngiliz büyükelçisidir. İngilizler Hindistan'a el atmanın hazırlıklarını yapıyordu. Menfaatleri icabı Portekizlileri Hindistan'dan çıkarmak için de İran sahillerinden harekete geçmeleri gerekiyordu. Shirley, kardeşleri (Anthony ve Robert) ve onlara refakat edenlerle birlikte Şah Abbas'ın sarayına geldi. Anthony Shirley, İran hükümdarı tarafından Avrupa devletlerine gitmek üzere görevlendirildi.

İlk olarak Portekizliler 1913 tarihinde Bahreyn'i ele geçirdiler.¹ *Tarih-i Âlem Aray-i Abbasi*'nin yazarı 1030 yılının olaylarından bahsederken, Şah Abbas'ın Fars Valisi Allah Verdi Han'ı Portekizlileri Basra körfezinden çıkarmak için görevlendirdiğini ve o yıl Bahreyn adalarının geri alındığını yazar.² İngiltere anlaşmalarının bütününde Bahreyn'in 1032 yılına kadar yani İranlılar onları dışarı çıkarana kadar Portekizlerin elinde olduğu yazılıdır. George Nathaniel Curzon'un *İran ve İran Meselesi (Persia and the Persian Question)* adlı kitabında şöyle yazıyor: "Portekizliler 1035 yılında Şah Abbas'la bir antlaşma yaptılar. Bu antlaşmayla esasen körfez sahillerinde ele geçirdikleri ne varsa hepsini geri verdiler. Sadece Bahreyn'in inci çıkarma kısmını ellerinde tuttular."³

Portekizliler Basra Körfezi'nden çıkarıldıktan sonra Portekiz'in İran çevresindeki nüfuzu sonsuza dek sona erdi. Portekizliler kovulduktan sonra Şah Abbas, İngiltere ve diğer Avrupa devletlerine Basra Körfezi'nde ticaret yapmaları için izin verdi. Ayrıca Edward Koton adlı kişi 1628 yılında İran sarayına tayin edildi.

Safevî döneminde İngiltere'yle iyi geçinmeye çalışılmış, Portekiz'le mücadele edilmiştir. Safevî için iki devlet tehlike oluşturmuyordu: Birincisi İran'a sömürge gözüyle bakan Osmanlı Devleti. İkincisi ise günden güne İran sınırlarına yaklaşan ve hırsı artan Rusya İmparatorluğu.

Rus çarlarının içinde İran'la temas giren ilk kişi Büyük Petro'ydu. O 1711 yılında Osmanlı Devleti'yle savaştıktan sonra İran'a yöneldi. 1715 yılında Petro'nun sarayından olan Artomy Valinsky adında biri, Şah Sultan Hüseyin-i Safevî'nin sarayına büyükelçi olarak gönderildi. O İran sarayıyla ilişki kurmaktan başka İran'ın kuzeyi ve özellikle de Gilan'da stratejik araştırmalar yapmak için görevlendirildi. Bu olayla birlikte Rus Çarı Gürcistan ve Ermenistan'daki dindaş emirleriyle irtibata geçti ve kendini Ermenistan ve Gürcistan'daki Hristiyanların koruyucusu ilan etti.

Afganlar, İran sarayını ele geçirdiklerinde (1722), Büyük Petro Safevîlerin saltanatını koruma bahanesiyle İran topraklarına saldırma planını uygulamaya başladı. Mayıs ve Haziran aylarında Volga yolundan Niternokorot'a ve oradan da Hacı Tarhan'a gidip kara ve deniz İran'ın hâkimiyetindeki Derbend şehrine saldırdı. Yüz bine yakın atlı, yaya ve Kazak askerlerinden oluşan bir orduyla yapılan bu saldırıda

1 *Encyclopedia Britannica*, "Bahreyn" başlığı altında.

2 *Tarih-i Âlem Aray-i Abbasi*, s.689.

3 Curzon, *Persia and the Persian Question*.

İran'ın tek gücü durumundaki Azerbaycan ve Gilan'ın pek de kuvvetli olmayan yöresel orduları yenildiler. Rus orduları 1722 Kasım'ında Reşt şehrine girdi. 1723 Temmuz'unda Bakü halkı teslim oldu. 1723 Eylül'ünde Sankt Peterburg'da Rus Çarlığı ile İran sarayının elçileri arasında bir antlaşma yapıldı. Antlaşmada Çarlığın, Safevî hükümdarı Tahmasb'a yardım için bir güç göndermesi kararlaştırıldı ve bunun karşılığında İran hükümdarından Derbend, Bakü, Gilan, Mazenderan ve Esterabad bölgelerini sonsuza dek Rusya'ya vermesi istendi. Büyük Petro bununla yetinmedi. Özellikle Hazar'ın doğu sahillerine ve Orta Asya'ya odaklandı. 1716 yılında bir kişiyi iki kale yapmak için görevlendirdi. Kalelerin biri eski Ceyhun Nehri'nin yatağında ve diğeri şimdiki Krasnovodsk (Rusçası Красноводск) şehrinin olduğu yerde yapıldı. Aynı kişiyi Hive Hanı'na Rusya'nın denetimini kabullenmesi için ikna etmeye ve Rusya'dan Hindistan'a giden ticaret yolunun Rus tacirlerine açılmasını istemesi için gönderdi. Ama Petro ve askerleri bu görevde başarısız oldular ve Rusya büyükelçisi feci bir şekilde öldürüldükten sonra Rusya'nın bu planı yüz elli yıl boyunca düşüncede kaldı ve ertelendi.

İran tarihine Nadir Şah'ın gelmesi ve onun İran'ın batı ve doğu sınırlarında yaptığı dehşet verici savaşlarla birlikte Ruslar, mecburen bölgedeki amaçlarından vazgeçtiler ve II. Tahmasb'la yaptıkları sözleşmeyi unutmak zorunda kaldılar. Afşar Hanedanı ve Zend Hanedanı dönemlerinde İran ve Avrupa arasındaki siyasi ilişkiler yine durağan bir hal aldı. Bu dönemin bütününde İran'da meydana gelen sürekli savaşlar neticesinde Avrupa'yla olan ticari ilişkiler ve yabancıların İran'da dolaşmaları uzun bir süre durduruldu. Kerim Han-ı Zend döneminde İngiltere'nin Basra Körfezi'ndeki görevlisi William Andrew Price,⁴ Buşehr şehrinde bir fabrika yapmak için Kerim Han'ı ikna etmeyi başarır. Benjamin Jarvis⁵ Buşehr'e yerleşir. Bu emre esasen İngiliz tüccarlar Buşehr'de olan mallarını ülkenin diğer noktalarında satma iznini kazanırlar.

Söylemeden geçmeyelim ki, Kaçarların saltanatlarının başlanmasından ve kurucusu Ağa Muhammet Han'dan önce İran vatandaşı olan mahalli Hristiyanların yaşadığı kasaba ve bölgeler Rusya'nın himayesi altına girdi. Özellikle Gürcistan ve onun hükümdarı Heracilius, Rus Çariçesi İkinci Catherine'in himayesi altına girmişti. Ağa Muhammet Han'ın başlangıçta Gürcistan'a yönelen hamlesi Gürcistan'a nüfuz etmek içindi. Diğer taraftan İngiltere'nin Doğu Hindistan şirketi, Hint'te Kaçarların nüfuzunu artırmış ve böylelikle İran'ın doğu sınırlarında yeni bir mesele yaratmıştı.

4 W. A. Price.

5 B. Jervic.

Genel olarak İran'ın Safevî döneminde Avrupa'yla olan ilişkileri tek taraflıydı. Yani Avrupa devletlerinin İran'ı sömürme amaçları vardı ve farklı yollarla İran'ın durumundan haberdar olmak istiyorlardı. İran Devleti'yse Avrupa'nın durumu ve Avrupalıların yaşam tarzı hakkında tamamen bilgisizdi ve onların İran'a karşı olan özel hırslarından habersizdi.

Kaçar Döneminde İran'la Yabancıların İlişkileri

İkinci Catherine döneminde, sarayın her şeyiyle ilgilenen Platon Zubov,⁶ kardeşi Valerian'ı İran'ı ele geçirmek ve Hindistan'la ilgi kurmak için görevlendirdi. 1796 Şubat'ının sonlarında Valerian Zubov Petersburg'dan hareket etti ve aynı yılın Eylül ayında İsfahan'da olacağını sözünü verdi. Valerian ve diğer Rus komutan Korsakov,⁷ otuz bin askerle Bakü'ye kadar geldiler. 1796 Eylül'ünde hâlâ ordaydılar. Catherine'ın sarayı, planın zayıflığının ve uygulanamayacağının farkına vardı. Valerian Zubov, Catherine'ın 1796 Kasım'ında ölümüne kadar Bakü'de kaldı ve yeni imparator Pavel hemen İran'a taarruz planını durdurdu. Ağa Muhammet Han 1795 yılında, Tahran'da kendine İran Şahı unvanını verdi. Aynı yıl Gürcistan'a taarruz etti. Meşhur Gürcistan savaşında Catherine'ın himayesi altında olan Heraclius yenildi. Bu olay Valerian Zubov'un bahsi geçen taarruzuna neden oldu.

Böylece İran saltanatı Feth Ali Şah'ın eline geçtiğinde İran ve Rusya ilişkileri hiç de dostane değildi. Rusya güney sınırlarını İran'ın zararına genişletip bütün sömürgeci devletlerin odak noktası olan Hindistan sınırlarına yaklaşmak istiyordu.

İran-Fransa İlişkisi

Fransa ve İngiltere Hindistan'a nüfuz ettiğinden ve sonradan da onu sömürge haline getirdiğinden beri İngiltere ilk defa 1600 yılında (Hicri 1008) Hindistan'a el atmaya başladı. İngiltere'den önce Fransızlar 1503 yılında bazı teşebbüslerde bulunmuşlardı.⁸ Avrupa'nın bütün sömürgeci devletleri bu değerli payı ele geçirmek için çabaladı.

İran, Hindistan'ın kara yolu üzerinde olduğu için özellikle dikkat çekiyordu. Rusya sınırlarını Kafkasya'da genişletmek istiyordu. Buna ilaveten Hindistan'a karşı da özel bir ilgisi vardı.

⁶ Platon Zoubof.

⁷ Karsakof.

⁸ Said Nefisi, İran Çağdaş Tarihi, c.1, s.90.

Fransa'nın cihana açılan İmparatoru I. Napoleon (Bonaparte), İngiltere'yi aciz bırakmak ve Fransa'ya bir sömürge kazandırmak için Hindistan'a saldırı planını ortaya koydu. Fransa, Hindistan'la arasındaki mesafeye ve İngiltere'nin deniz gücüne ve Avrupa'daki diğer çeşitli sorunlara rağmen bu planı uygulamak için hazırlıklara başladı.

Napoleon'un Ağa Muhammet Han'ın Gürcistan'a yaptığı başarılı taarruzdan haberi vardı. Özellikle Nadir'in Hindistan'a açtığı savaştan dolayı İran'ın önemli bir savaş gücüne sahip olduğunu sanmışlardı. Napoleon'un böyle düşündüğü sıralarda İran ordusu Rusya'yla savaş halindeydi. Bu savaşlar 1803'ten 1813'e kadar sürmüştü.

Bu savaşın ilk dönemlerinde, Feth Ali Şah, Çarlık Rusya'nın İmparatoru I. Alexander'ın karşısında kendi güçsüzlüğünün farkına vardı. Bu yüzden Napoleon'dan yardım isteme kararı aldı. Tabii Rusya ile Fransa'nın aralarındaki anlaşmazlıklardan haberi vardı. Bu yüzden Hicri 1219 yılında Napoleon'a bir mektup yazdı ve ondan gelecek baharda Rusya'ya hücum ettiğinde onun da kendi yanında Rusya'ya hücum etmesini istedi. Böylece ikisi birlikte Rusya'yı durdurabilirlerdi. Nitekim böyle oldu. Bu amaçla ilk önce genç doğubilimci Amedee Jaubert⁹ Türkiye'den İran'a geldi. Sonra Adjutant, General Romeo'yu¹⁰ arkasından gönderdi.

Joubert, Osmanlı'da hapsedildiği için Romeo İran'a daha erken vardı. 30 Mart 1805'te (Hicri 1219) Paris'te yazılmış olan Napoleon'un mektubunu Feth Ali Şah'a getirdi. Sonra Joubert başka bir mektupla hükümdarı ziyaret etmeyi başardı. Joubert görevini başarıyla yerine getirdi. İran ve Fransa birlikteliğinin ilk adımlarını atan Finkenstein Antlaşması diye tanınan antlaşmadan bahsetti. Bu sırada Kazvin hükümdarı Mirza Muhammet Rıza Han, İran elçisi olarak 1807 Mayıs'ının dördünde (Hicri 1222, Sefer ayı) Polonya'da bulunan Finkenstein şehrinde Napoleon'u ziyaret etmeyi başardı. Sonuçta 16 maddeden oluşan Finkenstein Antlaşması 1807 Mayıs'ında taraflarca imzalandı. Bu antlaşmada iki devlet arasındaki kalıcı barış, Gürcistan'ın İran'a bağlanması konusu, Fransa'nın İran'a danışmanlık ve askeri desteği, İran limanlarının İngilizlerin üzerine kapanması ve İngilizlerle bütün ilişkilerin kesilmesi, Rusya ve İngiltere'ye karşı savaş birliği, Hindistan'a sefer yapılması, Fransa ordusuna İran topraklarından Hindistan'a geçme hakkı tanınması ve taraflar arasında ticari ilişkilerin iyileştirilmesi taraflarca kabul edilmişti.¹¹

9 Amedée Taubort.

10 Romieo.

11 Sözleşme metni için bkz. Said Nefisi, تاریخ معاصر ایران (İran Çağdaş Tarihi), c.1, s.95-98.

Ama Finkenstein Antlaşması'nın sonucu sadece General Claude Mathieu Comte de Gardane'ın başkanlığında İran'a bir askeri ve danışmanlık heyetinin gelmesi oldu. Gardane askeri heyetin başkanlığından başka İran ve Fransa'nın siyasi ilişkilerini de göz önünde bulunduruyordu. İran'ın coğrafyası ve siyasi mevkisi hakkında bilgi topluyordu. Gardane bazı sözleşmelere dayanarak on iki bin kişilik bir grubu donatmak için Fransa'dan silah alıp İran'da top yapabiliirdi.

Gardane'ın siyasi ve askeri heyetinde on beş siyasi üye ve İran'ın düzenli ordusunu kurmak için farklı branşlarda uzmanlaşmış on dört subay vardı.¹² Gardane ayrıca Mahratte'yle (Hindistan'ın güneyindeki Racalar) ilgilenererek yirmi bin kişilik bir Fransız ordusunun İran'dan hareketini incelemekle görevliydi. İsfahan'da top yapım fabrikası kurmak, Tahran, Tebriz ve İsfahan'da üç eğitim merkezi düzenlemek Gardane'ın askeri heyetinin yaptıklarındandı. Heyetin İran'da bulunduğu bir yıl iki aylık süre içerisinde dört bin İranlı askerin eğitimiyle uğraştı. O zamanlar atlı ve piyade askerlerin ve İran tophanesi askerlerinin giysileri bile Napoleon ordusunun giysileri örnek alınarak taklit edilmişti. Ordunun farklı gruplarını aynı Napoleon'un ordusu gibi düzenlediler ve buna "yeni nizam" adını verdiler. Ayrıca yirmi bin silah, beş bin mermi ve iki bin beş yüz mermi kabı alınması ve on beş teknik uzman verilmesi için bir sözleşme yapıldı. Ama söylenene göre hiçbir zaman bunu uygulamak için fırsat bulunamadı.

Sonuçta Fransa'nın siyasi heyetiyle İngiltere heyeti arasındaki ciddi çekişme ve rekabetten sonra Temmuz 1807'de (Gardane'ın İran yolunda olduğu sırada) Rusya ile Fransa arasında Tilsit¹³ Barış Antlaşması imzalandı. Bu antlaşma Finkenstein Antlaşması'nın uygulanmasını engelledi. Bu dönemde İran ile Fransa ilişkisi sonuçsuz kaldı. Sonuçta Gardane bir süre sonra İran ile Rusya arasında barışın sağlanması için görevlendirildi.

Bundan sonra Gardane'ın İran ve Rusya arasında aracılık ettiğini görüyoruz. Bu yeni dönemde Count General Gudovich Rusya tarafından Gardane'ın aracılığıyla İran'la barışı sağlamak için görevlendirilmişti. Neticede Fransa, Rusya savaşında İran'la birlik olmadı ve barış müzakerelerinde bile aracı olamadı. On yıl süren savaştan sonra 1813 yılında (Hicri 1228), nihayet İngiltere'nin aracılığıyla İran ve Rusya arasında meşhur Gülistan Sözleşmesi imzalandı. Sosyal etki açısından Gardane'ın İran'da bıraktığı etki kısmen dikkate değerdir.

12 Gardan Heyeti hakkında geniş açıklama için bkz. Said Nefisi, *İran Çağdaş Tarihi*, 105. sayfadan sonrası.

13 Tilsit, Prusya'dadır.

Bu heyete üye olan Fransızlar, İran'ın Avrupa'yla kötü bir tecrübeyle tanışmasına neden oldular. Bundan sonra İranlılar yavaş yavaş Avrupa'ya açılmaya başladı.

İsfahan'daki top yapım fabrikasının müdür ve yetkilisi, Fransız Subay Fabvier, Napoleon'un doğum gününde İngilizlerin işi bozmalarına rağmen yapılmış topları insanlara sundu. Bir eğlence tertip ederek İsfahanlılara kendi ülkesinin büyük insanlarından bahsetti. Fransızlar arasında bulunan medeniyet ve beraberlikten, adaletten ve insanların becerilerine değer verilmesinden söz etti.

Fransa heyetinin siyasi yenilgisinden ve İran'ın Fransa'yla işbirliği umudunu kesmesinin ardından İran'da Fransa'yla birlik siyasetinin temsilcisi olan Sadrazam Mirza Şafi görevinden alındı.

İran-İngiltere İlişkisi

İran Sarayı Fransa'ya yaklaşmadan ve Napoleon İran Şahı'nı kendine doğru çekmeye çalışmadan önce, İngilizler onu kendileriyle mutabık etmeye çalışmışlardı. Sir John Malcolm İran'a girmeden önce, Hindistan'daki İngiliz hükümetinin temsilcisi olarak bulunan Mehdi Ali Han, Bombay hükümdarı tarafından İran sarayının memuru olarak tayin edilmişti. 1800 yılında (Hicri 1215) Londra sarayı Hindistan şirketini İran'a bir elçi göndermeye mecbur etmişti. Sir John Malcolm, Hint şirketinin elçisi olarak İran'a gelip bazı konuşmaları başlatmıştı. Feth Ali Şah'ın sadece konuşmayla ikna olacağına umutlu olmadıkları için İngiltere'nin Basra Körfezi'nde Geçim Adası'nı almak ve böylece Feth Ali Şah'ı korkutmak fikri akıllarına gelmişti. Ama bu plan uygulanamadı. Onun yerine Sir John Malcolm hükümdara ve saray görevlilerine yüksek miktarda rüşvet ve hediye verip o yolculukta iki milyon Rupi'den fazla para harcadı. Lakin İran-Rusya savaşının başlamasıyla Fransa'nın İran'ın siyasi durumuna karışması için İran ile İngiltere'nin ilişkileri değişti. Bu macerada İngiltere'nin siyaseti İran'ın Rusya'yla savaşması sonucunda güçsüzleşmesi yönündeydi. Ama Rusya sınırlarının sürekli güney yönünde genişlemesi ve İngiltere'nin hayati kaynaklarının tehdit altında olması İngiltere'nin yararına değildi.

Ayrıca İngiltere, Fransa'nın İran'da olan siyasi nüfuzundan son derece rahatsızdı ve sürekli o yönde tahribat yapıyordu. Finkenstein Antlaşması'nın imzasından sonra İran ve İngiltere ilişkileri fena halde bozuldu. İran, o antlaşmaya dayanarak İngiltere'yle olan ilişkilerine tamamen son verdi. Diğer taraftan İngiltere'nin menfaatleri, her

gün Rusların biraz daha ilerlediği Orta Asya'yla kendi sınırları arasına Afganistan'daki uyduruk devleti yerleştirmeyi gerektiriyordu. Bunun için de buranın İran'ın elinden çıkması gerekiyordu. Böylece İngiltere'nin yardımıyla Afganistan'da bir sürü savaşlar ve isyanlar ortaya çıktı. Hep İran kazandı ama Nasreddin Şah zamanında İngiltere'nin baskıları sonucunda Afganistan bütünüyle İran'dan ayrıldı. Malkom Han, Feth Ali Şah'ın sarayında elçilik yaptığı sırada mevcut boşluğu kullandı ve İran'la ticari ve siyasi bir antlaşmanın yapılmasını sağladı. Hükümdar bu antlaşmayı 1801 yılında imzaladı.

Bu sözleşmeye göre İran, Afganistan'ın Hindistan'a (İngiltere'nin Ala-hazret Şah kulları) yönelik hamlesine kendi muazzam ordusuyla karşı koyacaktır. İngiltere'ye, Fransa'yla savaşında destek verecektir ve Afganistan'la savaşta İngiltere'nin destekçisi olacaktır. Ayrıca İran, Fransa güçlerine kendi sahillerine girme iznini vermeyecektir. Fransa güç kullanırsa, İngiltere İran'a gerekli olan silahı temin edecektir. Değinildiği gibi Fransa'yla kurulan yakın ilişki sonucunda bu sözleşme etkisiz hale geldi.

Herhalde Romeo, Napoleon tarafından İran'a gönderildiği zaman, İngiltere'nin İran'da kalıcı bir temsilcisi yoktu. İran'a en yakın resmi memur Bağdat'ta bulunan İngiltere konsolosu Mr. Jones'ti. Söylenildiği gibi ondan önce Malcom İran'a gelmişti. Fransa'nın önerileri Romeo tarafından getirildiği zaman, İran sarayı Jones'dan İngiltere'nin önerilerini incelemesini istedi. Lakin İngiltere zamanı boşa harcamaktan başka bir şey yapmadı. İran-Fransa ilişkilerinin sonuçsuz kalması ve Finkenstein Antlaşması'nın uygulanamamasından sonra İngiltere siyaseti İran'da dikkat çekmeye başladı.

Gardane'nin İran'da durduğu sürede, görünüşte İran'ın İngiltere'yle ilişkilerini kesmesine rağmen Feth Ali Şah'ın sarayında hâlâ bazıları İngiltere menfaatlerinin taraftarlığını yapıyordu. Bu taraftarlığın birkaç nedeni vardı: Birincisi, İran ve Hindistan arasında olan sürekli bir ticari ilişkinin gereksinimi İngiltere'yle ilişkiye geçmektir. İkincisi, İngiltere'nin Hindistan'daki gelişmesi ve nüfuzu ayrıca Racaların ardı ardına yenilmesi kalplere İngiltere korkusu salmıştı. Üçüncüsü, İngiltere'nin parası ve hediyeleri Sir John Malcolm'un ilk yolculuğundan beri hırslı saraylıları kötü alıştırmıştı.

İran'da Abbas Mirza'nın kendisi, adamları ve sarayı Fransa'yla birleşme taraftarıydı. Abbas Mirza ve onun sarayının gücü İran siyasetinde çok etkiliydi. Abbas Mirza Fransa'dan umudunu kestikten sonra birkaç mektup göndererek Avusturya'yla ve onun sadrazamı Prince Metternich'le temasa geçmeye çalışmıştır. Bununla birlikte

Sadrazam Mirza Şafi ve taraftarlarının dışında kalan diğer saraylılar İngiltere'yle dostluk yanlısıydılar.

İran ile Fransa ilişkileri kesilme noktasına geldiğinde İngiltere'nin yeni temsilcisi Sir Harford Jones Brydges¹⁴ İran'a geldi. İran sarayı İngiltere'nin Basra Körfezi'ne saldırmasından korktuğu için Fransa'yla yaptığı sözleşmeye rağmen onu kabul etti. Sonuçta Sadrazam Mirza Şafi Mutemed-üd-Devle ve Hacı Muhammet Han Emin-üd-Devle, Jones'le Mart 1809'da (Hicri 25 Muharrem-ül Haram 1224) bir antlaşma imzaladı. Bu antlaşmayla İran, topraklarından hiçbir devletin ordusunu geçirmeyecekti. İngiltere ise savaş sırasında İran'ı Avrupa ülkelerine karşı korumayı taahhüt etmiştir. Bu koruma top, silah ve görevlilerin gönderilmesinden başka, ordu gönderme veya maddi yardım şeklinde olacaktır. Bu antlaşmanın beşinci maddesiyle İngiltere'ye İran sahillerinde ve adalarında ordu bulundurma hakkı tanınmıştır.

General Gardane'nın dönüşünden sonra İngiltere, İran'ı Rusya'yla savaşmaya devam etmesi için teşvik etti. Bu savaşlarda İran gücünün son kalıntıları da tükendi. Bu savaşlarda Fransalı danışman subayların yerine İngiltereli subaylar dahil oldular. İngiltere Feth Ali Şah'la bir sözleşme bile yaptı. Bu sözleşmeyle İran'ın Rusya'yla savaşa girdiği takdirde ona bazı ödemeler yapılacağına sözü verildi. İran savaşa girdiğinde İngiltere İran'a hiçbir yardım yapmadı. Gülistan Sözleşmesi'nde İngiltere sadece aracı olarak kaldı. Sözleşmenin içeriği yenilmiş İran'ın aleyhine düzenlendi. İran ile Rusya'nın 1826-1827 tarihleri arasında gerçekleşen ikinci dönem savaşları sonucunda 1828'de Türkmençay Barış Antlaşması imzalanmıştır.

İran-Rusya İlişkisi

Yukarıda Çar Büyük Petro'nun Safevîler devrinde İran sınırlarına yaptığı saldırılara, Kafkasya, Azerbaycan ve Gilan bölgelerindeki Rus işgaline ve II. Tahmasb'la yapılan antlaşmaya kısaca değindik. İran ile Rusya arasındaki ilk antlaşma bu antlaşmadır. Bu antlaşmayla, İran işgal edilmiş bölgelerde kendi hukukundan vazgeçmiştir. Antlaşmada iki devlet arasındaki dostluğa değinilmiş sonra ticari ve siyasi ilişkilerin düzenlenmesine dair bazı öngörüler yapılmıştır. Bu antlaşma 1723 yılında İran ile Rusya arasında imzalanmıştır.

Birinci antlaşmanın yapılmasından altı yıl sonra Reşt şehrinde başka bir antlaşma daha yapıldı. Bu antlaşma 1725 yılından 1730 yılına kadar İran'a musallat olan Eşref Afgan ile 1720-1730 yılları ara-

14 Sir Hartford James Bridge.

sında Rusya'nın başında bulunan imparator İkinci Petro arasında yapılmıştır. Antlaşmayla İran, bütün işgal olunmuş toprakların Ruslara bırakıldığını resmen kabul etmiştir. Antlaşmanın 6, 7, 8 ve 9. maddelerinde devletlerin ticaret hukuku ve konsolosluk ilişkilerinden bir önceki antlaşmaya göre daha çok bahsedilmiştir.

Üçüncü antlaşma Reşt'te 21 Ocak 1732'de imzalandı. Bu antlaşma Nadir Şah ile Rusya kraliçesi Anna İvanovna (1730-1740) arasında imzalanmıştır. Bu antlaşmada Afganların kargaşalarından bahsedilmiş ve bu sırada İran'da yaşayan Rus tüccarların uğradığı zararlar açıklanmıştır. Bu olayın son bulmasından ve düzenin sağlanmasından dolayı duyulan sevinçten bahsedilmiştir. Rusya bir ay içerisinde Lahican ve Rankuh bölgelerini ve onların çevresini İran'a vermeyi taahhüt etti. Rusya, antlaşmanın imzalanmasını izleyen beş ay içerisinde Gilan, Esterabad ve Kür Nehri'nin etrafındaki diğer kısımları İran'a vermeyi taahhüt etti. Böylece birkaç ay sonra işgal edilmiş bölgelerin çoğu boşaltıldı. İran'da ortalık yatıştığı zaman Kür Nehri'nin diğer tarafındaki bölgelerin de İran'a verilmesi taahhüt edildi. İran bunların karşılığında aldığı bölgeleri hiçbir şekilde başka bir devlete vermeyeceğine ve Rusya'yla dostluk ilişkilerini sürdüreceğine dair söz verdi. 3, 4, 5 ve 6. maddelerde devlet vatandaşlarının ticari ilişkileri konu edilmiştir. İran Şahı, Gürcistan'ı geri aldıktan sonra Gürcistan hükümdarı Vakhtan'ın mal varlığını vereceğini taahhüt etmiştir.

Dördüncü antlaşma Gence'de, Mart 1735'te (Şevval 1147), Nadir Şah'ın gücünün zirvesinde olduğu sırada yapılmıştır. Bu antlaşma Dağıstan'ın fethinden sonra Nadir Şah ile Anna İvanovna arasında imzalanmıştır. Bu antlaşmayla Rusya, Safevî devrinde İran'a ait olan sınırları ilk fırsatta boşaltmayı ve sınırların gerisine çekilmeyi kabul etmiştir. Taraflar Osmanlı Türklerine karşı işbirliği için anlaşmışlardır. Önceki antlaşmalarda yer alan vatandaşlar için karşılıklı muamele ve ticari konular bu antlaşmada da yenilenmiştir. İran ile Rusya ilişkileri, Ağa Muhammet Han Kaçar'ın Gürcistan'a gereksiz savaş hamlesiyle yeni bir devreye giriyordu. İran-Rus savaşının ilk hazırlıkları yapılıyordu.

İran-Rusya Savaşları

Ağa Muhammet Han'ın gereksiz savaş hamlesinden sonra Gürcistan hükümeti tekrar Rusya'ya doğru yöneldi. Bu yönelme o kadar sürdü ki, Heraclius'un oğlu Gheorghe 1799 yılında Rusya İmparatoru Pavel'la bir antlaşma imzalayıp Rusya İmparatorunu Gürcistan'ın kralı olarak kabul etti. Paul resmi şekilde Gürcistan'ı Rusya toprağı olarak ilan

etti. I. Aleksander'ın krallığının ilk aylarında Rus ordusunun 1801'de Gürcistan'a girişi ve Gürcistan'daki saltanat naipliğini kaldırmasıyla burası artık Rusya topraklarına katıldı. Böylelikle General Tsitsianov¹⁵ Gürcistan'ı yönetmek için atandı. Feth Ali Şah, saltanatının ilk beş altı ayında ülke içindeki isyanı ve başkaldırımlarla uğraştığı için Aras'ın öbür tarafında herhangi bir iş yapamadı. Herhalde İran'la Rusya'nın ilk çatışması Gence şehrinde gerçekleşti. Gence şehrinin valisi İran tarafından atanmıştı. Bu şehir önceleri bir süreliğine Gürcistan hâkimiyetinde kalmıştı. Rus ordusu Gence şehrini kuşattı. Tahran'dan Gence Valisine yardım gönderildi. Bu olaylardan bir süre sonra Napoleon ile Rusya arasında gerginlik yaşandı. İran ile Fransa ilişkileri konusunda söylenenler İran'ın siyasi durumunu aydınlatabilir. Burada yeniden söylemeye gerek yok. Sonunda Ruslar Gence şehrini ele geçirdiler. Tsitsianov Erivan'a doğru gitti. 1804 Şubat'ında saldırmak için geniş hazırlıklar yaptı. Saltanat Naibi Abbas Mirza 25 Mayıs 1804'te ordusuyla birlikte Tebriz'den Erivan'a doğru hareket etti. İran ile Rusya savaşlarını açıklamaya kalkarsak bu tarihçeye sığmaz. Burada sadece İran'la Rusya ilişkilerini ortaya koymak adına kısa bir açıklama yapıldı.

İki yıllık savaş İran'a çok da zarar vermemişti. Rus ordusunun 1805 yılında Gilan'a saldırısı sonuçsuz kaldı. Buna rağmen bu savaş döneminin sonunda Ruslar Derbent'i ele geçirdiler. Ruslar burayı ele geçirince Hazar Denizi'ne ve Azerbaycan'a egemen oldular. Ruslarla çatışmalar ve mütarekeler 10 yıldan fazla sürdü. 12 Ekim 1813 yılında İngiltere'nin aracılığıyla Gülistan ordu kampında Gülistan Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmayı imzalayanlar, İran temsilcisi Mirza Ebul Hasan İlçi ve Rusya temsilcisi General Retischev idi. Bu sözleşmede İran ile Rusya'nın sınırları tam olarak belirlenmemişti. Bu yüzden sınır konusunda anlaşmazlıklar yaşanacaktı. Bu antlaşma on bir bölümden oluşuyordu. Tahran Sarayı'ndaki İngiltere büyükelçisi Gore Ousseley imza zamanı oradaydı. Bu antlaşma, uluslararası hukuk diliyle söylersek statükonun¹⁶ devamını onaylıyordu. Yani o tarihe kadar iki tarafın denetimindeki bölgeler aynen taraflarda kalacak, el değiştirmeyecekti.

Dördüncü maddede Rusya İmparatoru, İran Şahı ve oğullarının İran saltanatındaki haklarını sürekli desteklemeyi taahhüt ediyordu. Beşinci maddede Hazar Denizi'nde savaş gemisi bulundurma hakkı sadece Rusya'ya aittir deniyordu. Yedinci, sekizinci, dokuzuncu ve onuncu maddelerde ticaretten, gümrükten ve iki tarafın ilişkilerinden bahsedilmiştir.

15 Tsitsianov.

16 Statu quo Præsentium.

İran-Rusya Savaşlarının İkinci Dönemi

Gülüstan Antlaşması on üç yıl barışı korudu. Sınırların tam belli olmaması, Çar yayılmacılığı, İran Sarayının tecrübesizliği, sarayın mollalar tarafından kuşatılması ve İngiltere'nin İran'ı zayıflatmak için ülkeyi savaşa teşvik etmesi gibi etkenler İran'la Rusya arasında bir dönem savaşa sebep oldu. Bu savaş baştan sona kadar İran'ın zararındaydı. 1828'de Türkmençay Antlaşması'nın İngiltere'nin arabuluculuğuyla imzalandı. Bu antlaşmaya göre İran sınırları Azerbaycan bölgesinin topraklarıyla sınırlandı. Kapitülasyon hakkı Rusya'ya verildi. Bundan sonra İran sarayı Çarın nüfuzu altına girdi. Türkmençay Antlaşması'nın önemini düşünerek antlaşma metnini aşağıda veriyorum:

Türkmençay Antlaşması'nın Metni:

22 Şubat 1828 tarihinde yani 5 Şaban 1243 tarihinde İran ile Rusya arasında Türkmençay Barış Antlaşması yapıldı. Bu antlaşmayı Jan Paskovich ve şehzade Abbas Mirza iki hükümetin temsilcisi sıfatıyla imzaladılar.

Birinci Madde: Bugünden itibaren Ala Hazret İran Şahı ve Ala Hazret Rusya İmparatoru arasında ve bu hükümdarlara bağlı olan topraklar, mirasçılar, sülaleler ve vatandaşları arasında tam barış ve dostluk devamlı olacaktır.

İkinci Madde: Bugünden itibaren iki tarafın münakaşası sona erdiği için Gülüstan Antlaşması'nın taahhütleri iptal ediliyor. Bu yüzden iki tarafın isteğiyle bu Antlaşma'nın yerine İran ve Rusya dostluk ve barışını artırmaya ve pekiştirmeye yönelik aşağıdaki maddeleri ve şartları kabul etmişlerdir.

Üçüncü, Dördüncü ve Beşinci Maddelerde: Rusya'ya verilmiş İran eyalet topraklarının ve İran'ın kuzey topraklarının sınırları belirlenmiştir.

Altıncı Madde: İki ülke arasındaki savaşlardan dolayı Rusya da büyük zarar ve ziyanlar görmüştür. İran Şahı Rus vatandaşlarının zarar ve ziyanlarına karşılık olarak tazminat ödemeyi taahhüt ediyor. Bu antlaşmada iki tarafın zarar miktarını on kurur¹⁷ tümen mi veya yirmi milyon gümüş Manat mı olacağına karar verilecektir. Ayrıca taksitlerin sırası ve ödeme güvencesini özel bir sözleşmeyle düzenleme kararı aldılar. Söz konusu sözleşmenin itibar ve geçerliliği o kadar güçlü olacaktır ki, sözleşme metnine kelime kelimesi aynen geçirilecektir.

¹⁷ Bir kurur 500 bindir. (Ç.N.)

Yedinci Madde: İran Şahı, Abbas Mirza'yı kendi varisi ve veliahtı olarak seçtiği için Rusya İmparatoru da arkadaşça niyetini göstermek ve bu verasetin pekiştirilmesinde İran Şahı'na yardım etmek istedi. Bu amaçla o günden itibaren Abbas Mirza'yı Şah'ın varisi ve İran'ın veliaht'ı olarak tanıyıp tahta oturduktan sonra Abbas Mirza'yı İran halkının sultanı olarak tanıyacağını taahhüt etti.

Sekizinci Madde: Rus ticaret gemileri eskisi gibi serbestçe Hazar Denizi'nin sahilleri boyunca dolaşıp kıyılarında durabileceklerdir. Bu gemiler İran'da zarar görürse onlara destek verilip yardım edilecektir. İran ticaret gemileri eskisi gibi Hazar Denizi'nde dolaşıp Rus sahillerine gidebilme hakkına sahip olacaklar. Bu gemilerin başına bir hal gelmesi durumunda onlara yardım edilecektir. Ama savaş gemileriyle ilgili yalnız eskiden Rus askeri bayrağı taşıyan gemiler Hazar Denizi'nde gezmek hakkına sahip oldukları için, şimdi de bu sebepten dolayı bu imtiyaz yalnız o gemilere verilecektir. Öyle ki Rusya'dan başka hiçbir devletin Hazar Denizi'nde savaş gemisine sahip olma hakkı verilmeyecektir.

Dokuzuncu Madde: Bu maddede diplomatik ilişkilerden ve siyasi temsilcilerin uyması gereken ve saygıya dayanan kurallardan bahsedilmiştir.

Onuncu Madde: Bu maddede iki tarafın müsteşarlarının arasında ticaret sözleşmesinin imzalanması ve ticari ilişkileri güçlendirmekten bahsedilmiştir. İran Şahı, Rusya'ya eskiden olduğu gibi ticari çıkarları için gereken yerlere Konsolos ve ticari vekil gönderme hakkı vermiştir. Bahsi geçen konsolos ve ticari vekiller 10 kişiden fazla olmayacak ve bu kişiler konumlarına uygun destek, saygı ve imtiyazlardan yararlanacaklardır.

On Birinci Madde: İki tarafın vatandaşları kendi mal ve mülklerini isteklerine göre alıp satabilir veya değiş tokuş yapabilirler. İran'ın Kafkas bölgesinde eskiden görev yapmış üç vali bu kuralın dışında tutulacaktır.

On Üçüncü Madde: Esirlerin değiştirilmesi ve geri verilmesiyle ilgilidir.

On Dördüncü Madde: İran, savaş dönemindeki siyasi ve askeri mültecileri geri vermeme hakkına sahiptir. Ancak bunları sınıra yakın bölgelerden uzak tutmalıdır.

On Beşinci Madde: Azerbaycan'ın halkının tümü savaş dönemindeki işbirliği, davranış ve tutumu yüzünden cezalandırılmayacaktır.

On Altıncı Madde: Sözleşmenin resmi şekilde bildirilmesini içermektedir.

Bu Antlaşma'ya ek olarak dokuz maddeden oluşan bir ticaret sözleşmesi imzalandı. Bu sözleşme esasen iki devlet arasındaki ticaretin kolaylaşması için olanaklar sağlamıştı. (Daha çok bir devletin yararınaydı. Ama sonradan Muzaffereddin Şah döneminde farklı bir durum ortaya çıktı. Bu yeni durum İran'ın yararına olduğu için sözleşme değiştirilerek yenilendi.)

Yedinci ve Sekizinci maddelerde Rus Konsolosluğu'nun İran'daki hak ve yetkisinden bahsedilmiştir. Böylelikle de Rusya İran'da kapitülasyon hakkı kazandı. Yabancı devletlerin İran'daki nüfuzunda bu hakkın oldukça önemli rolü vardır. Daha sonra başka devletler de İran'la sözleşme imzaladıkları zaman bu hakkı kazandılar.

Aynı tarihte ticaret sözleşmesinden başka, büyükelçileri ve siyasi memurları kabul etme ve karşılama hazırlıklarına dair belgeyi de iki taraf imzaladı.¹⁸ İran siyasi tarihinde Türkmençay Antlaşması son derece önemlidir. Maddeleri tek taraflı olan ilk antlaşmadır (Gülistan Antlaşması'ndan başka). Önemli eyaletlerin bir bölümünü ayırdı. Bu Antlaşma pratikte İran'ı Rusya siyasetine bağladı. O zamandan itibaren Rusya İran'da en çok nüfuzu olan devlet haline gelmiştir. Rusya, İran'ın bağımsızlığının, toprak bütünlüğünün ve gerçek anlamda gelişmesinin birinci düşmanı olmuştur. Bu antlaşma halkı ürkütmüş ve otokrat sara-ya karşı reformcu hareketlerin yaşanmasına ortam oluşturmıştır.

Türkmençay Antlaşması imzalandıktan bir yıl sonra Griboyedov¹⁹ Büyükelçi sıfatıyla, Ermeni ve Gürcü esirlerin geri verilmesi için Tahran'a geldi. Mollaların teşvikiyle çıkan isyanda halk İlçi bağındaki (Tahran şehrinin Abbasabad Mahallesi'nde) Rusya büyükelçiliğine saldırarak Büyükelçi'yi öldürdü. Bu olaydan sonra Feth Ali Şah, Abbas Mirza'nın oğlu Hüsrev Mirza'yı özür dilemek için Rusya'ya gönderdi. Rusya bu olayı fazla büyütmedi. Ancak Rusya İran'la arasında uzun süredir devam eden gerginliği kendi lehine kullanma konusunda fazla sıkıntı çekmiyordu. Feth Ali Şah'tan sonra vefat etmiş saltanat naibi Abbas Mirza'nın oğlu Muhammet Şah, Rusların desteğiyle Türkmençay Antlaşması'nın maddelerini yerine getirme sözü verdi ve sonuçta saltanatı kazandı. Bundan sonra İran Sarayı Ekim 1917'ye kadar yani Çarlık Rusya dağılana kadar Rusya'nın nüfuzu altında kaldı.

İran ordusunun Herat'a saldırılarında Ruslar her zaman teşvik edici rol oynuyorlardı. İngiltere'ye Herat savunucusu rolünü oynayıp isyan ve kargaşaya sebep oluyordu. Rusya desteğinin nedeniyse

18 Mahmut Mahmut, *İran ve İngiltere Siyasi İlişkilerinin Tarihi/ On Dokuzuncu Yüzyıl*, c.1, İkbâl Yayınevi, 1957, s.209-218.

19 Gribaidof.

İngiltere'nin hâkim olduğu bölgelere saldırmaktı. İngiltere'nin amacı kolonisi olan Hint'le Rusya arasında kukla bir Afganistan devleti yaratmaktı.

Yabancıların Meşrutiyet Döneminden Önceki Siyasi ve İktisadi Nüfuzu

Rusya'nın İran sarayında siyasi nüfuzunun egemen olması ve bu nüfuzun gitgide büyümesinin ardından iktisadi nüfuzu da arttı. İngiltere her zaman İran sarayındaki taraftarları eliyle İran'ı zayıflatmaya çalışıyordu. Bu çalışmalarının sonucunda Afganistan ve Belucistan toprakları İran'dan ayrıldı. Siyasi olarak İran kurumlarında kargaşa ve düzensizlik yaşandı. Çarlık Rusya'nın İran sarayındaki nüfuzu sonucu İran'ın gelişmesini engellendi. Rusya çıkarlarına hizmet etmekten başka bir sonuç doğurmadı. Bu yüzden 19. yüzyılın ikinci yarısında İran'da tam bir durgunluk yaşandı. Osmanlı ile Avrupa ülkelerinin hızla geliştiği bir dönemde İran her türlü gelişmeden yoksun bırakılmıştı. Sadece Nasreddin Şah döneminin sonlarında İran ileriye doğru hareket etme imkânı bulmuştur. İran ordusunun saldırılarına işaret ettikten sonra İran'da Meşrutiyet Devrimi'nden önce sömürgeci devletler arasındaki ilişkileri incelememiz gerekecektir.

İran-Rus Savaşı bittikten sonra Feth Ali Şah, Horasan Valisi olan Muhammet Mirza'yı (sonraki Şah) Herat'ın fethi için görevlendirmiştir. Abbas Mirza da kendi oğluna yardım etmek için Tahran'dan Horasan'a doğru yola çıkmıştır. Bu defa saltanat naibi olan Abbas Mirza, Meşhet'te öldüğü için ordunun bu harekâtı İran'da sonuçsuz kaldı. Abbas Mirza'nın ölümünden sonra Türkmençay Antlaşması'nın yedinci maddesi doğrultusunda ve Feth Ali Şah'ın isteğiyle Muhammet Mirza veliaht seçildi. Feth Ali Şah bir yıl sonra, yani 68 yaşında öldü. Muhammet Şah İran tahtına geçtikten sonra Rusya'nın teşvikiyle Herat'ı kuşatmaya gitti. İngiltere, Herat'ın Rusya nüfuzunda olan İran tarafından fethinden çok korkuyordu. Bununla birlikte Feth Ali Şah ile İngiltere arasında imzalanan sözleşmede İngiltere, İran-Afganistan konularında tarafsız kalacağına söz vermişti. İngiltere Herat'a askeri desteği ve müşavirliği devam etse de bu iş İran'ın yararına ilerliyordu. İngiltere, Herat'ın ele geçirilmesini engellemek için Herat'a yapılan saldırıyı Hint hükümetine savaş ilanı olarak değerlendirdi. İngiltere kruvazörleriyle Basra Körfezi sahilleri ve adalarına girdi. Fars kabilelerini İran'a karşı kışkırtıp onları kargaşa yaratmaya teşvik etti. Bu olaylar başladığı zaman Rus Çarı I. Nikolay, Kafkasya'yı ziyaret etmekteydi. Muhammet Şah, arkadaşlığını ve yakınlığını gös-

termek için Nasreddin Mirza'yı I. Nikolay'la görüşmeye gönderdi. İngiltere operasyonunu yoğunlaştırdı. Herat'ın kuşatmasına zorunlu olarak son verildi. Muhammet Şah 9 aydan sonra hiçbir sonuç almadan Tahran'a geri döndü.

1848 yılında Nasreddin Mirza, Emir-i Kebir Mirza Taki Han'ın yarımını alarak ve Türkmençay Antlaşması'na dayanarak Rusya Sarayı'nın desteğiyle saltanatı elde etmek isteyen farklı kişiler olduğu bir durumda tahtı ele geçirdi. Emir-i Kebir üç küsur senelik sadrazam (başbakan) olduğunda İran'da reformcu işler yaptı. Bu konuya ona ait kısımda değineceğiz. O güvenliği sağlamış ve devleti merkezi hale getirmiştir. Emir-i Kebir güvenliği sağlamak adına yabancıların yasadışı hareketleri desteklemesine karşı çıktı. Emir-i Kebir'in reform çerçevesinde yaptığı işlerden biri de bütçede denge sağlamaktı. Aylık maaşları kanunsuz olarak kaldırmak istediğinde Albay Şil'in itirazıyla karşılaştı. Orduda reform ve askeri öğretmenlerin istihdamında da siyasi itirazlarla yüzleşti. Mollaların nüfuzunu azaltmakta bile garip zorluklar yaşadı. Örneğin, Tebriz'de 12 Şii imamın anıtında mucize olduğunun haberi (söylentisi) dolaştığında, büyük bir kargaşa çıktı. Emir-i Kebir bu entrikaya son vermek istedi. Bu kargaşayı artırmak için yabancı memurlardan biri tarafından oraya ağaç şeklinde olan bir avize gönderildi. Oradaki oturum ve toplantıyı dağıtmak istediğinde de yine Albay Şil'in muhalefetiyle karşılaştı. Dini azınlıkların desteklenmesi ve yabancıların onları desteklemesi konusunda da büyük bir muhalefetle yüzleşti. Mahalle Hanlarıyla ilgili de yeni sorunlarla karşılaşmıştı... Emir-i Kebir'i sabote etmek konusunda en önemli rolü İngiltere oynuyordu. Sürekli Emir-i Kebir'e karşı olan tarafı destekliyordu. İlk zamanlarda Mirza Ağa Han'ın Şah'tan izin almadan Tahran'a doğru geldiğini duyduğunda hemen Kaşan şehrine geri dönmesini emretti. Mirza Ağa Han bundan haberdar olduktan sonra önce İngiltere temsilci veya büyükelçisini ziyaret ettikten sonra saraya gitmeyi uygun gördü. Çünkü böylece saraydakiler anlarlardı ki eğer onunla düşmanlık ederlerse İngiltere onlara düşman olacak. İngiltere'nin İran'daki müsteşar Serdar'ın komplosunda başarısız olmasından sonra Rus büyükelçisiyle birlikte Serdar ile Emir-i Kebirin ilişkisini iyileştirmekle ilgili sürekli öneri sunuyorlardı. Mirza Taki Han yabancı ülkelerin İran'ın iç ve dış işlerine müdahalesine tümüyle karşıydı. Bu müdahaleler Muhammet Şah döneminde en yüksek düzeye ulaşmıştı. Bu yüzden Mirza Taki Han bu müdahalelere karşı çıkıp net cevabını şöyle verdi:

"...Şu anda bu adım İran'ın mevki ve prestijine aykırıdır. İran hükümeti hiçbir durumda kargaşaya bu yöntemle son vermek istemiyor. İran için en iyisi elindeki imkânlarla Meşhet halkını sakinleştirmektir. Bu aksiyonda yirmi bin koşunun ölmesi, bu şehrin yabancıların müdahalesine boyun eğip teslim olmasından daha iyidir."²⁰

Emir-i Kebir'in düşürülmesi ve öldürülmesinin sebebi vatanseverliği, özellikle de Horasan ve Afganistan konusu ve Herat'la Kanda-har'ı elinde tutmak isteğinden başka bir şey değildi. Bu sömürgeci politikalar için kabul edilemezdi. Emir-i Kebir'in reformlarının uğursuzluğuna sebep sömürgecilerin yaptıklarıydı. Bu politikalar Nasreddin Şah döneminin başlangıcında doğru dürüst bir ulusal siyasetin yaratılmasını engelledi.

İran sarayının son yaptığı iş, İran ordusunun Herat'a saldırısı ve buranın fethiydi. Bu, Rus teşvikiyle olsa bile ulusal bir hareketti. Herat'ı ele geçirmek İngiltere'yi korkuttu. Bu yüzden İngiltere savaş gemileriyle İran sahillerine saldırdı. Hark Adası'nı ele geçirip Buşehr ve Hurramşehr adlı şehirlere askeri güçlerini getirdiler. Nasreddin Şah, Mirza Muhammet Kaçar'ı İngilizlerle savaş için atadı. Ama Mirza Muhammet Kaçar oraya varmadan Fars ve Huzistan'ın yerel askeri güçlerini yenip Ahvaz şehrine kadar gelmişlerdi. Sonuçta İran, Paris'teki büyükelçisi Ferruh Han, Emin-üd-Devle Kaşani'ye Fransa imparatoru III. Napoleon aracılığıyla barış teklifinde bulunmasını emretti. İran'ın Fransa'daki büyükelçisi İngiltere'yle bir antlaşma imzaladı. Bu antlaşmaya göre İran, Afganistan'ı tanıdı. İngiltere'ye önemli siyasi haklar tanıdı. Paris Antlaşması 1857 yılında imzalandı. Bu antlaşmanın maddeleri (özet olarak) şöyledir:

Birinci Madde: Barış ve arkadaşlık.

İkinci Madde: İran topraklarından çıkmak.

Üçüncü Madde: Savaş esirlerini özgür bırakmak.

Dördüncü Madde: Özür dilemek.

Beşinci Madde: İran'ın Herat ve Afganistan'ı terk etmesi.

Altıncı Madde: İran'ın Herat ve Afganistan isteğinden vazgeçmesi, İran'ın Afganistan işlerinde müdahale etmeye son vermesi ve Herat ile Afganistan bağımsızlığı.

Yedinci Madde: Ordunun Afganistan'ı terk etmesi, hemen geri dönme hakkı ve Afganistan eyaletlerinde saldırılarla ilgili aksiyonları.

20 Feridun Ademiyet, امير کبير و ايران (Emir-i Kebir ve İran), Harezmi Yayınevi, s.80.

Sekizinci Madde: Esirlerin özgür bırakılması.

Dokuzuncu Madde: Devletlerarası en çok gözetilen ulus kaydı devreye girsin.

Onuncu Madde: Diplomatik ilişkileri yenileme.

On Birinci Madde: İngiltere başka bir devletin İran'daki politik haklarını koruyor.

On Üçüncü Madde: Ticaret sözleşmesini yenileme.

On Dördüncü Madde: Düşmanlıktan hemen vazgeçmek.

On Beşinci Madde: Sözleşme imzalama merasimi.

Bu olaylarla aynı zamanda İngiltere Hint halkının büyük ayaklanmasıyla (1857) karşılaştı. Bu ayaklanma İngiltere'nin Hint'teki konumu tehlikeye soktu. İran bu konudan haberdar olsaydı, belki bu olayı kendi lehine kullanabilirdi. Böylece Paris Antlaşması'nı da imzalamayabilirdi. Ama bunu yapamıyordu.

İvanov, Herat Savaşı hakkında şöyle diyor:

"1856 yılında İran ordusunun Herat'a saldırısı ve onun ardından 1856-1857 yıllarında başlayan İran-İngiltere savaşları 19. yüzyıl gerçekliğinin sonuncusuydu. Şah ve devleti açıkçası Avrupa devletlerinden birine yanaştı. Bu olaydan sonra yabancı sermayenin 'sözde barışçıl bir şekilde' İran'a nüfuz etme olayı ve İran'ın yarı müstemleke oluşu başladı."²¹

İran ordusu Rusya teşvikiyle Herat'a saldırmasına rağmen bu söylenen gerçekten uzak değil. Bu olaydan sonra İran'ın siyasi ilişkilerinde ve yabancıların nüfuzu meselesinde barışçıl şekilde iktisadi ve siyasi saldırıya maruz kalması inkâr edilemez bir gerçekliktir.

İran'da Yabancıların İmtiyazları ve İktisadi Nüfuzları Dönemi

19. yüzyılın sonlarında İran zayıf bir devlet ve İran Sarayı yabancı devletlere bağımlı bir saray olarak dünyada tanıtılmıştı. Ülkenin her yerine hâkim olan istikrar ve durgunluk da düşünce ve eylemlerde bir bağımlı ülkeyi çağırıyordu. Böyle bir ortamda iktisadi öneriler, yabancıların İran'dan iktisadi imtiyazlar alması şeklinde sonuçlanacaktı. Yirmi yıl böyle devam ettikten sonra yabancılar ve onların temsilcileri ülkenin tüm ekonomisini ele geçirdiler.

21 M. S. İvanov'un *İran Meşrutiyet Devrimi* adlı kitabının ilk cümlesidir.

Telgraf İmtiyazı

Aralık 1862 ve Kasım 1865'te İngilizler İran'ı telgraf antlaşmasını imzalamaya mecbur ettiler. Bu sözleşmeye göre İngiltere'ye ait olan Hint ve Avrupa Telgraf Kurumu, bina imtiyazını (İran hesabına) ve Hankın-Tahran-Buşehr telgraf hattını kullanma hakkını elde etti.

Ayrıca Ocak 1868'de İran bina imtiyazını ve Londra-Toronto-Varşova-Vodina-Tiflis-Culfa-Tahran telgraf hattını kullanma imtiyazını Hint ve Avrupa telgraf anonim şirketine (Berlin ve Petersburg ve diğer yerlerde olan Siemens ve Halske kardeşlere) vermek zorunda kaldı. Sonra Ağustos 1901 yılında İran, İngilizlerin yol göstermesi ve İngiltere'den aldığı borçla Tahran-Buşehr telgraf hattı yapımını bitirmeyi taahhüt etti. Ayrıca Yezd-Kirman'dan geçmesi gereken ve İngiltere'nin aldığı yerlerin sınırlarına ulaşması planlanan Belucistan telgraf hattının kurulması İran'a kaldı. Bu hat da bir süre sonra Hint ve Avrupa telgraf idaresine verildi. Telgraf hatları İngilizler tarafından yönetiliyordu. Genel olarak İngiltere ile Hint arasında irtibatı sağlıyordu. Telgrafhaneler İngiltere nüfuzunun genişlemesi için kullanılıyordu ve kapatılma hakkına sahipti.

Reuter İmtiyazı

1872'de Mirza Hüseyin Han Sipehsalar'ın sadrazamlığı sırasında Reşt şehrinden Tahran'a ve Tahrandan Basra Körfezi'ne demiryolu yapma imtiyazı Baron Paul Julius Reuter adında bir İngiltere vatan-daşına verildi. Bu sözleşmeye göre ülkenin bütün madenlerinin kullanımı (altın, gümüş ve diğer akik taşları hariç), bütün ormanlardan yararlanma, banka, post, telgraf, telefon ve fabrika tesis etme hakkı yetmiş yıl için bir yabancıya verildi. Aslında bu İran'ın ekonomisinin yabancıların eline geçmesi anlamına geliyordu. Bu imtiyaza göre İran yirmi bin Sterlin karşılığında yirmi yıla kadar ülkenin bütün gümrük işlerinin idaresini Reuter'e verdi. İmtiyaz sahibi bütün gümrük ödemelerinden muaf tutulmuştu. Bunların hepsinin karşılığında imtiyazı elinde bulunduran kuruluşların kazançlarının %15-20'sini İran'a ödemeleri gerekiyordu. George Nathaniel Curzon bu imtiyaz hakkında şöyle diyor:

"Bu imtiyaz verildiğinde onu bir ülkenin sınaî kaynaklarını olağanüstü ve tam bir şekilde yabancılar devretmek gibi değerlendirdiler."²²

22 Curzon, *Persia and the Persian Question*, (İran ve İran Meselesi), c.1, s.480.

Reuter Sözleşmesi o kadar ahmakça bir sözleşmeydi ki bazı saraylılar tarafından bile öfkeyle karşılandı. İnsanlar ve özellikle de tüccarlar arasında büyük tepkilere neden oldu. Ülke içindeki itirazlar ve ayrıca Çar'ın diplomatik itirazından dolayı Şah, bu imtiyazı iptal etmek zorunda kaldı.

Rusya İmtiyazları: Balıkçılık, Banka, Şose Hattı, Sigorta

İran 1879 yılında ülkenin kuzeyinde yerleşen Esterabad-Çelinger telgraf hattı binasının imtiyazını bir Rus şirketine verdi. Binanın işleri bittikten sonra bu hat Rus işçileri tarafından işletildi. 1888 yılında Rus balıkçılık şirketi sahiplerinden biri olan Liyanazov, İran tarafında bulunan Astara şehriyle Etrek Irmağı arasındaki Hazar denizi sularında Balıkçılık İmtiyazını ele geçirdi.

"1890'da Palakov adlı Rus sermayedarlarından biri İran'da Rus Borçlanma Bankası'nı (Iskonto ve borç) kurdu. Bu bankanın ilk işlemleri emtia, menkul eşya, değerli belgeler ve kıymetli eşyaların rehini karşısında borç vermektir."²³

Borçlanma Bankası Çarlık Rusya ile yakın ilişkideydi. İran, Çarlık Rusya'dan aldığı kredi ve borçları bu banka aracılığıyla alırdı.

İran'da Rus Bankası ile İngiltere Bankası arasında tam bir rekabet vardı. 1891 yılında Palakov, sigorta şirketi ve taşımacılığa dair imtiyazları İran'dan aldı. Bu imtiyaz belgesine göre İran Taşımacılık Ofisi adlı bir şirket kuruldu. Bu şirket Hazar Denizi'nde gemiler için hatlar oluşturdu. Kafkas-Mercury-Nadejda Şirketi ve Rusya Şirketi vb. Bundan başka Enzeli Limanı ve binasından faydalanma imtiyazını da elde etti. Yolların inşasını da yaptı: Enzeli-Tahran yolları, Tahran-Hamedan yolları, Astara-Erdebil yolları, Tahran-Meşhet yolları ve Aşkabat-Koçan yolları.²⁴

İngiltere Imperial Bankası'nın İmtiyazı

1889'da Reuter imtiyazının iptal edilmesi üzerine tazminat maskeşi adı altında İngilizler, İran Şahı'nı İran Imperial Bankası'nı kurma imtiyazını Reuter'e vermeye mecbur ettiler. Bu imtiyazın süresi 60 yıldır. İran'da herkesin ülkenin parası gibi kabul etmek zorunda kaldığı kâğıt paranın basma yetkisi bu bankaya verilmişti. Banka darp-hane işlemlerini yapıp dövizlerin fiyatını belirliyordu. Banka ülkenin madenlerinden faydalanma tekelinin yanı sıra bunları başkalarına

²³ Sergey İvanov, *İran Meşrutiyet Devrimi*, s.109.

²⁴ İvanov, *age*, s.109.

satma hakkını da elde etmişti. Bankanın merkezi Londra'daydı. İran kanunlarına tabi olmayan banka, hızlı bir şekilde İran'ın tüm büyük şehirlerinde şubeler açtı. Böylelikle ülkenin siyasi ve iktisadi hayatında büyük nüfuz kazandı. Bu imtiyazların karşısında banka sadece net kârın yüzde altısını İran'a ödemeyi taahhüt etmişti.

İngiltere'nin Diğer İmtiyazları

İngiltere 19. yüzyılın sonlarında İran'ın güneyinde çeşitli yollar yaptı: Tahran-Kum-Sultanabat ve Tahran-İsfahan ve diğerleri. 1888 yılında İngiltere şirketi olan Linç Kardeşleri İran'ın tek gemicilik yapılabilen ırmağı olan Karun Irmağı'nın gemicilik tekeli elinde etti. 1890 yılında İran'ın her yerinde tütünün alım, satım ve hazırlanması işi, müdürü Talbot olan İngiltere'nin Régie Company adlı şirketine verildi. Sözleşme 50 yıllıktı ve imtiyaz sahipleri her yıl 6 ayda on beş bin İngiltere Lirası'yla, artı net kârın dörtte birini iki taksitte İran'a ödemeyi taahhüt etmişti.

Bu sözleşme halkın müdahalesiyle ve menfaatleri zarar gören devletler özellikle Rusya'nın muhalefetiyle iptal edildi. Régie Şirketi 500 bin Lira tazminat talep etti. 1892'de Nasreddin Şah ve tüm bakanların imzasıyla hazırlanan bir belge İngiltere büyükelçiliğine verildi. Bu belgeye göre İran dört aydan sonra Régie Şirketi'ne 500 bin Lira ödeyecekti. Régie Şirketi'ne ödenecek tazminat için altı ay faizle Imperial Bankası'ndan borç alındı. Bu, İran'ın yabancılardan aldığı ilk krediydi. Borcun ödenmesi için Basra Körfezi Limanları, Buşehr, Abbas, Lenge limanları ve Şiraz şehrinin geliri güvence olarak gösterildi.

İran halkının umumi ve geniş mücadelesi bu sözleşmeyi iptal ettirmek içindi. Bu mücadeleyi İran Meşrutiyet Hareketi'yle doğrudan bağlantısı olduğu için ayrıca incelemek daha uygundur. Bu yüzden de İran Meşrutiyet Tarihçesi'nin girişinde bu konu incelenecektir.

D'Arcy İmtiyazı

1901'de İngilizler saraydaki ajanlarının desteğiyle, tehdit ve rüşvetle bütün İran petrol yataklarından faydalanma tekeli İngiltere vatandaşı olan William Knox D'Arcy adlı kişiye verildi. İngilizler az para karşılığında İran topraklarının dörtte üçünün imtiyazını (petrol), yani İran'ın esas serveti olan petrolünü çaldılar (Tabii ki o zaman İran petrolün önemini anlamış değildi ve petrolü yeterince önemsemiyordu). Bu imtiyaz belgesine göre imtiyaz sahibi buraları işletmeye başladıktan sonra nakit olarak yirmi bin Sterlin Lirası İran'a ödeyecektir.

Şirket oluştuktan sonra şirketin bir kısım hissesi İran'a ait olacak ve her yıl petrol işletmesinden elde edilen net kârın yüzde 16 faizi İran'a verilecektir. Aynı zamanda D'Arcy imtiyazına ait bölgelerde daha önce elle çalışan makinelerle petrol çıkarılan yerlerin devredilmesiyle ilgili de her yıl iki bin tümen ödeyecekti. "I. Dünya Savaşı'ndan önce İngiltere'nin İran'daki yatırımı 9,6 milyon Sterlin'di."²⁵

Diğer devletlerin de İran'da az çok imtiyazları vardı. Genellikle İran sarayı satılabilen her şeyi satıyordu. Örneğin İran, 1900 yılında tarihi kazıların tekel imtiyazını Fransa'ya, 1880 yılında gazinoları açma hakkınıysa Latar adlı sözleşmeye göre Belçikalılara devretti.

20. yüzyılın başlarında İran'da Rusya'nın siyasi egemenliği hakkında Edward Browne aşağıdaki belgeyi vermiştir: 10 Ekim 1901 tarihinde, *Times* gazetecileri, Rusya Dışişleri Bakanlığı'nın sözcülüğünü yapmakla tanınan Sankt Peterburg'un Basra Körfezi hakkında "Birz-heviya Viedomosti" adlı makalesiyle benzeşen bir rapor yazmıştı. İtiraz diliyle İngiltere ve Türkiye'nin Kuveyt konusunda mücadelesi küstahlıkla açıklanıyor: Son kararın İngiltere, Almanya ve Türkiye'yle (ki Almanya desteğine dayalıdır) ilgili bir konu olmadığı belirtiliyor. Son kararı deniz ticareti aracılığıyla sürekli bir şekilde körfez limanlarıyla ilişkide olan Rusya verecektir. Rusya, Britanya'nın Basra Körfezi'ndeki stratejik gücünü sağlamlaştırmak adına büyük bir sermayeyi, İran ekonomisini canlandırmak için feda etmemiştir deniyor.²⁶

Rus diplomatları öyle bir şey yapmalı ki Batılı İran, Britanya'nın esaret zincirinden kurtulabilsin. Böylelikle Rusya diplomasisi komşusu İran'a yeni bir hayat verip onu ekonomik ve manevi bakımdan güçlendirebilsin ve İran ile Rusya birliği güçlensin. Artık İran'ı iki nüfuzlu bölgeye ayırarak kuzeyini Rusya'ya ve güneyini Britanya'ya veren uygunsuz sözlere sonsuza dek son verilmelidir. İran'ı nüfuz edilmiş bölgelere ayırmak artık geçerli değil. Aynı şekilde İran sahillerini de. Bunların hepsi Rusya'nın finansal ve manevi koruması düşünülmüş hesaplardır.²⁷

"Basra Körfezi konusunda mücadelede ve İngiltere'nin Kuveyt'te karargâh inşasında, sonuç Rusya'nın Abbas Limanı'nı ele geçirmesi olmuştur."²⁸

25 Sergey İvanov, *age*, s.9.

26 1900 yılında Rusya'nın İran'a verdiği borca işaret ediyor.

27 Edward Browne, *İran Devriminin Tarihi*, s.94.

28 Browne, *İran Devriminin Tarihi*, s.95.

Yurtdışından Borçlanma

Söylendiği gibi İran 1892 yılında İmperial Bankası'ndan Régie Şirketi'nin tazminatını ödemek için 500 bin Lira miktarında kredi almış ve bu yurtdışından alınan ilk kredi olmuştur. 1900'de Çarlık Rusya İran'a 22,5 milyon Ruble yani 2,4 milyon Sterlin değerinde borç verdi. İran'ın kuzeyindeki gümrüklerin geliri de sigorta edildi. Bu borcun ödeme şartları da birinci borcun ödeme şartları gibiydi. Aynı zamanda İran bundan sonra sadece Rusya'dan borç alacağını taahhüt etti. Borcun ödeme süresi 1910 yılına kadar uzatıldı. Ayrıca İran, demir yollarının yapımından da vazgeçmeye mecburdu. 1902 yılında İran yeniden Çarlık Rusya'ndan 10 milyon Ruble borç aldı. "I. Dünya Savaşı'ndan önce Çarlık Rusya toplam 164 milyon Ruble yani 17,9 Sterlin değerinde İran'a yatırım yaptı."²⁹ Aynı zamanda İngiltere'nin İran'daki toplam yatırımları 9,6 milyon Sterlindi. Edward Browne diyor ki:

"1900 yılında Rusya'dan alınan borç ve bu borcun şartları Britanya'nın ekonomik prestijine ikinci büyük darbeydi. Uğursuz Tütün İmtiyazının manevi prestijine darbe vurduğu gibi. İran'ın gümrük kontrollerini Belçika'ya (Belçikalılar aslında Ruslardı) devretmesiyle başlayan bu dönemi İngiltere nüfuzunun azaldığı ve İran'da yoksulluk ve kargaşanın arttığı bir dönem olarak düşünebiliriz."³⁰

Değinmeye çalıştığımız bu konuyu bilmek, İngiltere ile İran Meşrutiyet Devrimi arasındaki ilişkiyi anlamak açısından oldukça önemlidir.

İran'ın Yurtdışı Ticareti

19. yüzyılın ikinci yarısında İran'ın yurtdışı ticareti de Avrupa ülkeleriyle kurulan ilişkiler sonucu büyük oranda arttı. Avrupa ticaret kurumları ve şubeleri İran'ın tüm önemli şehirlerine ve bölgelerine dağıldılar. 1900'lerin başlarında İngiltere ile Çarlık Rusya İran'la gümrük anlaşması imzaladı. Bu anlaşmalar İngiltere ve Rus mallarının İran'a girişini daha da genişletti. İvanov diyor ki:

"İngiltere ile İran arasındaki ticaret her zaman yararsız ve İran milletinin zararlıydı. İngiltere'nin İran'a ithalatı, İran'ın İngiltere'ye ihracatıyla kıyaslandığında dört kat daha fazlaydı. İngiltere'den sanayi malları ithal etme rekabeti, zanaatkar ve sanayinin durgunluğuna sebep oldu ve on dokuzuncu yüzyılın

29 İvanov, *İran Meşrutiyet Devrimi*, s.11.

30 Browne, *İran Devriminin Tarihi*, s.91.

sonu, yirminci yüzyılın başlarında açılan İran milli fabrikalarını iflasa sürükledi. Bundan başka, İngiltere'yle ticaret İran'ın rezerv parasını azaltıp ekonomik durumunun kötüleşmesine sebep oluyordu. Aynı zamanda Çarlık Rusya'nın İran'dan ithal ettiği emtia, İran'a ihracatından kat kat daha çoktu. İran ihracatının üçte ikisinden fazlası Rusya'da tüketiliyordu, Rusya'nın İran'a ihraç ettiği ürünlerin büyük bir bölümünü küp şeker, toz şeker ve halkın birincil ihtiyaçlarıyla ilgili olan emtia oluştuyordu. Rus malları yüksek kalitesinden dolayı İran halkı tarafından iyi karşılanıyordu. İran için Rusya'yla ticaret oldukça önemliydi. İran'ın kuzey bölgesi ekonomik bakımdan Rusya'ya çok bağlıydı. Yurtdışı ticaretin büyümesiyle Rusya'nın İran tarımıyla ilişkisi de güçlendi. Tarım ürünleri İran ihracatının önemli emtialarındandı. İran'ın Kuzey bölgesi Rusya'ya pirinç, kuruyemiş ve pamuk ihraç ediyordu. İran'ın ekonomik açıdan Rusya'ya bağımlılığı o ülkenin İran'da siyasi nüfuzunun artmasına ortam hazırlıyordu."³¹

Yukarıdaki sözleri haklı çıkaran birçok neden vardır. Bundan dolayı İvanov'un tespitleri abartılı değildir. İran ile Rusya ticareti, Meşrutiyet'ten önce ve Meşrutiyet sırasında İran tüccarlarının dikkat noktasındaydı. Nazım-ül İslam, *İranlıların Uyanış Tarihi*'nde diyor ki: "İran ticaretinin ve sanayisinin bugünü için çok yararlı olan Türkmençay Ticaret Antlaşması iptal edildi ve yerine yeni bir antlaşma imzalandı. Bu İran'ın ticaret ve sanayisinin zarar görmesine sebep oldu." Türkmençay Ticaret Antlaşması 1902 yılında iptal edildi. Tüccarların sözleşmenin iptal edilmesinden memnun olmamaları Çarlık Rusya ile İran arasındaki yoğun ticari ilişkilerin bir göstergesiydi. İran'ın Çarlık Rusya ve İngiltere'yle ticaretine dair bir istatistiği aşağıda veriyoruz:

1895'te Tebriz yoluyla ihraç kırk milyon manat'tan fazlaydı. İran'ın komşularıyla ticareti günden güne gelişmekteydi. Curzon'un söylediğine göre 1889 yılında İran'ın İngiltere'yle ticareti 75 milyon Sterlin ve Çarlık Rusya'yla ticaretiyse 50 milyon Manat'tan fazlaydı. İran gümrüğündeki Belçikalı memurların istatistiğine göre 1901-1902 yılında İran'ın İngiltere'yle ticareti 59 milyon, Rusya'yla ticaretiyse 96 milyon Frank'a varmıştı. 1905-1906 yıllarında Rusya yararına olan bir ticaret sözleşmesi imzalanmıştı. Yine Belçikalı memurların istatistiğine göre İran-Rusya ticareti 170 milyon Frank'a varmış ve aynı yılda İran-İngiltere ticareti 60 milyon Frank'tan fazla olmuştur. Fransa'yla 16 milyon

31 İvanov, *İran Meşrutiyet Devrimi*, s.11-12.

Frank, Avusturya'yla ticaretiyse 6,5 milyon Frank'ı buluyordu. Böylelikle Rusya-Japonya savaşından sonra Rusya'nın İran'daki ekonomik nüfuzu artmıştır. 1895 yılında İran'ın tüm ithalatın yüzde 15'i Rusya'yla yüzde 70'iye İngiltere'yle yapılmıştır. 1905'te İngiltere'nin İran'a ihracatı yüzde 27,5 azaldı. Rusya'nın İran'a ihracatı yüzde 39,5 arttı.³²

1909 ve 1910 yıllarında İran'ın rakip devletlerle ticari ilişkisi şöyle olmuştur: 1910'da Rusya'dan İran pazarlarına pamuklu kumaş, küp şeker, çay ve petrol gönderiliyordu. İran'a 1908 ve 1909 yıllarında 8.401.902 Manat değerinde, 1910-1911 yıllarındaysa 9.962.800 Manat değerinde pamuklu kumaş ihraç edilmiştir. Bu İran'dan ithal edilmiş tekstilin %25'i ve Rusya'nın İran'la olan ihracatının yüzde 25'idir. İran'a ihraç edilen küp şeker günden güne artmaktaydı. 1909-1910 yıllarında 1.315.606 Manat değerinde, 1910-1911 yıllarındaysa 18.750.300 Manat değerinde küp şeker İran'a ihraç edilmiştir. Kumaş ihracı açısından Rusya İngiltere'den sonra harekete geçmiştir. İngiltere fabrikalarının zararıyla sonuçlanan Rus kumaşının İran'a ihracı günden güne artmıştır.³³ 1910'da İran'ın Toplam Ticaret Tutarı (ihraç ve ithal) 860 milyon Kıran'dan³⁴ fazlaydı.³⁵ İran ticaretinde iki rakip ülkenin karşılaştırması:

Rusya'dan ithalat 219 milyon Kıran, Rusya'ya ihracat 262 milyon Kıran.

Britanya'dan ithalat 189 milyon Kıran, Britanya'ya ihracat 37 milyon Kıran.

Osmanlı'dan ithalat 16 milyon Kıran, Osmanlı'ya ihracat 40 milyon Kıran.

Bu istatistikte gördüğümüz gibi İran ithalatının yüzde 50'si, ihracatının ise yüzde 70'i Rusya'yla olmuştur. İran'ın yurtdışı ticaretinin oranına göz atarsak, ticaret sermayesinin rolünü, sanayi sermayesi rolüyle karşılaştırarak ölçebilir ve pazarın (ticaret sermayesi) Meşrutiyet hareketinde faaliyetinin sebebini öğrenebiliriz. Genellikle Meşrutiyet Devrimi'nden önce İran'ın ticaret sermayesi sanayi sermayesinden daha önemli olmuştur.

İran Ordusunun Kurulmasında Rusya'nın Nüfuzu

1879'da Nasreddin Şah, Kazak Tugayı'nın kurulmasıyla ilgili فرمان yayımladı. İngiltere ve Avusturya'nın şiddetli rekabetinden sonra

32 M. Pavlovich, *ريشه های اقتصادی و اجتماعی انقلاب ایران (Iran Devrimi'nin İktisadi ve Toplumsal Temelleri)*, s.25.

33 *İran Devrimi'nin İktisadi ve Toplumsal Temelleri* s.27.

34 Kıran (Giran), İran'ın o dönemdeki para birimiydi. (Ç.N.)

35 Dönüştürme: 860 milyon Giran, 156 milyon Manat değerindedir.

bu ferman Rusya'nın yararına oldu. İran tugayı için gönderilen subay heyetinin ilk başkanı olan A. Dumanotviç Erivan'da ordu karargâhı görevlilerindendi. 1880 yılında iki alaydan oluşan bir tugay kuruldu. İran'ın kuzeyindeki gümrüklerin geliri, Rusya'dan alınan borcu ödemek ve Kazak Tugayı'nın masraflarını karşılamak için harcanıyordu. Böylelikle Kazak Tugayı'nın subay ve askerlerinin maaş ve yemekleri Rusya'nın eline geçmişti. Tugayın komutanı kendi maaşını Borçlanma Bankası'ndan gerekli talimatı Rusya Büyükelçiliği'nden veya gerektiğinde Rusya ordusunun Güney Kafkas'taki komutanından alıyordu. Kısacası komutan direkt Petersburg'un adamıydı. Rus subaylarının maaşı şöyleydi: Albay 24.000 Frank ve Subay 5.000 Manat (13.000 Frank) alıyordu. Maaş, yemek ve başçavuşların atlarının yemi Petersburg'dan karşılanıyordu. İran da her ay harçlarına yardım için 96 Manat (255 Frank) veriyordu. Kazak Tugayı'nda 230 İranlı subay vardı. Bu subayların aldığı maaş, Rus subayların hatta Rus başçavuşların aldığı maaşla bile kıyaslanamazdı. İranlı subaylar ortalama ayda 12-25 Manat (27-66 Frank) maaş alıyorlardı. Filonun komutanı 42 Manat, alay komutanı 62 Manat maaş alıyordu. Rus bir Albay, üç subay ve beş başçavuş yılda 16.192 Tümen alıyorlardı. İranlı olan 270 subay ve bir Tuğ sadece 36.549 tümen civarında para alıyordu. Meşrutiyet Hareketi başladığında İran'ın tek düzenli askeri gücü Kazak Tugayıydı. Görüldüğü gibi bu askeri güç Rus sömürgesinin elinde bir araçtı ve Çarlık ordusunun bir parçası sayılmaktaydı. Öyle ki Birinci Meclisin yıkılması olayı ve Albay Lyakhov'un saldırısında bu tugayın emir ve programlarının tümüyle Rusya'dan geldiğini görüyoruz. Kazak'ların Çarlığa saygıları İran Şahı'na saygılarından fazlaydı. Bundan dolayı söz konusu ülkelerle İran'ın ilişkisi ve onların İran'daki nüfuzu hakkında geniş bir açıklama yapmak gerekiyor.

"Yabancıların İran'da Nüfuzu" kısmının sonunda diyoruz ki devrim zamanında Rus sömürgesinin birinci derecede rolü vardı. Rusya'nın ekonomik, siyasi ve askeri gücü İngiltere'den kat kat daha çoktu. İngiltere bu durumdan her zaman memnuniyetsizdi. Rusya'nın aleti olan despot Kaçar sarayına karşı direkt mücadele eden İngiltere, Meşrutiyet hareketinde bazen savunucu bazen de tarafsız rol oynadı. Meşrutiyet Hareketi'ni araştırırken İran'ın sömürgeci ülkelerle ilişkisini anlamak gerekiyor. Çünkü bu hareketin esas amaçlarından biri bu nüfuzlara karşı mücadele edip İran'ın bağımsızlığı için faaliyet göstermekti. Sömürgeci devletler İran'da egemen olan işbirlikçi heyetle birlikte bu ülkeyi yönetmişlerdir. Bu yüzden de söz konusu ülkeler ile İran arasındaki ilişki ve onların nüfuzu hakkında geniş bilgi vermek yersiz ve gereksiz değildir.

İKİNCİ KISIM

MEŞRUTİYET DEVRİMİ'NDEN ÖNCEKİ TOPLUMSAL DURUM VE DEĞİŞİM

Kaçar döneminde İran'ın toplumsal durumu, Safevî dönemine dayanıyordu. Nasreddin Şah döneminde idari organlarda yaşanan değişimlerden önce devlet ve kurumların durumu genel olarak eskiye dayanıyordu.

Halkın devletle ilişkileri açısından Safevî devrinde bir denge sağlanmıştı. Safevî sarayı idari, iktisadi ve siyasi açıdan ciddi şekilde İran'a hâkimdi. Nadir Şah'tan sonra bu hâkimiyette bazı değişimler oldu. Zend Hanedanı döneminde saray hâkimiyeti zaafa uğradı. Ağa Muhammet Han Kaçar eski hâkimiyeti canlandırmaya fırsat bulamadı. Feth Ali Şah devrinde İran bir kez daha devlet hâkimiyetine doğru ilerleme kaydetti. Yalnız bu dönemde bile hanların ve ilhanların gücü devlette birinci derecedeydi. Devletin gücü onların verecekleri desteğe bağlıydı.

Mollalar Kaçar döneminde ve özellikle de Feth Ali Şah döneminde iyice güçlendiler. Bütün işlere karışmaya başladılar. Saray dünya siyasetinden habersiz ve beceriksizdi. Bu arada Kaim Makam Mirza İsa ve Mirza Taki Han Emir-i Kebir, devletin kısmen bilgili ve becerikli şahıslarından sayılıyorlardı. Özellikle Mirza Taki Han İran'ın devlet kurumlarının reformu için şiddetle çalıştı. Ama yabancıların kin

ve hasedi, gericilerin desiseleri ve ayrıca himaye için genel kurumsal hazırlığın bulunmaması yüzünden Emir-i Kebir'in reformları başarısız kaldı. Kendisi de öldürüldü. Öyle ki Kaim Makam Mirza Ebul-Kasım'ın da kaderi ona benzedi. Kabilelerin gücü ve nüfuzu sürekli saldırılara neden oluyordu. Kabile insanına göre ziraatçı, onun avlanması için yaratılmış bir koyundu. Aslında İran ülkesi feodallerin eliyle batmıştı.

Köylerin ve Şehirlerin Durumu

Şehirlerdeki ticaret büyük bir krize girdi. Safevî döneminde nitelik ve nitelik bakımından önemli bir yere sahip olan şehirlerdeki esnaf o kadar zayıflamıştı ki şehirlerde hiç sayılıyorlardı.

Safevîden sonra gücünü kaybeden İran ticareti, Kaçarların ilk döneminde yani 19. yüzyılın sonlarında oldukça zayıflamıştı. İran'ın yabancılar tarafından yönetilen bağımlı bir ülke olmasından sonra İran'ın ticareti yeni bir gelişim modeline girdi.

Ziraatta kölelik usulü geçerliydi. Onların sömürüsü korkunç bir şekilde devam ediyordu. Öyle bir habersizlik ve cahillik içindeydiler ki kendi durumlarına karşı hiçbir reaksiyonda veya itirazda bulunmuyorlardı. Kabilelerin hamleleri ve yağmaları sonucunda köyler dağılmaya ve virane olmaya başladı. Su kemerleri terk edilmiş ve dağılmış hale geldi. İran'ın büyük ve ünlü şehirleri kabilelerin kargaşaları ve düzensizlikleri yüzünden boşalıp harabeye döndü. Drouville seyahatnamesinde Feth Ali Şah döneminde İran'ı şu şekilde anlatıyor:

"İran'ın her tarafındaki sayısız dağılmış köylere ve onlardan virane olmuş şehirlerin büyüklüğüne bakıldığında Afganların saldırısından sonra İran'ın nüfusunun sekizde yedisini kaybettiği ortaya çıkar. Eğer Şövalye Chardin'in hatıralarına, onun İsfahan ve etrafından çektiği resme bakılacak olursa ve Peyku'nun raporlarıyla kıyaslanırsa, yüzyıl içerisinde İran'ın başına gelen belalar ve zorluklar hakkında doğru dürüst bir izlenim elde edilebilir... İran ülkesinde tam yetmiş altı yıl kargaşa ve düzensizlik devam etmiş ve Feth Ali Şah'ın tahta oturmasından sonra bile savaş tam on sekiz yıl sürmüştür. Kazvin şehri İran'ın geçmiş şahlarının payitahtı ve oturdukları yerd. Onun muhteşem hisarının kalıntılarına bakıldığında tartışmasız nüfusu yüz bini aşan büyük bir şehir olduğu anlaşıldı. Ama şimdi bu şehrin nüfusu on binden fazla değil. Sultaniye'de üç cami mevcuttur. Bir zamanlar bu üç cami şehrin üç köşesinde duruyordu. Bu camilerin aralarındaki mesafenin fazlalığından dolayı Sulta-

niye'nin eskiden çok büyük bir şehir olduğunu söyleyebiliriz. Ama şimdi onlardan birisi şehrin ahır olmuşt ve geriye üç evden başka bir şey kalmamış... Tebriz şehri bugün çok az nüfusu olan orta halli bir şehirdir. Bugünkü Tebriz, otuz bin kişilik ordunun sığabildiği eski Tebriz Meydanı kadardır."¹

"M. Peyku'nun iddiasına göre kuraklığın ardından bir kat tuz yerin üstünü kapladı. Ama ben (Drouville) böyle düşünmüyorum. Edindiğim tecrübeye göre bir avuç toprağın yerini değiştirmek ve yeri altüst etmekle, el değmemiş araziler gibi çok verimli topraklar elde edilebilir. Ama kesin kanı gösteriyor ki susuzluk ve kuraklığın da insanların köyleri boşaltıp göç etmelerinde payı vardı. Kendi evlerinde ve yuvalarında kalan çok az sayıda insan da bir araya geldiler, zor ve yorucu bir çalışma pahasına etraftaki dağlardan, nehirlerden veya çeşmelerden yılın bütün dönemlerinde kendi köyleri ve tarlaları için temiz ve lezzetli su elde ettiler."²

Böylece İran'ın ziraatı, şehirlerin dağılması ve çökmesiyle mahvedildi. Yoksulluk bütün ülkeyi sardı. Hicri 1253-1255 yıllarında İran'ı gezen Soltikef, aynı Drouville'in gördüğü hasarları anlatıyor. Örneğin Kazvin konusunda şöyle diyor:

"Kazvin, mevki ve büyüklüğü methedilen ve Herat'a benzetilen, Tahran'a tercih edilen ve payitahtı oraya götürmek hakkında söylentiler olan İran'ın büyük şehri. Bence böyle bir ün gerçekten de yersizdir. Orada rezil yoksulluk ve görkemsiz manzaradan başka hiçbir şey görmedim."³

Drouville İran'daki malikiyet ve servet hakkında şöyle diyor:

"Feodalite usulünün hâkim olduğu diğer ülkeler gibi İran'da da insanların serveti ya çok fazla ya da çok azdır. Böylece insanlar iki gruba ayrılıyor: Zengin ve büyük malikler ve orta halli insanlar. Tabi esnaf ve ziraatçılar bu iki gruba da dahil değillerdir. Çünkü onların durumu o denli kötü ve acı ki onları millettten bile saymıyorlar. Zenginlerin mal varlığının kaynağı genelde köylerdeki tarla mülkiyetinden ve göçebe kabilele-

1 Gaspar Drouvil, *Drouvil Sefernamesi*, çev. Menuçehr İtimad Mukaddem, 1911, s.44, 45.

2 Drouvil, *age*, s.48.

3 Aleksei Saltykov, *مسافرت به ایران (İran'a Seyahat)*, çev. Mohsen Seba, Bilimsel ve Kültürel Yayınlar Şirketi, s.74.

re hüküm sürmekten kaynaklanıyor. Onlardan özel bir para alıyorlar. Göçebe kabileler nerede çadır kursalar mecburen devlete özel bir para ödüyorlar. Bazı devlet adamları kendi servetlerini devletten veya sarayın hassas makamlarından elde ediyorlar. Onlar divan parasını ödeyip kendi kafalarına göre milletten haraç alıyorlar. İran'da köylerin mülkiyetiyle ziraatçılara soylular hiçbir hak tanımıyor. Ama ziraatçılardan efendi için parasız çalışmaları isteniyor. Görünüşte onların başı olan Şah ve veliaht bu alanda hiçbir hakka sahip değiller. İran'da Müslümanların oturdukları köylerde Kethüda⁴ adlı, Hristiyanların oturduğu köylerdeyse Malik adlı bir başkan vardır. Adı geçen başkanlar mülk sahibine aylık, Şah'a harç vermek zorundaydılar. Aylığı ve haracı büsbütün ve nakit ödenen çok az sayıda köy bulunur. Genelde bu ödemeler emtia şeklinde buğday, arpa ve pamuk ürünleriyle ödeniyor. İki yüz aileyi barındıran ve yıllık 1800 hervar⁵ tahıl ve 500 batman pamuk elde eden bir köyü düşünelim. Bir nüshası köyün başkanının elinde olan sözleşmeye dayanarak malikâne ayrılan pay ve devlete ödenecek haraç miktarı bellidir. Eğer 600 hervar tahıl ve 200 batman pamuk tayin olunmuşsa bu durumda vergi her ailenin elde ettiği ürüne göre ziraatçılar arasında paylaştırılır. Daha fazla ürün elde edenler vergideki eksikliği doldurmaktadır. Böylece verimsiz topraklara daha az vergi yüklenir. Şimdi eğer genel olarak herhangi bir nedenden dolayı köyün tahılı 1800 Hervar'dan az olursa, köysahibi malikâne payı için belli bir indirim yapar. Bu durum pamuk ve nakit vergiler için de geçerlidir. Her köy normal feodal ödemelerin dışında tavuk, tereyağı, kaymak, kavun, ev yapmak için ağaç, atların yemi için saman ve yılın farklı sezonlarında bedava çalışmak için bazı kişileri efendiye vermeliydi. Bedava çalışmak çoğu zaman büyük adaletsizliklere neden oluyordu. Çünkü her halükârda efendinin geliri azaldığı zaman ziraatçı bedava çalıştırılmakla tehdit ediliyor. Böylece efendi bazı malları önceden alıp malikiyet hakkının eksikliğini bu şekilde telafi ediyordu. İran'ın birinci sınıf büyüklerinin hepsi birkaç köye sahipler. Bazıları yüzden fazla köye sahipler. Tabii onların bütün arazileri verimli değil, arazilerin verimliliği onların suyuyla direkt ilgilidir."⁶

4 Türkçede muhtar denilir. (Ç.N.)

5 Hervar: Bir eşiğin taşıyabileceği yük ağırlığına denilir. Bir hervar 300 kilo ağırlığındadır. (Ç.N.)

6 Drouvil, *Drouvil Seyahatnamesi*, s.102-104.

İdari Aygıt ve Saray

Feth Ali Şah döneminin idari yapılanmasında idari organın başkanlığı şah tarafından tayin olunan sadrazama aitti. Bu durum Nasiri dönemindeki idari değişimlere kadar devam etti. Ordu komutanlığı ve başkanlığı şahın şahsına aitti. Ama genelde kabile hanlarından birilerini kendi yerine ordu başkanı yapıyordu. Veliaht'ın kendi yerinde (Tebriz) daha küçük bir sarayı vardı ve kendi payına göre ayrı bir hükümete sahipti. Feth Ali Şah döneminde merkeziyetin sağlanması için şahın oğullarının her biri hükümdarlık için vilayetlere gönderildiler ve her birinin kendine özel sarayı vardı. Veliahttan sonra onların en önemlisi İran'ın batısında hüküm süren şehzade Muhammet Ali Mirza'ydı. Bağdat hâkimiyle ve Irak sınırları içerisinde olan İran ve Osmanlı savaşları onun hâkimiyet hudutları içerisinde devam ediyordu. Ülke işlerinin yönetilmesinde sadrazam ve şehzadelerin bakanlarının bilgi ve becerileri oldukça etkiliydi. İdari kuruluş içerisinde divanlar vardı ki en önemlisi haraç divanı ve çapar divanıydı. Hakemlik konusu mollaların elindeydi ve en yüksek hakemlik makamı şaha aitti ki mutlak şekilde emretmeye yetkisi vardı. Şehzadelerin her biri hüküm sürdükleri kendilerine ait bölgelerde yargılama hukukuna sahiptilerdi. Şah ve şehzadelerin lükse ve israfa düşkünlükleri ülke fakirliğinin nedenlerinden biriydi.

Şehzadeler ve hüküm sürenlerin hepsi kendi hükümet kuruluşlarında elli altmış kişiyi farklı sıfatlarla hizmetlerine alıyorlardı. Şah'ın bir sürü uşağı ve özel korumaları vardı. Uşaklar şahın muhafızları sayılıyordu ve Kelanterbaşı'nın (Karakol Başkanı) fermanı altında hizmet ediyorlardı. Onların aylıkları ve yemek masrafları ciddi rakamlara tekabül ediyordu.

Veliaht da kendi payına göre böyle bir sisteme sahipti. İran'ın en önemli devlet adamı sadrazamdı. Feth Ali Şah zamanında sadrazamlık makamında Mirza Şefi bulunuyordu. İçişleriyle ve dışişleriyle sadrazam ilgileniyordu. Ayrıca o başvezir (divanların başkanı) sıfatına da sahipti. Devletin ikinci makamı kaim makamıydı. Bu isim Veliaht'ın vezirine veriliyordu. Mirza Bozorg adıyla meşhur olan Mirza İsa ve sonra da oğlu bu makama sahiptilerdi. Ayrıca Mirza Taki Han, Nasreddin Mirza'nın Veliahtlık döneminde bu makama sahipti ve lakabı Emir Nizam'dı.

Üçüncü devlet makamı vezirlikti. Vezirlerin devlet yönetimindeki rolleri ve yetkileri azdı. Şehzadelerin kurumlarında da vezirler vardı. Vezirlerden başka Mirzalar da divandaki çeşitli hizmetleri yerine geti-

riyorlardı. Mirza aslında daire başkanı ve devletin sekreteri sayılıyordu. Mirzalardan başka diğer sıfatlar da şu şekildeydi:

Hekimbaşı, hekimlerin başkanı ve şahın özel hekimiydi.

Şeyhülislam, ülkenin dini lideri sayılıyordu ve şeriat hakemi ve Şiilerin taklit merciydi.

Işık ağası veya nesekçibaşı, teşrifat ve düzenin genel başkanlığı ve sürekli şaha hizmet etmek için hazırды.

Işık ağası şahın emirlerini divan sorumlularına iletmekle ve şahın huzuruna çıkması gereken kişilerin çağrılmasıyla görevliydi. Ayrıca sefere çıkıldığı zaman şah ordusunun ihtiyaçlarını temin etmekle sorumluydu. Işık ağasına sürekli birkaç ferraşbaşı ve onlara da birkaç ferraş hizmet ediyordu. Ferraşların görevi çadırları ve saltanat karargâhını hazırlamaktı.

Mihmandarbaşı, yabancı elçileri ağırlamakla görevliydi. O ayrıca elçilerin isteklerini divana götürüp onların el yazılarını ve mesajlarını vezirlere teslim ediyordu.

Mühürdarbaşı, saltanat mühürlerini boynunda taşır ve şahın emirlerini mühürlerdi.

Mir Ahırbaşı, özel ahırın sorumlusuydu ve Feth Ali Şah döneminde önce şahın ahırını oturtmak için kullanılıyordu ve bu gibi durumlar Mir Ahırbaşı için oldukça yararlıydı.

Hacebaşı veya ağaların başı, sarayda önemli bir yere sahipti ve sayıları birkaç bini aşan şahın kadınları ve çocuklarını dikkate alırsak bu makamın ne kadar önemli olduğu anlaşılır.

Nezirbaşı, Odundarbaşı yani otakdarbaşı ki sarayların korunmasından sorumluydu. Şekarçibaşı⁷ ve Müneccimbaşı⁸ gibi diğer makamlar da sarayda mevcuttu.

Ayrıca Behpezbaşı aşçıların, Sandıkdarbaşı şahın giysilerinden sorumluydu. Hediyelerden sorumlu Şaterbaşı⁹ ve Nakaracıbaşı da mevcuttu.

Feth Ali Şah Döneminde İran Ordusunun Durumu

General Gardan İran'da olduğu sırada, İran'ın askeri gücü altmış bin piyade, yüz kırk bin atlı ve beş yüz topçudan oluşuyordu. O dönemin reformları ve askeri rütbeleri şu şekildeydi: Onbaşı on askerin kumandanı, ellibaşı elli askerin kumandanı, sultan yüz askerin ku-

⁷ Avcıların başıydı. (Ç.N.)

⁸ Astronomiyle ilgilenenlerin başıydı. (Ç.N.)

⁹ Hızlı koşan, becerikli gençlerdi. Şah'ın atının önünde hareket ediyorlardı.

mandanı, han sekiz-on bin askerin kumandanıydı.¹⁰ Beniçe¹¹ askerlerinin hizmet süresi belli değildi. Her bir asker yılda otuz tümen para alıyordu. Vergiden muaf tutuluyordu ve her gün bir ekmeğin dörtte biri yemek olarak ona veriliyordu. Ordunun piyade askerlerinin çok ağır silahları vardı. Her iki üç askere bir at veriliyordu ki bunların yemi devlet tarafından karşılanıyordu. Azerbaycan ve Irak'ın (merkezi bölgeler) piyade askerlerinin ağızdan dolma misket silahları vardı ki onların altında bir iki başlı sütun vardı. Ateş açtıkları sırada silahı onun üzerine koyuyorlardı. Savaş tekniklerinden habersizlerdi ve sadece bir yere hücum ediyorlardı.

Ordunun atlı askerlerinin atlarını yanlarında getirmeleri gerekiyordu. Ağızdan dolma uzun silahları vardı. İran'ın Türkmen atlılarında hâlâ ok ve yay vardı. Topları ineklerle götürüyorlardı. İsfahan, Şiraz, Tebriz ve Meşhet'te top fabrikaları kurmuşlardı. Her topta yirmi otuz mermiden başka mermi yoktu.

İran ordusunun deveye yüklediği bir miktar zenburek denilen küçük toplar da vardı. İran'da yapılan barut çok kötüydü. İçi gereksiz ve siyah maddelerle doluydu. Fazlaca duman çıkarıyordu. Orduda bulunan askerlerinin birbirine benzeyen özel giysileri yoktu. Orduda atlara sadece saman veriliyordu. Çölde ot buldukları zaman atlara taze ot veriyorlardı. Bunun için de yerde ot bulunmayan sezonlarda orduya izin veriyorlardı. Böylece her yıl baharın ilk iki ayında askerleri çağırıyorlardı. Dört ay sonra yani sonbaharın ilk ayında bırakıyorlardı. Sürekli ordunun önünde dükkâncılar ve ordu pazarı vardı.

İran-Rus savaşlarında Abbas Mirza ve Şah, ordunun durumunun kötüye gittiğini daha iyi anladılar ve bir şeyler yapmaya çalıştılar. Abbas Mirza yeni silah almak için her tarafa koşuyordu. Örnek olarak Gardan heyeti döndükten sonra Avusturya sadrazamı Metternich'e uğradı ve İran için Avusturya silahlarından bazı örnekler istedi. İran ordusunda yapılan reform, yabancı elçilerin İran sisteminde attığı ilk adımlardı.¹²

Gardane'in askeri heyeti İran ordusunun reformu için gelmişti ve bu heyetin içinde mühendis subaylar ve tecrübeli eğitimciler vardı. Bu heyette bulunan subaylardan tophane subayı Fabuye, İran'ın yeni tophanesinin tesisi için görevlendirilmişti. Şah 1222 yılında Fabuye'ye İran'da top yapmak için tam yetki verdi. O Şubat 1808'de İs-

10 Nefisi, *Çağdaş Dönemde İran'ın Toplumsal ve Siyasi Tarihi*, s.261.

11 Her köyün durumuna göre devlete verdiği askere deniliyordu. Bu askerlerin masrafını ödemekle birlikte kendilerine belli miktar para veriyorlardı.

12 Shirley kardeşlerinin Şah Abbas Safevi sarayındaki girişimlerine bakmaksızın.

fahan'da top fabrikası yapmak için işe başladı. Fabuye birçok sorun ve komployla karşılaştı. Lakin sonunda top yapmayı başardı. Kasım 1808'de Fabuye, yirmi top ve top malzemesiyle İsfahan'dan Tahrana hareket etti. Sarayı üzüntü ve umutsuzluk içinde buldu. Bu durum Napoleon'un Rusya'yla barışı sonucunda (Tilsit Sözleşmesi) meydana gelmişti. Bir süre sonra İran'ı terk etti.

Diğer subaylar Abbas Mirza'nın ordusundaki askerlerin eğitimi için gelmişlerdi. Tancoigne ve Gardane'la İran'a gelen Fransa elçiliğinin çevirmeni, Paris'te 1818 yılında *İran Asya Türkiye'si Hakkında Mektuplar* adında iki ciltlik bir kitap yayımlamıştır. Tancoigne, İran'ı terk ederken Mirza Bozorg'un ona vereceği mektuplar için bir süre Tebriz'de kalıyor. Bu sırada Gardane heyetinden iki subay yani piyade subayı Verdier ve mühendis subay Lami diğer üç piyade subayıyla birlikte Abbas Mirza'nın ordusundaydılar. Tancoigne diyor ki: Bu sırada Abbas Mirza'nın 2.500 askeri vardı. Bu askerler Fransa sistemiyle eğitilmişlerdi. Kumandanları da Verdier'in eğittiği İranlı subaylardı. Bu askerlerin üniformaları Fransa ordusunun üniformasına çok benziyordu. Mühendis Subay Lamy de ordugâhta bir askeri mühendislik okulu kurmuştu. Askerleri, top ve silah yapmak için hazırlıyordu. Bu Fransalı askerler ve subayların dışında, Abbas Mirza geçmiş savaşlarda ona sığınan yaklaşık 150 kaçkın Rus askerini ve onlardan bir binbaşığı da ordusunun içine almış ve onları da Fransalı subay Verdier'in elinin altında çalıştırmaya başlamıştı.

Fransalı subaylar gittikten sonra vakit harcamaktan başka bir iş yapmayan İngiliz subayları onların yerini aldılar ve İran ordusunun menfaati için herhangi bir şey yapmadılar. Gardane heyetinin yenilmesinden sonra Emir-i Kebir kendi reformları içerisinde İran ordusunun reformunu da yerleştirene kadar, İran ordusu aynı berbat durumda kaldı. Bu konuya ilerleyen sayfalarda değineceğiz.

Emir-i Kebir'in Toplumsal ve İdari Reformları

İran'ın Rusya'ya sürekli yenilmesi, İran'ın görevlilerine ve milletine devletin geri kalmışlığını ve zaafını gösterdi. Feth Ali Şah döneminde Fransa heyetinin girişi ve Avrupa'yla git gel kapısının açılmasıyla birlikte milletin gözü 19. yüzyılın dünyasına açıldı. Feodallerin ve görevlilerin içinde reformist yorumlar ortaya çıktı.

Aslında İran-Rus savaşları ve bu savaşların sonuçları, Afganistan'ın bağımsızlığı ve İngiltere'nin güç gösterisi İran halkını Safevî dönemi uykusundan uyandırmak için çalan çanlardı. Aynı dönemde

Mirza Bozorg Kaim Makam adıyla meşhur olan Mirza İsa ve oğlu Mirza Ebul Kasım İkinci Kaim Makam gibi bilgili adamlar diğerlerinden daha çok gerçekleri gördüler. Velihaht Abbas Mirza gibi kişiler reformist düşüncelerin yerleşmesine neden olmuşlardı. Mirza İsa İran tarihinde Batı bilimleri ve Batı sanayisi eğitimi için önayak olan ilk kişidir. Ayrıca İran'da matbaa tesisi ve gazete yayını için çalışmıştır. *Emir-i Kebir ve İran* adlı kitapta onun çalışmalarından şöyle bahsedilmiştir:

"İngiltere'ye eğitim için öğrencilerin gönderilmesi, Rusya'ya iş öğrenmek için işçilerin gönderilmesi, top ve barut yapım fabrikalarının, tekstil fabrikalarının kurulması, madenlerin çıkarılması, matbaanın kurulması, yeni bilimsel kitapların tercüme edilmesi ve hazırlanması, gazete yayımına başlanması ve diğerleri."¹³

İlk olarak 1226'da İngiltere'ye gönderdiği öğrenci grubu iki kişiden oluşuyordu ki onlardan biri vefat etti ve diğeri Mirza Hacı Baba tıp eğitimine başladı. İkinci grup 1815 yılında beş kişiden oluşuyordu. Bu grup Rusya vasıtasıyla İngiltere'ye gönderildi ve üç yıl dokuz ay sonra yani 1819 yılında İran'a geri döndü. Onlardan biri mühendis Mirza Cafer'dir ki sonra İran büyükelçisi olarak Osmanlı'ya gitti. Müşir-üd-Devle lakabını aldıktan sonra devlet şûrasının başkanı oldu. Diğeri Mirza Salih Şirazi'dir. O İran'da Farsça kitapların basıldığı ilk matbaanın ve ilk Farsça gazetenin kurucusudur. O kendi sefernamesini yazmıştır. Mirza İsa'nın oğlu Mirza Ebul Kasım Kaim Makam da aynı yenilikçi usulü takip etmişti. Bu yönde İran'ın sosyal durumunda reform yapmak için birçok faydalı çalışmalarda bulundu. Bu yenilikçi ve reformcu mektepten çıkmış ve onu savunan en belirgin ve en üstün insanlarından biri Mirza Taki Han Farahani'ydı. O, Azerbaycan'da olgunlaşıp yetişti ve İran'ın bütün sosyal işlerinde büyük ıslahatlar yaptı. Onun reformcu girişimlerinin İran'ın uyanışında büyük etkisi oldu. Orta tabakanın ve zenginlerin arasında bir grup reformun yaşanmasına direkt yardım etti. Bu doğrultuda kısaca onun yaptığı önemli işlere değinmek istiyorum. Bu kısımda Feridun Ademiyet'in *Emir Kebir ve İran ve Özgürlük Düşüncesi* kitaplarından yararlanılmıştır.

Emir kontrolü eline aldığı anda İran'ın en önemli vergi kaynaklarını arazi vergileri, gümrük, devlete ait mülkler ve pasaport teşkil ediyordu. Bunlara ilaveten hayvanlar, su kemerleri, gayrimenkuller, su kuyuları ve değirmenlerden özel vergiler alınıyordu. Bazı bölgelerde ve özellikle köylerde kişi başına düşen vergiler ve bazı bölgelerde bütün

13 Ademiyet, *Emir-i Kebir ve İran*, s.63.

aileler için geçerli olan kapı vergisi olarak adlandırılan bir çeşit vergi alınıyordu. Arazi vergisinin miktarı Feth Ali Şah döneminde belirlenmişti. Bu vergi arazi gelirinin %20'si kadardı. Bu miktar sabit ve genel bir miktar değildi. Farklı yerlerde arazilerin verimliliğine göre daha fazla meblağ tayin edilebiliyordu. Öyle ki bazı yerlerde %30-%35 olabiliyordu. Kabileler askeri hizmet verdikleri için arazi vergisi ödemiyorlardı. Kabilelerden alınan vergiler hayvan vergilerinden ibaretti.

Arazi vergisi iki kısma ayrılıyordu: Nakit ve malla tahsil edilenler. Malla olan vergi, buğday, arpa, pirinç, ipek, saman, nohut ve diğer şeylerle ödeniyordu. Saman, atların yemi ve diğer şeyler de ordunun yemeği için kullanılıyordu.

Kişi başı vergi alınan yerlerde her erkekten dört kıran, kadın ve çocuklarsa 2/25 kıran alınıyordu. Hayvanlardan alınan vergilerse şu şekildeydi: Her koyun ve keçiden bir kıran veya bir kıranın %75'i veya her eşek ve inekten bir tümen.

Mali Reform

Kaim Makam'dan sonra (Muhammet Şah'ın veziri) yavaş yavaş İran'ın mali durumu iyice bozulmuştu ve günden güne gelirler azalıyor, masraflar artıyordu. Mesela:

"Hacı Mirza Ağa'nın hemşerilerinden olan, sarayda yakın ve iyi bir yer elde eden ve Muhammet Şah'ın kız kardeşini nikâhlayan Muhammet Hasan Han-ı İrevani, Irak hükümetinde Emiri Tuman makamına sahipti. Her yıl ordu listesini Tahran'a gönderip onlar için ayrılan para ve gereksinimleri alıyordu. Ama ordu mensupları için harcamıyordu."¹⁴ Ayrıca Feth Ali Şah döneminde altı yüz kişi olup Muhammet Şah döneminde dört bin kişi sayılan ama aslında üç yüz kişiden fazla olmayan saltanat sarayının muhafızları için dört bin kişinin gereksinimi hesap ediliyordu."¹⁵

Ayrıca birçok kişi hizmet etmeden büyük miktarda paralar alıyordu. Şehzadeler gereksiz paralar alıyordu. Bir sürü nüfuzlu din adamları ve işsiz beleşçiler devlet hazinesini iyice yiyip geçiniyordu. Emir Nizam iş başına geldiğinde ilk işi iyice aksayan ve borçları olan ülkenin mali durumunu düzene sokmaktı. Diğer taraftan Salar'ın hilesine karşı Meşhet'e ordu göndermek için yeterli para ve maddi kay-

14 Mirza Taki Han Lisam-ül Mülk (Sepehr), ناسخ التواريخ (Nasih-üt Tevarih), Emir-i Kebir Yayınları, Tahran, hicri 1337.

15 Robert Watson, 19. Yüzyıldan 1858'e Kadar İran Tarihi, çev. Vehid Mazenderani, Sohen Yayınevi, Tahran, 1340.

nak gerekliydi. Bu kadar masraf karşısında Emir'in iki seçeneği vardı: Durumu kabul edip masrafları ödeme sorumluluğunu üzerine alacak veya geri çekilip devletin iflas ettiğini ilan edecekti. Emir'in son ciddi ve önemli kararı geçmiş zamanlarda verilen ödemelerin geçersiz olduğunu ilan etmekte. Sadece gerçekten alacakları olan kişilerin borçları ispat edildikten sonra ödeyecekti. Başka taraftan Emir aylıkları ve birçok gereksiz meblağları kesti. Böylece şehzadelerin ve boşuna hazineden yiyen insanların itirazıyla karşılaşmış ama işine devam etti.

Burada belirtmeliyiz ki Emir'in mali reformları sadece masrafların azaltılmasıyla yapılmıyordu. Onun reformları ve yenilikçi çalışmaları ülke gelirinin ve bütçesinin artmasını gerektiriyordu. Mirza Taki Han bu amacına eski vergileri artırmak veya yeni vergiler tayin etmekle ulaşmadı. O, iş bilen ve sadakatli insanları seçmek ve görevlilerin rüşvet almasının önüne geçmekle geçmişte yarından çoğu devlet adamlarının cebine giden ve hakkıyla ödenmesi gereken vergileri devlet hazinesine aktararak israfın önünü aldı. Diğer taraftan ziraatin gelişmesi doğal olarak geliri ve üretimi artırıyordu.

Emniyeti Sağlamak

Emniyetin sağlanması için Emir iki şey yaptı: Şehirlerde huzuru ve refahı sağlamak, herhangi bir tecavüzü veya şehri karıştıran mace-racı hareketin önünü almak için bekçi binaları tesis etti. Caddelerde, yollarda bekçi binaları ve hanlar yaptırarak oralara özel muhafızlar ve askerler yerleştirdi. Bunlar tüm iyi niyetleriyle hizmet ettiler. Sonuçta ülke sınırlarında askeri kaleler yaptırdı. Bazı özel kuvvetleri bu stratejik bölgelerde yaşayıp sınırları koruması için görevlendirdi.

Geri kalmış bir ülkenin kalkınması için ilk önemli iş emniyetin ve yolların güvenliliğinin sağlanması ve güç sahiplerinin tecavüzünü engellemektir. Emir'in bu konuların farkında olduğunu ve sorunlara zekice çözümler getirdiğini görüyoruz.

Fabrikaların Tesisi

Toz Şeker, ip döndürme, kristal, patiska dokuma, ipek dokuma ve çuha dokuma, silah ve top yapım fabrikalarının tesisi Emir'in kısa sadrazamlık döneminde yaptığı işlerdendi. Milli iktisadın teşviki ve gelişimi ayrıca Emir'in iktisadi siyasetinin temellerindendi. Kristal yapma, marangozluk, demircilik, şekercilik ve dökmeçilik gibi mesleklerden bir grup zanaatkar ve sanat öğrencisi Moskova ve Petersburg'a gönderildi. Kaşan'dan iki ipek dokumacısını da İstanbul'a yeni usulleri öğrenmeleri için gönderdi.

Madenlerin İstihracı

Mirza Taki Han madenlerin çıkarılmasını teşvik etmek için maden çıkarmayı serbest hale getirdi. Buna göre İran vatandaşları izin almak suretiyle herhangi bir madeni çıkarabiliyorlardı. Ayrıca bunlar beş yıl vergiden muaf tutuluyordu.

Ziraat ve Sulama

Kerhe Nehri'nin üzerine yapılan Nasiri Barajı'ndan ve Kerec Nehri'nden ayrılıp Kerec'den Tahran'a giden büyük bir çaydan söz edebiliriz. Tohumu 1267'de Amerikalı bir papaz vasıtasıyla İran'a getirilen Amerikan pamuğunun ekimini yaygınlaştırmak ve Huzistan'da şeker kamışı ziraatıyla ilgilenmek işi o dönemde başladı. Mirza Taki Han, Huzistan'ın gelişmesine özellikle dikkat ediyordu.

Bunlar Emir'in iktisadi çalışmalarıydı. Ama o, halkın düşüncesini doğrudan etkileyen sosyal çalışmalarda da bulundu. Mesela din adamlarını bir kenara bırakmak, Darülfünun ve gazete tesisi ve diğerleri.

Din Âlimlerini Devlet İşlerinden Uzaklaştırmak

Emir, mollaların işlere karıştıkları sürece hiçbir reformun yapılamayacağını düşünüyordu. O İngiliz Konsolosu Stevens'a şöyle demişti:

"Osmanlı Devleti ancak mollaların tasallutunu kaldırdıktan sonra kendi ülkesini ihya edebildi."¹⁶

İngiltere müsteşarının Tahran'daki raporuna göre, bir taraftan Rus imparatorundan pahalı hediyeler kabul eden ve diğer taraftan da İngiltere dışişleri Bakanı Palmerston'a saygılarını arz eden mektuplar yazan Tahran İmamı Mirza Ebul Kasım, Emir-i Kebir'in azarı ve öfkesine maruz kaldı ve İngiltere müsteşarının karşısında onu şöyle ikaz etti:

"Ya karışmalar ve bahanelerin önünde durmalıyım ya da hükümetten istifa etmeliyim. Bu durum İmama mahsus değil, esasen mollaların hepsi ülke ve dünya işlerine karışmak istiyorlar."¹⁷

Ayrıca 1265'te Tebriz'de Sahib-ül Emir'in türbesinin mucize ettiği yalanı yayıldığında ve İngiltere konsolosu yaramazlık ve eğlence için oraya avize gönderdikten sonra Tebriz'de velvele yayıldı. Tebriz'in

16 Feridun Ademiyet, فکر آزادی (Özgürlük Düşüncesi), hicri 1336, s.50.

17 Ademiyet, age, s.51.

vergiden muaf tutulması gerektiği söylendi. Mirza Taki Han, Tebriz mollalarının başlarını ve Şeyhülislam'ı tutukladı. İngiltere konsolosunu gereksiz müdahale ettiği için kovdu. Emir gerçekten ülke ve ordu işlerine yabancıların karışmasına karşıydı ve muhalefetini beyan etmekten de hiç korkmuyordu.

Darülfünun ve Vakayî İttifakiye Gazetesi'nin Tesisi

Emir-i Kebir ilk defa İran'da yeni usullere göre bir okul tesis etti. Bu okul kendi döneminde üniversite rolü oynuyordu. Emir, darülfünun'da öğretim üyeliği yapması için Fransa, Avusturya ve İtalya'dan İran'a öğretmenleri davet etti. Darülfünunda tıp, cerrahlık, mühendislik, madencilik, eczacılık, fizik ve askerlikle ilgili bölümler okutuluyordu. Darülfünun Emir'in işten çıkarılmasından sonra açıldı.

Emir 1267'de (Hicri) *Vakayî İttifakiye* gazetesini kurdu. İlk gazeteyi daha önce Mirza Salih Şirazi 1252'de yayımlamıştı. Emir'in *Vakayî İttifakiye* gazetesini neden yayımladığını anlayabiliriz. Başlıkların arasında bunu görebiliriz: Avrupa ülkelerinde parlamento danışmanlıklarının tanıtılması, Avrupa'nın siyasi durumu, İtalya büyük önderinin durumu ve oranın özgürlükçü ve devrimcilerinin düşünceleri ve Avusturya'yla çekişmeleri, Süveyş Kanalı'nın planı ve onun tarihi geçmişi, Hindistan'ın sosyal durumu, demiryolu kurulması, depremin jeolojik nedenleri, kutuptaki keşifler, Amerika'da uygarlığın geçmişi, İngiltere'de nüfus sayımı, içecek su tasfiyesi, Borneo Adası'nın yamyam insanların durumları.¹⁸

Bunlardan başka Emir matbaa tesisi, Hıfzıssıhha kitaplarının yayımlanması, zorunlu aşılama, devlet hastanesinin ihdası, yeni usulle postane tesisi ve postayla ilgili düzenlemeler yaptı. Ordu teşkilatı için çalışmalarda bulundu. Ayrıca demiryolu yapma düşüncesi vardı ve onun planını İngiliz bir mühendisten istedi.

Emir-i Kebir'in reformcu hareketlerinden ikisini göz ardı edemeyiz: Birincisi insanların mal ve can güvenliğinin sağlanması için çalışması, şeriatın gücünü azaltması ve Zerdüştiler, Hristiyanlar, Yahudiler gibi dini azınlıklara mezhep özgürlüğü tanınması. İkincisiyse sanıklara yapılan eziyete ve işkenceye son vermesi. Adı geçen harekette 25 Rebiülahir 1266 tarihinde (10 Mart 1850) bütün hâkimlere işkenceye ve uygunsuz hareketlere son vermeleri için emir vermiş ve bunu kamuoyuna bildirmek için fermanın metnini *Vakayî İttifakiye* gazetesinde yayımlatmıştır.

18 Ademiyyet, *age*, s.56.

Üç küsur yıl içerisinde (1948-1951) İran'ın eksikliklerine yönelik Emir-i Kebir'in geniş çaplı zekice reformları ve ülkede meydana gelen değişim istismarcıları korkuya düşürdü. Bu nedenle yabancı unsurlar ona karşı komplo kurup kuyusunu kazmaya başladılar.

Başları külahsız kalmış hükümdarlar, şehzadeler ve beleştan yiyen fazlalıklar hep birlikte ona karşı direndiler. Emir-i Kebir'le aynı çağda yaşayan tarihçi Watson diyor ki:

"Yeni nesli ve İran soyunu bozuk ve ahlaksız adlandıramayız. Çünkü büyük ve seçkin adamların en iyi örneği olan Emir-i Kebir gibi layık ve güçlü erkekleri ortaya çıkarabiliyor. Onun ülkenin başına gelmesiyle İran'da büyük adamların kökünün kurumadığı belli oluyor."¹⁹

Emir-i Kebir İran'da bir millet ve bir hükümet kurmak istiyordu. Bunun için de hükümet merkeziyet esasına göre kurulmalıydı. O İran toplumunun bütün alanlarında çeşitli temel reformların taraftarı ve uygulayıcısıydı. Bu siyaseti aydınlanmacı despotizm²⁰ yoluyla icra ediyordu.

Mirza Ağa Han-ı Nuri İtimad-üd-Devle, Emir-i Kebir'in yerine geldi. O İngiltere'nin meşhur hizmetkârlarından biriydi. Emir-i Kebir'in katlinde önemli rolü vardı. 1275-1278 yılları arasında İran'ı yönetip ülkeyi mahvetti. İran'ın İngiltere'yle savaşında yenilmesi ve Paris Antlaşması'nın yapılması (1273), Gülistan ve Türkmençay Antlaşmaları gibi başka birçok ibretlik olay yaşandı. 1275 yılında İtimad-üd-Devle görevden uzaklaştırıldı. Şah Avrupa ülkelerini taklit ederek devlet şûrası ve altı bakanlık kurdu. Altı bakanlık şunlardan ibaretti: Savaş, dışişleri, maliye, içişleri, görevler ve ilimler bakanlıkları. Bu bakanlıkların başkanlığını Mirza Cafer Han yapıyordu ki aynı zamanda Kaim Makamın konsey başkanıydı.

Mirza Hüseyin Han Sipehsalar ve İcraatları

Mirza Hüseyin Han Sipehsalar da o dönemin dirayetli ve iş bilen adamlarındandı (1243-1298). Sipehsalar uzun bir süre İstanbul'da müsteşar ve büyükelçi olarak görev yapmıştı. Bakan olduktan sonra 1288 yılında İran sadrazamı oldu. 1290'da Nasreddin Şah'ın Avrupa'ya yaptığı ilk yolculuktan sonra görevden uzaklaştırıldı. Sipehsalar, İstanbul'da 1293'te sonuçlanan Meşrutiyet Hareketi'yle tanıştı.

19 Watson, *19. Yüzyıldan 1858'e Kadar İran Tarihi*, s.240.

20 Le despotisme éclairé.

Bu hareketin önderleri Ali Paşa, Fuat Paşa ve Osmanlı anayasasının yazarı olan Mithat Paşa'yla da tanıştı. Sipehsalar, İran'ın sanayisi hakkında şöyle yorum yapıyor:

"Birkaç yıl daha geçerse yavaş yavaş kalan da tümüyle terk edilecektir. İran'ın dışarıyla olan ticaret kapıları tamamen kapanıp yaşamın bütün alanlarında dış mallarına muhtaç olacaktır. Halbuki İran halkının biraz dikkatiyle yabancı emtia-dan vazgeçilebilir."²¹

Sipehsalar, 26 Cemaziyülâhır 1279'da (19 Aralık 1862) büyük adalet divanının yönetme usulü hakkında iki bölümden oluşan bir kitap hazırladı. Birinci bölüm diğer bakanlıkların adliye divanının karşısında olan görevleri hakkında ve ikinci bölüm adliye divanının görevleri ve sorumlulukları ve ayrıca nasıl çalıştığı hakkındaydı. Ayrıca devlet işlerinin ıslahı için Derbar-ı Azam veya Darülşûrayı Kübra'nın²² tesisi için uğraştı.

Sipehsalar bu organın tesisi için bir layiha düzenledi. Bu layihaya göre bütün ülke işlerinin yönetimi vezirlerin danışma meclisine verildi.

Bu şûra, sadrazam ve dokuz vezirden oluşuyordu. Bu heyetin üyeleri verilen kararlarda ortak sorumluluğa sahiplerdi. Mirza Hüseyin Han, vezirlerin danışma meclisini, devlet heyetiyle ve kabineyle eşdeğer adlandırmıştır. Sipehsalar ordunun terbiyesi için Avusturya'dan eğitimci getirtmiştir. Rusların karşı çıkmasıyla bu iş bozulmuştur.

Nasreddin Şah döneminde İran'ın reformcu adamlarından biri de Mirza Malkom Han'dı. Onun Meşrutiyet'teki etkisi ve rolü hakkında farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Ben burada ondan bahsetmeyi ve görüşlerini incelemeyi gerekli görüyorum.

Malkom Han Kimdi ve Ne Diyordu?

Geçen bölümde on dokuzuncu yüzyılın sonlarında günden güne artan dış imtiyazlar yüzünden ülke işlerinin nasıl yabancıların eline geçtiğini gördük. Malkom Han, tam bu dönemde yaşamıştı.

Mirza Malkom Han (1249-1326), Mirza Yakup'un oğlu, İsfahan Culfa'sının Ermenilerindendi. Babası Rus büyükelçiliğinin çevirmeniydi. Avrupa bilimiyle tanışmıştı ve Fransızca biliyordu. Malkom Han'ı on yaşında eğitim için Paris'e gönderdiler. Orada mühendislik ve fizik öğrendi.

²¹ Ademiyet, *Özgürlük Düşüncesi*, s.69.

²² Saray meclisi, o dönemin parlamentosudur. (Ç.N.)

Malkom 1267 yılında İran'a geri döndü ve darülfünunda öğretmenliğe başladı. 1273 yılında Ferruh Hanı Emin-ül Mülk'le birlikte üçüncü Napoleon'un aracılığıyla, İran ve İngiltere arasındaki barış müzakereleri için Paris'e gitti. 1275 yılında İran'da birinci telgraf hatının kurulması için gerekli olan malzemeleri hazırladı. Konusu İran hükümetinin ıslahı olan *Defter-i Tanzimat* adında bir risale hazırladı. Ayrıca aynı yıl Feramuşhane'yi kurdu ve bazı soylu, şehzade ve darülfünün mezunu gençleri oraya topladı. 1278 yılının Rebiülahir'inde resmi gazetede ilan oldu ki bundan sonra şehirde olan herhangi bir serseri veya çapulcu Feramuşhane adını anarsa ve bu saçmalıkları desteklerse, devletin öfkesi ve sinirine maruz kalacaktır.²³ 1288'de Müşir-üd-Devle'yi Sipehsalar sadrazam oldu ve Malkom'u sadrazam müsteşarı olarak seçip Nazir-ul Mülk lakabını ona verdi. Bu ad sonraları Nazım-üd-Devle oldu. İmtiyazlar kısmında açıklandığı gibi Reuter 1289'da eskiden bulunmayan önemli imtiyazlar elde etti. Bu sırada Malkom Han'ın bu imtiyaznamenin düzenlenmesinde önemli rolü vardı ve Mirza Hüseyin Hanı Sipehsalar onun kararına uydu.

1878 yılında Berlin Kongresi'nde İran'ın temsilcisiydi. Bismarck'ın onayını aldıktan sonra otuz yıl önce Osmanlıların işgal ettiği Kotor bölgesini geri almayı başardı. Ondan sonra büyükelçi makamına ulaştı ve prens lakabını aldı. Malkom Han, 1290-1306 yılları arasında Londra'da İran'ın büyükelçisiydi. Adı geçen olay için makamından uzaklaştırıldı ve işi adliyeye kadar uzayınca sarayın aleyhine isyan etti. Bu sırada *Kanun* gazetesini yayımladı. 1316 yılında (Muzaffereddin Şah zamanında) Roma'da tekrar İran'ın büyükelçilisi oldu. On yıl Roma'da büyükelçilik yaptıktan sonra yetmiş sekiz yaşında İsveç'te vefat etti.

Fikir ve düşünce olarak Abbas Kuli Hanı Ademiyet vasıtasıyla 1313 yılında oluşturulan Came-i Ademiyet, Malkom Han'ın varisi sayılır.

Genel olarak Malkom Han'ın reformcu düşünceleri o zamanlar Avrupalılar tarafından Asya ülkelerinin direnişinin önünü almak için tanıtılan cihan-vatanlık²⁴ düşüncesinin etrafında dolaşıyordu. 20 Şaban 1294 (30 Ağustos 1887) tarihinde yazılan mektupta, Malkom Han, Mirza Hüseyin Han'a şöyle diyor:

"Şimdi artık bir devletin kendi etrafına bir hisar çekip diğerlerine burası benim mülkümdür ve ben bu çağın gelişmelerini istemiyorum demesinin zamanı geçmiştir. Şimdi etraftan cevap

23 Ademiyet, *Özgürlük Düşüncesi*, s.17, 96.

24 Cosmopolitisme.

veriyorlar ki evet bu mülk sana aittir ama dünyanın düzelmesi bütün insanlığa aittir."²⁵

Sefer 1294 (16 Şubat 1877) tarihinde yazılan mektupta bu daha çok açıklanmıştır:

"Şimdi bütün hükümdarlar, bütün milletler ve devletler bu gerçeği itiraf ediyorlar ki bütün dünya insanoğluna aittir ve onların görevi bu dünyanın düzelmesi için sonsuza kadar çalışmaktır. Bir mülkün gelişimi ve düzeni için yeteneği ve doğası kadar çalışan herhangi bir grup, o mülkün haklı sahibidir, bunun için şimdi bütün devletlerin mezhebi haline gelen dünya gelişimi usulünün hükmettiği ve bütün dinlerin ahkâmına göre, o mülkü o layık olmayan grubun elinden almak gerekiyor."²⁶

Malkom Batı'nın hükümet usulünün de Avrupa sanayisi gibi aynen alınabileceğine inanıyordu. Tanzimat defterinde şöyle yazıyor:

"Nasıl ki telgrafı Avrupa'dan getirip Tahran'da zahmetsizce kullanıyoruz, aynı şekilde de onların düzen usulünü alıp hiç vakit harcamadan İran'da uygulayabiliriz."²⁷

Malkom ayrıca meşrutiyet veya mutlak saltanat konusunda şöyle diyor:

"Mutedil saltanatların²⁸ durumunun İran'la hiçbir ilgisi yoktur. Bize gerekli olan mutlak saltanatların durumunu araştırmaktır."²⁹

Ayrıca şöyle diyor: "İran saltanatı mutlak ve tertipsiz saltanattır ve Osmanlı, Rus ve Avusturya saltanatı tertiplidir. Tanzimat'ın uygulanması şahın gücünün azalması değil artırılması içindir." Lakin mutlak saltanattan bahsetmekle ve ona olan inançla, kanun karşısında beraberlik, mesleklerin irsi olmasının kaldırılması, divan işlerinde beraberlik, kişisel emniyet, ev ve iş emniyeti gibi demokrasi usullerini beyan ediyor."

Sadece Hicri 1300 yılından sonra meşrutiyet saltanatından, şûra meclisinden ve yasama organının yönetme organından ayrılmasından söz ediyor. Böyle bir meclisin düzenlenmesi için halk üyeleri ve

25 Ademiyyet, *age* s.115, 116.

26 Ademiyyet, *age*, s.115, 116.

27 Ademiyyet, *age*, s.123.

28 İlim sözcüğünden kastedilen Meşrutiyet saltanatıdır.

29 Ademiyyet, *Özgürlük Düşüncesi*, s.128.

umumi oy hakkından hiç bahsetmiyor. Böyle bir meclisin düzenlenmesi için *Kanun* gazetesinin 1308 Rebiülevvel sayısında şöyle yazıyor: "Bu bilgelerin ünlüleri, bu kesimin bilginleri ve ülkenin seçkinleri milli bir tedbirle büyük bir mecliste toplanmalılar."

İran'ın kurtulması için Malkom Han'ın iktisadi planı şöyledir: Adam olmaları için yurt dışına 1.000 öğrenci göndermek, İran'ın işlerini yönetmek için 100 uzman, müdür ve mühendis istihdam etmek, demiryolu kurulmasında iktisadi imtiyazlar vererek yabancı şirketlere İran'ı açmak, yol ve geçitler yapmak, yabancı gemilere limanları ve nehirleri açmak, döviz durumunu düzeltmek, milli bankanın tesisi, fabrikaların kurulması, tarım ve sanayi üretimini artırmak ve iç ve dış ticaretin gelişmesi.

Görüldüğü gibi Malkom Han'ın reformcu düşünceleri özellikle imtiyaz planı gibi iktisadi konularda İran'da çok uygulandı ki bu ülke için zararlıydı. Malkom Han bu imtiyazlardan doğan ciddi zararlara hiç dikkat etmiyordu. Böylece Nasreddin Şah'ın saltanatının son yıllarında ve Muzaffereddin'in döneminde, Malkom Han'ın düşünceleri eşraf sınıfı ve eşraflığa mail olan orta sınıfın arasından reformcu bir grubun yaratılmasında etkili olmuştur. Bu hareketin Meşrutiyet Hareketi'nden önceki reformculuk ve reformcuların çalışmalarından en önemli farkı mücadelenin genişlik alanıdır. Meşrutiyet Hareketi'nde bu düşünceleri anlayıp harekete geçenler halkın kendisiydi. Sosyal reform halkın desteği ve genel anlayışı olmadan başarılı olamazdı.

Söylenildiği gibi Malkom Han'ın yöntemi ve düşüncesi Came-i Ademiyet'te (Ademiyet Encümeni) devam etti. Tabii imtiyazlar konusunda onun fikirlerini kabul etmeden. Malkom Han'ın ahlaki kişiliği konusunda da bazı şeyler söylenmiştir. Bunları neredeyse dost ve düşman hiç kimse inkâr etmemiştir. Malkom Han'ın ahlaki kişiliği konusunda söylenenlerin en önemlisi paragözlük ve mevkicilikti. Piyango olayında Malkom Han'ın paragözlükten başka bir amacı yoktu.

İttihat-ı İslam Hareketi: Seyit Cemalettin Afgani ve Mirza Rıza Kirmani

Nasreddin Şah döneminde başka bir akım, İttihadı İslam hareketidir ki onun parlak yüzü Seyit Cemalettin Afgani'ydi. Bu hareket on dokuzuncu yüzyılın sonlarında diğer yakın ve orta doğu ülkeleri gibi özellikle İran'da da mollalar ve orta sınıf insanları arasında ortaya çıktı. Bu düşüncenin temeli başında bir halife bulunan İslam İmparatorluğu içinde Müslüman halkların birliğine dayanıyordu. Bu

hareket, hiçbir ülkede çok yönlü bir içtimai ve iktisadi reforma inanmıyordu. Özellikle Avrupa uygarlığı hakkında Malkom Han'ın tam zıt noktasında duruyordu. Ayrıca bu hareket adı geçen ülkelerde feodal rejimin kalıcılığıyla muhalefet edemiyordu. Meşrutiyet hareketinin ortaya çıkmasıyla bu düşünce tarzı ortadan kalktı.

İran Tarihi'nin Uyanışı kitabının yazarı, Seyit Cemalettin Afgani hakkında şöyle yazıyor:

"Şeref ve büyüklük köyünün ilk ışıklandırıcısı ve terbiye âleminin birinci hocası ve özgürlük ve hürlik mesajının taşıyıcısı ve beşeriyet haklarının bağımsızlık taraftarı, acem memleketinin özgürlük isteyenlerinin önderi, ümmetler ve tayfaların eğitilmişlerinin büyük âlimi ve sonsuz denizi Seyit Muhammet Cemalettin, ...bu asrın en ünlü insanlarındanıdır."³⁰

Seyit Cemalettin'in İran tarihinin özgürlüğü için yaptıkları şöyledir: Afganistan, Hindistan, İran, Osmanlı ve Mısır ülkesinde yaşamıştır. Fransa, İngiltere, Rusya ve Almanya'ya seyahat etmiştir. Paris'te Muhammet Abduh, Mısırlı sürgün müftünün yardımıyla *Urvatül Vuska* gazetesini yayımlamıştır. Bu İngilizlerin muhalefetiyle karşılaşmış ve on sekiz sayıdan fazla yayımlanamamıştır. Şah'ın çağrısıyla 1889'da ikinci kez İran'a geldi ve halk tarafından çok iyi karşılandı. Davranışları ve sözleri saraylıların hoşuna gitmedi. Abdulazim'de oturma eylemi yaptıktan sonra feci şekilde İran'dan kovuldu.

Seyit Cemalettin Batı nüfuzunu engellemek için İslam hilafetini yeniden teşkil etmeyi gerekli görüyordu. Kendi fikrini icra etmek için önce Mısır Hidivi Tefvik Paşa'yı düşünüyordu ama Mısır'dan kovulduktan sonra (1879) Osmanlı sarayına odaklandı. Herhalde Seyit İran'da özgürlük fikrinin yayılması için çalışmıştır. Seyit Muhammet Tebatebayi ve Mirza Muhammet Hasan Şirazi'ye ve İran din adamlarına, bütün inhisarı hakkındaki sözleşmenin iptali hakkında yazdığı mektuplarda onun İran menfaatlerinin konusunda aydın fikirlerini görebiliyoruz. Seyit çok inançlı ve cesur bir insandı ve etrafındakiler üzerinde de bu etkiyi bırakıyordu. Nasreddin Şah'ı zor durumda bırakan kişi yani Mirza Rıza Kirmani onun yolunu izleyenlerdendi. O Şah'ı öldürmeye teşebbüs etmeden önce iki kere hapse girmişti ki ikinci kez Kazvin hapisanesinde yirmi iki ay çok kötü bir durumda mahpus kalmıştı. Mirza Rıza her zaman Seyit Cemalettin'in hayranlarındandı. Hedefini uygulamadan önce Osmanlı da onunla görüşmüştü.

30 Nazim-ül İslam Kirmani, تاریخ بیداری ایرانیان (*İranlıların Uyanış Tarihi*), s.53.

Vatansever ve aydın düşünceleri olan Mirza Rıza Kirmani, neden Şah'ı öldürdüğü sorusuna şöyle cevap veriyor:

"Düşündüm ki eğer onu (Veliâht'ı) öldürürsem, Nasreddin Şah bu kadar güçle binlerce kişiyi katletmeye kalkacak. O yüzden zulmün ağacını kökten kesmek gerekiyor, dalını ve yaprağını değil. Böylece aklıma geldi ve kalkıştım."³¹

Mirza Rıza, Seyit Cemalettin'in düşünceleri hakkında şöyle diyor:

"...Seyit yakın zamanda bütün İslam ülkelerini birleştirmeye ve herkesi hilafete doğru çekmeye ve Sultanı Emir-ül Müminin (müminlerin amiri) yapmaya karar verdi. Bunun için Kerbela ve Necef'in ve İran şehirlerinin bütün Şii âlimlerine mektup yazdı ve mantıklı nedenler göstererek, eğer bütün İslam ülkeleri birlik olursa yeryüzündeki diğer bütün ülkelerin onlara el uzatamayacağını vaat etti..."³²

Mirza Rıza yabancı imtiyazların gelişmeye katkı sağladığı sözüne karşı cevap vererek şöyle diyor:

"Tabii eğer yabancıların elinde değil de kendi elimizde olsaydı gelişmeye neden olurdu."³³

Ayrıca kendi hareketini şöyle haklı çıkarıyor:

"Yıllardır bütün millete haksızlık ediliyor... Eğer gözlerimizi iyi açarsak Seyidi uzaklaştırdıkları anda Şah'a mermi değdiğini görebiliriz, bu zavallı halk ve bu bir avuç İran halkı Allah'ın emanetleri değiller mi? Biraz ayağınızı İran topraklarının dışına koyun ve Irak'ta, Kafkas'ta, Aşkabat'ta ve Rusya topraklarının başladığı yerde binlerce zavallı İranlının haksızlık ve zorbalık yüzünden kaçıp çaresizlikten en pis işler ve mesleklerle uğraştıklarını görün... Bundan daha kötü ne olabilir ki. Halkın etini koparıp birkaç yalakaya yediyorlar. Bilmem hangi şerefsizden yüz bin tümen alıp bir şehrin veya ülkenin mülkiyet tapusunu, canını, malını, ırzını ve namusunu onun eline veriyorlar... Tecavüz ve haksızlıklar yüzünden bir erkeği biricik karısını boşamaya mecbur ediyorlar ama kendileri yüz kadın alıyorlar. Şimdi bu büyük olayın tarafımdan gerçekleş-

31 Kirmani, *age*, s.84.

32 Kirmani, *age*, s.89.

33 Kirmani, *age*, s.92.

tirilmesi, bütün yüreklerden büyük bir yük kaldırdı. İnsanlar rahatladılar. İnsanlar Veliâht Cenaplarının neler yapacağını merak ediyorlar..."³⁴

Seyit Cemalettin'in sömürgecilik ve yabancıların nüfuzunun etkisiyle mücadelesinin düşünsel etkisinden başka, İslam devletlerinin ittiḥadı hakkındaki düşüncelerinin doğru düzgün dayanağı yoktu ve bu düşünceler hiçbir sonuca ulaşamadı. İvanov şöyle diyor:

"Nasreddin Şah'ın katli aşırı İslamcılar ve Malkom Han'ın iç ve dış siyasetteki diğer çalışmaları üzerinde en ufak bir değişiklik yaratmadı. Hükümet, başında Kaçar ailesinin bulunduğu aynı feodal eşrafın elinde baki kaldı."³⁵

Genel olarak Nasreddin Şah'ın dönemi İran için çok kötü bir dönemdi. Bu Şah yaptığı yolculuklarla Avrupa Devletlerinden korktu ve bu devletlerin isteklerinin karşısında en ufak bir direniş göstermedi. Kendini hep Rusların savunması altında sanıyordu. Onlardan korkuyordu. Emir-i Kebir ve Mirza Hüseyin Hanı Sipehsalar'ın bütün çalışmalarını ya tümünden mahvetmişti veya yarım bırakmıştı. "...Onun elli yıl süren saltanatı boyunca yabancı devletler ve şahıslarla imzaladığı seksen üç ticari, siyasi sözleşmeydi ki onların hepsinde İran zarara uğradı." Otuz beş sözleşme ve imtiyaz belgesi, rüşvetle ve önceden para alma yoluyla gözü kapalı imzalandı. Bunların hepsine vatani satmaktan başka ad konulamaz. Ayrıca onun saltanatı döneminde altta adı geçen yerler İran'dan koparıldı:

"Afganistan'ın bütünü, Horasan'ın yarısı, Sistan, Gainat, Merv, Serahs, Maskat ve Umman toprakları ve Türkmen'in tüm toprakları. Basra Körfezi adaları ve sahillerinden yüz yetmiş üç bölge ve Belucistan'ın üçte ikisi..."³⁶

Şah ve saraylıların zaafı, rüşvet yemeleri ve imtiyazları verme tarzları hakkında, Régie Sözleşmesi'ne ve onun iptali için yapılan direnmeler hususunda ilginç bir örnek vereceğim.

34 Kirmani, *age*, s.82.

35 İvanov, *İran Meşrutiyet Devrimi*, s.18.

36 Kirmani, *İranlıların Uyanış Tarihi*, s.99. Nasreddin Şah dönemi hakkında *Habl-ül Metin* gazetesine istinaden.

Muzaffereddin Şah'ın Reformlarının Listesi

Geçmiş dönemde arazi malikiyetinde bazı değişiklikler oldu. O zaman yarım milyon insan ile iki bin köy Zıll-üs-Sultan'a (Kaçar şeh-zadesi) aitti. Kendi hazinesini zenginleştirmek isteyen Şah, devlete ait arazileri satmaya başladı.

Malikler aldıkları arazide ihracat için kullanılan ürünleri üretiyorlardı. Ziraatçıların acımasızca sömürüldüğü o dönemde, sermayeyi ziraat işlerinde kullanmak diğer ticari işler veya sanayi organlarında kullanmaktan daha kârlıydı. Böylece yirminci asrın başlarında, yeni maliklerin mülkleri, yani daha çok dış pazarla ilgisi olan ve feodal soylular sınıfına ait olmayan malikler, dikkat çekici bir şekilde genişledi. Aynı zamanda eski malikiyet sistemi parçalanmaktaydı. Araziler eşrafın elinden çıkıyordu ve tacirlerin, din adamlarının ve devletin yüksek rütbeli görevlilerinin arasından çıkan yeni maliklerin eline geçiyordu. Sonuç olarak ticaretin büyük ve orta burjuvazi kısmı, yirminci yüzyılın başlarında feodal malikiyetle iç içe geçmişti.

19. yüzyılın ikinci yarısında, köylerin dağılması ve ziraatın bozulması sonucunda, ardı ardına kuraklıklar baş gösterdi. Özellikle 1860, 1861, 1869, 1872, 1879 ve 1980 yıllarındaki kuraklıklar çok korkunçtu. Bu kuraklıklar döneminde İran nüfusunun %10'unun öldüğü söyleniyor.

"Fazla sayıda fakir ve evi barkı dağılmış ziraatçı ve zanaatçı iş ve para için, Rusya, Güney Kafkas vb. yerlere kaçıyordu. On dokuzuncu yüzyılın sonları ve yirminci yüzyılın başlarında, her yıl iki yüz bin kişi iş için İran'dan Rusya'ya gidiyordu."³⁷

Bahsi geçen sosyal değişiklikler yüzünden, yirminci yüzyılın başlarından itibaren İran fabrikaları çoğalmaya başladı. Pavlovich'in dediğine göre 1905-1910 yılları arasında Tebriz'de yüzden fazla fabrika vardı ve işçilerin sayısı on binden fazlaydı. Ayrıca Tahran, İsfahan ve Reşt'te fazla sayıda fabrika bulunuyordu. Bu fabrikaların yıllık ürününün geliri otuz milyon manattan fazlaydı.³⁸

İran'ın sanayisine ait sermayesi ticari sermayesine kıyasla çok azdı. İran'ın burjuvazi sermayesinin çoğu bu dönemde iç ve dış ticaret için kullanılıyordu.

37 İvanov, *İran Meşrutiyet Devrimi*, s.15.

38 Pavlovich, *İran Devriminin İktisadi ve Toplumsal Temelleri*, s.42.

Muzaffereddin Şah'ın Toplumsal Reformları

1. Saltanatın ikinci yılında Tahran'ın Kehrizek'inde küp şeker fabrikası kuruldu.

2. Abdulkerim Kaçar Keldani'nin yardımıyla saltanatın dördüncü yılında altın renkli seramik sanatının gelişmesi için adımlar atıldı.

3. Devlet arazilerinde ziraat makinesinin yaygın kullanılması ki saltanatın dördüncü yılında Nasır-üs-Saltana ziraat makinesinin Batı'dan Tahran'a getirilmesini istedi.

4. Saltanatın üçüncü yılında Tahran'dan Reşt'e yol yapıldı.

5. Saltanatın üçüncü yılında Tahran sokaklarına taş döşenmeye başlandı.

6. Altıncı yılda kuyudan su çıkarmak için kullanılan ve buharla çalışan tulumbarlar getirildi.

7. 1320 yılında Ferahabad Sarayı ve yeni darphane yapıldı.

8. Yedinci yılda saltanat sarayında elektrik lambalarının sayısı artırıldı.

9. Saltanatın altıncı yılında Gilan'da çay tohumu ve Cacrud'da orman tohumu ekildi.

10. Yedinci yılda İran'ın gümrüğü, pasaportu ve postası kat kat arttı. Gümrük ülke sınırlarını kapsıyordu ve dahili gümrük ortadan kalkmıştı.

11. Onuncu yılda Ayn-üd-Devle'nin emriyle kabine bakanlığı oluşturuldu. Bu bakanlığın görevi verilen hükümleri kayda almaktı.

12. Yedinci yılda vergi sandığı kuruldu.

13. Tahran'a daktilo getirildi.

14. Üçüncü yılda fotoğraf makinesi ve telefon çoğaldı. Reşt'te ise dokuzuncu yılda çoğalmaya başladı.

15. Saltanatı sekizinci yılında Sani-üd-Devle'nin yardımıyla Tahran'da buhar değirmeni tesis edildi.

16. Buhar arabası (Otomobil) Tahran'da kullanılmaya başlandı.

17. On birinci yılda elektrik lambası evlerde, camilerde ve okullarda kullanılmaya başlandı.

18. Astara asfalt yolu yapıldı.

19. Onuncu yılda çamaşırhane kuruldu.

20. Tahran'da on birinci yılda tuğla pişirme makinesi ortaya çıktı.

21. Saltanatın onuncu yılında (1323) devlet çeklerine özel pul icat edildi.

22. Yedinci yılda Kasrı Şirin'de Kirman Şah petrol kuyusu kuruldu.

23. Sani-üd-Devle'nin sayesinde ve Hacı Muhammet Taki Şahmuradi'nin şirketi tarafından Hicri 1315'te Tahran'ın Şemiran kapısının etrafında örgü fabrikası kuruldu.

24. Baskılı ve zımbalı şapka astarı yaygınlaştı.

25. Saltanatın on birinci yılında fotoğrafların gravür baskısı yapıldı.

26. Saltanatın altıncı yılında fotoğrafçısı olmayan fotoğraf makinesi kullanılmaya başlandı.³⁹

29. Altmışınıcı dakikada top atan makineli top icat edildi. Bu topun mucidi Cafer Hayyat Tebrizi'dir. Bu topun bir örneğini düzeltip müze odasına koymuştur. Bu mucidi açlık ve yoksulluktan inlerken gördüm, Tebriz'e kaçmak fikrindeydi. Kirasını ödeyemeyecek kadar yoksuldu.

30. Yabancı dillerden kitapların tercümesiyle yeni romanlar ortaya çıktı: *Üç Silahşörler*, *Monte Kristo Kontu* vb. Ayrıca bu eserlerden dolayı tevkif kaldırıldı.

31. Belediye kuruldu ve evlere telefon hattı çekildi.

32. İranlıların uyanışı, kendi haklarını bilmeleri ve devletin şartlı yönetim olması.⁴⁰

Muzaffereddin Şah Dönemindeki Gazete ve Okulların İsimleri

Edib gazetesi, yazarı Edib-ül Memalik sonra ise Mecd-ül İslam'dır. *İran* gazetesi.

Ettela gazetesi, Muzaffereddin Şah döneminden önce de vardı.

Şerafet resimli bir gazete, yazarı Mecir-üd-Devle'dir.

Terbiyet gazetesi, müdür ve editörü Zeka-ül Mülk'tür.

Sureyya gazetesi, bir süre Mısır'da yayımlandı ve sonradan Ağa Seyit Ferecullah Kaşani'nin müdürlüğünde Tahran'da kuruldu.

Tebriz'de *Elhadid* gazetesi, bir süre sonra *Hadid* ismiyle ve son zamanlarında ise *Adalet* ismiyle yayımlandı. Müdürü Ağa Seyit Muhammet'ti, sonra ise Seyit Hüseyin Han'dı.

39 27. ve 28. sırada bulunan iki olumsuz olayı açıklamıştır. Bijan Cezani bu sırayı Kirmani, *İranlıların Uyanış Tarihi* kitabından almıştır. Yazar 27. ve 28. sıralarda devlet hazinesinin boşaltılması ve dini âlimlerin rüşvet almasına işaret etmiştir.

40 Kirmani, *İranlıların Uyanış Tarihi*, s.562-563.

Nevruz gazetesi, Nazım-ül İslam'ın yazarlığıyla, sonra ise Kokep Deri adına yayımlandı.

Encümen-i Ehvet gazetesi Zahir-üd-Devle Encümeni tarafından yayımlanıyordu.

İhtiyaç gazetesi.

Maarif gazetesi.

Davet-ül Hak gazetesi.

Sur-i İsrâfil gazetesi, Mirza Cihangir Han'ın müdürlüğünde ve Mirza Ali Akbar Khan Dehu (Dehhüda) editörlüğünde yayımlanıyordu.

Ademiyet gazetesi, Mirza Abdülmüttalib müdürlüğünde yayımlanıyordu.

Müsavat gazetesi.

Tenbih gazetesi.

Nida-i Vatan gazetesi.

Keşkul haftalık dergi.

Muhakimat gazetesi.

Elcemal gazetesi.

Nirazam gazetesi.

Temeddün gazetesi.

İrak-ı Acem gazetesi.

Şahen Şahi gazetesi.

Ruh-ul Kudüs gazetesi.

Ruh-ul Emin gazetesi.

Tedeyyün gazetesi.

Eybnüma gazetesi.

Okyanus gazetesi.

Meclis gazetesi, Mirza Muhammet Sadık Tabatabai müdürlüğünde yayımlanıyordu.

Rehnuma gazetesi.

Mekteb-i Rüştîye gazetesi.

Tahrân gazetesi.

Bamdad gazetesi.

İstibdad dergisi.

Hukuk gazetesi, Şehzade Süleyman Mirza müdürlüğünde yayımlanıyordu.

Habl-ül Metin gazetesi, Müeyyid-ül İslam'ın erkek kardeşi Mirza Seyit Hasan'ın müdürlüğünde yayımlanıyordu.

Subh-ı Sadık gazetesi.

Helm Amuz gazetesi.

Şeref ve Şerafet gazetesi.

Marifet gazetesi.

Felahet gazetesi, Mösyö Daşer'in müdürlüğünde Ziraat okulunda yayımlanıyordu.

Cefeng Mefeng, *Daniş-i Belediye*, *Şûra-yı Beledi* ve *İttihat* gazeteleri Mutemed-ül İslam Reştî müdürlüğünde yayımlanıyordu.

Bidari gazetesi.

Zeşt ve Ziba gazetesi.

Hilaset-ül Havadis gazetesi.

Yurt dışında basılan Farsça gazeteler de şunlar:

Kalküta'da *Habl-ül Metin* gazetesi, Müeyyid-ül İslam'ın müdürlüğünde yayımlanıyordu.

Kahire'de *Hikmet* gazetesi.

Şehirlerde yayımlanan gazetelerse şunlardı:

Encümen-i Milli-i Tebriz gazetesi.

Tebriz şehrinin *İttihat* gazetesi.

Tebriz şehrinde *Molla Nasreddin*, *Azerbaycan-ı Musavver* gazetesi.

Tebriz'de *Adalet* gazetesi.

Şiraz şehrinde *Nida-yı İslam* gazetesi.

Buşehr şehrinde *Muzafferî* gazetesi.

İsfahan gazetesi.

Meşhet şehrinde *Horşid* gazetesi.

Meşhet şehrinde *Beşaret* gazetesi.

Reşt şehrinde Efseh-ul Motekellem'in müdürlüğünde bir gazete ve Hamedan şehrinde de bir gazete yayımlanıyordu.⁴¹

Bu gazetelerin hepsi düzenli yayımlanmamıştır. Bunların çoğunluğu Meşrutiyet'in ilk aşamasına aittir. Buna rağmen sayılan gazetelerde aydınların faaliyetleri hakkında birçok bilgi bulunuyor.⁴²

Okulların isimleriye şöyleydi:

1. İslam Okulu. Kurucusu: Seyit Muhammet Tabatabai.

2. İlmiye Okulu. Kurucuları: Miftah-ül Mülk, İhtişam-üs-Saltana ve Maarif Encümeni.

3. Rüştîye Okulu. Kurucusu: Ağa Mirza Hasan Tebrizi.

4. İlmiye Okulu. Kurucusu: Şeyh-ül Mülk Sircani.

5. İftitahiye Okulu. Kurucusu: Miftah-ül Mülk.

6. Hidayet Okulu. Kurucu: Ağa Seyit Mehdi.

7. Şeref Okulu. Kurucu: Nazım-ül Oteba-yı Kirmani.

8. Servet Okulu.

9. Sultani Okulu.

⁴¹ Kirmani, *İranlıların Uyanış Tarihi*, s.559-560.

⁴² Belirtmek gerekir ki şu anda İran'daki gazetelerin hiçbirisi halkı yönetmek için çıkarılan siyasi gazeteler değildir. Bunlar sayısal açıdan da azdırlar.

10. Terbiye Okulu.
11. Edeb Okulu. Kurucusu: Hacı Mirza Yahya Devlet-i Abadi.
12. Sadat Okulu. Kurucusu: Hacı Mirza Yahya.
13. Hered Okulu. Kurucusu: Mirza Abdürriza Han.
14. Marifet Okulu. Kurucusu: Zahir-üd-Devle.
15. Saadet Okulu. Kurucusu: Mütercim-üd-Devle.
16. Emanet Okulu.
17. İkbâl Okulu.
18. Rüştîye-i Namuse Okulu.
19. Felahet (Ziraat) Okulu.
20. Siyasi Okul Kurucusu: Müşir-üd-Devle.
21. Daniş İlkokulu. Kurucusu: Hacı Mirza Yahya.
22. Hayriye Okulu. Kurucusu: Mirza Kerim Han Serdar.
23. Müdiriye Okulu.
24. Kavamiye Okulu.
25. Temeddün Okulu.
26. Şerafet Okulu.
27. Ferheng (Kültür) Okulu.
28. Müdiriye Okulu.
29. İmaniye Okulu.
30. Nizamiye Okulu.
31. Kazakhane Okulu.
32. Kutsiye Okulu. Kurucusu: Nizam-ul Hokema.
33. Akdesiye Okulu.
34. Hümayun Okulu.
35. İftihariye Okulu.
36. İtizadiye Okulu.
37. Alyans Okulu.
38. Ermeniler Okulu.
39. Protestanlar Okulu.
40. Tedib Okulu.
41. Dar-ül İrşad Okulu.
42. Refet Okulu.
43. Şeriat Okulu.
44. Fazilet Okulu.
45. Kemaliye Okulu.
46. Muzafferiyeye Okulu.
47. Yahudi Okulu.
48. İttifak-i Cavid Okulu.
49. Şah Abad Okulu.

Tahrandan başka, İran'ın diğer şehirlerinde özellikle Tebriz, İsfahan, Yazd, Kirman, Meşhet, Hamedan, Kirman Şah, Şiraz, Buşehr ve Reşt şehirlerinde değişik okul ve mektepler açıldı.⁴³ Darülfünun okulu öbür okullarla karşılaştırıldığında üniversite rolü vardı. Siyasi Okul ise Hukuk Fakültesi rolünü oynuyordu. Aynı zamanda Tahran ve başka şehirlerde mezhebi ve dini bilgiler öğretimiyle ilgili kurslar vardı.

Bundan başka birçok tüccar ve soylu ailesinden olan çocuklar Avrupa'ya gidip İran'a yenedünya görüşlerini getiriyordu.

Muzaferredin Şah döneminde İran, Rusya'dan üç defa borç aldı. Ülkenin tümünü bu borçlar için rehin gösterdi. Gümrük işleri Belçikalıların eline geçti. Aynı zamanda İran Şahı Avrupa seyahatinden geri döndükten sonra mollaların güçlerini sınırlandırmak için bazı girişimlerde bulundu. Ancak bunda başarılı olamadı.

Kaçar döneminin toplumsal, idari ve iktisadi durumunu bundan ibaretti. Şimdi devrim döneminde İran'ın toplumsal sınıflarını açıklamaya çalışacağız.

İran'daki Toplumsal Sınıflar ve Katmanlar

Kaçar döneminde İran'ın en büyük toplumsal sınıfı, çiftçi sınıfı olmuştur. İran ekonomisi ziraat ekonomisine dayandığı için çiftçilerin iktisadi rolü İran'ın esas iktisadi meselesi sayılmıştır. Çiftçi sınıfından başka diğer sınıflar da şunlardı: Büyük mülk sahipleri, soylular ve kabile hanları, şehrin orta sınıfındaki tüccarlar, esnaf ve zanaat-kârlar ve diğer taraftan bu sınıfa mensup aydınlardan ibarettir. İşçi sınıfı ise sanayinin ortaya çıkışıyla İran'da zayıflamıştı. İran'da yaşayan insanlar bu sınıfların dışında olamazlardı. Örneğin askeri güçler içinde Yüksek Komuta Kurulu'nda olanlar, başkomutanlar, soylular sınıfına ve kabile hanlarına mensuptu. Komutanlar daha çok köydeki mülk sahiplerinden ve biraz da şehrin orta sınıfından sayılıyordu. Sıradan askeri güçler ise kabilelerden ve ziraatçılardan oluşmuştu. Bürokratik kuruluşlarda başbakanlık, bakanlık ve kabile başkanlığı gibi yüksek makamlar soylulardan ve feodaller sınıfından, mirza, sekreter ve sıradan kurum işçileriye orta sınıftan seçiliyordu. Bunları özet olarak açıklayacağız.

43 Kirmani, *İranlıların Uyanış Tarihi*, s.561-562.

Çiftçi Sınıfı

Aşağıdaki şahıslara çiftçi denilir: Bir yere bağlı olup yer sahibi olmayanlar köylüdürler. Bu tür köylüler, köylerde ekim ve tarım işlerinde çalışırlar ve sayı bakımından çiftçilerin çoğunluğunu oluştururlar. Biraz yer ve su sahibi olup tarım işleriyle uğraşan şahıslar veya birkaç kişiden ekim ve tarım işleri için yardım alanlardır. Bu sınıf Kaçar döneminin sonlarında gelişmeye başladıktan sonra Küçük Toprak Sahibi sınıf ortaya çıktı. Genellikle bu iki sınıf siyasi ve toplumsal haklardan yoksundu. Cehalet, bilgisizlik ve aşırı sömürü yüzünden İran'daki durumdan habersiz yaşıyorlardı. Bu dönemde İran'da çiftçi hareketleri gözüküyor. Çiftçi hareketi bulmak mümkün değildir.

Çiftçilerin geri kalmasının sebebi İran'da sanayinin yeterince gelişmemesidir. Çünkü fabrikalar çiftçiden işçiye dönüşen insanlarla dolmadıkça, şehirle köy arasında yakın ilişki kurulmadıkça çiftçiler hareketsizlik ve durgunluk içinde kalacaklardır. Gerçek şudur ki, işçilerle çiftçiler arasındaki yakın ilişki çiftçilerin uyanışına ve feodalere karşı harekete geçmesine sebep oluyor.

Sinai gelişimin, köylerin uyanışıyla doğrudan ilişkisi vardır. Bu yüzden de Meşrutiyet Hareketi, İran halkının büyük bir kısmı tarafından (çiftçiler) bilinmedi. Sadece bazı önemsiz konularda ve çok az mücadeleye katıldılar. Bu konulara ileriki sayfalarda değineceğim.

Kabilelerin sıradan kişilerinden oluşan sınıf, çiftçilere en yakın sınıftı. Bu kişiler hanların tahakkümü altındaydı. Bilgisizlik ve cehalet bakımından çiftçilerle aynı derecedeydiler. Bunlar kendi hanlarına itaat ediyordu. Bu yüzden bazı konularda Meşrutiyet Hareketi'nin yanlısı, bazı konularda ise Meşrutiyet Hareketi'ne karşı rol oynuyorlardı.

Feodaller ve Soylular Sınıfı

Büyük toprak sahipleri ve kabile hanları bu sınıftan sayılmaktadırlar. İran hükümeti bu tür insanlar tarafından yönetiliyordu. Devletin yüksek makamları bu insanların elindeydi. Kolorduların komutanlığı bu sınıfa özeldir. İran ordusu iki gruba ayrılıyordu: Kota yöntemiyle köylerden toplanan devlet askerleri ve kabile hanlarına mensup olan silahlı şahıslardan oluşan gerillalar. Bu muvazzaf olmayan kolordu, devlete yönelik bir saldırıda şah ve hükümetin isteğiyle orduya katılıyorlardı. Bir kesimin büyük topraklara sahip olması konusu, hanların geniş bir toprağa tahakkümü, son yüzyıllarda devlet yönetiminde İran'da sürekli siyasi kopukluğa sebep olan kabile ve hanların güç ve nüfuzları, bu ülkede feodal bir sistem yaratmıştır.

İran'da idari reformlarda bile müdürlerin kurumlarda kayıtsız şartsız özgürlükleri ve kararları yaygınlaşmıştı. Feth Ali Şah dönemi ve Nasreddin Şah döneminde merkezi otoritenin gelişmesinden dolayı idari reformlar hızlandı. Bunlar hakkında daha önce açıklama yapılmıştı.

Kaçar Şahı ve Şehzadeleri feodal sınıfın başındaydı. Birbirini izleyen nesillerde mülk sahipliği ve bu sınıfın toplumsal egemenliği zaman içinde bunlarda soyluluğa ve kendilerini halktan üstün görmeye sebep olmuştu. Mollalar sınıfı içinde diğer soyluların mülkleri kadar mülke sahip olan büyük mülk sahipleri vardı. Aynı zamanda bu sınıf içinde orta sınıfa bağımlı olan küçük varlık sahiplerinin sayısı da az değildi.

Şah, saraylılar ve soylular, devrimcilerin egemenliğini engellemek için kabile hanlarına kendi bölgelerinde her türlü egemen olma ve hüküm verme hakkı tanımışlardır. Onları, devrimcileri bastırmak için de kullanıyorlardı. Hareket esnasında soylular sömürgecilerle birleşip pratikte onların harp aleti rolünü oynamışlardır.

Kaçar'ın ikinci döneminde (Nasreddin Şah dönemi) Hanların nüfuzları ve iktidardaki güçleri azalsa da Meşrutiyet Devrimi'nin başlangıcında saray faaliyetlerinde hanların gücü vardı. Kendi çıkarları için Meşrutiyet'e karşı çıkmaya başlamışlardır.

Meşrutiyet Devrimi'nin başlangıç zamanında İran kabilelerinin nüfusunun üç buçuk milyon olduğu söylenmiştir.⁴⁴ İran halkının on iki milyon ile on beş milyon arasında nüfusa sahip olduğu düşünülürse kabilelerin toplam nüfusun içerisinde önemli bir paya sahip olduğu görülür.

Orta Sınıf

Meşrutiyet Devrimi'nin başlangıcında orta sınıfın durumunun incelenmesi, bu hareketin en önemli konularından biri sayılmaktadır. Meşrutiyet Devrimi'nin başlangıcında İran'ın dış ticaret istatistiğine bakıldığında ve bu meselenin sömürgeci ülkeler için önemi dikkate alındığında bu yıllarda İran ticareti hakkında bir kıyaslama yapılabilir. Devrimin başlarında İran'ın bütün şehirlerinde özellikle de Şiraz, İsfahan, Tahran, Meşhet, Tebriz ve Reşt şehirlerinde itibarlı bir tacir tabakası vardı. Şehirlerin ekonomisi bunlar tarafından yönetiliyordu. Ayrıca birinci sınıf tüccar kayda değer miktarda zirai araziye sahipti. Her tüccar kendine göre az çok zirai arsaya sahipti. Pamuk, şeker ka-

⁴⁴ İran göçebelerinin sayısı yaklaşık 3 milyon 500 bin kişidir. Bkz. Pavlovich, *İran Devriminin İktisadi ve Toplumsal Temelleri*, s.18.

mı, şeker pancarı, tütün gibi sanayiye bağımlı olan ve ihracat önemi taşıyan ziraatın gelişmesi ve ayrıca kuruyemiş ve diğer şeylerin ihracatı, tüccarın arazi malikiyetiyle yakından ilgilenmesine neden olmuştu. Paranın tüccarın elinde olması ve feodaller ve soylular sınıfının para ya günden güne ihtiyaçlarının artması arazilerin önemli bir kısmının tüccarın eline geçmesine neden olmuştu. Ama unutmamalıyız ki tüccar için arazinin önemi ticaretin gelişmesine bağlıdır. Böylece bu tabakanın ticari menfaatleri, sosyal özgürlüğün getirilmesine, hükümette iştirak etmeye yönelmiştir. Egemen olan feodal sınıfla mücadele etmenin önemini onlar için gerekli hale getirdi. Bu tabakanın sosyal nüfuzu kralın onlara verdiği çeşitli unvanlar ve lakaplardan anlaşılıyor. Şehirlerde büyük tüccarlar birinci derece nüfuza ve içtimai haysiyete sahiplerdi.

Din adamlarının saraya karşı muhalefetleri uzun süren bir çekişme ve mağlubiyetten sonra Régie Olayı'yla büyüdü ve saraya galip geldi. Özellikle orta sınıfa bağlı din adamlarının tüccarla birlik içinde olmaları gerekliydi. Devrimden önce İran'da din adamları sosyal yapıya hâkim olabilmek için farklı imkânlarla sahiplerdi. Tüm hakemli işler, alışveriş ve malikiyet (tapu dairesi çerçevesinde yapılan işler) konuları onlar tarafından yönetiliyordu. Din adamları ve tüccarın yakınlaşmalarının iki önemli nedeni vardı: Saltanatı güçsüzleştirmek ve iktisadi menfaatler.

Büyük tüccarlardan sonra, esnaf ve zanaatkârlar ve küçük atölyelerin sahipleri en önemli sermayeyi ellerinde tutuyorlardı. Şehirde iktisadi ve içtimai olarak birinci rol onlara aitti. Bu grup nitelik olarak önemliydi ve nicelik olarak da Meşrutiyet Hareketi'nde önemli role sahiplerdi. Orta sınıfın siyasette oynadığı rol sadece esnaf ve ziraatçı tabakasıyla sınırlı değildi. Aydınlarla aktif ve reformcu ordu tamamen orta sınıfa bağlıydı. 19. yüzyılın ikinci yarısında ve Meşrutiyet Hareketi'nden önce feodallere bağlı olan aydınlar ilk reformcu adımları atmaya başladılar. Devrime yaklaştıkça, orta sınıfa bağlı olan aydınların nicelik ve nitelik olarak çoğaldığını görüyoruz. Bu sınıfın reformcu hareketleri, okulların tesisi, gazetelerin yayımlanması ve idari organlarda iştirakin artması şehir halkının uyanması adına birinci derecede rol oynamıştır.

Din adamlarının içtimai nüfuzu ve aydınların fikirleri el ele verip devrim önderliğinin komitesini yaratıyordu. Bu komitede, zanaatkârlar ve esnafın önemli rolleri vardı. Geçmiş sayfalarda bu tabaka aydınlar vasıtasıyla yayımlanan gazeteler ve kurulan okullardan istatistikler verdim. Gelecek sayfalarda bu sınıfların devrimdeki rolleri hakkında geniş bilgi verilecektir.

Geçen sayfalarda değindiğimiz gibi İran'da fabrikaların sayısı çok azdı. Bunun için küçük zanaatkârın atölyelerinin İran'ın sanayi üretiminde önemli rolleri vardı. Bu atölyelerde çalışan işçilerde sınıfsal bilinç yoktu ve kendilerine özel sendikaları yoktu. Bir tek resmi ve ilgi çekici işçi sendikası, matbaa işçileri sendikasıydı ki kendi çalışma yöntemlerine göre diğerlerinden öndeydi. Tahran matbaa işçileri sendikası 1906 yılda kuruldu.⁴⁵

Ayrıca kuzeyde balıkçılıkla uğraşan işçiler sosyal demokratlara yakın oldukları için, bazı özel siyasi akımların içine girmişlerdi. 1908'de birkaç defa Hazar Denizi'ndeki Liyazanov balıkçılık tesislerinde işçi isyanı ve grevleri baş gösterdi. Onları bastırmak için Kazak güçleri kullanıldı.⁴⁶

Devrim süresinde Azerbaycan'da, işçi sendikalarının tesisi için özellikle Tebriz'de harekete geçildi. Tahran'da da aynı durum vardı. Ama işçi sınıfı İran'da nicelik ve nitelik bakımından o kadar zayıftı ki devrimde önemli bir rol oynayamadı. Hatırlatmalıyız ki İran'daki birçok Azerbaycanlı, yıllarca iş için Kafkasya ve Rusya'ya göç ettiler ve onların büyük bir kısmı Kafkasya'da işçilik yapıyorlardı. 1904 yılında Bakü'de İranlı işçilerin sayısı yedi bine yakındı ve bunlar Bakü işçilerinin %22'sini teşkil ediyordu.⁴⁷

Devrim sırasında Rusya'daki işçi hareketlerine iştirak ettikleri için bu işçilerin rolleri diğer işçilere göre daha aktif ve belirgindi. İran Devrimi'yle aynı zamanda Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi silahlı başkaldırılarda bulunmuş ve çokça kan döküldükten sonra yenilmişti (1905 Devrimi). Üretici sermaye ile işçilerin sayısı arasında direkt bir bağ vardır ki İran'da ticari sermayeye kıyasla daha az öneme sahipti. Atölyelerde çalışan işçiler bu dönemde belirli bir yerleri olmadan devrime iştirak etmişler ve devrimin şehirlerdeki rezerv gücü sayılmışlardır. İran'da işçi hareketlerinin örneklerini bulmaya çalışmak İran ve Rusya'nın sosyal durumu ve sanayisinin aynı olduğunu düşünme yanlışlığından kaynaklanmaktadır. Rusya o dönemde güçlü bir işçi hareketine sahipti.

İran Meşrutiyet Devrimi konusuna girmeden önce, İran'ın ilk toplumsal karşı çıkışı olan Régie Olayı'ndan kısaca bahsetmeliyim.

⁴⁵ İvanov, *İran Meşrutiyet Devrimi*, s.22.

⁴⁶ İvanov, *age*, s.23.

⁴⁷ İvanov, *age*, s.21.

ÜÇÜNCÜ KISIM

İLK GENİŞ HALK HAREKETİ: RÉGİE SÖZLEŞMESİ VE TÛTÛN AMBARGOSU

Geçen sayfalarda anlatıldığı gibi İran'ın Rusya karşısında yenilgiyle sonuçlanan savaştan sonra Türkmençay Sözleşmesi imzalanmıştı. Bu yenilgiden sonra İran'ın Avrupa devletleri ve onların uygarlığıyla tanışmaları sonucu reformcu hareketler İran'da yaşanmaya başladı. Bu gibi düşüncelerin gelişme alanı soylular sınıfının dışına çıkamıyordu. Aslında ikinci bölümde anlatılan bütün reformcu hareketlerde bu özellik vardı. Ama halkın topluca direnişi Régie Olayı'nda saraya ve İngiltere'ye karşı oldu. Bu savaştan galip çıkınca yavaş yavaş halkın ayağı mücadele meydanlarına açıldı. Bu imtiyaza göre halkın mücadelesinde Régie Olayı ile halk ve sınıfların rolü incelenmelidir.

Sözleşme Neydi ve İmtiyaz Nasıl Verildi?

Nasreddin Şah 1889'da Avrupa yolculuğuna çıktı. Avrupa'yı ziyaret için düzenlenen bu yolculukta Şah, Rus çarıyla görüşmek ve bu vesileyle Rus müsteşar Prens Alexander Dolgorukov'un baskı ve isteklerini azaltmak istiyordu. İngilizlerin, Şah'ı bu yolculuğa teşvik etmede önemli rolleri vardı. Mirza Ali Asker Han, Emin-üs-Sultan (1275-1325) vasıtasıyla onu İngiltere'ye çağırıyordu. İngilizlerin bu ısrarının nedenlerinden birincisi onlara daha yeni verilen banka ve tramvay

imtiyazı vasıtasıyla, İtimad-üs-Saltana'nın dediği gibi "İngiltere hükümetinin minnettarlığını yakından yüz yüze Şah'a bildirmek" ve ikincisi başka imtiyazlar almak için diğer isteklerini orada Şah'a sunmaktı. Başlangıçta işleri İngilizlerin istediği gibi yapan Emin-üs-Sultan, İngiltere'nin Tahran'daki müsteşarı Henry Rolfe'un yardımıyla yolculuk hazırlıklarını yaptı. Bu yolculukta Emin-üs-Sultan ve İtimad-üs-Saltana (tütünün tekelleştirilmesi fikrinin planlayıcısı) ve diğerleri Şah'la birlikteydi.

"İngiltere kraliçesi Victoria onların her birine hiç beklemedikleri halde onur madalyası verdi. Nasreddin Şah'ın İngiltere'de olduğu süre içerisinde İngilizler İran tütününün tekel imtiyazını almak gibi bazı önerilerde bulundular. Bu işin sorumluluğunu misafirlere eşlik edenlerden birine verdiler. Onun adı Jerald Talbot'tu. Bu kişi İngiltere başbakanı Lord Salisbury'nin yakınlarından ve danışmanlarından biriydi."²

Sonuçta Nasreddin Şah, Binbaşı Talbot'u İran'a davet ediyor. O Nasreddin Şah döndükten sonra devlet ve İngiltere sermayedarlarının yardımıyla, 650 bin lira sermayeyle Tahran'a gelip bir şirket kurar. Tahran'da nihayet Nasreddin Şah, Emin-üs-Sultan'ın dediklerini kabul edip imtiyaznameyi imzalıyor ve Emin-üs-Sultan'ın iyi hizmetlerinden dolayı ona bir takdimnameyle pahalı bir hediye veriyor. O dönemde söylenenlere göre, şirket sözleşmenin imzası için Emin-üs-Sultan, Veliaht Kamran Mirza ve diğer nüfuzlu saraylılara dört yüz bin tümen civarında rüşvet vermiş. Doktor Fouvier, *Üç Yıl İran Sarayında* adlı kitabında şöyle yazıyor:

"İngiltere şirketi bu imtiyazı iki milyon frankı aşkın yüksek miktarda bir rüşvet vererek almıştır, bu meblağın karşısında bu imtiyazın hakkıyla değeri olmalıydı."³

Sözleşme maddeleri şu şekildedir:

Sözleşme süresi elli yıldır. Binbaşı Talbot ve kendi ortaklarının adına düzenlenmiştir. Birinci maddede, imtiyaz sahipleri yılda on beş bin İngiliz lirasının İran hazinesine verilmesi sorumluluğunu kabul etmişti.

1 İbrahim Teymuri, *Régie Sözleşmesi*, 1890, s.23.

2 Teymuri, *age*, s.25.

3 Teymuri, *age*, s.28.

Üçüncü maddede, şirkete ait olan gelirden şirketin harcı artı yüzde beş azaltılıp ve bu harçlarla yüzde beşten sonra geride ne kadar kaldıysa, net kârdan hesaplanıp dörtte üçü şirkete ait olacak ve dörtte biri de devlet hazinesine aktarılacaktı.

Bu İran'ın sözleşmeden aldığı pay, ama şirket ne istiyor?

İkinci Madde: ...İmtiyaz sahiplerinden başka hiç kimsenin tütün, sigara ve bu gibi şeylerin alışverişi için yazılı izin vermeye hakkı yoktur ve olmayacaktır. Şu anda perakende şekilde tütün satanlar bu işe devam edebilirler ancak tütün şirketinden bu konuda izin almalıdırlar.

Dördüncü Madde: İmtiyazname sahipleri İran'a getirdikleri ve tütün için gerekli olan bütün malzemeler için gümrük vergisinden muaf tutulacaklardır.

Beşinci Madde: İran'a tütün taşımak yasaktır.

Yedinci Madde: İran bu imtiyaznameyi imzaladığı günden itibaren bugüne kadar tütün, sigara ve bu gibi şeyler için aldığı gümrük paraları ve diğer hakları elli yıla kadar hiçbir şekilde artırmamalıdır.

Sözleşmenin Zarar ve Hasarları

Şah'ın erkek kardeşi Abbas Mirza Melik Ara, kendi özgeçmiş hakkındaki yazdığı kitapta şöyle yazıyor:

"Tütün tekelinin imtiyazı, İran'ı çok ucuz fiyata ve kayıtsız şartsız bir İngiliz şirketine sattı. Çünkü Şah'ın çevresindekilere ve etkisi olabileceği düşünülen kişilere yüksek meblağda para verildi. Böylece para alanlar tamamen onayladılar ve şirket bazı şartlar karşılığında yılda yirmi beş bin İngiliz Lirası'nı (İran'ın payına düşen on beş bin Lira'ydı) Şah'a vermeyi ve bu şartın dışında da Mirza Ali Asker ve diğerlerine de para vermeyi kabul etti. Bir tümenenden bile vazgeçmeyen Şah, yılda yirmi beş bin Lira'yı duyduğunda aklı başından gitti ve hemen sözleşmeyi imzaladı."⁴

Sözleşmenin içeriğine bir göz gezdirirsek, İran ticari sermayesinin menfaatinin nasıl ciddi bir tehlike ve tehdit içinde olduğunu görürüz. Bu sırada ülke içinde ve dışında bu sözleşmeye karşı çıkmalar başladı. Bu imtiyazdan önce Osmanlı ülkesi tütün tekeli konusunda bir sözleşme imzalamıştı ama bu iki sözleşmeyi kıyaslarsak İran çok zararlı çıkmıştır. Osmanlı'da yayımlanan *Sabah* gazetesi, konuyu eleştiren bir makale yazdı ki Farsça çevirisi İstanbul'da yayımlanan *Ahter*

gazetesinde, Kasım 1810'da yayımlandı. Bu makalede sözleşmenin nasıl imzalandığı açıklandıktan sonra şöyle denmiştir:

"Böylece imtiyaz sahibi, bu imtiyazın yıllık kârını şimdiden 500 bin Lira olarak gösteriyor ve öyle tahmin ediyor. Bu boş ve esassız bir sözdür. Ayrıca imtiyaz sahibinin dediğinin aksine, İran'ın görevlileri bu konuda Osmanlı'nın tütün tekeli imtiyazının verilış tarzına hiç bakmamışlar ve onun hükümlerinden asla haberdar olmamışlardır."⁵

Bu sözleşmenin muhalifleri ve zarar edenleri genel olarak şunlardı:

Birinci: Çarlık Rusya'nın temsilcileri ve görevlileri ve onlara bağlı olan İranlılar.

İkinci: İranlı tüccarlar, tütün satanlar veya diğerleri ki bu imtiyaz-name maddelerinin uygulanması onların iflasına veya telafisi olmayan zararlar etmelerine neden oluyordu.

Üçüncü: Dini âlimler ve bazı İranlı vatanseverler ki bu işi şeriat hükümlerine zıt bulup onu kendi ülkelerinin haysiyeti ve bağımsızlığıyla kıyaslıyorlardı. Bu sözleşmenin İran için zararı sadece iktisadi zarar değildi, İsfahanlı tanınmış kişilerden biri, tütünün ziyan olması, ekincilerin işlerinin zorluğu ve ortaya çıkan zararlara değindikten sonra şöyle diyor:

"...Beşincisi, bin beş yüz kişiye yakın Müslüman'ı şimdiye kadar yüksek ücretle aldatarak işçi, amele ve aracı olarak ellerine almışlar ve özellikle köylerin etrafında dolaşmaları için görevliler tayin etmişler ki zinhar birisi gizli saklı tütün almasın. Onlara at, silah ve her türlü imkânlar sağlanmış, himaye ediliyorlar. Öyle ki bırakın bir konuda bunlarla tartışmayı, hiç kimse bu Batılılarla yüksek sesle bile konuşmaya cesaret edemiyor. Bizim kendi serseri halkımızı da tanıyorsunuz zaten, öyle içten ve samimiyetle bu Batılılara meftun olmuş onlara hizmet ediyorlar. Onlara bir Batılı hoş geldin dediğinde Müslümanların maruz kaldıkları apaçık büyük zararlar ve hasarlardan hiç korkmuyorlar. Zavallı halkın Batılılar yüzünden bu bizim Müslümanların elinden neler çektiklerini bir tek Allah biliyor... Hırs, para ve yüksek ücretin dışında her kim ki şehirde ortaksız şekilde çalışmak, her türlü adaletsizlik ve haksızlığı yapmak ve kimseyi işine karıştırmamak için Batılılarla çalıştığını söylüyor ve kendini onlara mensup ediyor..."⁶

5 Teymuri, *age*, s.36.

6 Teymuri, *age*, s.47.

Régie Şirketi'nin silahlı gruplar düzenleyip İran'da kargaşa yaratıp ülkeye nüfuz etmesi için, silah ve savaş malzemelerini İran'a getirdiğine dair elde deliller vardır. Öyle ki imtiyazname iptal edildikten sonra, Régie Şirketi markasına sahip olan ve genelde incelenmeden İran'a giren birkaç sandık İran'ın güneyinde bulunan gümrüklerin birine vardığında, imtiyaz sahibinin görevlisi geçmişte olduğu gibi İran görevlilerine inceletmeden sandığı taşımak istiyordu. Sözleşme iptal edildiği için görevliler sandığı açtıklarında sandığın silah, mermi ve diğer savaş aletleriyle dolu olduğunu görüyorlardı. İngiltere, İran'ın şikâyeti üzerine imtiyaz sahibinin bundan dolayı İngiltere büyükelçiliğinde tutuklandığını ve yargılanmak için İngiltere'ye gönderildiği söylüyordu.⁷

Régie Şirketi bütün şehirlerde kendisi için güç noktaları oluşturup silahlı güçlerle otorite haline gelmişti. İran ve İngiltere petrol şirketinin daha sonra Huzistan'da ortaya çıkardığı durum bütün İran'da kendini gösteriyordu.

Horasan: Horasan'da bir yandan şirket için ambar ve iş yeri yapılıırken, diğer yandan bu bahaneyle kaleler ve dayanıklı binalar yapılmaya başlanmıştı. Şirket, işlerini yönetmek için birçok yabancıyı İran'a getirdi. Şeyh Zebihullah Elmahallati, *Samire Tarihinde Büyük İftiharlar* kitabında bu hususta şöyle yazıyor: "Bu dönemde yüz bin civarında yabancı kadın ve erkek İran'a geldi. Kendi reklam merkezlerini Tahran'da kurdular ve uzun sürmeden bu insanlar diğer şehirlere dağılıp her yerde Hristiyanlığı tanıtmaya başladılar. Kiliseler yapıldı ve ilerlemeleri için hastaneler kurdular. O güne kadar başı kapalı olan Müslüman kızlara başı açık hemşirelik yaptırdılar. Halka ki..."⁸

...Hacı Muhammet Hasan Emin-üz-Zerb'den şiddetle korktular ve Tahran'daki din adamlarına gittiler. Diktatör Nasreddin Şah, o güne kadar özel ilişkilerin dışında Batı'ya gidenlerin arasında herhangi bir karşı çıkışla karşılaşmamıştı. İlk başta dini âlimlere saygısızca davrandı ve onları tehdit edip şiddet kullandı. Sonuçta İran'ın bütün tüccarları ve halk büyük din adamlarının arkasında durup savaşılmaya başladılar. İçeride olan din adamları Şii taklit mercii olan Mirza Muhammet Hasan Şirazi'ye başvurdular. Mirza Muhammet Hasan Şirazi'nin itirazına Şah direnmiş ve İran'ın kararını bildirmek ve Aye-

7 Teymuri, *age*, s.220.

8 Elimizdeki nüshada 72. sayfa mevcut değil. Konuya 73. sayfadan devam ediyoruz. [Kitabın orijinal nüshası Cezani tarafından eşine verilmiştir. Cezani öldürüldükten sonra bu ana nüshanın bazı sayfaları kaybolmuştur. Fransa'daki baskısında da bu eksik olan sayfalarla ilgili yukarıda olduğu üzere not düşülmüştür. -Y.N.]

tullah'a bilgi vermek için Müşir-ül-Vüzera'yı Samire'ye göndermekle yetinmiştir.

Fars: Direniş İran'ın bütün şehirlerinde ve özellikle ticari önemi yüksek olan şehirlerde güçlendi. Fars'ın tütün satan tüccarları ki onların arasında İran'ın en büyük tüccarları da vardı. Başından beri boş oturmamışlardı ve sürekli Régie Sözleşmesi'nin iptali için çalışmaktaydılar. Dini âlimlere başvurarak ve halkı tahrik ederek, insanları çetin bir savaşa ve ciddi bir karşı koymaya hazırlıyorlardı. 1308 yılının Ramazan ayında, şirketin İngiliz görevlileri Şiraz'ın yakınlarına vardıkları zaman, şehir halkının büyük bir kısmı -ki onları harekete geçirenlerin çoğu tüccarlardan ibaretti- dükkânları ve pazarı kapatıp Hacı Seyit Ali Akbar Han Esiri Şirazi'nin önderliğinde Şiraz'ın Vekil Camii'nde toplandılar. İtirazlarını bildirdiler. Adı geçen din adamı mihraba çıkıp devlet ve imtiyaz sahibinin aleyhine bir beyanname okudu ve sonunda abasının altından bir kılıç çıkarıp şöyle dedi:

"Umumi cihat zamanıdır, ey millet kadınlar gibi olmamaya çalışın. Benim bir kılıcım ve iki damla kanım vardır. Şiraz tütününün tekeli için gelen herhangi bir yabancıнын karnını bu kılıçla sökeceğim."

Sonuçta Kavam-ül Mülk, Emin-üs-Sultan tarafından Şiraz'ın emniyeti ve düzenini sağlamak için görevlendiriliyor ve başkaldırıları yenip Hacı Seyit Ali Akbar'ı Basra ve Samire'ye Mirza Şirazi'nin yanına sürgüne yolluyor. Şirazlı tüccarlar bu fırsatı kullanarak bütün dükkânları ve pazarı kapattılar. Büyük bir grup "va İslam'a" diyerek oturma eylemi için Şahçerag türbesine doğru gittiler. Kavam-ül Mülk, Şahçerag'da insanları kurşuna dizdi. Üç kişi öldü ve bazıları da yaralandı. Böylece halk yenildi.⁹

Azerbaycan: Azerbaycanlı tüccarlar yurtdışıyla yapılan tütün ticaretinde birinci sırada yer alıyorlardı. Tüccarlar harekete kalkıştıkları zaman, Emir Nizam Gerusi (vali) ve Hacı Mirza Cevat Ağa Müçtehit'le (din adamlarının başı) yakın ilgisi olan Rusya onları tahrik ediyordu. Sonuçta halk Mirza Cevat Ağa'nın etrafına toplanmaya başladı. Yirmi bin silahlı¹⁰ kendisini her türlü olay için hazırladı. Şirketin ilanlarını şehrin duvarlarından koparıp yerine şirketin aleyhine olan itici şeyler koydular. Tebriz halkı Nasreddin Şah'a telgraflar yazarak ondan sözleşmenin iptal edilmesini talep ediyordu. Onu şu şekilde tehdit ettiler: "İstekleri yerine getirilmezse, silahla kendi haklarını savunacaklarını bildirdiler."¹¹

9 Teymuri, *Régie Sözleşmesi*, s.72.

10 Teymuri, *age*, s.72.

11 Teymuri, *age*, s.72.

Nasreddin Şah, Tebriz halkına sözleşmenin iptal edileceğine dair söz veriyor ve Emin-i Huzur'u kargaşaya son vermesi için Tebriz'e gönderiyor. Emin-i Huzur zorlukla Tebriz'de canını kurtarmayı başarıyor ve diyor ki:

"Bütün sokakları, bağları ve müçtehidin evini silahlı insanlarla dolu gördü. Hepsini silahla ellerine almışlardı ve gövdeleri silah ve mermiyle donatılmıştı."¹²

Nasreddin Şah, halkın davranış tarzından haberdar olduktan sonra Veliaht Muzaferredin Mirza ve mübaşiri Emir Nizam Gerusi'ye telgraf çekip şöyle dedi: "Yeterince silah ve merminiz olduğu halde neden askerlere halka ateş açmaları için emir vermiyorsunuz?" Sonunda Şah'ın yaptıkları Azerbaycan'da başarılı olmuyor ve Şah şimdilik tekel şirketinin Azerbaycan'dan vazgeçmesini emrediyor ve o diyarın insanlarını güç toplamakla ve başka yollarla kendi emrinin altına almaya hazırlanıyor. Şirket kendi başarısı için yurtdışında yayımlanan bazı gazeteleri, örneğin İstanbul'da yayımlanan *Ahter* gazetesini rüşvetle alıyor ve ansızın bu gazete, şirketi desteklemeye başlıyor. Bu gazete şöyle yazıyor:

"Meşhet'ten yazılan bir mektuba istinaden, oradaki bazı sıradan insanlar Régie Sözleşmesi için gürültü edip kargaşa çıkarmışlar... Ama ikincisi Horasan eyaletinin temiz, büyük ve bağışlayan hükümdarının iyi niyetleri, lafları ve faydalı nasihatleri sonucunda çapulcular derslerini alıp bir köşeye çekilmişlerdir."¹³

Emin-üs-Sultan sonuçta dini âlimleri tehdit etmeye başlayıp şöyle diyor: "Baylar açık söylüyorum. Yüce Şah'ımız apaçık söylemişler ki bu sözleşmede değişiklik yapmak devlet için hiçbir şekilde mümkün değildir. Bu iş imkânsızdır ve konu kapanmıştır. Siz bu işin peşini bırakıp başka şeyler düşünmeye başlayın." Dini âlimler de şöyle cevap verdiler: "Biz de apaçık diyoruz ki devletle bu sözleşme konusunda mutabık olmamız imkânsızdır ve konu kapanmıştır."

İran'ın içinde yaşayan âlimlerin dışında, ambargo hükmünü vermekte etkili olanlardan biri, Seyit Cemalettin Afgani idi ki hep Ayetullah Muhammet Hasan Şirazi'yi olaylardan haberdar ediyordu. Evet, sonuçta din adamlarının, tüccarlar ve halkın sıkı beklentileri arasında, ambargo hükmü Mirza Muhammet Hasan Şirazi tarafından

12 Teymuri, *age*, s.77.

13 *Ahter*, sayı 11, 21 Rebiülahir 1309.

ilan olundu. Halk ondan haberdar olmak için telgrafhanelere gitti. Perşembe günü, Cemaziyülevvel'in birinci günü (Aralık 1891) ambargo müjdesi İran halkına posta yoluyla ulaştı. Bu fetva halkın bütün sınıfları tarafından sürekli sorulan sorunun cevabıydı aslında. "Bismillahirrahmanirrahim, Hücet-ül İslam'ın hücceti, halkın mercisi, Tanrı senin âlicenaplığını devamlı etsin. Tütün yüzünden İslam topraklarında ortaya çıkan bu durumda, şimdilik nargile içmenin şeriata göre hükmü nasıl oluyor ve Müslümanlar ne yapmalılar? Müslümanların bu konuda ne yapacaklarını belirlemenizi rica ediyoruz." Cevap şu şekilde verildi: "Bismillahirrahmanirrahim, bugünden itibaren tütün kullanmak İmam-ı Zaman'la savaşıma niteliğindedir. Muharrede-ül Hakir Muhammet Hasan-ül Hüseyini."

Bir sonraki gün, yani Cemaziyülevvel'in ikinci günü Tahran'da bu hükümden haberi olmayan hiç kimse yoktu. Bütün kahvehanelerden, özel şirketlerden, devlet kurumlarından ve hatta Şah'ın haremelerinden ve askeriyelerinden, nargileleri ve tütün çubuklarını topladılar. Öyle ki Cuma günü akşam hiçbir yerden sigara ve nargile ve tütün dumanı çıkmıyordu. Birçok tütün çubuğu kırığını da şirket binasının önünde topladılar.

Ambargodan sonra, dini âlimlerle anlaşmak için bir toplantı yapıldı. Orada Şah'ın elçileri ile âlimler arasında ciddi çatışmalar oldu. Müşir-üd-Devle Emin-üs-Sultan'ın lafının ardından âlimlere hitaben şöyle dedi: "Bu durum sizin için iyi değil ve siz âlimlerin muhalefeti- nin sonucu iyi olmayacaktır." Bu tehditten dolayı Seyit Ali Ekber Teferruşi çok sinirlendi ve hiddetle şöyle dedi: "Bu açık olmayan laf ne anlama geliyor, ne dediğinizin farkında mısınız?" Diğer âlimler de sert tepkiler vermeye başladılar ve ilk defa olarak büyük adamların yanında uygunsuz laflar ettiler. Mesela Seyit Muhammet Rıza Tebatebayi, Emin-üs-Sultan'a şöyle dedi: "Tütün inhisarı iptal olunmalıdır ve devletin zararını da İngiltere'den rüşvet alanlar ödemeliler" ve eliyle Veliaht, Müşir-üd-Devle ve diğerlerine işaret etti ve burada Kavam-üd-Devle kaşlarını çatıp şunu söyledi: "Bu imtiyazın iptali imkânsızdır." Seyit Ali Ekber Teferruşi tekrar yaklaşıp şöyle dedi: "Tütün reisi ve Régie başkanı siz misiniz?" Emin-üs-Sultan şakayla karışık şunu dedi: "Hayır, bu Bay Kavam-üd-Devle dışişleri bakanıdır..." Sonuçta Seyit Muhammet Rıza Tebatebayi tekrar şöyle dedi: "Herhalde bu hükmü devlet vermişse milletin rızasıyla olmalıdır ve eğer Şah tek başına karar vermişse... Hakkı yoktu ve yoktur."¹⁴

14 Teymuri, *Régie Sözleşmesi*, s.123.

Gördüğümüz gibi asıl savaş güç içindir ve bu savaş Régie Sözleşmesi'nin dışında devam etmektedir. Olaylara son vermek ve Tahran halkının başkaldırısını bastırmak için Şah, Mirza Hasan Aştiyani'yi sürgüne göndermek için hüküm verdi. Halk bu işin önünü kesmek için pazarı kapattı. Şehri durgun hale getirerek ve kefen giyerek Mirza Aştiyani'nin evine doğru gidip şu şiiri okudular: "Ey gariplerin gari, gidiyor efendimiz." Bu Tahran'da ortaya çıkan ilk büyük sokak eylemidir. Şah'ın silahlı görevlileri ile halk arasında ciddi çatışmaya neden oluyor. Millet öğlene kadar birkaç bine ulaştı ve öğlene doğru kadınlar da grup halinde Mirza Aştiyani'nin evine geldiler. Halkın sayısı çoğaldığında kadınlar önden, erkekler arkadan saltanat sarayına doğru yürüdüler. Genelde başlarına sulu çamur sürüp ağlayıp sızlayan ve ya Ali, ya Hüseyin diyen yüzleri ve başları kapalı kadınların sergilediği manzara çok acındırıcı ve yıpratıcıydı.

Kadınlar, Sebze Meydanı'na vardıklarında pazara döküldüler ve hâlâ açık olan bazı dükkânları kapattılar. Bu emre itaat etmeyenlerin dükkânı kadınlar tarafından yağmalandı. Kadın ve erkekten oluşan millet Erk Meydanı'na doğru yürüdü. Erkeklerin önünde yürüyen kadınların ses ve gürültüleri meydana vardıklarında çoğaldı. Nasreddin Şah'a hitaben yüksek sesle küfür edip şöyle diyorlardı: "Ey kadın sıfatlı, ey başı eşarplı, ey dinsiz. Biz seni istemiyoruz" ve bu gibi kötü küfürler ve bağırımlar. Erkekler arada bir bağırıp "ya Ali, ya Hüseyin, ya İmam-ı Zaman" diyorlardı.

Korkak ve deli bir adam olan Veliaht Kamran Mirza, halkla konuşmak hayaliyle birkaç uşağıyla birlikte saraydan dışarı çıktı. Ama daha bir kelime bile ağzından çıkmadan halkın bağırma sesi yükseldi. Kadınlar şöyle diyorlardı: "Allah'ım bizim dinimizi kesmek istiyorlar, dini âlimlerimizi kovmak ve cenazelerimizde Batılıların namaz kılmasını istiyorlar." Veliaht buna karşılık şunu dedi: "Bacılarım, Şah baba yabancıları kovacağını buyurdular. Âlimlerin hiçbirinin dışarı çıkmasına izin vermeyeceğim..." Bundan sonra kadınlar Şah Camii'ne doğru yürüdüler. Şans eseri Şah Camii'nde, cami imamı ve Şah'ın damadı Mir Seyit Zeynelabidin mihraba çıkmış halka nasihat ediyordu. Kadınlar bu sahneyi görünce küfür etmeye başladılar ve itici laflar ettiler. Birkaç kişi cami imamını mihraptan aşağı indirdiler. Doktor Fouvier şöyle yazıyor: "Erkin kapısının kapandığını ve korumaların ellerinde silahla halka karşı çıktıklarını gördüm. Geri döndüm. Şems-ül İmare saatinin zili saat birde çaldı. Halkın sesi yavaş yavaş yükseldi." Abbas Mirza şunu yazıyor: "Şah iyice heyecanlanmıştı. Şehzadeden yardım istiyordu. O da dedi ki eğer âlimlerden

birini bana getirselers kargaşayı yatıştırırım. Hiç kimse saraydan dışarı çıkmaya cesaret edemedi. Emin-üs-Sultan mutfakta saklandı." Emin-üs-Sultan, kargaşayı düzenleyenlerin amacının tekelin iptali olmadığını sürekli Şah'a hatırlatıyordu. Amaç sadece hükümetin değiştirilmesidir. Bunlar Cumhuriyet istiyorlar. Şah mecburen şu fermanı veriyor: "Veliaht, iç imtiyazı kaldırmıştık, şimdi dış imtiyazı da kaldırıyoruz. Mirza Şirazi'den hüküm gelmeye kadar halk nargile içmeye mecbur değildir. Şah." Şah'ın emrini tebliğ etmek için Mecd-üd-Devle, teyzesinin oğlu Mirza Hasan Aştiyani'nin evine gidiyor. Orada onun teyze oğluyla karşılaşp sonuçta müçtehit Ağa Cemal Burucerdî'nin oğlu Ağa Ali Ekber'i beraberinde getirmeyi başarıyor. Bu sırada Veliaht Erk kapısından dışarı çıkıp meydana geliyor. Ağa Ali Ekber'le konuşmaya başlıyor. Abbas Mirza şöyle anlatıyor: "Ağa Ali Ekber'le konuşmaya başladılar ve isyanın asıl amacını sordular. Şu cevabı aldılar: Birinci amaç Emin-üs-Sultan'ın azli. İkincisi yabancılarla yapılan bütün sözleşmelerin iptalidir. İster eskiden olsun ister daha sonra tütün tekeli imtiyazından tutmuş üzüm, şarap yapma, şehrin tramvayı, yollar ve Şah Abdulazim demiryolu imtiyazına kadar bütün imtiyazların iptali... Bu cevaptan sonra Veliaht biraz sinirlendi ve Ağa Ali Ekber de şunu söyledi: "Mademki böyle söylüyorsunuz bizim de anlaşılmamız olamaz." Geri çekildi. Tekrar kaba kuvvet getirip Erk'e döktüler... Bu sırada bir Seyit büyük bir grupla Veliaht'a doğru hareket edip onun yakınına kadar gittiler. Halkın önderlerinden olan Mehdi Naven... Ve Hacı Masum Sidengi Veliaht'a küfür ettikleri zaman... Sinir ve öfkeyle kendi kılıcını şehzade, savaş bakanı, Tahran hâkimi ve kısacası devletin başı sayılan kişiye doğru attığında, halkta onun akabinde Veliaht'ın evinin etrafını kuşattı. Taş ve sopayla kapı, pencere, cam ve lambaları kırdılar. Veliaht bayılmıştı. Ali Han'ın arkadaşı Müeyyir-ül Memalik yazıyor: "İsyancıların cesareti her dakika artıyordu. O kadar ki yüksek sesle bağırıp, biz Şah'ı istemiyoruz dediler... Şah'a az sonra Divanhane'ye gireceklerini haber verdiler... Şah da birkaç silahlıyı etrafına aldı. Kendisi de eline silahı alıp şöyle dedi: 'Haksız yere öldürölüyoruz madem, biz de öldüreceğiz.'"

İsyancıların cüretlerinin arttığı bir zamanda, özel alayın başı ve Veliaht'ın gözdesi Ağa Bala Han, kadın ve erkek bütün halka ateş açılması için Tebrizli Türk askerlere emir verdi. Ama vatansever ve şerefli Türkler, âlimler ve seytlere ateş açılmaz diyerek emre itaat etmediler. Ağa Bala Han mecburen hiç kimseden izin almadan Veliaht'ın askerlerine ateş açma emri verdi. Halkın "piçler grubu" diye adlandırdığı bu askerler, silahsız ve savunmasız insanlara ateş açtı-

lar. Doktor Fouvier o günün kurbanlarını, yedi ölü ve yirmi yaralı olarak yazıyor. Ateş açıldıktan sonra Şah'ın emriyle "Ağa'yı öldürdüler." Amacı oğlu Kamran Mirza'ydı. "Ağa öldürüldü. Halka ateş açmalarını yasakla." (Doktor Fouvier'nin gördüklerinden)

Halk cenazeleri alıp Mirza Hasan Aştiyani'nin evine gitti. Kargaşa yükseldi. Halk çok sinirliydi. O gece saraylılar için çok zor bir geceydi. O gece şehre sokağa çıkma yasağı geldi. Tahran'da yaşayan Avrupalıların büyük bir kısmı giyimlerini değiştirerek kaçtı. Diğerleri de saklandılar. Sonuçta Şah, temsilcilerini dini âlimlerin yanına gönderip Régie Sözleşmesi'nin iptal olduğunu ilan etti. Âlimler de sözleşmenin iptal edilmesinden emin olduktan sonra, olanları Mirza Hasan Şirazi'ye haber verdiler ve ambargo hükmü onun tarafından kaldırıldı. Rekabet halindeki iki sömürgeci ülkenin özellikle Rusya'nın olan bitenden haberdar olmak için yaptıklarına değineceğiz.

Rusya ile İngiltere'nin Diplomatik Rekabeti

Yoğun çalışmalar ve savaş sırasında Rusya İmparatoru'nun yeni müsteşarı Depotzov, yabancı temsilciler ve İran devlet adamlarını Rusya sefaretine davet edip onlara bir ziyafet verdi. Tütün tekeli şirketinin müdürü olan Ernestin adlı kişi de davetlilerin arasındaydı. Bu davette Rus büyükelçisinin ince görüşlüğüyle nargile ve sigara asla kullanılmadı. Rus büyükelçisi kadehini kaldırdı ve yüksek sesle şöyle dedi: "İran'ın Müslüman halkının sağlığı ve birliği şerefine." Herkes şaşırmış durumdaydı ve kendilerine soruyorlardı: Her an yabancıları büyük bir tehlikenin tehdit ettiği bu dönemde ve uzun bir süredir güçlü rakibiyle çekişen ve bu ülkeyi yutmak için planlar hazırlayan iki devletin resmi temsilcisi tarafından, bu meclisin düzenlenmesi ve bu cümlelerin söylenmesi ne içindi?¹⁵

Rusya'nın müsteşarı şu anki karışık duruma değinerek şunu dedi: "Satış için İran'a getirilmiş, Rus yapımı olan bir milyona yakın porselen ve kristal nargile ve nargile başı ambarlara yığılmış ve sonunun ne olacağı belli değildir. Bu gibi mallara sahip olan diğer bazı ülkelerin tacirleri iflas etmekten korkuyorlar. Biliyoruz ki bu olayın nedeni İslam dininin ayinlerine ve şeriatına ters olan işin yapılmasıdır. Müslümanların başı da bu durumu ortadan kaldırmak için tütün kullanımı ambargosunu koymuştur... Bu zararın ve diğer zararların kaynağı kimdir? Menfaatçi bir İngiltere şirketi ki şimdi de onun resmi temsilcisi bu meclistedir... Siz Avrupa Devletlerinin temsilcisi olan

15 Teymuri, *Régie Sözleşmesi*, s.147.

saygı değer elçiler, dikkat buyurun, tabii bu olaydan dolayı Avrupa Devletlerine gelen zararlar çok olmamıştır ve bundan daha fazla yayılmazsa sorun olmayacaktır. Ama eğer iş bu şekilde yürümeye devam ederse ve mesela Müslümanların başı çay da tütün gibidir diye yazarsa İran'ın Avrupa ticaretine vereceği zarar hakkında ne düşünüyorsunuz? Hepsinden daha önemlisi, bu kesin konuşan kişi, tüm Avrupa mallarının ticaretine ambargo koyarsa ve derse ki milletin gereksinimleri ülke içinde üretilmelidir veya İran'da yaşayan yabancıların öldürülmesi hükmünü verirse, onun vahim sonuçlarının ne olacağını biliyor musunuz? Ben tabi olduğum ülkenin vatandaşlarının bu tehlikelere maruz kalacağından korkuyorum. Sizi gaflet uykusundan uyandırıyorum ve hatırlatıyorum ki geç olmadan bir şeyler yapın. Yoksa ortaya çıkan herhangi bir durumun sorumlusu siz olacaksınız..." O mecliste olanlar ve yabancı temsilcilerin itirazına maruz kalan Ernestin aklınca, en yakın zamanda rüşvet vererek dini âlimlerin onayını almayı ve bu işi düzeltmeyi vaat etti.¹⁶

Rus İmparatoru sözleşmenin iptalinden sonra Mirza Şirazi'ye yakınlaşmak için Mirza'ya saygı dolu bir mektup yazıp ona tütünü yasakladığı için teşekkür ediyor ve ayrıca diyor ki: "Ben Rusya'da sizin emirlerinizi uygulayacağım ve sizin İran'daki bütün hedefleriniz için size yardım etmeye hazırım." Bu mektubu Rusya'nın Bağdat'taki konsolosluk başkanı Samire'ye götürüyor. Ama Mirza mektuba cevap vermeyip sadece diliyle teşekkür ediyor. İngilizler de Rusları taklit edip aynı şeyi yapıyorlar.

Herhalde Régie Sözleşmesi'nin sonucunu imtiyazlar çerçevesinde açıkladık. İngilizlerin vergileri hakkında konuştuk. Şah'ın yenilgisinden sonra, İran'da dini âlimlerin nüfuzu çoğalmaya başladı ve bu olaydan önce onlara musallat olan Nasreddin Şah kendi güçsüzlüğünü anladı. Şah bu olaylardan sonra şöyle dedi: "Gerçekten biz âlimlerin değerini bilmiyorduk. Âlimler aslında bizim hayrımızı istiyorlardı. Olayı bize başka türlü anlatmışlardı." Dini âlimlere karşı bu yalakalık Kaçar'ın diktatör hükümdarı için yeni bir olaydı ve bundan sonraki olaylarda da dini âlimlerin nüfuzu ve önderliği bir o kadar yeniydi.

Şahın bu olayla yenilmesi ve İngiltere'nin itibarını yitirmesinden sonra, Rusya'nın İran'da nüfuzu çoğaldı. Saraylıların hepsi Çar'ın yalakası oldular. Bu nüfuz 19. yüzyılın son yıllarında, Rusya'dan ilk büyük borcun alınmasıyla İran iktisadını tamamen sardı. İngiltere için geriye çok az pay kaldı. Bundan sonra İngiltere gitmiş itibarını tekrar

16 Teymuri, *age*, s.149.

kazanmak istiyordu ve bu nedenle Meşrutiyet Hareketi'nde Kaçar saltanatının muhalifi olarak rol oynuyordu. En azından I. Dünya Savaşı'na giden süreçte İngiltere, Rusya'ya karşı çok yoğun çalıştı. Ama Almanya'ya karşı birlik Rusya'nın elini İran'da açık bıraktı. İran'ın I. Dünya Savaşı'nda Rus ordusu tarafından işgal edilmesinin önü açıldı.

DÖRDÜNCÜ KISIM

İRAN MEŞRUTİYET DEVRİMİ'NİN KISA TARİHİ

Tüccarların Belçikalılara Karşı Mücadelesi ve Hükümete Karşı Dini Âlimlerin Birleşmesi

Birinci bölümde sömürgecilerin İran'a nüfuzu hakkında konuştuk. Rusya'dan büyük borç alındıktan sonra, bu borca bağlı olan İran gümrüğü Ruslar tarafından Belçikalıların gözetimi altına girdi. Belçikalılar gümrük işlerine büsbütün hâkim olmaktan başka tüccarların çeşitli konularda memnuniyetsizliklerine neden oluyorlardı. Bir taraftan Müslümanlar ve Hristiyanlara eşit davranmıyorlardı. Diğer taraftan da İran ticaretini daha çok yabancılardan ve yabancı bayrağı altında olan İranlıların eline veriyorlardı.

Şah yurtdışında olduğu zaman, Tahran'da din adamlarının Emin-üs-Sultan'a karşı birinci birliğinin temeli kuruldu. Nazım-ül İslam'ın *İran Uyanış Tarihi* kitabında dediği gibi, Seyit Ali Ekber Teferruşi, Seyit Muhammet Tebatebayi ve cami imamı bazı saraylılarla birlikte Atabek'e karşı birleştiler ama Şah'ın gelmesiyle işbirliği yapmaları imkânsız oldu.

1321 Hicri (1903) yılında Tahran'da ve Tebriz'de Belçikalılara karşı itiraz olundu. Tebriz din adamlarının Avrupa uygarlığına ait gösterge-

lere karşı çıkmaları, meyhaneler, misafirhaneler ve ilkokulların yağmasına ve kapatılmasına neden oldu. 1321 yılının Cemaziyelâhîr'inde (Eylül 1903), Atabek, makamından uzaklaştırıldı. Ayn-üd-Devle onun yerine geçti. Ayn-üd-Devle despot bir adamdı. Hiçbir şekilde düşmanlarıyla anlaşmaya veya geri çekilmeye niyeti yoktu. İster bu düşmanlar halktan olsun ister ona karşı çıkan saraya bağlı gruplardan. Ayn-üd-Devle'nin daha yeni işe başladığı sırada din adamları, cami imamı ile Behbehani arasında anlaşmazlık olunca ve talebelere müdahale edince, Ayn-üd-Devle onlardan on dört kişiyi Erdebil hapishanesine gönderdi. Bu olaydan sonra Seyit Abdullah Behbehani, Ayn-üd-Devle'ye mesaj gönderdi: "Ben size teşekkür ediyorum, talebeleri özgür bırakın, ben onları affettim."

Ayn-üd-Devle cevap veriyor: "Ben onları beyefendinin isteği için tutuklamamıştım ki teşekkür etsin. O istedi diye onları özgür bırakmam." Bu Ayn-üd-Devle'nin müstebitliğinin bir örneğidir.

1319 Hicri (1901) yılında Rusya'yla yeni bir gümrük sözleşmesi Belçikalıların eliyle hazırlandı. Şah ikinci yolculuğundan döndükten sonra imzalandı. Bu sözleşme geçen bölümlerde anlatıldığı gibi, İran ticaretini İranlı tacirlerin ve dahili üretimlerin zararına değiştiriyordu. *İran Gümrük İstiklali*'nin yazarı Sefiniya yazıyor: "Bu sözleşmenin yapılması Türkmençay Antlaşması'ndan sonra İran istiklaline vurulan sert bir darbeydi." Rusya'dan İran'a gümrük tarifesinin azalması ve ticari tarifelerin arasındaki fiyat farklılığı İran'ı büsbütün Ruslara teslim ediyordu. Tüccarların itirazlarına rağmen, 1322 Hicri yılı Ayn-üd-Devle'nin istibdadı yüzünden çatışma sona erdi. 1322 yılının sonlarında Naus İranlı din adamlarının giysileriyle resmi halkın eline geçti. Bu olay halk tarafından ona saldırmak için iyi bir bahane oldu.

İlk önce Hicri 1323 (1905) yılında Seyit Behbehani ve Tebatebayi birleştiler. Tebatebayi onu Ayn-üd-Devle'nin aleyhine davet eden Behbehani'ye şöyle cevap verdi.:

"Eğer Seyit Abdullah cevapları bu iş için harekete geçerse ve şahsi menfaati olmazsa ben onunla aynı yolda olacağım."¹

[...]²

1 Ahmet Kesrevi, تاریخ مشروطیت ایران (*İran Meşrutiyet Tarihi*), Emir-i Kebir Yayınları, Tahran, s.61.

2 Kitabın Farsça basımında burada köşeli parantez içinde şu not yer almaktadır: "Elimizdeki nüshada 86. sayfa yoktur. Konu 87. sayfadan devam ediyor." (Kaynak Yayınları'nın notu)

...Onların birkaçını falakaya yatırıp sopayla dövdüler. Onlardan biri Tahran'ın namuslu tüccarlarından biri olan Hacı Seyit Haşim Gendi'ydi. Hemen aynı gün dükkânlar kapandı ve pazar halkı Şah Camii'ne doğru geldi. Bu olayda cami imamı komplo yapmıştı ve hükümete karşı olan din adamları ıı bastırmak istiyordu. İsfahanlı vaiz Ağa Seyit Cemal'ın sözlerinden birini bahane edip kendi adamları ve hükümetin uşaklarıyla halka ve mollalara saldırıp onlara zarar verdiler.

Bu olaydan sonra Tahran'ın imamı Meşrutiyetçilere karşı oldu. Bu olayın ardından 16 Şevval 1323 Çarşamba günü (14 Aralık 1905) bazı talebeler, din adamları ve sıradan insanlar Abdulazim'e gidip oturma eylemi yaptılar. Tebatebayi, Behbehani, Hacı Seyit Murtaza, Mirza Mustafa, Sadr-ül Ulema, Seyit Cemalettin Efceay, Şeyh Muhammet Sadık Kaşani ve Şeyh Muhammet Rıza Kameyi gibi büyük dini âlimler kendi adamlarıyla oturma eylemine iştirak ettiler. Şeyh Fazlullah onlarla işbirliği yapmadı. Ama oğlu Şeyh Mehdi bu olayda halkla birlikteydi. Eylemcilerin ve dini âlimlerin istekleri şöyledi:

1. Kum yolunda Asgar Gariçi'nin (kötü bir adamdı) olmaması.
2. Hacı Mirza Muhammet Rıza'nın (aslında Kirman'dan sürgün edilmişti) Refsencan'dan Kirman'a geri döndürülmesi.
3. Mervi okulunun sorumluluğunun (imam bu sorumluluğu gasp etmişti) Hacı Seyit Murtaza'ya geri verilmesi.
4. İran'ın her tarafında adliyelerin kurulması.
5. İslam kanunlarının ülkenin bütün halkına uygulanması.
6. Mösyö Naus'un İran gümrüğünün başından uzaklaştırılması.
7. Ağa-üd-Devle'nin Tahran hükümdarlığı makamından uzaklaştırılması.

8. Memurların aylığından vergi için on Şahî paranın kesilmemesi.

Osmanlı Büyükelçisi müzakerenin arabulucusu oldu. Şah onların isteklerini kabul etti ve Ayn-üd-Devle'ye şöyle dedi: "Bayların isteklerini yerine getirin ve onları yarıya kadar şehre getirin yoksa ben kendim gidip onları getiririm." Pazarlar hâlâ kapalıydı ve şehrin bütün işleri durdurulmuştu.

Oturma eylemi yapanların isteklerinden biri olan adliye tesisi konusunda, o dönemde İran, görünüşte adliyeye sahipti ve bu olaylarda Nizam-ül Mülk adliye bakanı olarak tanınılıyordu. Ama uygulamada ülkede adalet yoktu. Onların isteği herkese eşit şekilde davranan bir adliyenin tesis edilmesi idi ve adliye tesisi için emrin verildiği ülkenin kanunla yönetilmesi için atılacak ilk adımdı. Oturma eylemi

yapanlar bir aydan sonra 16 Zilkade tarihinde (12 Ocak), halkın eşsiz karşılaşması, saraylıların ve Şah'ın resmi karşılaşmasıyla Tahran'a girdiler. Soyluların ve sarayın arabaları onlar için gönderilmişti. İki Seyit, Hacı Şeyh Murtaza, Sadr-ül Ulema ve Mir Bahadır Şah'ın altı atlı arabasına bindiler. O gün için Tahran-Abdulazim demiryolunu bedava yaptılar.

13 Zilkade tarihinde tüccarların tarafını tutan ticaret bakanı Sad-üd-Devle ve Doktor Muhammet Han İhya-ül Memalik'i şehirden sür-
gün ettiler ve aslında bu olaydan ve Kum'a ikinci muhaceretten sonra, ulema ve halk adliye tesisini istiyordu. Ayn-üd-Devle farklı bahnelerle bu işi erteliyordu.

Bu olaylar sırasında adliye adı meclisle değişti ve adliye isteği yerini meclise bıraktı. Tebatebayi, Ayn-üd-Devle'ye şu şekilde bir mektup yazıyor: "Verilen o kadar söz nerede. Bu ülkenin berbat durumundan, halkın fakirliğinden ve bu toprakları saran tehlikelerden çok iyi haberiniz vardır. Ve biliyorsunuz ki bunların hepsinin düzelmesi meclisin tesis edilmesi milletin ve devlet adamlarının dini âlimlerle birlik olmasına bağlıdır... Bu işin bir gün bile gecikmesi katil zehrinin etkisi gibidir. Şimdilik Osmanlı şerrinden sadece millet ve devletin ve din adamları ile devlet adamlarının birlik olması yoluyla kurtulabiliriz. Diğer iyi sonuçlar da söylenebilir."

Bugünlerde Meşhet kargaşaları haberi geldi. Şehrin et ve ekmek sağlayıcısı Hacı Muhammet Hasan, fiyatları artırıyordu. Şehrin hâkimi de onunla işbirliği yapıyordu. Halk ona karşı isyan etti. Hacı'nın tüfekçileri onlara ateş açtı ve bazı insanlar öldürüldü.

Tahran Eylemleri ve Kum Şehrine Göç

1324 yılının Cemaziyülevvel'inde (Temmuz 1906), Abdülhamit adında bir talebenin ölümüne neden olan başka olaylar meydana geldi. Kum şehrine yapılacak büyük göçün zemini hazırlandı. Olaylar kısaca şöyle gerçekleşti:

Hacı Şeyh Muhammet mihraplarda Ayn-üd-Devle'ye iyice saldırıyordu. Ayn-üd-Devle de 18 Cemaziyülevvel 1324 Çarşamba günü onun tutuklama emrini verdi. Zabıta onu tutukladığında, halkın olaya müdahalesi ve karakola hücum etmesi sonucunda serbest kaldı. Eve döndüğünde zabıta ateş açtı. Abdülhamit adında bir talebe öldürüldü. Seyit'in cenazesi halkın omuzlarında camiye götürüldü. Halkın toplanmasından sonra dini âlimleri de getirdiler. Pazar kapatıldı ve olay büyüdü. Devlet tarafından şu duyuru yapıldı: "Yarın

dükkânını açmayanların malları yağmalanıp kendileri de cezalandırılacaktır." 20 Cemaziyülevvel Cuma günü bütün şehir işgal edildi. Saltanat sarayları şiddetle korunuyordu. Âlimler, Ayn-üd-Devle'nin isteklerine şöyle cevap verdiler:

"Bizim amacımız adalet meclisinin tesisidir. Bundan sonra kimse tecavüz ve sitem etmesin diye. Ama Ayn-üd-Devle adalete karşı olduğu ve Şah'ın bile el yazısını icra etmediği için, devlet ve millet hainidir, bakanlık makamından geri çekilmelidir."³

Birkaç gün boyunca halk caminin etrafında toplaşıp eylem yaptı. Her gün camiden ağıt grupları dışarı çıkıp şehirde, o dönemde demonstrasyon sayılan mersiye okuyorlardı. Ama bu son günde halk, askerlerin açtıkları ateşe maruz kaldı ve bazıları öldürüldü. Devlet taraftarları ölenlerin sayısının on iki kişi olduğunu ilan ettiler. Bu olaydan sonra pazarın damları sığınak oldu. Camiye ateş açıldığında halk camiden çıkıp başka yerlere dağıldı. Dini âlimler cumartesi ve pazar günleri camide yalnız kaldılar ve devlete şu cevabı verdiler:

"Askerler gelip bizi mecbur etmeyene kadar biz bu camiden ve bu meclisten dışarı çıkmayacağız. Ya adliyeleri tesis edin ya da bizi öldürün."⁴

Habl-ül Metin gazetesi Ayn-üd-Devle'yi savunarak bu sırada şöyle yazmıştır: "O zaman ki bir halkın ve milletin içine cehalet ve bilgisizlik nüfuz etti. Kendi iyiliğinin ne olduğunu bilmezler ve kötü niyetli insanların verdikleri akılla vahşice hareketler yaparlar..."

Onun yorumunu şöyle özetleyebiliriz: "Yabancılar şehzade Atabek'in ülke işlerini doğru bildiğini ve İran'ı geliştirdiğini gördükleri için, onu yenmek amacıyla bunları destekliyorlar." Bu her zaman baskıcı devletlerin muhalefetlere ve mücadelelere karşı öne sürdüğü suçlamadır. Evet, pazartesi gecesini âlimler başkanlarının izniyle camiden dışarı çıktılar ve pazartesi sabahı birinci grup şehirden dışarı çıkıp onlara katılanlarla birlikte bin kişi oldular ve Kum'a doğru yola çıktılar. Amaçlarının ziyaret olduğunu söylediler. Dini âlimlerin manevi ve sosyal nüfuzuna bakıldığında böyle durumlarda şehirde nasıl gergin bir ortam oluşacağı ve devletin nasıl sorunlarla karşı karşıya geleceğine dikkat edilmelidir.

3 Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.99.

4 Kesrevi, *age*, s.106.

İngiltere Büyükelçiliği'nde Oturma Eylemi

Bazıları iki gün Kum'da kaldıktan sonra, Gelhek'e gidip İngiltere Büyükelçiliği'nden sığınma talebinde bulundular. Büyükelçilik bu konuda çok katı davranmadı.

26 Cemaziyülevvel Perşembe günü talebeler ve tüccardan oluşan elli kişilik bir grup elçiliğe gidip orada oturma eylemi yaptılar. Pazar-tesi günü eylem yapanların sayı 858 kişiye ulaştı ve üç gün içinde beş bine yükseldi. Eylemcilerin masrafları tüccarlar tarafından karşılanı-yordu. İlk günlerde eylemcilerin istekleri şu şekildediydi:

1. Muhacir âlimlerin Tahran'a geri dönmeleri.
2. Nedensiz tutuklamalar ve işkencelerin son bulması.
3. İstibdadın karşısında emniyetin sağlanması ve genel emniyet.
4. Davalara iştirak edebilmeleri için âlimler, tacirler ve diğer taba-kalardan oluşan adliyelerin tesis edilmesi.
5. Şehitlerin katilinin cezalandırılması.

Halkın elçilikte eylem yaptığı sürenin, Meşrutiyet düşüncelerinin yayılması ve gelecekte fikirlerin aydınlanmasında önemli etkisi var-dı. Çünkü bir taraftan aydın fikirleri onlar için tartışma ve konuşma fırsatı verdi, diğer taraftan da korkusuzca isteklerini beyan edebili-yorlardı. Sonuçta eylemcilerin istekleri şu şekilde genişledi:

1. Dini âlimlerin geri dönmesi.
2. Şehzade Atabek'in azli.
3. Şûra Meclisinin açılması.
4. Vatan şehitlerinin katilinin kisası.
5. Dışlananları geri getirmek.

İngiltere müsteşarı halk ve saray arasındaki vasıtaydı.

Bugün Tebriz'de ayaklanma oldu.⁵ Halk telgraf vasıtasıyla konu-yu diğer şehirlere de bildirdi. Sonuç olarak bu bütün büyük şehirlere yayıldı. Bu olayda Muhammet Ali Mirza Tebriz âlimlerini savundu ve onların isteklerinin kabulü hakkında Şah'a bir telgraf gönderdi.

Cemaziyülâhır'ın altıncı günü Ayn-üd-Devle görevinden uzaklaş-tırıldı ve Müşir-üd-Devle sadrazam oldu. 14 Cemaziyülâhır 1324'te (5 Ağustos 1906) Meşrutiyet fermarı verildi. Bu sırada eylemcilerin sayı-sı 14.000 kişiye ulaşmıştı. Meşrutiyet emrinin ilanı yayıldıktan sonra

5 Kesrevi'nin *İran Meşrutiyet Tarihi* kitabı, halkın illerdeki protestolarına işaret etmi-yor. Fakat Tebriz din âlimlerinin Şah'a ve diğer şehirlere gönderdikleri telgraftan bahsediliyor.

halk onu beğenmedi ve ilanları yırttı. Çünkü onda halkın adı geçmemişti. Cemaziylâhır'ın on yedinci (8 Ağustos) günü fermanla bazı düzeltmeler yapıldı. Olayın sonunda, Hacı Mirza Nasrullah, millet tarafından bir hutbe okuyup Şah'a teşekkür etti ve resim kaldırıldıktan sonra oturma eylemi son buldu.⁶

Meclisin Açılışı

Seçim nizamnamesi hazırlandı. Şah bu nizamnameyi Recep'in 16'sında (5 Eylül 1906) yani fermanın verilmesinden bir ay sonra imzaladı. Saraylar ve gericilerin işi bozmalarına rağmen 18 Şaban'da (7 Ekim) Tahran temsilcilerinin ilk toplantısı yapıldı. Bundan önce geçici meclisin toplantıları haftada iki gün düzenleniyordu.

Recep ayının sonlarında Tebriz'de, Meşrutiyet Hareketi, İngiltere Konsolosluğu'nda Tahran'ı taklit ederek başladı.

Recep'in 29'unda (18 Eylül) bazı din adamlarının da aralarında bulunduğu liderler konsolosluğa gittiler. Konsolosluk onlara şu cevabı verdi: "Biz İran'ın iç işlerine karışamayız ve sizi bu kadar az sayıyla kabul edemeyiz ama eğer pazar kapatılır, âlimler ve diğerleri de gelirse, toplum adına olduğu için kabul edebiliriz."⁷

Oraya gidenler on dört ve on beş kişiden fazla değildi. Çarşamba günü pazar kapatıldı ve konsolosluğa gittiler. Halk, meclisin kurulmasını istiyordu. Bu hareket on gün devam etti. Tebriz'de yıllarca sürecek olan önemli bir döneme girildi. Bu olaydan sonra hareketin liderlerinden olan yirmi kişi dernek üyeliği için seçildiler.

Hareketin liderlerinden bazıları "gizli merkez" komitesini kurdular. Bu üyelerin adları şöyleydi: Kerbela-yı Ali, Hacı Resul Sıdkiyani, Hacı Ali Devafuruş, Seyit Hasan Şerifzade, Mirza Muhammet Ali Han Terbiyet, Cafer Ağa Genceay, Ağa Mir Bağır, Mirza Ali Asgar Hoyi, Ağa Taki Şucaı, Ağa Muhammet Sadık Hamene, Seyit Rıza ve bir kişi daha

6 Kitabın Farsça basımına editörün notu: Bu bölüm, bizim elimizde olan *İran Meşrutiyet Tarihi* kitabının 12. basım, Şubat 1977 tarihli nüshasından biraz farklıdır: İkinci Meşrutiyet Fermanı düzeltme, 7 Cemaziylâhır, Müşir-üd-Devle'nin evindeki müzakereleden sonra Şah tarafından verildi. Bu fermanın sonra oturma eylemi yapanlar evlerine döndüler. Birkaç şehir günlerce bunu kutladılar. 27 Cemaziylâhır tarihinde Nizam Medresesi'nde (Sarayın mekânlarından biriydi) değerli ve azametli bir oturum yapıldı. Bütün dini âlimler, önderler, failler, saraylılar ve diğerleri orada toplandılar... Bu oturum seçki nizamnamesini yazacak olan geçici Meclisin açılışı içindi... Bugün yaklaşık iki bin kişi orada toplanmıştı... Hacı Mirza Nasrullah Melik-ül Mütellemin orada toplananlara hitap etti... Orada bulunanlarla üç fotoğraf çekildi. Bkz. Ahmet Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.121-122.

7 Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.155.

vardı. Toplam 12 kişiydiler. Bu komite sonraları gelişecek olaylarda önemli rol oynadı.

Bu sırada seçim nizamnamesi imzalanmıştı ve merkez de seçimlerle uğraşıyorlardı. Bu nizamname halkı altı gruba şu şekilde ayırıyordu: Şehzadeler ve Kaçarlılar (4 kişi), âlimler ve talebeler (4 kişi), tüccar ve soylular (10 kişi), arsa sahipleri ve ziraatçılar (10 kişi), zanaatkârlar (32 kişi), bunların hepsi ayrı ayrı kendi temsilcilerini seçiyorlardı. Ve toplam altmış temsilci seçiliyordu.

Tahran'da meclisin açılmasından sonra, Tebriz'de derneğin içişleri yüzünden, Mir Haşım Deveci ve İmam Hacı Mirza Kerimi'yi Tahran'a sürgün ettiler. Zilkade'nin 14. günü (30 Aralık), Muzaffereddin Şah'ın hayatının son günlerini yaşadığı bir sırada İran Anayasası onaylanıp imzalandı. Bundan sonra diğer şehirlerin temsilcileri de yavaş yavaş seçilmeye başlandı. Anayasa'nın onaylanmasından 10 gün sonra Zilkadenin 24. günü (9 Ocak 1906), Muzaffereddin Şah öldü ve Muhammet Ali Mirza saltanat tahtına oturdu.

Muhammet Ali Mirza Tebriz'in durumunu bildiği için başından beri oradan endişe ediyordu. Saltanatın başlangıcında kendi hoşnutsuzluğunu Tebriz'e ve oradaki derneğe karşı ilan etti. Mecliste bu konuda konuşuldu. Muhammet Ali Mirza meclis temsilcilerinden kimseyi tahta oturma töreni için davet etmedi ve bu meclisin onunla ilk çekişmesiydi.

Zilhicce'de, Tebriz'de bazı olaylar başladı. Bu olayların amaçları şunlardan ibaretti:

1. Muhammet Ali Şah'ın meşrutiyeti tasdik etmesi
2. Bakanlar, meclis karşısında sorumlular ve bakanlığın tesisi meclisin izniyle mümkündür.
3. Bundan sonra yabancı bakan alınmaması.
4. Diğer şehirlerde derneklerin tesis edilmesi.
5. Fahri bakan olmamalıdır.
6. Mösyö Naus ve Mösyö Prim'in azledilmesi, Tebriz gümrük dairesinin başkanı Laros'un tutuklanması.
7. Said-ül Mülk'ün azledilmesi.

Sonuçta bu istekler halkın coşkulu kalabalığının içinde gece saat bir buçuğu geçerken Şah tarafından imzalandı. Şah'ın telgrafı Tebriz'e gönderildi. Bu isteklerin uygulanması hem faydalarını hem de Tebriz'in en önemli devrim noktası olduğunu gösterdi. Meclisin ayakta kalmasını sağlayıp isteklerin gelişmesini artırdı.

1325 Hicri yılının Rebiülevvel'inde (Nisan 1907), Mirza Hasan Müçtehit'i Meşrutiyet'e kötü muamele ettiği için Tebriz'den kovdular.

Rebiülevvel'in 8. günü (21 Nisan), Müçtehit'in kovulmasından sonra, Hacı Mirza Muhsin, Mirza Sadık, Hacı Seyit Ahmet Hüsrevşahi ve ayrıca Sika-ül İslam şehirden ayrıldılar. Dernek, dini âlimleri geri döndürmeye karar verdi.

Bu ay içerisinde Mirza Ali Asgar Han Atabek İran'a geri döndü ve sözde, halka muhalefeti için pişmanlığını dile getirdi. Malkom Han da onun değiştiğini söylüyordu. Evet, Atabek İran'a geldi ve kısa sürede ülkenin ve devletin işlerini eline aldı. Mücahitler ve halk genelde Atabek'e güvenmeyip ondan kusur ve ihanet bekliyordu. Tam tersi önderlerin arasında ona karşı bir güven ve hoşgörü vardı.

Anayasa Mütemmiminin Onaylanması

"Anayasa Mütemmimi"⁸ meselesi mecliste konuşulduğunda Tahran'ın üç büyük âlimi Tebatebayi, Behbehani ve Şeyh Fazlullah (adı sonda yazılan şahıs Came Camii meselesinde bunlara katıldı) hâlâ meydanı terk etmemişlerdi. Bu meselenin ortaya çıkışıyla Meşrutiyet ve Şeriat ihtilafı da öne çıktı. Şeyh Fazlullah şeriatın taraftarlığını yapıp Muhammet Ali Şah'ın maddi ve manevi desteğini kazandı. Şeyh Fazlullah, ünlü âlimleri kendisiyle aynı düşünceye getirmek için İran'ın her yerine mektup yazdı.

Bu dönemde Necef'teki üç büyük Şii âlim Meşrutiyet taraftarıydı. Bu üç kişinin isimleri şöyleydi: Hacı Şeyh Abdullah Mazenderani, Ahund Molla Muhammet Kâzım Horasani ve Hacı Mirza Halil Tahrani. Bu üç âlim "meşrutiyetçilik" ve "şeriatçılık" çatışmasında bilinçli bir şekilde millet ve meşrutiyeti savunup keskin cevaplar verdiler. Hem de mollalardan Molla Muhammet Ameli ve Hacı Mirza Lütfulah, Abdulazim'de Şeyh Fazlullah'la işbirliği yapıyordu.

Muhammet Ali Şah'ın tahrikiyle Rahim Han'ın oğlu Azerbaycan'da çalıp çırpmağa uğraşıyordu. Tebriz'in güvenliliği aleyhine hareket ederek, yolları kesip yağmalyordu. Bu mesele Tebrizlilerin, anayasanın tamamlanmasını kabul ettirmek için baskı yaptıkları dönemle aynı döneme rastlıyordu.

Tebriz, 1325 Rebiülevvel ayı boyunca tatil ve kargaşayla karşı karşıyaydı. Rebiulahir'in 13. günü grev dalgası Tahran'a da yayıldı. İran milletinin hukukundan bahseden ve Meşrutiyeti gerçekleştiren anayasanın tamamlanması talebinde bulunarak harekete geçtiler.

Azerbaycan'ın güvenliği ve anayasanın tamamlanmasının onaylanması için başlayan bu hareket güç kazandı. Sarayı bir adım daha geri çekilmek zorunda bıraktı.

8 Mütemmim: Tamamlayan, bütünleyen, bitiren. (Y.N.)

Meşrute (Meşrutiyet egemenliği) mi Meşrue (Şeriat egemenliği) mi?

Anayasanın tamamlanması sürecinde söylendiği gibi Meşrutiyet-çilik ve Şeriatçılık çatışması ortaya çıktı. Şeyh Fazlullah Tahran'da yenildikten sonra Abdulazim'e sığındı ve ilanlar dağıtarak meclisin aleyhine çalıştı. Tebriz müçtehid-i Hacı Mirza Hasan da Abdulazim'de onunla birleşti. Necef'te de Seyit Kâzım Yezdi, meşrutenin aleyhine ve şeriatçıların görüşüne yakın olanların yanındaydı. Diğer taraftan Reşt'ten kovulan ve Mirza Hasan'la benzer bir durumda olan Hacı Hamami de meclise karşı olan harekete katıldı. Bu sırada İkbâl-üs-Saltana Maku'da Celali Kürtlerinin gücüne dayanarak yağma ve insan öldürme işleriyle uğraşıyordu. Diğer taraftan da Şah'ın kardeşi Salar-üd-Devle batıda Muhammet Ali Şah'a karşı isyan bayrağı kaldırmıştı ama nihayetle sonuçsuz kaldı. Bu sırada Kafkasya'daki İranlı mücahitler Tebriz'e gelmişlerdi. Bunlar devrim konusunda özel düşüncelere sahiplerdi. Tebriz'deki güç merkezleri gizli merkez, Kafkas Komitesi ve Eyalet Derneği'nin resmi organından oluşuyordu.

22 Recep 1325'te (31 Ağustos 1907) Abbas Ağa Sarraf Tebrizi, Mirza Ali Asker Han Atabek'i öldürdü. Bu olaydan sonra Abdulazim'de oturma eylemi yapan şeriatçılar oradan dışarı çıktılar ve saraylılar korkuya düştü. O kadar ki, sarayda şeriatçıların derneği (hizmet derneği adıyla) teşkil olundu.

1325 yılının Zilkade'sinde Şah'ın aleyhine Tophane Meydanı Olayı ortaya çıktı. Onun karşısında meclis güç toplamaya başladı. Şah, hareketin birinci sınıf çalışanlarından bazılarını kovmak istiyordu. İşin sonucunda meclisin gücü ve diğer şehirlerin desteğiyle Şah yenildi.

Meclis Topa Tutuldu: Darbe

Geçen aylarda Tebriz Eyalet Encümeni'nin İran'da eşsiz gücü ve nüfuzu tamamen hissediliyordu. Bu sırada ülkede çok sayıda dernek kurulmuştu. Sadece Tahran'da 140 çeşit encümen vardı. Bu derneklerde bütün tabakalardan insan vardı. *Meşrutiyet Tarihi*'nin 34. sayfasında şöyle yazıyor: "Ciroft'ta Özgür Uşaklar Derneği kuruldu. Tahran'da Yabancı Büyükelçilik ve Konsolosluk Hizmetkârları Derneği kuruldu. Fars Körfezinde Şii ve Sünni encümenler kuruldu."

Mesela Tebriz Encümeni'nin gücü hakkında şöyle bir belge vardır: 24 Ağustos 1908'de, Rusya'nın İran'daki büyükelçisi Hartog, Petersburg'a yazdığı raporunda Tebriz'in durumunu 1907 yılının Temmuz'unda şöyle anlatıyor:

"Uzun zamandır bütün güç resmen mahalli encümeninin elindedir. Bu dernek İran'ın diğer encümenlerinden daha etkilidir. Tahran'da hiçbir şubesi yoktur ve meclisin bütün üyeleri emirlerini dinliyorlar."⁹

Meclisin birinci döneminde vuku bulan önemli olaylardan biri de Rusya ile İngiltere arasında yapılan 1907 sözleşmesiydi (24 Eylül 1907). Bu sözleşme İran'ı nüfuz bölgelerine ayırıyordu. İlerde hakkında daha çok bahsedeceğim bu sözleşme, Rus sömürgeciliğinin İran'da çoğalmasına ve İngiltere'nin sessizliğine neden oldu. Bu sözleşmenin içerdeki etkisi çok önemliydi. İran'ın milli meclis şûrası olduğu zaman, iki yabancı güç İran'ın haberi olmaksızın ülkeyi kendi aralarında bölüyordu. Bununla dünyaya ve İranlılara İran devleti ve milleti adında bir şey olmadığını ilan ediyorlardı.

Birinci dönemin son olaylarından bir diğeri de özgürlükçülerin Şah'ın etrafından gericiyi uzaklaştırmak için uyguladığı baskıydı. Sonuçta 1326 Cemaziyülevvel'inde Şah bazı gerici saraylıları uzaklaştırmak zorunda kaldı. O sıradan halkın nefret ettiği Emir Bahadır Ceng'i sürgüne göndermek istedi. Bu şahıs Rusya Büyükelçiliği'ne sığındı. İşte bu ay içerisinde Şah, şehirden Bağşah'a gidip yer değiştirdi. Meclisin önüne gelip sekiz kişinin sürgüne gönderilmesini veya ona teslim edilmesini istedi.

Bu ay içinde İran'ın şehirleri özellikle de Tebriz, Şah'ın aleyhine iyice başkaldırmıştı. Tebriz'de Muhammet Ali Şah'ı yasadışı bir Şah ilan etmişlerdi. Ayrıca Necef'teki dini âlimler fetva vermiş, Meşrutiyet ve meclisin aleyhine hareket edenleri İmam-ı Zaman'ın düşmanları olarak ilan etmişlerdi.

Cemaziyülevvel'in 23. günü (23 Haziran 1908), Kazak ordusu Lyakhov'un rehberliği ve Muhammet Ali Şah'ın fermanıyla meclisi bombaladı ve Meşrutiyeti iptal etti.

Rus gazeteci Mamontov olayların şahidi olmuş ve meclise yapılan saldırıyı anlatmıştır. Herhalde meclise karşı darbe konusunda Rusya ile İngiltere anlaşmıştı. Shuster diyor ki, darbeden önce Mr. Dehartuig ve İngiltere müsteşarı Mr. Marling, İran'ın Dışişleri Bakanı'yla görüşüp İran'ı resmen tehdit etmişlerdi. Eğer Şah'ın düşüncelerine ve planlarına karşı çıkılırsa Rusya müdahale edecektir. Rusya'nın müsteşarı öne geçip kendi tehditlerini ve Şah'ın isteklerini beyan etti. Ama İngiltere-

9 İvanov, مجموعه مدارک دیپلماتیک مربوط به وقایع ایران (İran Olayları ile İlgili Diplomatik Belgeler Toplusu), s.34.

re temsilcileri iki devletin işbirliği yapması için Rusya müsteşarının amaçlarını kabul etmesinin yeterli olduğunu söylediler.¹⁰

Resmi raporlara göre, meclisi dağıtmaktan başka 300 kişiden fazla insan öldürmüşlerdi. Ama aslında 2.500 kişiye yakın kişi katledilmişti. Genelde hançer ve mızrak gibi soğuk silahları olan meclis savunucuları birkaç defa düşmanın tophanesine saldırdılar. Rus subaylarının yaptıkları ve 23 Cemaziyülevvel günü (23 Haziran 1908) vuku bulan olayların hepsi yazılmıştır.

Çarlığı savunan Rus gazeteleri de ortalığı karıştıranların aleyhine operasyonun başarısını göstermek için aynı rakamları vermiştir.¹¹ Rusya'nın meclis darbesindeki rolü sadece Güney Kafkasya'dan yönetilen Lyakhov operasyonu ile sınırlı değil. "Çarlık hükümet Duma'sının yıkılmasından sonra, Şah'ı meclisi kapatması için teşvik ediyordu. 31 Aralık 1907'de İran'ın karmaşık durumunu anlatan Rusya elçisi Dehartuig'in raporuna cevap olarak II. Nikolay şöyle yazmıştı:

"Şahın saltanatı ve İran'ın kurtulması sadece meclisin dağılması ve diğer devrimci toplulukların bastırılmasıyla mümkün olacaktır. Bu benim yegâne cevabımdır."¹²

Darbe günü bazıları İngiltere Büyükelçiliği'ne sığındı. Bunlar arasında Takizade ve Dehhuda gibi kişiler de vardı ki, yurtdışına gidip Muhammet Ali Şah'ın hükümetine karşı savaştılar. Darbeden sonra Sur-i İsrafil, Kadı Erdagi ve Melik-ül Mutekellem'in gibi şahıslar idam edildi. İsfahanlı vaiz Seyit Cemal Vaiz-i İsfahani, Hamedan'da tutuklandı ve Burucerd'de idam edildi.

Tebriz Hâlâ Direniyor

Bundan sonra Tebriz, devrimin yegâne merkezi haline geldi. Tebriz adeta kül altında ateş gibi parlıyordu. Tebriz iki dönem savaşını ve tecavüzü yaşadı. Hareket, İsfahan ve Reşt'te başlayıp istibdat hükümeti devrilene kadar sürdü. Tebriz'de aynı gün yani 23 Cemaziyülevvel'inde gericiler Meşrutiyetçilere saldırdı.

İlk başlarda dernek dağıldı. İclal-ül Mülk ve Basir-üs-Saltana gibi refahta olan Meşrutiyetçiler Rusya Konsolosluğu'na sığındı. Ama giz-

10 Morgan Shuster, اختناق ايران (Kitabın orijinal ismi: *The Strangling of Persia*), s.18. Bu kitap Hasan Aşkar'ın çevirisiyle Mahi Yayınları tarafından 2007 yılında yayımlanmıştır.

11 Pavlovich, *İran Devriminin İktisadi ve Toplumsal Temelleri*, s.108.

12 İvanov, *İran Meşrutiyet Devrimi*, s.44.

li komite ve Kafkasyalılar ve genel olarak mücahitler Tahran'ın durumundan haberdar olmalarına rağmen direndi. Settar Han ve Bağır Han her dakika gericiilerin sayısının artmasına rağmen direniyordu.

Cemaziylâhır'ın sonuna kadar, Büyük Han'ın atlıları, gericiilerin esas gücünü oluştuyordu. Bugünlerde ünlü hırsız ve gerici Rahim Han, Tebriz olaylarını yatıştırmak için bu şehre doğru yola çıktı. Sonuçta Cemaziylâhır'ın ortalarında Emirhiz Mahallesi'nin dışında Tebriz'in hepsi Rahim Han ordusunun eline geçti. Bu mahallede, milli serdar ve özgürlük simgesi Settar Han, etrafındaki küçük bir grupla direniyordu. Bağır Han'ın gelip onunla birleşmesiyle her gün gericiiler biraz daha uzaklaştı.

Ayn-üd-Devle'nin önderliğiyle Tahran ordusu Tebriz'i kuşattı. Bu sırada Kafkasya'nın sosyal demokrat komitesi tarafından mücahitlere destek geliyordu. Ayrıca İran'ın Saadet Encümeni, İstanbul'da Tebriz haberlerini dünyaya duyurmak ve Tebriz'e yardım etmek için çalışıyordu. Saadet derneği Tebriz'le Necef arasındaki ilişkiyi düzenliyordu. Necef âlimleri Tebriz'i korumak için ellerinden geleni yaptı. Tebriz'in mal ve can güvenliğini desteklemek için fetva vermelerinden tutun Muhammet Ali Şah'a lanet edip korkutmaya kadar. Devlet ordusunun liderlerinden biri Sepehdar'dı. 1326 Ramazan'ında Ayn-üd-Devle'den ayrıldı. Settar Han ve Bağır Han'la haberleştikten sonra Gilan'a doğru gitti.

1326 Zilkade'sinde Tonekabon'un eyalet derneği kuruldu. Bu süre içerisinde Maku eyaletlerinin gerici ordusu başka taraftan Tebriz'e saldırmak için gidip Azerbaycan'ın kuzey yollarını kapattı. Bu ay içerisinde Tebriz'i kuşatanlar yenildi ve mücahitler Azerbaycan şehirlerinin fethi için çalıştı. Tebriz'in içinde Meşrutiyetçilerin gücünün Azerbaycan'da artırılması için önemli çalışmalar yapıldı ve eşsiz bir düzen hâkimdi.

Tebriz'in ikinci dönem savaşları 1326 Zilhicce'sinde Samet Han Marağayi'nin ordusunun Tebriz'e gelmesiyle başladı. Ondan sonra tarafların sürekli ilerleyip gerilemeleri devam etti. Tebriz'de Amerikalı bir öğretmen, bir grup genci (tüccar çocuklarını) savaş için hazırlamıştı. İkinci dönem savaşları altı ay devam etti. Sonuçta Rusya ve İngiltere büyükelçileri duruma müdahale ettiler. Mücadele meşrutiyetçilerin kazanmasıyla son buldu.

İsfahan ve Reşt Şehirlerinin Fethi

Bahtiyari'nin büyük hanlarından biri olan Serdar Esat, Hicri 1326 yılında Paris'te yaşıyordu. O Tebriz dayanışmasını duyduktan sonra erkek kardeşi ve yakınlarına yazıp onları Muhammet Ali Şah'a karşı

direnmeye davet etti. Bahtiyari hanları birleşti ve Serdar Esat'a Avrupa'dan katılıp İsfahan'ın fetih hazırlıkları yapıldı. Bu sırada Şah'ın emriyle Samsam-üs-Saltana kabile başkanlığı makamından uzaklaştırılmıştı. Bahtiyari kabilesi İran'ın en büyük kabilelerinden biri sayılmaktaydı. Serdar Esat'ın tahriki ve yol göstermesinden başka, güç düşkünlüğü ve hükümeti ele geçirmek isteği hanları bir araya toplayıp millet ve saraya karşı birleştirdi.

Bu sırada İsfahan'ın fethi için İsfahan'da hazırlık yapmak ve güçleri birleşmek için gizli bir komite oluşturulmuştu. *İsfahan Vatanseverlerinin Hareketi*, *Bahtiyari* kitabının yazarı, olayları şöyle anlatıyor: "1326 Zilhicce'sinin 9. gecesi (2 Ocak 1909), şehir mücahitleri tarafından Şah Camii'nin işgalinden bir gece sonra Hacı Habibullah Emin-üt-Tüccar (Paşa Ağa Nurullah), Şükrullah Han-ı Lübnani, Doktor Mesih Han ve bu satırların yazarı Destgerd Hiyav'a gitti. Sabah erkenden Eşref bağında Zargam-üs-Saltana'yla görüşüp konuştuktan ve gerekli planları yaptıktan sonra hemen şehre gitti. Onların gitmesinden iki saat sonra Zargam-üs-Saltana'nın ordusu şehre doğru yola çıktı. Zilhicce'nin dokuzuncu günü (2 Ocak), Ebul Kâzım Hanı Zargam'ın önderliğinde, mücahitlerden oluşan bir grup Bahtiyari, ağaç köprüden geçip Kure Peşt Matbah'a girdi. Görünüşte devlet uşağı ve İkbâl-üd-Devle'nin hizmetkârı Garip Hanı Kaşkayı, birkaç sivil atıyla, komitenin emriyle mücahitlere yardım için orada bekliyordu. Bahtiyarileri Şah Camii'nin küçük kapısına doğru götürdü. Şehir mücahitleri kapıyı açtılar ve Bahtiyari atlıları camiye girip hiç beklemeden minareleri ve cami kapısını siper haline getirdikten sonra mermi sesleri şehri titretti."

Samsam-üs-Saltana İsfahan'ın fethedildiği haberini duyduktan sonra, ertesi gün (11 Zilhecc) bir grup yaya ve atlı askerle Şirazlılar Çaharsu Kapısı tarafından şehre girdi. Kısa bir süre sonra devrim ateşleri söndürülüp sükûnet ve düzen hâkim oldu. Halk işine gücüne geri döndü. Böylece İsfahan şehri Meşrutiyetçilerin eline geçti.

Gilan'da meclise karşı darbe olduğunda, Reşt şehri üç gün boyunca farklı olaylar karşısında direndi ama sonunda yenildi. Muharrem-ül Haram'ın 16. gününde Yeprem Han gibi bir grup olan Kafkasyalı mücahitler ve Taşnaklar, az miktarda insan ve çok miktarda silahla kurumlara ve hâkime saldırıp onu yendi. Sepahdar, Tonekabon'dan geldikten sonra hükümet mücahitlerini ona emanet etti. Gilan'ın fethinden sonra, Yeprem Han bir grup silahlıyla Mencil'e gelip orada pusu kurdu. Yıllarca İran'da kalan İngiltere Büyükelçiliği'nin tercümanı Mr. Churchill, bugünlerde Gilan'a bir yolculuk yapmış ve şöyle yazmıştı:

"Ben gördüklerime ve araştırmalarımdayanarak anladım ki, Gilan isyanının planı Kafkasya'da yapılmış ve sayıları elliye varan gönüllüler vasıtasıyla icra olunmuştur. Olaydan altı hafta geçmiş, bu süre içinde onların sayıları artmış ve söylendiği gibi şu anda sayıları 350 kişi olmuştur. Bu arada İran'ın dışına sürüklenen büyük bir özgürlükçü grup Reşt'e gelmişti. Pazarlar açıldı ve alışveriş ve ticaret yolundaydı. Evlerin çatısına kırmızı bayraklar asılmıştı. Özgürlük simgesi olmayan evlerdeyse Rus veya Osmanlı bayrağı asılıydı."

Böylece İsfahan ve Gilan özgür olmuştu. Tebriz'in ağır yükü hafifledi. Kuzey ve güneydeki iki bölge birleşip Tahran'ın fethiyle sonuçlanacak olan büyük devrim ordusunun saldırısını gerçekleştirdi.

Tahran'ın Fethi ve Devrimci Sefer

Gilan'da binlerce kişi silahlandı. Özgürlük ordusu 1327 yılının 14 Rebiülâhır'inde (5 Mayıs 1909) Kazvin'de Muhammet Ali Şah'ın doğum gününü orduda ve hükümet kurumunda kutladıkları sırada, Kazvin'e girdi. Bu şehrin de özgürlükçüleri onlara katıldı. Bu sırada Rusya ve İngiltere elçileri Meşrutiyetçilerin ilerlemesini önlemek için aracı oldular ve Muhammet Ali Şah Meşrutiyeti kabul etti. Bir grubu meclisin tekrar kurulması için görevlendirdi.

Ama sonuçta Bahtiyari ve Gilan Meşrutiyetçileri Tahran'a doğru ilerleme kararını aldılar. 1327 yılının 30 Cemaziyülâhır'ında (19 Temmuz 1909) Serdar Esat, Bahtiyari atlılarının birinci grubuyla Tahran'a doğru yola çıktı.

Bu sırada Tebriz savaşları son bulmuştu. Ama 1327 Rebiülâhır'ının 8. günü (29 Nisan 1909) üç grup Kazak, üç yaya taburu, iki batarya tophane ve bir grup işçiden oluşan Rus ordusu Tebriz'e varıp bir gün sonra şehre girdi. Rusya, Tebriz şehrinde sadece şehrin emniyeti konsolosların ve yabancıların can ve mal güvenliği sağlanana kadar silahlı kalıp ikamet ettiğine dair geçerli ve önemli tazminatlar verdi. Ayrıca siyasi konulara da karışmayacağını taahhüt etti. Ama bu sözler aldatmadan başka hiçbir şey değildi. Ondan sonra Rus ordusu şehri terk etmedi. Sonra I. Dünya Savaşı olayları ortaya çıktı. Rus ordusu Azerbaycan'ı işgal etti. Kum şehrine göç etmiş Milliyun'u (Millileri) takip ederek bu şehre kadar ilerledi. Herhalde Tebriz'in tecrübeli ve silahlı ordusunun Azerbaycan'da ve Tebriz'de bulunması, tecrübeli ve silahlı devrimci gücün Tahran'ın fethine iştirak etmesine mani oldu. Evet, Rus ordusu Tebriz'e ilk girdiği andan itibaren mücahitlere kötü davranmaya ve onları silahsızlaştırıp tutuklamaya başladı. So-

nuçta milli serdar ve salar (Settar Han ve Bağır Han) derneğin tavsiyesiyle Osmanlı konsolosluğunda oturma eylemi yapmak zorunda kaldılar. Ama sonuçta Meşrutiyet ordusu Kazvin ve İsfahan'da ilerlemeye başladı. Tahran'ın güneybatısında (Kara Tepe'de) birleştiler ve altı gün hiç ara vermeden kanlı savaştan sonra (üç gün şehrin dışında ve üç gün de şehrin içinde) Tahran'ı tamamen fethettiler. 16 Temmuz 1909'da Muhammet Ali Mirza tahtı ve saltanatı bırakıp Rusya Büyükelçiliği'ne sığındı. Rusların eğittiği Kazak ordusu ve Rus subaylar bu savaşıyla katılıp yenildi.

Böylece on üç aydan sonra Meşrutiyetçiler yeniden kazandılar (23 Cemaziyülevvel 1329-27 Cemaziyülâhır 1327, 12 Haziran 1909-16 Temmuz 1906). Ama bu sırada Rus ordusu Tebriz'e yerleşmişti ve bundan sonra da Meşrutiyet devleti herhangi olumlu bir harekette bulunamıyordu. İran'da, Rusya ve İngiltere büyükelçiliklerinin isteği veya onayı dışında herhangi bir şey yapılmıyordu.

Meşrutiyetçiler Tahran'ın fethinden hemen sonra Hacı Şeyh Fazlullah Nuri'yi idam ettiler. Ayrıca Acudan Başî adında birini astılar sonra da Meşrutiyetçilere düşmanlıklarda bulunmuş olan Tebriz'in gerici mollalarından Mir Haşim Deveci asıldı.

İkinci Meclisin Açılışı ve Bu Dönemin Önemli Olayları

Bu sırada Sepahdar ilk kabineyi teşkil etti. Dışişleri bakanlığı makamı Ala-üs-Saltana'ya ve adalet bakanlığı da önceden Şah'ın yakınlarından olan ama şimdi ondan yüz çevirmiş olan Vusuk-ud-Devle'ye verildi. Emniyet başkanlığı Gilan ordusunun başında bulunan Yeprem Han'a verildi. Zilkadenin birinde ikinci meclis açıldı.

Meclis ilk önce Meşrutiyet şehitlerini andı ve meclis tarafından Settar Han ve Bağır Han'ın adına bir teşekkürname yayımlandı. Orada İran'ın kurtuluşu ve özgürlüğünün ilk nedeni Tebriz halkının fedakârlıkları olarak belirtilmişti. Ayrıca Serdar Esat, Sepehdar, Gilan ve Bahiyari hareketlerine teşekkür edildi. Seçimlerden önce yeni seçim kanunu yayımlandı. Bu kanunda sınıfsal sistemin kaldırılması, seçimin iki aşamada yapılması, 250 tümen mal varlığının olması veya 10 tümen meblağla vergi ödenmesi, kadınların oy verme hakkının olmaması ve diğer kısıtlamalar öngörülmüştü. İvanov bu konuda şöyle diyor:

"Hemen yapılan seçim, mecliste mülk sahibi vekillerin sayısını artırıp demokrat vekillerin sayısını azalttı."¹³

13 İvanov, *age*, s.55.

İkinci mecliste siyasi gruplaşma demokratik ve ılımlı bir şekilde ortaya çıktı. Seyit Abdullah Behbehani demokratların terörüne maruz kaldı. Bu sırada Settar Han ve Bağır Han Tahran'a geldi. Settar Han, Atabek Parkı'nda (şimdiki Rusya Büyükelçiliği'nin olduğu yerde) oturuyordu. Tahran'da yaşayan çok sayıda mücahidin kendi haklarıyla ilgili bazı istekleri vardı ki bu istekler devletin muhalefetiyle karşılaştı. Ayrıca onların şehirde silahlı olmaları çeşitli sorunlar yaratıyordu ki bu çoğu zaman güvenliğe ve devlet merkeziyetine aykırıydı.

Meclis toplantılarının birinde (10 Mordad) resmi makamlar dışında kimsenin silah sahibi olamayacağına dair bir kanun çıkarıldı. Bu toplantı Settar Han ve Bağır Han'ın huzurunda geçirildi. Bu kanunun yürürlüğe girmesi onların kabulü ve onayıyla oldu. Ama meşhur Atabek Parkı Olayı'nda mücahitler ile Bahtiyariler ve Yeprem Han grubu arasında sert bir çatışma çıktı. Bazıları ölürken Settar Han'a da kurşun isabet etti. Mücahitlerin lehine ve aleyhine olan bütün yazılı kaynaklar Settar Han'ın mücahitleri silahsız bırakarak Tahran'dan çıkmak istediğini yazmış. Tahran halkı sokağa çıkma yasağı ilan olunmasına rağmen pazarları kapattı. Tahran halkı bu olaydan dolayı çok üzgündü.

Atabek Parkı Olayı'ndan sonra Müstevfi-ül Memalik'in kabinesi demokratların desteğiyle işe başladı. Tahran sakinleşti ama diğer şehirlerde kargaşa devam etti.

Bu dönemde İngiltere İran'ın güneyinde güney polisi olarak adlandırılan ve İngilizler tarafından yönetilen silahlı güçlerin yerleşmesini istedi. Nasır-üs-Saltana'nın İran'a (veliaht makamına) girmesiyle, meclis iki muhalif gruba bölündü. Müstevfi-ül Memalik'in kabinesi ortadan kalkınca demokratlara düşmanlığıyla tanınan Sepahdar onun yerine geçti. İkinci dönemin sonlarında Amerikalı Mr. Shuster'in meclisi Amerikan müsteşarlar heyetiyle birlikte İran'a geldi ve Genel Haznedar makamına oturup Hazne Jandarması tesis etti.

Muhammet Ali Mirza tekrar Rusya'nın yardımıyla İran'a geldi. Bir dizi savaşlar sonucunda yenilip tekrar uzaklaştı. Diğer taraftan Şah'ın kardeşi Salar-üd-Devle, Kirman Şah'tan Tahran'a doğru ilerlemeye başladı. Ama o da yenildi. Azerbaycan'da Şah Sevenler ve Gerus'da Şuca-üd-Devle devlete karşı girişimlerde bulundular. Bütün düşmanların yenilmesi halk için büyük başarıydı.

1329 Hicri yılının sonbaharında, Samet Han Tebriz'e doğru saldırdı. Başaramadı ama ondan sonra Tebriz onun eline geçti.

Rusya'nın Ültimatomu ve Meclisin Kapanması

İkinci meclisin en önemli ve son olayı, meclisin Rusya'yla Shuster'in, Salar-üd-Devle ve Şua-üs-Saltana'nın mallarını ve mülklerini müsadere ve zapt etmesi yüzünden yaşanan çekişmeydi. Aslında Rusya, Shuster'in varlığını bahane edip böylece Tahran'a bir ulti-matom verdi. Meclisin kanuni süresi bitmek üzere olduğundan vekil-lerin hepsi ikinci dönem meclisinin altı ay uzaması için olumlu oy kullandılar. Çünkü meclisin bağlanması ve Rusya'nın musallat olma-sıyla üçüncü meclisin ne zaman kurulacağı belli değildi. Rusya'nın ikinci ulti-matomu, 29 Kasım 1911'de Necef Goli Han, Semmam-üs-Sal-tana'nın başbakanlığı döneminde İran'a verildi. Bu ulti-matoma göre:

1. Mr. Shuster ve Mr. Lackfer (Azerbaycan'da mali temsilci), ko-vulmalı.

2. İran bundan sonra Rusya'ya danışma konusunda yurtdışından hiçbir çalışan getirmemelidir.

3. Rus ordusunun sefer masrafları ve zararlarını İran ödemelidir.

Bu sırada Rusya ordusundan bazı gruplar Reş'e varmışlardı. Kazvin'e varırlarsa bu İran için büyük bir tehlike yaratabilirdi. Ce-vap için kırk sekiz saat zaman verilmişti. Bu tehdidin ardından halk Tahran'da ve diğer şehirlerde ayaklandılar. Ardi ardına ulti-matomun meclis tarafından himaye edildiğine ve ulti-matomun reddedilmesine dair telgraflar gelmeye başladı. Süre bittiğinde meclis alenen ve oy-birliğiyle korkunç ulti-matomu reddetti. İran halkı dört yıllık sıkı bir çalışmadan sonra Rusya'nın sömürgeci imparatorluğunun ordusu-nun hareketini bekledi. Bu dönemde İngiltere, Rusya'nın müttehidi ve mutabıktı. Hiçbir şekilde o devletin siyasetine karşı çıkmıyordu.

Necef âlimleri hâlâ meclisi ve onun direnişini savunuyordu. Yurt-dışındaki İranlılar da bu yönde çalışıp meclisi teşvik ediyorlardı. Bu sırada Serdar Esat (Hacı Ali Kuli Han) İran'a geri döndü. Bu onun cesaretini ve vatanseverliğini gösteriyordu. Bugünlerde molla Hora-sani'nin de ölüm haberi geldi. O Ruslara karşı cihat emri vermişti ve bazıları onu dinleyerek İran'a doğru ilerliyorlardı.

24 Aralık 1911, Yeprem Han meclise saldırdı ve ikinci meclisi ka-ptattı. Shuster bu olaydan şöyle bahsediyor:

"24 Ekim öğleden sonra, çeşitli yollarla yenilen kabine, bir hamleyle meclise girdi ve bir grup jandarma ve Bahtiyari ka-bilesinden bazı gruplarla birlikte bütün vekilleri ve çalışanla-rı dışarı çıkardılar. Ondan sonra kapıları kapatıp kilitlediler.

Şah ordusu olarak tanınan çok sayıda saltanat askeri meclisin korunması için görevlendirildi. Vekilleri tehdit ettiler. Meclise giderlerse veya başka bir yerde toplanırlarsa öldürüleceklerini söylediler. Böylece Tahran şehri geçmiş hükümet tarzına yani askeri ve zorbalık tarzına geri döndü... Rus temsilcilerinin amacı azlolunmuş kabine üyelerini tahrik edip onların güvenlerini sağlamaktı. Bunu Ruslardan yana olmaları için yapıyorlardı ve istediklerini de elde ettiler. Reis-ül Vüzera (başbakan) meşhur bir Bahtiyari serdar ve savaş bakanıydı. Serdar Muhtem diğeri bir Bahtiyari serdarıydı ve daha önce savaş bakanlığı yapmıştı."¹⁴

Böylece Rus ultiyatomu gerçekleşti ve ikinci meclis silah zoruyla kapatıldı. Sonraki sonuçlar, Rusya'nın amacının, meclise muhalefet edenlerin öngördüklerinden çok daha geniş olduğunu apaçık gösterdi. Devletin bu hareketi Rusların silahlı saldırılarını bitiremedi. Rusya'nın İran'a verdiği ikinci ultiyatomla aynı zamanda Tebriz'de Rus ordusunun tecavüzü ve devlet ordusuyla mücahitlerin savaşı başladı. Bu çatışma sonucunda mücahitler yenildiler ve Tebriz'den Osmanlı'ya kaçıp sığındılar.

Bundan sonra İran'da yaşanan olaylar tamamen I. Dünya Savaşı'nın hazırlıklarıyla ilgilidir.

14 Shuster, *The Strangling of Persia*, s.160.

İKİNCİ BÖLÜM

İRAN MEŞRUTİYET DEVRİMİ'NİN GÜÇLERİ VE AMAÇLARI

BİRİNCİ KISIM

MEŞRUTİYET DEVRİMİ'YLE MUTABIK OLAN GÜÇLER

Devrimle mutabık güçler başlığının altında, başından sonuna kadar devrime iştirak eden, devrimi isteyen ve ilerlemesi için çalışan sınıflar ve gruplar hakkında bilgi vereceğiz. Bu güçler tüccar, esnaf, zanaatkâr, orta sınıf ve şehir halkına bağlı olan aydınlardan oluşuyordu. Ziraatçılar, devrimde çokça menfaatleri olmasına rağmen devrim olaylarına çok az iştirak ettiler. Tüccar, esnaf ve zanaatkârlar hakkında bilgi vererek bu bölüme başlayacağız.

Tüccarlar, Esnaflar ve Zanaatkârlar

Bahsettiğimiz dönemde İran, sanayi yolunda ilk adımı bile atmamıştı. Geçen bölümde bahsettiğimiz gibi fabrikaların sayısı çok azdı ve bunlar küçük işletmelerdi. Sanayi ve üretim sermayesi ticari sermayeye kıyasla çok azdı. Bu yüzden orta sınıf daha çok tüccarlar ve zanaatkârlardan oluşuyordu. Belçikalıların İran gümrüğüne hâkim olması ve gümrük konularında taraflara kısmen eşit hak tanıyan ticari Türkmençay Sözleşmesi'nin iptal olması ve Belçikalılar tarafından yeni sözleşmenin yapılmasıyla İran'ın ticari sermayesi Rus tüccarlarının tehdidiyle karşı karşıya geldi. İran'ın kuzey bölgelerinin tümünde Rus tüccarları ve ticarethaneleri Azerbaycan'dan Horasan'a kadar

ve hatta merkezi bölgelere kadar dağılmışlardı. Yabancıların İran'da ayrıcalıklı hukukları vardı. Bundan dolayı yabancı sermayedarların cebine büyük miktarlarda kâr gidiyordu. Bundan da önemlisi, imtiyazlar konusudur ki İran'ın dahili yatırımını yabancıların tekeline teslim etmişti. Bu durum iç yatırım hacmini daraltmıştı.

Tüccarın yabancılara ve dühili istibdada karşı direnişlerinde, iktisadi menfaatleri açık bir şekilde görünüyordu. İktisadi menfaatleri gereği hükümete iştirak etmeliydiler. Feodallerle birlikte despot bir Şah'ın ve sarayın bulunması nedeniyle orta sınıf, iç ve dış baskılara ve ayrımcılıklara maruz kalıyordu. Tütün tekeli sözleşmesinin iptali için direnme konusunda tüccarların ve pazarın rolü az çok oldu.

Esnaf şiddetle direndi. Hatta çoğu kaynağın onayladığı örnekler vardır. Mesela bu olayda ünlü tüccarlardan birisi tütünlerini şirkete satmak istemiyor ve şirket görevlileri tütünlere el koymak istiyor. Bu kişi kendisine fırsat verilmesini istiyor. Bir gece on iki bin çuval tütününü geniş bir alana götürüp üzerine çokça petrol döktükten sonra hepsini yakıyor. Sabah İngilizler geldiklerinde, bir avuç külden başka bir şey bulamıyor. Tüccarın bu hareketi Régie muhaliflerinde garip bir etki bıraktı. Edward Browne şöyle yazıyor: "Bu vatansever tüccarın zarafeti ve bilgisini anlatmak kolay değil. O sakinlik ve metanetle ve hiç gösteriş yapmadan sırf tekelle savaşmak için önemli bir sermayeyi yaktı. Alenen bu şirketin İranlıların yararına olmadığını ve dini önderin verdiği hükmün Müslümanlar için kesinlikle uygulanması gerektiğini gösterdi."

Belçikalı Naus Rusya'nın yararına gümrük tarifelerini değiştirmeye başladıktan sonra, tüccarlar şehrin ünlü din adamlarına gidip onları yabancıların nüfuzu ve Şah'ın istibdadına karşı birleşmeye davet etti. Meşrutiyet'in başlangıcında mihraplarda din adamları tarafından verilen vaazlarda, tüccarların bu isteği açıkça beyan edilmiştir. *İranlıların Uyanış Tarihi*'nde okuyoruz: "Sayın Seyit Abdullah Behbehani kendi evinde mihraba çıkıp şöyle dedi: Ey millet bir süre önce tüccar haksızlığa uğramış ve şikâyetçi olmuştu. Muzaffereddin Şah'ın gümrüğü Belçika çalışanı Mösyö Naus'a verdiği söyleniyordu. O da gümrüğe yeni tarifeler belirledi. Malların gümrük parasını ona göre almaları için bir küçük kitap yayımladı. Ama bugüne kadar onun çalışanlarından hiç kimse o kitabın kurallarına göre davranmamıştır. İnsanlardan alabilecekleri kadar ticaret emtiası almışlar... Naus'tan bir resim yayımlanmıştır. O resimde bizim resmi veya dini

giysilerimizi giymiştir. Yani başına emmame¹ koymuş ve omzuna da aba atmıştır. Bu saygısızlığından başka şeyler de yapmıştır. Mesela gümrükte, postanede ve sandık dairesinde yıllarca çalışan ve hizmet eden ve bu yolla geçimlerini sağlayan Müslümanları kovup onların yerine yabancıları almıştır..."

Hazreti Abdulazim oturma eyleminde, Hicri 1323 yılında olay tüccarın hükümetle çekişmesiyle başladı ve bu olayda tüccarların rolü çok belirgindi.

Ülke mülk sahipleri ve feodallerin elinde olduğundan halka ağır vergiler ve baskılar yükleniyordu. Tüccarların gelişmesine mani olunuyordu. Nazım-ül İslam encüminde geçen konuşmalardan bahsederek şunu yazıyor: "...Her sene iki Kurur Tümen² yabancı para, yurtdışından şal, halı, fıstık, kına, boya ve kitre almak için Kirman'a giriyor. İtibarlı ve aydın biri olan Kirman'ın vekili Ağa Yahya şöyle dedi: "Ben, Refsencan tüccarı Ağa Muhammet İsmail'e bu yılda yüz bin tümenlik kitre Kirman ve Refsencan'dan alınmış mı? diye sordum. Bana şöyle cevap verdi: 'Bu yıl iki yüz bin tümenlik kitre sadece benim vasıtamla alınmıştır. Ama neden Kirman'da on tane evin gücü ışık yakmaya bile yetmiyor.'"³

Evet, tüccarlar sadece kendi menfaatlerini savunmuyordu. Onlar kendi dönemlerine ait olaylarda despot sınıfın haksızlıklarına karşı da önemli role sahipti.

Esnaf ve zanaatkârlar da tüccarlara bağlı olan ve onları destekleyen bir güç gibi direnişlere iştirak ediyor. Meşrutiyet Hareketi süresince Tahran, Tebriz ve İsfahan pazarları defalarca kapandı veya greve girdi.

Hatta Meşrutiyet ve şeriat çekişmesinde, esnaf devrimin tarafını tuttu. Şeyh Fazlullah'ın güçlü nüfuzuna bakmayarak şeriatçıların aleyhine çalıştı. Şeriatçıların Abdulazim'de pusu kurdukları zaman ve Meşrutiyetçiler oradan geçerken onları azarlayıp rahatsız ettiklerinde, aşağıdaki örnekteki gibi olaylar yaşandı:

"O günün sabahı Abdulazim'de ünlü özgürlükçülerden biri olan Fransa elçiliğinin sekreteri Mirza İbrahim Han'ı dövdüler. Bu olay mecliste dile getirilen sloganın da etkisiyle (devlet ya bu olaylara son versin veya millete devretsın) Tahran'ı ayaklandırdı. Encümenler birleşti. Cuma günü pazarın kapanması

1 Şii mollaların sarığına emmame denilir. (Ç.N.)

2 Her Kurur 500 bindir, yani toplam bir milyon tümen. (Ç.N.)

3 Kirmani, *İranlıların Uyanış Tarihi*, s.233.

kararı alındı. Bütün özgürlükçüler ellerine geçen savaş aletleriyle Şah Camii'nde toplanıp oradan Adulazim'e gidecek ve mollaları kovacaktı. Meclisteki çekişmelerden sonra, esnafı pazarı kapatmaması için ikna etsinler diye bazı vekillerin pazara gönderilmesi kararı alındı..."⁴

Evet, Meşrutiyeti kazanmak için çalışan esnaf, meclis açılmasına rağmen hâlâ çalışıyordu. Ama Muhammet Ali Mirza'nın meclisi etkisiz hale getirmek için yaptığı darbe başarılı olduktan sonra ilk safhada Tahran yine sessizliğe bürünüp durgunlaştı. Hükümet görevlileri dükkanlarınızı açmadığınız taktirde mallarınız yağmalanacak diye esnafı tehdit etti. Bu konu sokaklarda ve pazarda duyuruldu. Esnaf biraz direndikten sonra pazarları açtı.

Reş'te darbe haberi duyulduktan üç gün sonra pazarlar kapatıldı. Halkın pazarları açması emredildi. Ama kimse bu uyarıyı dinlemedi. Hükümdar onları mecbur etmek için bir grup asker gönderdi. Böylece ortaya çıkan çatışma sonucu dört kişi yaralandı ve üç kişi öldü. İki gün sonra pazar açıldı ve ortalık sakinleşti.

Tebriz'de esnaf diğer insanlar gibi direniyordu. 1325 Rebiülevvel hareketinde esnaf, bir aya kadar Anayasa gelmezse pazarları açmayacağız diyordu. Bu diğer şehirlere de haber verildi. Yalnız fakirler mağdur olmasın diye, ameleleri veya çırakları olanların parasını ödeme kararı alındı. Yoksul komşusu olanlar da onlara yardım edecekti... Bugün eyalet derneğinden başka, her grubun tüccarları ve imamları ayrı ayrı vekillere telgraf gönderdi. Tebriz hareketinde pazarın başka bir görünüşü ve rengi vardı. Tüccarlar maddi zararların üstesinden gelebildi. Savaşta bile bu direnişe iştirak ettiler. 12 Zilhicce Cuma gününden itibaren, Deveci ve Surhab mahallelerinin encümen ve mücahitleri arasında savaş çıktı:

"...Hacı Halil Ferşçi adında mücahitlerden biri öldürüldü. Bu adamın pazarda hücresi vardı ve varlıklılardan biri sayılıyordu ve ..." ⁵

Olaylarda sadece az sermayeli tüccarlar ve esnaf değil, Meşrutiyetçilerin temsilcileri sayılan büyük tüccarlar da harekete iştirak ediyordu. Tebriz ayaklanmasının son bulması için devlet ve halk arasında bir toplantı yapıldı. Tebriz ayaklanmasının son bulması ve yedili isteklerin yerine getirilmesi için Sadrazam Müşir-üd-Devle'nin

4 Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.378-379.

5 Kesrevi, *age*, s.533.

evinde Hicri 1324 Zilhicce'sinde bu şahısların katıldığı bir toplantı yapıldı. Bu toplantıya şu isimler katıldı: Sani-üd-Devle, Sad-üd-Devle, Hacı Muin, Hacı Murtazavi, Hacı Emin-üz-Zerb ve Hacı Muhammet İsmail. Toplantı sırasında Hacı Emin-üz-Zerb ayağa kalkıp şöyle dedi:

"...Devlet, ben size meşrutiyet vermedim diyemez. Biz meşrutiyet değilsek neden vilayetlerden milletvekili gönderiyorlar? Biz kendimizi resmen meşrutiyet olarak tanıyoruz. Halktan başka hiç kimsenin elimizden alamayacağı haklarımız vardır..."⁶

Halk ve özellikle esnaf İsfahan'da İkbāl-üd-Devle ve taraftarlarının aleyhine çalışıyordu:

"Şehirde bulunan ve halkı sürekli rahatsız eden Melayer'li askerlerinden birkaçı sarhoş oldu. Pazarda ayyaşlık edip bir meyvecinin dükkânına el uzattı. Esnaf gelip onları kötü şekilde dövdü. Ertesi gün hükümdar (İkbāl-üd-Devle) döven kişileri tutuklatıp derslerini verdi. Halk bu olayı bahane edip pazarı kapattı. Şah Camii'nde toplanıp, bağırıp çağırmaya başladılar. İkbāl-üd-Devle kargaşayı yatıştırıp pazarın açılması için çalıştı ve halkı korkutmak için Şah Meydanı'na top gönderdi..."⁷

Halktan biri tüccarlar, fabrikatörler ve atölye sahipleri hakkında şöyle konuşmuştur: "Devrim yıllarında (1906-1909) tek devrim sınıfı, sanayi burjuvazisine ve ticarete hâkim olan sınıfı."

Meşrutiyet Devrimi'nde birinci derece role sahip olan birçok tüccar ve zanaatkâr örneği verebiliriz. Çünkü hareket süresince diğerleriyle aynı seviyede çalışmışlardı. Tahran'ın esnafı ve zanaatkârları onlarca meşrutiyetçi derneğe sahiplerdi. Şehirlerde Meşrutiyet'in temel gücü zanaatkârlar ve çevrelerinden oluşuyordu. Meşrutiyet Devrimi'nde bu sınıf önemli roller üstlendi. Maddi bağımsızlıktan yoksun olduğundan ve ticaret psikolojisiyle hareket ettiğinden tek başına savaşabilecek güçte değildi. Devrimin şiddetli olaylarında işler ciddileşince şehirlerin yoksul insanları ve çalışanları daha çok mücadele etmek zorunda kalıyordu.

Bu konu bizi esnaf, tüccar ve zanaatkârların rollerinin az olduğu sonucuna vardırılmamalıdır. Bu güç sayı olarak devrimin en önemli gücüydü. Bu güç kendi ortamına göre az çok devrimci veya barışçıydı. Tebriz ilerde söyleyeceğimiz çeşitli nedenlerden dolayı, olayları

6 Kesrevi, *age*, s.217.

7 Ahmet Kesrevi, تاریخ هجده ساله آذربایجان (*Azerbaycan'ın 18 Yıllık Tarihi*), Tahran, Emir-i Kebir yayınları, s.4.

daha erken kendi tarafına çekti. Tebriz pazarı da bu şehrin haline uygun çalışıyordu. Şehrin merkez ve güney taraflarında sonuçsuz karışmalar daha sık ortaya çıkıyordu. Bunun sonucunda da esnaf çoğu zaman bu gösteri hareketlerine katılıyordu.

O dönemde pazarın önemi günümüzle kıyaslandığında daha çoktu. Ülkenin bütün ekonomisi tüccarların elindeydi. Pazarın kapanması ülkenin bütün iktisadi faaliyetlerinin durdurulması anlamına geliyordu. Biz sürekli pazarın bu imtiyazı kullandığını görüyoruz.

Esnaf ve zanaatkârların rollerinin önemini daha iyi anlamak için birinci dönem seçimlerinin şablonuna bir göz gezdirmeliyiz. Tahran'ın seçilmiş adayların sayısı altmış kişi olarak belirtilmiştir. Bunlardan otuzu esnafın arasından seçilmişti. Dönemin esnafından bazıları şöyledir: Dövizci, marangoz ve ağaç satan, kumaşçı ve harir satıcısı, eskici, terzi, örgücü, kuyumcu ve mürekkep üreticisi, demirci, kristal satıcısı, camcı, kasap, debbâğ, bakkal, toptancı, tellal, nalcı, çivici, kasnakçı, ayakkabıcı, fırıncı, yemci, şapkacı, kebabçı, aşçı, tuhafiyeci, buzluk imalatçısı, ikinci elci, kahveci, berber, hamamcı, bez ayakkabı satıcısı, hasır dokumacısı, kurşun satıcısı, sigara satıcısı... Bu esnaf genelde kendilerine ait derneğe sahipti. Harekat döneminde önemli roller üstlenmişlerdi. Tarihte despotların tehdidine karşı Tophane Meydanı Olayı'nda birkaç gün içerisinde birkaç bin silahlı kişinin Sipehsalar Camii'nde toplandıklarını görüyoruz. Gerekli düzenin mevcut olduğunu okuduğumuz zaman veya Tebriz'de bazen bir ay süren farklı olayların meydana geldiğini ve savaş sırasında şehir encümeninin şehri yönetebildiğine baktığımızda, bir partinin bile olmadığı halde bu encümenlerin önemini anlayabiliriz. Bütün tabakalardan düşmanın karşısına çıkabilecek insanları encümenler hazırlamıştır.

Şimdi otuz esnaf temsilcisine tüccarlardan da on kişinin katıldığını düşünelim. Böylece Tahran'ın altmış kişilik meclisinin üçte ikisi zanaatkâr, esnaf ve pazar ehlinde oluşuyor. Bu örnek İran Meşrutiyet olaylarında bu tabakanın gücünün ve öneminin göstergesidir.

Orta Sınıfa Mensup Aydınlar

Burada söylemem gereken bir husus vardır. Belki bunu orta sınıfa bağlı olan aydınlar konusu için bir giriş niteliğinde de düşünebiliriz. Bir sınıfın adıyla tanınan hareketler ve devrimlerde biz sürekli aydın tabakasının çok aktif olarak sahnede olduğunu görüyoruz. Bu aydınların ne pazarda dükkânları ne de fabrikaları vardır. Olayları bu şekilde görenler bir devrime veya harekete burjuvazi sözcüğünün

verilmesini doğru bulmuyor. Aydın tabakasını esnaf ve tüccarlarla birlikte aynı yere koymasından dolayı rahatsız oluyorlar. Ama gerçekte aydınlar büyük bir tabakadan oluşuyor. Bunlar farklı sınıflarda yer alabilirler. Bu tabakadan bazıları soylu ve feodal grubun içinde olabilirler. Soylu ve feodallerin hükümetinde, bu grup bürokrasi ve yönetim görevlerini üstleniyordu. Aslında feodallere bağlı aydınlar ve bu sınıfa hizmet eden diğer sınıflardan olan aydınlar, hükümeti ayakta tutup yönetmek için gerekli olan kadrolardı.

Bir diğer aydın grubu, orta sınıfa bağlıydı. Bu grup bu sınıfa bağlı olan ailelerden çıkmıştı. Sahip oldukları eğitim ve kültüre göre kendi sınıflarının istekleri için çalışırlardı. Bir eğlenceye katılan aydın belki de bu gibi hesaplardan uzaktadır, bu tamamen doğrudur.

Aydınlar genelde kendi sınıflarının menfaati için çalışmazlar. Genelde böyle bir davranışa da gerek duyulmuyor. Bütün gelişmek isteyen hareketler gibi devrimci harekette de esasen hak istemek, şeref, fazilet ve insan severlik gibi boyutlar bulunmaktadır. Hiçbir zaman bir aydın bunu düşünmez. Ben devrime fabrikatörler daha büyük fabrikalara sahip olsunlar diye katılıyorum demez. O der ki, ben bu harekete hâkim gücün despotluğuna ve haksızlığına son vermek için katılıyorum. Bu kadar yoksulluğu, alçaklığı ve felaketi ülkemden yok etmek için. Montesquieu, Rousseau, Voltaire ve Fransız Devrimi'nden önceki diğer zevk sahibi olan aydınlar defalarca kardeşlik, eşitlik ve diğer usullerden bahsedip onları savundular. Bazıları bunun için zorluklar çekti. Ama onların düşüncelerinin devamı olduğunu sandığımız devrim sadece Fransız feodallerinin yerlerine bono alışverişi yapanların geçtiği kadar eşitlik sağlayabildi. Feodaller ülkenin ekonomisini fabrikatörlerin eline verdi. Devrim sonucu yalnız sermayedarlık yoluna adım atan yeni bir Fransa ortaya çıkardı. O büyüklerin halkı aldattıkları veya düşüncelerini başka türlü göstermeye çalıştıkları söylenebilir mi? Hayır, gerçek şudur ki 1789 Fransa Devrimi ve bütün burjuvazi devrimleri ve genelde bütün toplumsal devrimler öne doğru bir adım atmak ve ilerlemek için bir harekettir. Bunlar yenilikçi bir düşünce ve aydın bir fikirle mutabakatı olan etkenin belirgin sıfatıdır. Böylece aydınlar hesap yapmadan devrime ve hareketine katılabilir. Aynı zamanda hükümette söz sahibi olarak kendi sınıflarının menfaatlerini savunabilirler.

Meşrutiyet Devrimi'nde ilk reformcu aydın gruplar soylu sınıfa aitti. Bu grup genelde yurtdışında okumuştur. O dönemde hâkim ve soylu grubun dışında kimse yurtdışında eğitim alamazken bu grup Avrupa'da yeni toplum ve yeni kültürle tanışıp kendi reformcu istek-

lerini İran'da açıkladı. Nasreddin Şah döneminde bu grubun önemli bir kısmı saraydaydı. Özellikle dönemin gençleri bu isteklerin tarafıydı. 19. yüzyılın sonlarında, ticaretin gelişmesiyle orta sınıfın çocukları nadir de olsa yurtdışı eğitiminden yararlanabildi. Diğer taraftan İran'ın içinde de yeni eğitim başlamış ve bu zamanla gelişmiştir. Muzafferedin Şah döneminde yeni okulların sayısına bakılarak geleceğin aydınlarının durumu tahmin edilebilir. Orta sınıfa bağlı aydınları birkaç gruba ayırabiliriz:

1. Devrimden önce reform isteyenler.
 2. Hareket süresince aktif rolleri olan gazeteciler ve diğerleri.
 3. Dini bilgilere sahip talebeler.
 4. Okul öğrencileri.
 5. Yurtdışında yaşayan İranlılar.
- Şimdi hepsi hakkında bilgi vereceğiz.

Devrimden Önceki Reformcular

Emir-i Kebir ve Kaim Makam'ın yurtdışına gönderdiği öğrenciler genelde dönüşte reform bayrağı taşıdı. Bunların çoğu hükümetin yönetilmesine iştirak ediyordu. Avrupa uygarlığını İran'a getirmek veya kültürün genişletilmesi yönünde önemli işler yaptılar. Ama imtiyazlar devrinde genelde İran'ın ilerlemesi için imtiyazların verilmesi gerektiği yanılgısına düşenler ile bu devrimci hareketler arasında aracılık yaptılar. En parlak kişi olarak tanınan Malkom Han, birkaç önemli imtiyazda aracı olmuştu. O açıkça İran'ın gelişmesi için yabancılara ve Avrupalılara daha çok imtiyaz verilmesi gereğine inanıyordu. Genel olarak bu barışçı grup devrimci değildi. Bu durum normaldir. Çünkü onlar ilk aydın grubu sayılıyordu. Sınıfsal bağlılıkları orta sınıf kategorisine bile sığmıyordu.

Muzaffereddin Şah'ın saltanatının başlangıcında (Hicri 1313), Malkom Han'ın taraftarlarından olan Mirza Abbas Kuli Han-ı Ademiyyet (Hicri 1278-Şemsi 1318) Came-i Ademiyyet'in tesisine kalkıştı. Came-i Ademiyyet'in manifestosu Malkom Han'ın iki eseri idi: *Ademiyyet Usulü* ve *Şahsın Temel Haklar Defteri*. Bu camiaya üye olanların görevleri şunlardı: Kötülükten uzak durmak, iyilik yapmaya kalkışmak, haksızlığın giderilmesi, ittifak, bilgi talebi, ademiyyetin yaygınlaştırılması ve nizamın korunması.

Camianın siyasi içeriği azdı. Ama Hicri 1313 yılından sonra görülen işlerin temeli olarak ele alınmıştı. Bireyin temel hakları *Sırat-ül*

Müstakim risalesinde açıklanmıştır. Dört esasa dayanmaktadır: Güven, serbestlik (özgürlük), eşitlik, artı imtiyaz. Özgürlük hakkında şöyle diyor: Özgürlük, beden özgürlüğü, dil özgürlüğü, kalem özgürlüğü, hayal özgürlüğü, iş özgürlüğü ve cemaat özgürlüğünden ibaret oluyor. Eşitlik kısmıysa şunlardan ibarettir: Nüfusta eşitlik, sınırlamalarda eşitlik ve hukukta eşitlik.

Camiaya ait yönergenin Avrupa düşüncelerinin etkisi altında olduğunu görüyoruz. Came-i Ademiyyet, soylu ve refahta yaşayan ailelere bağlı aydınlardan oluşmuştu. Bu camianın çalışmaları Malkom Han'ın çalışmaları gibi daha çok toplumun üst sınıfı için yapılıyordu. Devrim isteyen ve devrime katılan sınıflarla ciddi bir ilişkileri yoktu. Halk, Malkom Han'ı olayların gerçek yüzünü görmeye başladıktan ve aktif şekilde devrim olaylarına katıldıktan sonra tanıdı. Devrim başladığında ve özellikle birinci dönemde devrimci düşünceler koyulaştığında halk, Muhammet Ali Şah'ın sarayını etkisizleştirmek için daha sert davrandı. Came-i Ademiyyet, muhafazakârlık için bir sığınak sayılıyordu. Birçok gerici buraya katıldı. Muhammet Mirza da buraya üye oldu. Mirza Abbas Kuli Han onu adam etmek istiyordu. Sonlara doğru Muhammet Ali Şah'ın taraftarlarından sayılan Sad-üd-Devle, camianın liderlerinden biriydi.

Camia üyelerinin sayısı 300'e vardı. Came-i Ademiyyet'e ait dosyalarda ve belgelerde 310 üyelik taahhütnamesi bulundu. Came-i Ademiyyet'in ünlü lider kadrosu şöyleydi: Mirza İbrahim Han Avn-ül Memalik, Abdülhamit Han Gaffari, Yemin Nizam, Sultan Cüneyt Mirza Mutemed-üd-Devle, Yahya Mirza, Süleyman Mirza, Mirza Ali Han İntizam-ül Hükema, Mirza Cevat Han, Sad-üd-Devle, Mirza Ahmet Nazım-ül Ulema-yı Melayeri, Mirza Abdullah Han Musaddık-ül Memalik Nuri, Mirza Mahmut Han İhtişam-üs-Saltana, Şehzade Mehmet Ali Mirza. Herhalde Hicri 1325 yılında camiaya üye olanlar şu şekilde seçilmişti: 15 kişi birinci dönem meclisinde vekil olanlardan, 135 kişi tanınmış büyük adamlardan, 20 kişi şehzadelerden, 11 kişi ediplerden, 3 kişi sanatçılardan, 12 kişi askerlerden, 13 kişi tüccarların arasından, 14 kişi din adamlarının arasından ve 10 kişi de orta sınıftan.

Tahran'dan başka bazı küçük şehirlerde de Came-i Ademiyyet okulu kuruldu. Tahran'da dört Came (okul) kuruldu. Onlardan biri Süleyman Mirza ve kardeşinin idare ettiği hukuk derneği idi. Hicri 1325 yılında Came-i Ademiyyet'te ortaya çıkan kopukluktan dolayı hukuk derneği ayrıldı ve bağımsız bir siyasi cemiyet unvanını aldı.

Came-i Ademiyyet'in üyelerinin genel sıfatları şunlardan ibaretti: Aydın olmak, muhafazakâr olmak ve barışçı olmak. Devrimcilere karşı güvensizlerdi. Onları Muhammet Ali Mirza'yla halkın arasındaki ayrılığın nedeni sayıyorlardı. Bu tartışmanın sonunda diyoruz ki Came-i Ademiyyet ne devrimci şahsiyetlerin ne de değerli önderlerin ortaya çıkmasında etkili olmamıştır.

Meşrutiyet Dönemi'ndeki Aydınlar ve Gazeteciler

Devrim süresince yayımlanan çok sayıda gazetenin varlığına nazarın bu dönemde bu işi yapan kişilerin sayısını tahmin edebiliriz. Bundan başka aydınların büyük bir kısmı devrimde etkili role sahipti.

Gazetecilerin grubunda, Mirza Cihangir Han ve Mirza Ali Ekber Dehhuda gibi cesur ve devrimci aydınlar da mevcuttu. Olaylar meclisin bombalanmasına doğru giderken *Meclis*, *Habl-ül Metin*, *Sur-i İsrâfil*, *Ruh-ül Kudüs*, *Temeddün* ve *Nida-yı Vatan* Tahran'da; Encümen gazeteleri Tebriz'de hâlâ ilerliyordu ve bombalamaya çok az bir süre kalmışken bile yayımlanıyordu.

Ayrıca Tahran'da *Müsavat* gazetesi yayımlanıyordu ki onun yazarı Seyit Muhammet Şirazi'ydі. O Muhammet Ali Şah'ın sarayıyla çatışmaya başlayan cesur bir adamdı. O gazetenin bir sayısında Fransa kralı XVI. Louis'den ve onun Paris'ten kaçmasından ve özgeçmişinden bahsetmişti. Sonuçta konuyu Muhammet Ali Mirza'ya getirip korkunç şeyler anlatıp şöyle yazmıştı: "Bundan sonra İranlının yasal haklarından vazgeçip cezasız hırsızları rahat bırakacağı mı sanılıyor? Billahi yok, yok. Bu boş hayali Şah'ın kutsal tasavvurunda kim uyardırırsa, bütün evliyalara, peygamberlere ve kutsal ruhlarla ve adalet, hakikat ve eşitliğin ruhuna yemin ederim ki saltanat makamına açıkça ihanet etmiş olur. Eğer bu yeminlere inansalar şapşal İran severliğe (Sergey Markovich) ve Emir Bahadır'ın bilgisine ve Sad-üd-Devle'nin iffetine ve İkbâl-üd-Devle'nin dindarlığına ve Asaf Efhem'in iffetine ve Zafer-üs-Saltana'nın merhametine... Müçtehit-i Tebrizi'nin iyi adına yemin ederim..." ve işte bu sırada *Sur-i İsrâfil* gazetesi şöyle yazıyor: "Eğer siz taş yüreklilik yapıp bizim göğüslerimizi mermilerin hedefi etseniz, biz de özveri ve cambazlıktan ödün vermeyiz ve hiçbir zaman neden dinsizler ve despotlara mağlup olduk demeyiz. Çünkü Azerbaycanlı, Farslı, İsfahanlı ve Gilanlı kardeşlerimiz yoldalar ve kısa sürede buraya varacaklar... Bizim kendi bedenlerimizle onların atlarının ayaklarının altına yumuşatmak ve Tahran'ın zeminini bu yeni misafirlerin adımları için boğazımızın kanıyla renklendirmek

istiyoruz..." Evet, Mirza Cihangir Han kendi kanyyla devrim ağacına su verip onu besledi.

Gazeteler devrimde ve özellikle de meclisin birinci döneminde genel düşüncenin aydınlanmasında birinci rolü üstlendiler. Bu dönemde halkın hazırlanması ve heyecanlandırması, düşüncelerin yönetilmesi ve desiselerin ifşa edilmesi için hiçbir şey gazeteler kadar etkili değildi. Buna rağmen her gün yönünü değiştirip kendini bir tarafa bağlayan ve gazeteyi günümüzde çalışan çoğu gazete gibi geçim kaynağı yapan bazı gazetelerin çirkin tutumunu da göz ardı edemeyiz. O dönemin önemli gazetelerinden olan *Habl-ül Metin* bir süre Ayn-üd-Devle'yi savunup onu övüyor. Diğer gazetelerde de bu gibi zaaf noktaları vardır. Sadece siyasi faaliyet için direkt ileriye doğru giden sadece birkaç gazete vardı. Gazetelerin önemli rolleri için önemli adamlar mecburen onları dikkate alıyordu. O kadar ki bir gazetenin hamlesi birinin görevden alınması veya iş başına gelmesine neden oluyordu. İhtişam-üs-Saltana mecliste vekillikten ve başkanlıktan uzaklaştığında (İhtişam-üs-Saltana Came-i Ademiyet'in üyesiydi) nedenini gazetelerin ona karşı Muhammet Ali Şah'la işbirliği yaptığı iddiasını gündeme getirdi ve bundan dolayı kışındı.

Ruh-ul Kudüs gazetesi 13. sayısında (29 Ramazan 1326-25 Aralık 1908) Sultan-ül Ulema-yı Horasani'nin kalemiyle şöyle yazıyor: "... Tarihin şahit olduğu gibi İran'ın eski şahları bu iki şeyi (halkın malı ve canı) korumak için her zaman cihangirlik bayrağını yükseltmişler ve halkı kendi gölgelerinde huzura kavuşturmuşlar, Hakkın emaneti olan halkı, düşmanların şerrinden korudukları için zıllullâh fil'arz (yerde Tanrının gölgesi: ظل الله في الأرض) lakabını aldılar... Koyun çobana ait değildir, çoban koyuna hizmet içindir." Aynı gazete saraya çok sert saldırdı. Meşrutiyetin sonuçlarını alkışlayıp meşrutiyet sayesinde Japonya'nın Rusya'ya galip gelmesinden ve İngiltere'nin ilerlemesinden örnekler verdi.

Gazetecilerden başka orta sınıfa ait diğer aydınlar da devrimin yönetilmesi ve önderliği için çalışmıştır. Dinciler ve meşrutiyetçiler arasında savaş çıktığında aydınlar dincilik şeklinde kendini göstermeye başlayan gericiğe karşı çıktı. Meşrutiyet ve şeriatçılık savaşını sonuçta meşrutiyetçilerin lehine bitirdiler. Orta sınıf aydınları Meşrutiyet Hareketi'nin devrimci tarafını oluşturunuyordu. Onlar yeni toplumun düşünceleriyle tanışmıştı. Devrimin adalet, eşitlik ve bağımsızlık gibi gelişmiş isteklerini savunuyorlardı. İran'ın en yetenekli grubu olan bu aydınlar mülk sahipleri ve hanların irsi olan hükümetine katlanamıyordu. Mecburen yaşam alanlarını geliştirmek için feodallere ait imtiyazların ortadan kalkmasını istiyorlardı.

Aydınlar direkt toplumu yönetiyordu. Tahran'da Kuze Kenani Bey'e yazılmış bir mektupta okuyoruz. Rahim Han'ın oğlunun Azerbaycan'daki isyanı olayında ve onun Tahran'da milli meclis şûrasında yansıması hakkında mektup yazarı şöyle bir manzaraya şahit olmuştur:

"Batı tarzında gözlüklü bir adam ayakta durmuş XVI. Louis'nin başından geçenleri baştan sona kadar anlattı. Yetmiş günahını ispatladılar ve kendisiyle karısının kellelerini aldılar. Halk şöyle dedi: Fransa olmasın İran olsun, XVI. Louis olmasın Muhammet Ali Şah olsun, biz İran'ı yargılamaya hazırız."⁸

Bazı aydınlar meclisin açılışından sonra, devlet kurumlarında meclisi savunmaya başladı. Onlar milli hükümeti her tarafta yaymak istiyordu. Adliyede bilgili ve meşrutiyetçi gençlerin sayısı çoktu. Onlar meşrutiyetçilerin aleyhine hiçbir hüküm vermiyorlardı. Saray mensuplarının aleyhine ellerinden geleni yapıyorlardı. Muhammet Ali Şah'a suikast olayında, adliye Şah ve saray tarafından tutuklananlar için sert itirazlarda bulundu. Kısa bir süre sonra sanıkların hepsi serbest bırakıldı. Karşılığında o zamanın Tahran'daki serserileri için takip ve tutuklama hükmü çıkarıldı. Kadı Erdağı gibi insanların öldürülme sebepleri bunlardı. Tabii Kadı Erdağı adliyede yalnız değildi ama onların en cesuruydu.

İlahiyat Talebeleri

Meşrutiyet döneminde ve ondan önce İran'ın yüksek eğitim okulları Darülfünun ve Siyasi Okul'dan ibaretti. Bu okullardan mezun olanlar İran'ın en eğitimli insanları ve aydınları sayılıyordu. Bu iki okuldan başka dini bilgiler için birçok okul ve ders grupları vardı. Tahran'da bütün büyük dini âlimlerin kendilerine özel dersleri vardı. Tahran ve diğer şehirlerden çıraklık için onların yanına gelen talebeler birkaç yıl sonra içtihat derecesini elde ediyordu. Esnaf ve din adamları mücadeleye katıldıklarında, adı geçen okulların talebeleri Meşrutiyet'in kazanımlarında önemli rol üstlendiler. Behbehani ve meşhur meşrutiyetçi vaizlerin vaazlarına çokça talebe geliyordu. Meşrutiyetçilerin aktif grupları birinci dönemde yani Meşrutiyetin ortaya çıkmasına kadar ki süreçte dini okulların talebeleriydi. Tahran ayaklanmaları ve Hazreti Abdulazim'deki oturma eylemi genelde talebeler tarafından planlanıyordu. Onların bu dönemdeki aktif rolleri inkâr edilemez.

8 Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.343.

İkinci dönemde yani istibdadın birinci meclisle çekişmesinde, talebeler halkın yanında yer aldı. Şeriatçılık ve Meşrutiyetçilik savaşı onlar için önemliydi ve sınıfsal menfaatler açısından şüpheye yer yoktu. Çok azı Hacı Şeyh Fazlullah ve grubunun tarafını tuttu.

Bu dönemde birisi Batı taızında konuştuğunda bir talebe ayağa kalkıp şöyle diyor: "Baylar bu süre içerisinde Kaçar şahlarından neler çektiğimizi biliyor musunuz?" dedi. Sonra Feth Ali Şah ve Muhammet Şah hakkında konuşmaya başladı. Nasreddin Şah'a geldiğinde her taraftan bağırıp "Tanrı onun mezarını ateşle doldursun" dediler. Muzaffereddin Şah için de rahmet okuyup dua ettiler. Sonunda şöyle dedi: "Şimdi aşağılık bir herifin elinde esir olmuşuz." Aniden sesler yükseldi: "Biz böyle bir şah istemiyoruz. Biz Ümmülhakan'ın oğlunu istemiyoruz.""

İranlıların Uyanış Tarihi kitabında Behbehani'nin, talebeleri kendi yanına çekmek için her gün öğle yemeği verdiği ve çay sofrası açtığı yazılmıştır. Ayrıca yardım adıyla onlara bazı ödemeler yapıyordu. Dağıttığı paraları da tüccarlardan alıyordu. Bu sözlerin doğru olduğunu farz etsek bile bu sınıfın genel olarak mücadelesinin değerini azaltamaz. Çünkü Hicri 1324 yılında talebelerin katılımları o kadar yüksekti ki imam gibi Meşrutiyet'e karşı olan âlimlerin öğrencileri bile meşrutiyetçilerin tarafına geçtiler. Hicri 1324 yılının ilk kurbanı Seyit Abdülhamit oldu. Onun öldürülmesi ve on dört talebenin Erdebil'e sürgüne gönderilmesi, onların devrimdeki rollerinin bazı örnekleridir.

Yeni Okulların Öğrencileri

Bu öğrencilerin yaşça çok küçük olmalarına ve mücadelenin doğru yolunu seçememelerine dikkat etmek gerekiyor. Çünkü o dönemin okullarında genelde sadece altı sınıf vardı. Böylece Tahran, Reşt ve Tebriz olaylarında çoğu kez grup oluşturarak umumi eylemlere iştirak eden öğrencileri görüyoruz. Hicri 1325 ve 1326 yıllarında öğrenciler, Tebriz'in bütün eylemlerine katıldı. Gruplara düzenli iştirak edip şarkı söylüyorlardı. Tahran'da da birçok kez bu grubun katılımı görüldü. Bu gençlere dikkat etmek Meşrutiyet Hareketi veya herhangi başka bir hareketin geleceği için önem taşımaktadır.

Yurtdışında Yaşayan İranlılar

Nasreddin Şah döneminde, içerideki sınırlamalardan dolayı yurtdışında yaşayan İranlıların istibdada ve onun dış siyasetine karşı faaliyet

göstererek kendi düşüncelerini o günün dünyasına duyurmak için fırsatları vardı. Seyit Cemalettin Afgani, Mirza Malkom Han ve diğerlerinin çalışmaları bu grupta yer alır. Kalküta'da *Habl-ül Metin*, İstanbul'da *Eh-ter* ve Mısır'da *Süreyya* gazetelerinin yayımlanması İran sarayının siyasetine saldırmak için bir araç sayılıyordu. İngiltere, İran'da rakibi Rusya'yla savaşırken bu imkânı kendi sınırları içerisinde sağlıyordu. *Kanun* gazetesinin 424. sayısının Mirza Malkom Han tarafından yayımlanması ve Kalküta'da *Habl-ül Metin*'in sürekli yayını örnek verebiliriz.

Herhalde Hicri 1326 yılında meclise karşı yapılan saldırıdan sonra meşrutiyetçilerin birçoğu yurtdışına kaçtı. Savaşı devam ettirmek için komiteler yarattılar. O sırada mesela (30 Ekim 1908) Takizade'nin çalışması ve Muazid-üs-Saltana'nın yardımıyla İngiltere'de kurulan bir komite vardı. 31 Temmuz 1908'den itibaren Paris'te Franco-Persia adında orada yaşayan ve yenice oraya sığınan İranlıların çalışmaları ve tutkusuyla büyük bir encümen kuruldu. Derneğin onur başkanlığını Bay Dieulafoy üstlenmişti. Verden ve İsviçre'de kısa bir süre için *Sur-i İsrâfil* gazetesi sorumlu yazarı Mirza Ali Ekber Han Dehhuda vasıtasıyla yayımlandı. O meclis olayında Takizade'yle birlikte İngiltere'ye sığındı ve o devletin aracılığıyla İran'dan dışarı çıktı. Ama hepsinden daha önemlisi İstanbul'da kurulan İran'ın Saadet Komitesi'dir. Bu encümen Osmanlı'da kurulduğundan ve İran'a yakın olduğundan Tebriz'le sürekli ilişki içerisindeydi. Savaş ve kuşatmanın her döneminde Tebriz'in sesini Avrupa, Necef ve Hindistan'a duyuruyordu ve yurtdışında yaşayan İranlıların maddi yardımlarını onlara gönderiyordu. Bu komite üyelerinin çoğu İstanbul'da yaşayan Azerbaycanlı tüccarlardan oluşuyordu. İran'ın tamamı karanlık ve baskı içinde olduğu sırada, bu encümen önemli ve etkili bir rol oynuyordu. Yurtdışında yaşayan İranlıların bir komitesi olarak görevini iyice yerine getirdi.

Şehir Halkı ve İşçiler

Bugüne kadar tartışılan gruplar, büyük tüccarlardan, zanaatkârlardan ve aydınlardan oluşuyor. Belirgin olan diğer şahıslar şunlardan ibarettir: Din adamları, askerler ve şehirlerde yaşayan feodaller. Bunların dışında şehrin geri kalan halkının kimler olduğuna bir bakalım. Bunlar fabrika işçileri, ameleler ve şehre daha yeni gelmiş olan köylü basit işçilerden oluşuyor. Ama bizim şehir halkından kastımız sadece bunlar değil. O dönemde Tahran'ın nüfusuna (nüfusu tahminen 400 bin kişi) ve diğer büyük şehirlerin nüfusuna küçük esnaflar ve dükkân ve pazar çıraqları gibi binlerce kişi dahil edilebilir.

Bir eylemde, halk falan işi yaptı dediğimizde amaç birbiriyle birleşen ve çoğalan bu kitledir ki onun önünde adını söylediğimiz grupların durumu belirgindir. Tahran'daki meşrutiyet encümenleri ve diğer şehirlerdeki encümenlerin varlığı bu güce dayanıyordu. O yüzden bu encümenler hakkında tartışmayı bu noktaya getirmemiz yerinde olur. Bu durumda burada üç konu hakkında konuşacağız: 1. İşçilerin durumları ve rolleri. 2. Şehir halkı ne yapıyordu? 3. Encümenlerin rolleri ve güçleri.

İşçilerin Durumu ve Roller

Söylendiği gibi o dönemin İran'ında işçilerin sayısı azdı. Çünkü çok az sayıda fabrika tesis edilmişti ve büyük atölyeler yoktu. Sanayi sermayesi ticari sermayeye göre daha azdı. Fabrikada çalışan işçilerin de sayısı küçük burjuvazi ve ticaret hane ve pazarların işçilerine göre daha azdı.

Pavlovich, *İran Meşrutiyet Devrimi'nin iktisadi ve İctimai Kökleri* adlı kitabında, Rusya ve Kafkas işçilerinin sosyal demokrasi hareketiyle Meşrutiyet Hareketi arasında boşu boşuna benzerlikler bulmaya çalışıyor. İran'da 1906-1909 yılları arasında işçi hareketi hâlâ ortaya çıkmamıştı. Kafkasya'nın sosyal demokratlarıyla birçok işbirliği yapıldıktan sonra ilk defa bu hareketin tohumu İran'da atıldı. Bu hareket zayıftı ve İran'ın fabrika sanayisine sahip olduğu orandaydı. Lakin dikkat edilmelidir ki bu dönemde fabrika işçileri sayı olarak az olmalarına rağmen devrime iştirak etti. Özellikle Tebriz'de önemli rolleri vardı. Bakü, yedi bin İranlı işçiyle İran'daki işçilerden daha büyük paya sahipti. Bu grup sosyal demokratlarla öyle iç içelerdi ki Azerbaycan gibi diğer bölgeler de bu grubun gücünün bir parçası sayılmaktaydı. Herhalde 1910 yılının Temmuz ayında ilk işçi hareketi matbaa işçilerinin greviyle ortaya çıktı. Genel grevden dolayı gazeteler mecburen on gün kapatıldı. Sadece matbaa işçileri tarafından yayımlanan, *İşçilerin Birliği* adlı gazete devrimci bir ruhla yayımlanmaya devam etti. Grev yapanların istekleri ayrı ayrı bildirilerle yayımlanıyordu. İşçi ve işveren arasındaki ilişkiler ilk defa açık bir şekil almaya başlıyordu.

Meşrutiyet Hareketi, böylece Osmanlı'daki gibi İran'da da işçi sınıfının kıpırdamasıyla ama ilkel şekilde ortaya çıktı.

"İran'da işçilerin ve işçi organlarının sayısı arttıkça, Rusya'nın özellikle de Kafkas proletaryasının onun üzerinde olan etkisi artmaya başladı."¹⁰

10 Nerimanov, İran Sosyal-Demokrat Fırkası'nın kurucusuydu. "Neriman Nerimanov Hatıraları", *Doğubilimcilik Bilimsel Dergi*, 1925. Ayrıca bkz. M. Pavlovich, *İran Devriminin İktisadi ve Toplumsal Temelleri*, s.51.

Mesela Hazar Denizi'nde Liyanazov'un balıkçılık şirketlerinde çalışan işçilerin grevi, Rusya ve Kafkas işçilerinin faaliyetlerinden etkileniyordu. Hicri 1326 yılında tophane komplosu olayında, işçiler de Tahran'ın diğer insanları gibi sarayın aleyhine faaliyet gösterdi. Kesrevi bu konuda şöyle diyor:

"Bugün, Çarşamba telgrafhane işçileri ayrıca şehir vagonu ve Abdulazim demiryolu işçileri işi bıraktılar ve destek vermek adına meclise geldiler. Ama meclis başkanı İhtişam-üs-Saltana onları siz kendi işinize bakın diyerek geri çevirdi."¹¹

Açıkça görülüyor ki fabrikada ve işçi şirketlerinde çalışan işçiler devrim yanlısıydı. Şüphesiz Sosyal Demokrat Parti bünyesinde uzman muhacirlerin ve işçilerin olması bunda etkiliydi. Ama bu dönem için proletarya olarak değil de işçi olarak inceleyebileceğimiz bu grup, atölyelerde ustalarıyla birlikte çalışıp savaş meydanına gelen işçi ve zanaatkârlardan oluşuyordu. Bunlar Meşrutiyet Devrimi'nden kesinlikle emin ve sıkı bir grup oluşturdu. Bu grubun sayısı eski grupla kıyaslanamaz.

Şehir Halkı Ne Yapıyordu?

Régie şirketine karşı yapılan savaşta halk ayaklandı ve yaptığı sıcak eylemlerle savaşın kazanılmasını sağladı. Hicri 1324 yılında mücadelenin önderliği tamamen dini âlimlerin elindeydi ve halk onları dinliyordu. 1324 Cemaziyülevvel'inin 20. gününden (12 Temmuz 1906) örnek verebiliriz.

"Bugünde ...Tüccar ve esnaf dükkânları ve pazarı kapatıp caminin içinde ve etrafında toplandı. Devlet tarafından gönderilen askerler sokaklarda tüfeklerini çattı. Bugünün akşamında mollalardan sonra Hüccet-ül İslamiye'nin ikinci üyesi olan bezzazlar, Seyit Abdülhamit'in kanlı gömleğini bir ağaca geçirdi. Gruplar halinde büyük bir faciayı andıracak şekilde göğüslerine vurarak, pazarlarda, Büyük Cami'ye ve Şah Camii'nin etrafından hareket edip sonra Büyük Cami'ye müracaat etti."¹²

Bu ayaklanma kanlı oldu. Halk her zaman iktidarı ölümle tehdit eden bir güç olmuştur. Özellikle de bu gruba layık önderler olduğu

11 Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.512.

12 Kirmani, *İranlıların Uyanış Tarihi*, s.408. [Bu kaynakta anlatılan olay, Emir-i Kebir Yayınları'nın 1999'da bastığı nüshada anlatıldığı gibi değildir.]

zaman. Tebriz'de ekmek pahalandığında ve halk devlet sistemine ve vurgunculara karşı ayaklandığında, kanlı bir isyan ortaya çıktı. Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi* kitabında bu ayaklanmayı şöyle açıklamıştır: "Ayaklanmaya ilk kalkışan insanlar, her zaman ve her yerde umursamaz çocuklardan, halsiz ve sade halktan oluşmaktadır. Erk yoluna doğru gitmeye başladılar. Muavin-üt Tüccar daha önceden savunmaya hazırlanmıştı. Eğer ekmek fiyatının artmasında kendisinin rolü olursa çok kötü şeylerin onu beklediğini biliyordu... İsyancılar ve aslında mağdurlar onun Erk yolunda olan evine vardığında çocukların kendi evine saldırdığını gördüğü an ateş açma emrini verdi. Bu emri bekleyen namertler de hemen ateş açmaya başladı. Şimdiye kadar silah sesi duymamış olan zavallı silahsız halk da Muavin-üt Tüccar'ın adamlarıyla savaşıma ve direnme gücünü kendilerinde göremedikleri için kaçmayı kalmaya tercih etti."¹³

Meclis ve sarayın çekişmesi sırasında Anayasa'nın bitirilmesi için bütün şehirlerde itirazlar ve eylemler yapıldı. Hicri 1325 Rebiülevvel'inin 23. günü (6 Mayıs 1907) Şirazlıların Kavam-üd-Devle'den, Kumluların Müteveli Başkanı'ndan ve Şah Sevenlerin Polkovnik'ten (Albaydan) yardım istekleri için yapılan eylemde, konuşma bittikten hemen sonra herkes salona doğru gelip bir daha adalet ve çare talebinde bulundu. Ayrıca Anayasa'yı hatırlatıp bitirilmesini ve yayımlanmasını istediler...¹⁴

Tebriz'de gericilerin hamlesinden önce halk protestoları hiç kesilmeksizin devam ediyordu. Anayasa isteği olayında da halk birlik olup çalışmayı durdurdu. Pazarları kapatıp sürekli Tahran'a telgraf yazıp dediler ki kanun şehirlere gelmediği sürece biz pazarları açmayacağız ve direnmeye devam edeceğiz. Birkaç günlük çekişmeden, Tebriz telgrafhanesinde oturma eylemi yapıldıktan ve çoklu telgraflar yollandıktan sonra, halk ve önderleri öfkelenip şöyle dediler:

"Halk, devletten dini kanun ve ibadet mi istiyor ki bilimsel tartışmalara ihtiyaç duyulsun. Biz bütün meşrutiyetçi devletlerde uygulanan meşrutiyetçi saltanat anayasasını istiyoruz. Şeriat kanununu peygamberimiz bundan bin üç yüz küsur yıl önce getirmiş ve elimizde mevcuttur."¹⁵

Enzeli, Reşt ve Şiraz'dan Anayasa'nın yayımlanmasını hızlandırmak için bazı protestoların yapıldığını ilan eden telgraflar geldi. Bu

13 Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.335.

14 Kesrevi, *age*, s.284.

15 Kesrevi, *age*, s.309.

konuda 1325 Rebiülevvel'inin 20. günü (3 Mayıs 1907) Mecliste bazı müzakereler oldu. Bu olay 11 Haziran 1946 tarihinde resmi gazetede şöyle açıklandı: "Bu hususta müzakereler yapıldı. Ağa Seyit Abdullah Müçtehit buyurdular ki telgraftan öğrendik Şiraz'da da kargaşa çıkmış. Ağa Seyit Muhammet Müçtehit buyurdular ki bunların tahrik edenleri olmalıdır... Bazı vekiller de Reşt halkını tahrik edenler olduğunu açıkladı. Ağa Seyit Abdullah buyurdular ki şimdi bir telgraf yazılsın ve Reşt halkının sakin olması gerektiği söylensin ve birkaç kişi de telgrafhaneye gidip onlara anlatsın ki kargaşaya neden olanların bir araya toplanması dikkatimizi dağıtır. Böylece işlerimizi doğru düzgün yapamayız ve bu durumda kendiniz zarar edersiniz." Şahın ve devlet heyetinin meclise yönelik meşrutiyetin esasına göre hareket edileceği yönündeki söylemleri, bu şehirlerde yapılan protestolar neticesinde yaşanan korkudan dolayı halkı yatıştırmak için bir hileydi.

Meclisin çalıştığı dönemde halk, kendi kaderini belirlenmesi sürecine direkt iştirak ediyordu. Bütün olaylarda Baharistan bağı, meclisin ön avlusu ve hatta odaları insanlarla doluyordu. Kesrevi bir örnekle ilgili olarak şöyle yazıyor:

"Meclis olduğu gibi ayaktaydı ve sonucu bekliyordu. Diğer taraftan da halk, meclisin odalarını, Baharistan bağının her tarafını ve ön avlusunu ve sokakları doldurmuştu. Her köşede bir molla, öğrenci, Batı görmüş bir genç ya da bir özgürlükçü yüksek bir yerde durmuş halka hitap ediyordu. Herkes kendi bildiklerini anlatıyordu."¹⁶

Normal halkın cahil ve bilgisiz olması anlaşılabilir. Lakin böyle değildi. Halk birinci dönem din âlimlerinin önderliğiyle yürüdü. İkinci dönemde aydın önderlerin ardından gidip devrimci düşüncelere doğru yöneldi. Şeriatçılar ve meşrutiyetçiler karşı karşıya geldiklerinde halkın çoğunluğu meşrutiyetçilerin tarafını tuttu. Bu dönemde Necef'in büyük âlimlerinin ve Tahran'da iki seyidin meşrutiyetçi olması çok etkiliydi. Ama her şeyden önce, gazeteler, hutbeler ve aydınların konuşmaları halkı yönlendirmişti. Şeyh Fazlullah, önerdiği maddeyi yayımlayıp halk arasında dağıttığı zaman *Subh-ı Sadık* gazetesi de onu yayımladı. Ama halk onun bu kötü hareketinden dolayı sinirlendi ve gazete binasına yürüyüp o sırada eline geçen ne varsa yırttı.

¹⁶ Kesrevi, *age*, s.341.

"Tebriz müçtehidî olan Hacı Mirza Hasan'ın kiraladığı ve oturduğu evin komşuları gelip bu sokaktan çıkması gerektiğini söyledi."¹⁷

Şah meclisi vurma planını yaptığı zaman Tahran halkı Kazak ve gericileri yenmek için bir güç olarak görülmekteydi. Lakin halkı devrime hazırlayan şahısların sayısı azdı. Buna rağmen Tophane Meydanı Olayı'nda ve ayrıca meclise hamle edildiği gün halkın direnişi dikkate değer nitelikteydi. İkinci meclis döneminde, bu meclisin gericilerle ve Rus sömürgesiyle çekişmesi zamanında halk kendi cesaret ve direnişini gösterdi. Rus ulti-matomuna karşı halk, ulti-matomu geri çevirip dirensin diye meclise baskı yaptı. Meclis tarafından bu ulti-matomun reddedilmesinden sonra Tahran sokaklarında büyük protestolar ve gösteriler yapıldı. Shuster bununla ilgili şöyle yazıyor:

"Tahran halkı Tahran'ın ünlü sokaklarından biri olan Lalezar Sokağı'na toplandı. 'Millet hainlerine ölüm' diye bağırdı. Canlarını pahasına olsa da vatanlarını koruyacaklarına yemin ettiler."¹⁸

Kısaca söylemem gerekirse devrimin asıl gücü şehir halkıydı. Devrim onlara bağlıydı. Köylerin ve aşiretlerin çokluğuna bakılırsa o dönemde şehirlerin çok fazla gelişmemesinden dolayı Meşrutiyet Devrimi'nde şehirlerin sahip olduğu gücün azlığını anlayabiliriz. Bu azlıklar ve güçlerin yetersizliği İran Devrimi'nin en önemli sorunu sayılmaktaydı. Rus emperyalizmi bu ülkeye el atması ve İngiltere emperyalizmi bu ülkeye göz dikip bütünü yutmak için fırsat kollaması İran Devrimi'ni bazı sorunlarla karşı karşıya getirdi. Ama bu kısıtlı güç Şehir Encümenleri, Odaklanmış Eyalet ve Vilayet Encümenleri elindeki bütün gücü kullanıyordu.

Encümenlerin Rolü

Encümenlerin kurulması ikinci dönem Meşrutiyet Devrimi'nin şablonudur. Lakin Gizli Encümen adında gizli bir komite Seyit Muhammet Tebatebayi'nin işareti ve Nazım-ül İslam-ı Kirmani (*İran Uyanış Tarihi* kitabının yazarı) vasıtasıyla 1322 Zilhicce'sinde kuruldu. O encümenin birinci kurultayında yani Zilhicce'nin 18. günü şöyle bir konuşma yapmıştır:

"...Siz kendinizi bir insan sayıyor musunuz? İnsanlık hislerine sahipseniz neden kendinizin ve yurttaşlarınızın berbat duru-

¹⁷ Kesrevi, *age*, s.361.

¹⁸ Shuster, *The Strangling of Persia*, s.148.

mu için hiçbir şey yapmıyorsunuz ve neden dünya gidişatına dikkat etmiyorsunuz? Bu Japonya ülkesi sizin Doğulu ve Asyalı kardeşinizdir. Bakın nasıl da yükselmiş, olağanüstü şeyler yapmış ve yapmaktadır. Rusya halkına bakın nasıl da hürriyet ve özgürlük hayalleriyle yaşayıp büyüklük ve önderlik makamına ulaşmıştır. Neler düşünüyor, şeref ve özgürlük makamlarını elde etmek için nelere katlanıyorlar? Hindistan halkı da özgürlük ve bağımsızlığını kazanmak için çalışıyor...¹⁹

Gizli Encümen, amaçlarını gerçekleştirmek için dini âlimlerden destek alıp onlarla işbirliği yapmaya çalıştı. Gerçekten de bu konuda çalışmaları etkiliydi. Encümene giden raporların birinin özeti şu şekildedir:

"Saygıdeğer kardeşlerimin talimatlarına göre, düşünceli ve becerikli şahıslardan biri olan Sayın Ağa Mirza Mustafa Aştıyani'yi kendileriyle birlikte hareket etme konusunda ikna etmişler. O da her türlü işbirliği sözünü vermiştir. O belli bir sıfat ve özel bahaneyle Sayın Hücet-ül İslam Ağa, Seyit Abdullah Behbehani'yi ziyaret etmiştir. Yakında saygıdeğer kardeşleri onun bu mücadele için sesini yükselttiğini duyacaktır. Çünkü Muazzam cenaplarının Ayn-üd-Devle'yle arası pekiyi değil, bir bahaneyle ele geçerse amaca ulaşılacaktır...²⁰

Böylece görüyoruz ki bu encümen bilerek ve isteyerek büyük âlimleri kendi tarafına çekmek için uğraşmıştır. Yaptığı işi uyanıkça ve gerçeğe dayanarak yapmıştır. Çünkü Behbehani, itirazının nedeninin Ayn-üd-Devle'ye karşı çıkmak olduğunu söylüyor. Bu konuda duygusal hareket edip saçmalamıyor. Bu encümen Kum muhaceretinden sonra dağıldı ve sonra yeniden kuruldu. Lakin milli encümenler meşrutiyet emri verildikten sonra kuruldu. Bu encümenler halkın toplanıp birleşmesi için bir merkez niteliğindeydi. Büyük şehirlerde halkı hazırlamakla görevli olmasının dışında hükümet meselelerine de az çok karışıyordu. Milli Şûra Meclisi Tahran'daydı. Bu şehirde meclise yön vermek ve kararlarında etkili olmak amacıyla onlarca büyük ve küçük encümen halkın uyanışı ve birleşmesi için faaliyet gösteriyordu. Eyalet ve Vilayet encümenleri şehirlerde çalışmaya başladığında Şah ve saraylılar onlardan gelen tehlikeyi anlayıp yıkılmaları için ellerinden geleni yaptı. Mecliste bazıları muhafazakârlık edip bu çalışmaya sessiz kaldı. Şah, özeti şu şekilde olan bir yazı yazdı:

19 Kirmani, *İranlıların Uyanış Tarihi*, s.162.

20 Kirmani, *age*, s.184.

"Bütün meşrutiyetle yönetilen devletlerde iki organ mevcuttur. Birisi yasama organı diğeriye yürütme organı. Bütün dünyada kargaşanın uzaklaştırılması için bu iki organ birbirinden ayrı tutulmuştur. ...Ve bu iki organ birbirinden ayrılmalıdır ki her biri kendi vazifesini bilsin. Aksi taktirde bu durum belirsizlik içinde bu şekilde devam edecektir. Bütün hudutların çevresi güvensizdir. Her an kargaşa yaşanıyor. Ne zamana kadar sabretmeli ve sessiz kalınmalıdır ve bu düzensizliklere son verilmemelidir... İkinci konu... Bu şehirde insanların gece gündüz huzuru ve uykusu kaçmıştır. Can ve mallarından emin değiller. Kargaşa yaratanların hepsi belli bir encümenin çatısı altında kendileri için bir yer belirlemiştir. Ayrıca şehrin ve sakinlerinin huzurunu kaçırap diğer doğru yolda olan encümenlerin adını kirletmiştir. Bugün bütün meclis ve devlet işlerine karışıyorlar. Size soruyorum, bırakın meşrutiyet devletlerini cumhuriyetle yönetilen hangi devlette bu gibi müdahaleler oluyor? Bu işler meclisi korumak amacıyla yapılıyorsa, meclisi korumak ve Allah'ın Kuranı'yla meşrutiyeti korumak halkın değil benim görevimdir... Şimdi bugünden itibaren amaçları kargaşa ve düzensizlik çıkarmak olan encümenler tamamen yasaklanmalıdır. Bu encümenlerin kanunu yazılmadığı ve incelenmediği sürece toplantıları yapılmamalıdır. Çünkü bunlar halkın huzurunu kaçırap ve ülkede düzensizliğe neden oluyor."²¹

Sonunda meclis direnmeye kalkıştı. Şevval ayının 21'inde Perşembe günü, milletvekili olan Hacı Seyit Nasrullah, Şah'ın el yazısıyla şöyle bir cevap verdi:

"Diğer emir encümenler konusundadır. Kargaşaya neden olan encümenin ortadan kalkması doğrudur. Ama bu encümenlerin hangisinin sınırları aştığına bakmalıyız. Bazı encümenler gizli, meşrutiyetin ve aslında Muhammet Ali Şah'ın saltanatının temellerine zarar veriyorlar. Tabii bu tür encümenler ortadan kalkmalıdır. Şah'ımız da bizzat meşrutiyetin esaslarını koruduğunu söylüyor. Bunun için rica ediyorum ki sonsuza dek bu saltanatın bu ailede kalmasına zarar veren bir encümen ortada olmasın... Böyle encümenleri bütün gücümüzle imha etmeliyiz. Şimdi o encümenlerin adlarının söylenmesini uygun bulup bulmadığınıza bir bakalım? (Herkes evet dedi!) Ama ben yine de ad belirtmeyi doğru bulmuyorum. Birkaç gün

21 Resmi Gazete, 21 Temmuz 1946, s.398-399.

geçsin. Ben Ağa Seyit Ali Yazdi'nin örgütlediği topluluğun yıkıcı olduğunu ve ülkeyi karıştırdığını söylüyorum...

Hacı Muhammet İsmail Ağa: Sizin bu konuşmayı yürütme organında yapmanız daha iyi olurdu. Neden işlerinden alıkoyulduklarını sorardınız ve savunmalarını beyan ederlerdi... Bu encümenler konusunda da halkın bu kesimi toplum özgürlüğü esasında meşrutiyetin gelişmesi yönünde bir sorun çıkarsa onu korumak için hazırlanmıştır. Şimdi onların hangisinin yürütme organının işlerine mani olduğu ortaya çıkmıştır.

Sadık Hazret: Sanırım bu yazıda bir konu unutulmuştur. O da yürütme organı başkanı olan şahın görevidir. Anayasanın yürürlüğe girmesinden sonra, yürütme organı başkanının emrettiği her şey nazırların bilgisi ve onayıyla olmalıdır. Ama bazı işlerin onlardan habersiz yapıldığını görüyoruz. Mesela ordu gruplaşması savaş nazırının haberi olmadan yapılıyor...

Vekil-ür-Reaya: ...Bu süre içerisinde ülkede ortaya çıkan bütün kargaşaların nedeni yürütme organının yasaları uygulamamasıdır..."²²

Evet, devlet mecliste onaylanmış yasaları uygulamıyordu ve ülkenin bürokratik sistemi devrim öncesindeki gibi yönetiliyordu. Gerici-ler ve despotlar yüzlerce yıl bencil hükümdarlığın ardından meclisin ve halkın oyuna saygı gösteremiyordu. Halk, encümenleri yarattı ve büyük şehirlerde özellikle Tebriz ve Reş'te encümenler kısmen devlet kurumlarının görevlerini üstlendi. Eyalet ve Vilayet Encümenlerinin kanununu onaylatmak meclisin başarılarından biri sayılıyordu. Bu maddeler Anayasa'nın en faydalı maddelerinden biri sayılmaktadır ki dördüncü meclisten sonra etkisini yitirmiştir.

Rusya Büyükelçisi Hartog, 24 Nisan 1908'de acil bir telgrafla bir rapor veriyor:

"İmparatorluğun Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiğim eski raporlardan encümenlerin ne kadar büyük bir güce sahip oldukları apaçık bellidir. Son zamanlarda onlar devlet memurlarına kendi ameleleri gibi emrediyor. Kendi taraflarından genel hükümler veriyor ve bütün kurumların içişlerinde direkt müdahale ediyor."²³

Encümenler şaha ve saraylılara karşı düşmanlıkta sınır tanımıyor-du. Gece yarısı Muhammet Ali Şah'a suikast yaptıktan sonra gaz lam-

22 Resmi Gazete, 21 Temmuz 1946, s.398-399.

23 İvanov, İran Meşrutiyet Devrimi, s.45.

bası çalışanlarından dört kişinin (onlardan biri Haydar Emuoğlu ve diğeri Ziya-üs-Saltana adında biriydi) gece yarısı evine girdiler. Kötü bir muameleyle dört kişiyi de tutuklayıp Emniyete zincirlediler. Ertesi gün dördünü de Gülistan Bağ'ına (Muhammet Ali Mirza'nın oturduğu yere) götürüp orada sorguladılar. Bu olay yayıldığında, Tahran encümenleri tekrar harekete geçti. Anayasanın birkaç maddesi ayaklar altına alındığı için (çünkü milletin evine saldırdıktan sonra Gülistan Bağ'ında sorgulamaya almışlardı), şikâyetlerini ve incinmişliklerini dile getirdiler. Perşembe günü, itirazlar büyüdü, encümenler tekrar Sipehsalar okulunda toplandı. Meclise layiha gönderdiler... Nazır bu konuda bilgi sahibi olmadıklarını ilan etti. Belli oldu ki Şah direkt Tahran hükümdarına mektup yazmış, Adalet ve İçişleri Bakanı'nın haberi olmadan ona Emniyet için emir vermiştir... Özgürlükçülerin itirazları devam ettiği için, meclisten bazıları nazırlarla oturup Anayasa hükümlerini çiğnemiş olan Tahran Hükümdarı'nın ve Emniyet Başkanı'nın adliyede takip altına alınıp kanunen cezalandırılması şeklinde karar aldılar. Ama Muhammet Ali Mirza bu karara boyun eğmeyip kabalıkla şöyle dedi: "Ben kendim meclisle anlaşırım."

Bu kabalıktan sonra nazırlar işlerinden geri çekilip kendi evlerinde oturdu. ...Encümenler Sipehsalar okulunda konuşmalar yapıp seslerini yükseltiyordu... Şah şöyle diyordu: "Şimdi eğer millet beni öldürmek isteyenleri takip etmek istemiyorsa ben de bu olaya göz yumarım." Ve bu lafı kırıngılıkla ettiği belliydi... Muhammet Ali Mirza ister istemez Haydar Emuoğlu ve diğerlerini özgür bırakmak için emir verdi. Nazırların isteği üzerine Tahran Hükümdarı'nın ve Emniyet Başkanı'nın adliyeye getirilip kanunları çiğnedikleri için cezalandırılacağını haber verdi. Neticede olay sonuç alınamadan kapandı...²⁴

Encümenler ile saray ilişkileri o hale gelmişti ki darbe arifesinde Tebriz encümeni Şiraz, Horasan, İsfahan ve Kirman şehirlerine şu içerikte bir telgraf gönderdi:

"Devlet, millet ve vatana ihanet eden bu şahsın muhalif ve ihanet edici davranış ve hareketleri yine tekrarlanıyor. Hemen etkili maddi ve manevi girişimlerle ayağa kalsınlar. Meclise ve saygın milletvekillerine hainlerin hücum etme riski vardır. Onur koruma ve mertlik zamanıdır. Milli birlik gücüyle İran halkını bütünlükle ahlaksızlıktan ve hainlerin şerrinden kurtarıp ebedi saadete varalım. Azerbaycan Eyaletinin Encümeni"²⁵

24 Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.550.

25 Kesrevi, *age*, s.598.

Tebriz savaşları süresince Azerbaycan eyaletinin (Tebriz) encümeni, şura meclisinden çok üstün bir işbilirlik ve ciddiyet gösterdi. Bu direniş ve güç, birinci mecliste iki yıl boyunca belirgindi. Tebriz'in cesurca direnmesi, encümenin gücünün göstermelik olmadığını ispatladı. Encümen halk tarafından ciddi şekilde destekleniyordu. Tebriz'de düzenlenen gizli komitenin yetenekli üyelerinin yardımı, Kafkas mücahitlerinin, Kafkas ve Ermeni sosyal demokratlarının girişimleri savaşın yükünü hafifletmiştir. Tebriz encümeninden sonra Reşt şehrinin encümeni İran'ın en önemli encümenlerinden biriydi. Tahran'daki encümenler arasında Azerbaycanlıların encümeni Tahran'ın en ateşli ve en güçlü encümeniydi. Bu encümen darbe günü Kafkasya'nın aleyhine savaşa girdi.

Bu bölüme aldığımız başka bir konu ise kadınların devrim olayındaki faaliyetidir. Aşağıda ona değineceğiz ve değineceğimiz diğeri bir konu ise şehirlerde özellikle de Tebriz'de mücahit ve silahlı grupların teşkilatlanmasıdır.

İran Meşrutiyet Devrimi'nde Kadınların Rolü

Régie sözleşmesinin iptal edilme olayında, Tahran protestolarında ilk olarak İran kadınlarının sokak eylemlerine dahil olmalarını, erkeklerle omuz omuza ve onların saflarının önünde Erk Meydanı'na gidip Şah'ın aleyhine slogan attıklarını gördük. Ve pazarların kapatılmasına çalıştılar. Meşrutiyet Hareketi olaylarında, meşrutiyet emri verildikten sonra kadınlar mübarezeye katıldı. Tahran bu konuda diğeri şehirlerden bir adım öndeydi. Kesrevi şöyle diyor:

"...Tebriz kadınları özgürlük hareketine hiçbir zaman iştirak etmedi. Ama bu kötü ve fakir günler bazı zavallı ve fakir kadınları da isyancıların arasına çekiyordu. Bugün bu grup (sefiller) öncesine göre daha çoktu. Öyle ki bir gün Tebriz'in zengin bir tüccarı ve köy sahibi olup depoculukla kötü ün kazanan Hacı Kasım Erdebili telgrafhaneye geldi. Halkın arasından geçtiğinde bir kadın elindeki bir parça siyah ekmeğı ona gösterip beddua ve küfür etmeye başladı. Bununla yetinmeyip elini uzattı ve hacının ensesine tokat attı. Bu kadın elini kaldırır kaldırmaz diğeri de hacının üstüne gelip onu tekme tokat dövmeye başladılar... Halk heyecan ve çalışma içerisinde ve aynı zamanda intikam peşindeydi. Bu sırada aralarından biri havaya bir kurşun sıktı. Diğeri taraftan pazarlarda ekmek bulamayan bir

grup kadın bağırarak telgrafhaneye vardı. Kurşun sesiyle birlikte kadınların oraya varması sefilleri ve açları öyle bir harekete getirdi ki kontrol edilmeleri mümkün olmadı. Onlardan bazıları odalara girip Hacı Kasım'ı aramaya başladı. Buldukları zaman... Neyr-üs-Sultan'ın kapısına varmadan bayıldı..."²⁶

Tahran'da Hicri 1325 (1907) yılında kadınlar tarafından bir meclis kuruldu. 1325 Rebiülevvel'inin 4. günü (17 Nisan 1907), Seyit Ahmet Tebatebayi meclis ve meşrutiyeti şikâyet etmek amacıyla kızına şöyle bir mektup yazıyor:

"...Şimdi Şahlık avlusunda Sayın Seyit Reyhanullah'ın evinin önünde kadınlar bir meclis kurmuş. Meclis başkanının kız kardeşlerinden biri Çiçek ve Bülbül'dür ki geçen sene İran kraliçesini Batıya götürmüş, birisi de meşhur Mirza Hasan Rüşdi'nin karısıdır ve diğeri de Bibi adında birisidir. Bunların üçü de Muhakkak-ül Babiye adıyla tanınmıştır."²⁷

1907 yılının Mayıs ayında Tebriz'de bazı sokaklarda kadınlar camilerde toplanıp isyan etti. Eyalet encümeninin telgrafında bu konu zikredilmiştir: "Yeni doğum yapmış kadınlar bile bebekleriyle mahalle camilerinde toplanmış." Bu olayla aynı zamanda Tahran kadınları da çalışmalarına devam ediyordu. Hacı Mirza Ebu Talip adında birisi kardeşine yazdığı mektupta şöyle diyor:

"...Ama Katl-i Nefs yazmıştır (sanki bir gazeteden bahsediyor) ben o gün yoktum. İki kişi toplulukta ateş açmıştı. Birisi askere değmişti ve sanki ikisi de öldürüldü. Diğeri ise kadın eşarbnı başına atıp kadınların arasına oturmuştu. Ağa Seyit Ali'ye doğru bir kurşun sıkılmış, ancak isabet etmemiştir. Kadınlar tarafından yakalanmış, halk tarafından öldürülmüştür. Ve ben Sayın Molla Muhammet'in evinde..."²⁸

Tahran kadınları olayların birçoğunda kendilerine has saflara sahipti. Anayasa talebinde bulunulduğunda kadınlar yüzü kapalı, uzun eşarp ve başörtüleriyle meclise gitti.

Azerbaycan'da encümen yardım isteğinde bulunduğunda, kadınlar dikkat çekici bir şekilde buna iştirak etti. 18 Haziran 1908 tarihinde Tebriz encümeninin telgrafında şöyle yazılmıştır:

26 Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.355.

27 Kesrevi, *age*, s.289.

28 Kesrevi, *age*, s.514.

"...Azerbaycan'ın mert kadınları bugün milliyet şerefini bütün dünyadan almış. Gerdanlık, bilezik ve küpeler bin bir istekle iane sandığına takdim olunuyor. Bütün halk içtenlikle kutsal amacın korunması uğrunda çalışıyor ve tabii ki o cenaplar da bizi Tahran'daki olaylardan mahrum etmesin..."²⁹

Evet, Meşrutiyet Hareketi gelişip şehrin bütün insanlarını kapsadığı zaman, orta sınıf kadınları yani tüccar ve aydınların kadınları yardım etmekten çekinmedi. İkinci meclisin açılmasından sonra, Amerikalı Shuster hazinenin başına geçtiğinde kadınların sürekli ona yardım etmesinden bahsediyor. Şua-üs-Saltana'nın mal ve mülkünü de kadınların biri ona veriyor.

Shuster şunları yazıyor:

"İran kadınları beceri ve temiz yürekliliğin parlak bir örneğini yeni düşüncelerin kabulü için ortaya koydu. Tutku ve çalışmayla kendi hayallerinin peşine düştüler. Tahran'da bazı grupların kadınların gizli encümenlerine üye oldukları ve emirleri belirli bir merkezden aldıkları söyleniyordu... Ve farklı yollarla anladım ki binlerce o tip zayıf kadın benim işlerimin gelişmesine yardımcı oluyordu. Başka bir olayda birçok sefil ve fakir İranlı kadın Atabek Parkı'na geldi. Hazine kurumunun görevlerini yerine getiremediği, halkın maaşını ödeyemediği ve bir milyon dolardan fazla borcu olduğu için... Benimle aynı görüşü paylaşmadıklarını ve bana karşı olduklarını söylediler. Rusya ultimatomu olayında o zayıf cinsten olan üç yüz kişi evlerden ve kapalı haremde dışarı çıktı. Siyah uzun eşarplarla, beyaz ağsı maskelerin içinde saklandıkları halde askeri hareketler yapıyordu. Birçoğu giysisinin altında silah gizliyordu. Onlar direkt meclise gitti ve meclis başkanıyla görüşüp kendi isteklerini vurgulamak için silahlarını gösterip yüzlerini kapatan maskeleri yırtıp attı. Azim ve iradelerini açıklayıp dediler ki eğer meclis vekilleri görevlerini yerine getirmeyip İran milletinin şerefini korumazlarsa erkekler, çocuklar ve kendilerini öldürüp..."³⁰

29 Kesrevi, *age*, s.514.

30 Shuster, *The Strangings of Persia*, s.155-158.

Mücahitler ve Tebriz Savaşları

Mücahit Grupları Nasıl Ortaya Çıktı

Stratejik açıdan Azerbaycan ve Gilan, İran'ın Avrupa'ya açılan kapısı sayılıyordu. İktisadi açıdan Tebriz ve Reşt İran'ın iki önemli ticari merkeziydi. Özellikle Tebriz en büyük ticaret merkeziydi. Çünkü bir taraftan Kafkasya ve Rusya'ya bağlanıyordu. Diğer taraftan da Osmanlı İstanbul'uyla bağlantı kapısı açıktı.

Kafkasya, Rusya'nın işçilik merkezlerinden biri sayılıyordu. Binlerce İranlı iş için bu bölgeye yolculuk edip sosyal demokratların hareketlerinden etkileniyordu. İvanov bu konuda şöyle yazıyor:

"Güney Kafkasya'da özellikle de Bakü'nün sanayi merkezlerinde, Güney Kafkasya'nın Bolşevikleri tarafından yönetilen işletmelerde işçilerle birlikte aynı ortamında çalışmak ve Bakü işçilerinin grevlerine iştirak etmek, İran'dan gelen işçileri devrimci ruhla eğitiyordu."³¹

Biz bu konuya önemli bir husus daha ekliyoruz. Kafkasya'da ve özellikle Bakü'de sakin olan İranlı tüccarlar sosyal demokratların çalışmalarını 1905 yılında görünce İran'ın despot sarayıyla mücadele etmeye hazırlandılar. Tebriz mücadele edenlerin arasında bu tüccarlar da vardı ve hareketin bütün dönemlerinde bu grup hiçbir yardımcı esirgemedi.

Tebriz'de Meşrutiyet Hareketi başladığında ilk gizli komite kuruldu. Bu komite bu şehrin mücadele yönetiminde çok önemli bir rol üstlendi. Hicri 1325 yılında Reşt'te meydana gelen hareket ve ayaklanmada mücahitlerin grupları da harekete geçti. Sarayın, meclis aleyhine planladığı komplo sonucu kısa bir süre içerisinde binlerce silahlı Sipehsalar Camii'ne toplandı:

"...Bu sırada Tebriz şehirden çok bir kışlaya benziyordu. Çünkü her sokakta aşağı yukarı bin veya iki bin eğitim almış silahlı bulunuyordu. Eğer ters bir durumda onlara rastlasaydın kurşun yağmuru ve kanla karşılaşırydın."³²

Nihayet devreye girme zamanı geldi. Birkaç atlı sözü veren diğer şehirler ilk hamleyle geri çekildi. Daha önce meclise yardım için biraz atlı gönderen Kazvin bu konuda bir şey yapamadı ve Reşt üç gün di-

31 İvanov, *İran Meşrutiyet Devrimi*, s.22.

32 Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.489.

renişten sonra yenildi. Tahran'da m¼câhitler daha ¼nceden hazırlık yapmamalarına rağmen, iyi bir direnme ortaya koydu. Sadece Tebriz kuvvetle direndi. Tebriz'de silahlı gruplar ilk g¼nden itibaren protestocuların arasında g¼r¼n¼yordu. Sayıları s¼rekli artıyordu. M¼câhit gruplarında b¼t¼n sokaklarda d¼zenli bir şekilde gruplaşmalar oluyordu. İvanov şöyle yazıyor:

"...M¼câhitlerin bile organları aleniydi. Bu organlar ilk olarak 1905 yılında G¼ney Kafkasya'da ve İran'ın kuzey şehirlerinde ortaya çıktı. Genel olarak devrimci k¼¼¼k burjuva, t¼ccarlar, ikinci sınıf din adamları, k¼¼¼k malikler, zanaatkârlar, ziraatçılar ve işçilerden oluşuyordu."³³

Komplo başladığı sırada m¼câhit gruplar Tahran'a g¼nderilmek istendi. Onlar şiddetle buna karşı çıktı:

"...Neden biz uzak durmuşuz? İki yıl boyunca onca çalışma böyle bir g¼n i¼indi. Telgrafın ne yararı var ki? Neden kendimiz Tahran'a gitmiyoruz? Neden ř¼ranın yardımına gitmeyelim? Bu d¼ř¼nceyi ilk kendileri ortaya attı. Gizli merkez ve eyalet enc¼meni de bunu hoş karşıladı. Aynı g¼n askeriyede bir defter a¼maya karar verildi. Böylelikle bir sefere çıkmak isteyenler adlarını orada yazdırabileceklerdi. Ayrıca yardım i¼in bir defter daha a¼sınlar ki sefer zamanında hazır olsun."³⁴

Nihayet g¼¼ g¼ndermeye karar verildi:

"Tahran'a gitmek isteyen orduya liderlik etmesi i¼in Reşid-¼l M¼lk se¼ildi. Söylediğimiz gibi bu adam o g¼nlerde ¼zg¼rl¼kç¼lerin arasındaydı. İkiy¼zl¼¼k ve sahtekârlıkla ge¼iniyordu. Settar Han ve Bağır Han her biri elli atlıyla ve Muhammet Kuli Han Akbulağı atlılardan oluşın gruplarla orduda yer alıyorlardı. Sayıları binden az olmazdı. ¼ç y¼z kişiyle birlikte 27 Horadad g¼n¼ b¼y¼k bir ihtiyaç ve umutla şehirden dışarı çıktılar ve şehrin on iki kilometre uzağında bulunan Basminc'de durup çadır kurdular. İşlerini bitiren diğerleri de onlara katıldı."³⁵

Lakin Tebriz'de İslami enc¼men, meşrutiyetçilerin aleyhine faaliyet gösteriyordu. Tebriz'in gericileri Muhammet Ali şah'la ilişki i¼indeydi-

33 İvanov, *İran Meşrutiyet Devrimi*, s.32.

34 Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.624.

35 Kesrevi, *age*, s.625.

ler. Tebriz'de savaş çıktı. "Tebriz'de bir taraftan Devciler diğer taraftan mücahitler Tahran'a güç göndermekten vazgeçtiler." Tebriz'de savaşın ikinci gününde fetih ve darbe telgrafı Tebriz'e ulaştı. Eyalet encümeni- nin temsilcileri arasında korku yayıldı. İyice umutsuzlaşınca kendi can ve mallarının kaygısına düştüler. Encümen kendi kendine imha oldu. Temsilcilerin hepsi bir sığınak bulup oraya sığındı:

"İclal-ül Mülk ve Beşir-üs-Saltana Rus konsolosluğuna, Mirza Hüseyin Vaiz Fransa konsolosluğuna sığındı. Bunlar işin bittiğini ve meşrutiyetin yenildiğini düşünüyordu. Ama mücahitler korkuya yer vermeyip direnişten vazgeçmedi. Mösyö Ali, Hacı Ali Devafuruş, Hacı Mehdi Ağa ve diğerleri destek vermeye devam etti. Şuca Nizam ve liderler mücahitlerin cesaretinin sınırını anlayamadı. Azıcık baskıyla şehri ele geçirip Lyakhov'un Tahran'da yaptıklarını Tebriz'de yapabileceklerini sandılar. Meşrutiyetçilerin kanına susamış mollalar, kısa zamanda onları ele geçirip ölüm fetvalarını vereceklerini sanıyordu..."³⁶

Lakin mücahitlerin direnmeleri onların planlarını suya düşürdü. Muhammet Ali Şah'la Lyakhov'u hayal kırıklığına uğrattı.

Tebriz'in birinci dönem savaşlarında Tebriz'in Emirhiz Mahallesi, Settar Han ve mücahitlerin yegâne sığınacağı haline geldi. Settar Han, Emirhiz'de tek başına direndiği zaman, mücahitlerinin sayısı 20-50 kişi civarındaydı ve hepsinin toplam sayısı birkaç yüz kişi bile değildi. Bu mücahitlerin en güçsüz haliydi. Maku, Tahran ve diğer despotların ordusu Tebriz'i kuşattıkları zaman, düşmanların sayısının otuz bin ve mücahitlerin sayısının on veya on beş bin kişi olduğu belirtilmiştir:

"Bu sırada devlet adamlarının sayısının otuz bin olduğu da söylenmiştir. Ama mücahitlerin sayısı şüphesiz on binden daha fazlaydı hatta on beş bine bile varabilirdi."³⁷

Savaş boyunca mücahitler şehrin emniyetini ve düzenini sağladı. Bu birkaç binlik silahlı grup o dönemde ve sonraki dönemlerde İran'ın en düzenli silahlı grubuydu. İster devlet grupları arasında olsun isterse devlet dışı grupların arasında. Tebriz'in bu dönemde güvenliği eşsizdi ve halkın fikri gelişimi dikkat çekici bir durumdaydı:

36 Kesrevi, *age*, s.678.

37 Kesrevi, *age*, s.751.

"İngiltere konsolosluğunun generali Ratslav, İran takvimine göre Aban ayının 27'sinde elçilere yazdığı bir mektupta şöyle diyor: Şehrin içinde güvenlik iyice sağlanmaktadır ve gerçekten de Hristiyanlar ve yabancıların sokağı hiç olmadığı kadar sakin ve güvenlidir... Yabancıların hepsi bu süre içerisinde özgürlükçülerin davranışlarından memnundur. Ruslardan başka kimse korku hakkında konuşmuyor."³⁸

İngiltere temsilcisinin tek itirazı bazı mücahitlerin bazı zenginlere kaba davranmasıydı.

Aslında savaş masraflarını karşılamak ve para toplamak gerektiği için böyle davranmaya mecburlardı. Ayrıca Ratslav mektubunda İclal-ül Mülk'ün, Bağır Han'ın başına buyruk yaptığı işlerden dolayı ettiği şikâyetleri beyan ediyor.

Bu konuda İstanbul'un *Şems* gazetesinde de bazı şeyler yazılmıştır. Settar Han ve Bağır Han'ın fedakârlıkları ve kahramanlıkları sayesinde güvende olup hükümet elde eden İclal-ül Mülk, Settar Han ve Bağır Han'ın onun emirlerini dinleyip elinin altında çalışmalarını bekliyordu. Tebriz'in kuşatılması Rusların eline bahane vermişti. Onlar kendi tüccarları tarafından konuşurlardı. Bazen Tebriz'de açıklık ortaya çıktığı için açların Avrupalılar ve Rusların evlerine saldırıp yağmalayacaklarından korktuklarını söylerlerdi. Defalarca böyle bir tehlikenin olduğunu söylediler:

"Bu büyük bir sorundu ve herkesi düşündürüyordu. Merhum Sika-ül İslam savaşın başından beri kenara çekilmişti. Bu sırada sessiz kalamadı ve çare bulmak amacıyla, 19 Mart 1908 tarihinde Muhammet Ali Mirza'ya bir telgraf yolladı. Orada şehrin zor durumundan ve yabancıların korkularından bahsetti. Ondan meşrutiyeti kabul etmesini böylelikle kargaşaya son vermesini istedi."³⁹

Mücahitler ve Settar Han Rusya'nın işlere müdahale ettiğini biliyorlardı. Onun için de işin devamına çok önem veriyorlardı. Ellerinden geldiği kadar Rusları bu işlere karıştırmamaya çalışıyorlardı.

Browne Tebriz'de üç yabancı ticarethane tarafından üç sertifika kaydetmiştir. Orada kendi emniyetini ve refahını Tebriz savunmaları sürecinde ilan etmiştir. Bunlar üç ticarethaneden ibaretti. Bir tarafta baylar Sosik-Veshufav (Alman şirketi), Berlin-Hamburg ve Tebriz,

³⁸ Kesrevi, *age*, s.806.

³⁹ Kesrevi, *age*, s.872.

2- 8 Kasım 1908 tarihinde Costello kardeşlerinin temsilcilerinin imzasıyla 3 Kasım 1908 tarihinde doğu Avusturya ticaret şirketi tarafından Viyana'da tesis edildi. Tahran, Meşhet, Hemedan ve Tebriz şehirlerinde şube açtı.⁴⁰

Evet, mücahitler sadece Tebriz'i korumakla kalmadı. Onlar Reşt'te ayağa kalkıp kuzey ordusunu yarattı. Azerbaycan şehirlerini tek tek fethettiler.

Muhammet Ali Şah'ın darbeci sarayına karşı İran'ın silahlı ayağa kalkışı mücahitlerin gücüne bağlıydı. Meşrutiyet devletinin düşmanlara ve tekrar Rusya'nın yardımıyla İran'a gelen yağmacı Muhammet Mirza'ya karşı savaşları mücahitlerin gücüne dayanmaktaydı. Atabek Parkı Olayı'nda Tahran mücahitlerinin büyük bir kısmı uzaklaştı. Sadece Bahtiyari kabilesinin mücahitleri ve Yeprem Han'a bağlı olanlar silahlı şekilde kaldı. Lakin Tebriz'de ve Azerbaycan'ın diğer şehirlerinde mücahitlerin nesli hâlâ devam ediyordu. I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin yardımıyla Rusya'nın düzenli gücüyle savaşmaktaydılar. İran mücahitlerinin son grubu Kum ve Tahran şehirleri arasındaki savaşlar sırasında Rus ordusu tarafından tamamen yok edildi.

Mücahitler konusunun sonunda mücahitlerin simgesi olan Settar Han'dan bahsetmeyi gerekli buluyorum.

Settar Han, Özgürlük Ordusu, Bir Mücahidin En İyi Örneği

Kesrevi, Settar Han'ın geçmişini şöyle anlatıyor:

"...Onlardan biri Settar Han'dı. Meşrutiyet'ten önce yıllarca kaçıyordu. Devlete başkaldırılarda bulunmuş ama sonra o yoldan dönmüş ve şehirde at alışverişiyle hayatını sürdürmüştür. Mücahitlerin önderlerinden biri sayılırdı... Hokmavar Sokağı'nda yaşayan Abbas ve Yusuf Settar Han'ın öğrencileriydi. Onunla birlikte isyan ettiler ve dağ taş aşarak Meşhet'e gittiler. Ama sonra onlar da o işlerden uzak durup şehirde kendi emekleriyle yaşamaya devam ettiler."⁴¹

Tebriz savaşlarının başlarında öyle bir an geldi ki Maralan ve Nober sokaklarının mücahitleri silahlarını yere bıraktı. 14 Cemazi-yülâhır Salı günü Nober Sokağı ve etrafına bekçi yerleştirip insanların silahlarını ve aletlerini alıyorlardı. Ayrıca 23 Tir günü Muktedir-üd-Devle tarafından Şah'a bir telgraf gönderilmiş ve kesin başarı ilan olunmuştur:

40 Edward Browne, انقلاب ایران (İran Devrimi), s.346-365.

41 Kesrevi, İran Meşrutiyet Tarihi, s.491.

"...Doğrusu bu olaylardan sonra mücahitlerin çoğu umutlarını kaybedip silahlarını yere bıraktı. Ama Tebriz'de yıllarca cesaretiyle tanınan ve bu son savaşlarda cesaret ve beceri gösteren Settar Han, etrafında olan küçük bir grupla direndi. Bu olaylardan dolayı en ufak bir korku bile duymuyordu. Artık sokaklardan savaşın durduğu, devlet adamlarının şehre geldiği bu iki gün içerisinde, Kafkas mücahitleri ve Hüseyin Bağban gibi teslim olmak istemeyen savaşçılar Emirhiz'de onun yanına sığındı. Bunlar sayıları az olmasına rağmen çok güçlü direnç gösterdiler... Devlet adamları buna aldırımıyordu. Herkes Settar Han'ın nihayetle ya teslim olacağını veya kaçıp canını kurtaracağını sanıyordu. Hiç kimse onun onca düşmana karşı direnip başarılı olacağına ihtimal vermiyordu... Cemaziyülâhır'ın 16. günü, devlet adamları bir daha Emirhiz'e Settar Han'ın siperlerine baskı yapmak için hamle ettiler..."⁴²

İlk defa olarak Tebriz'de bu mahalleyi topa tuttular. Lakin sonuç alamadılar. Cemaziyülâhır'ın 17. veya 18. günü Rus Konsolosu Pahitof, Settar Han'a Emirhiz'e gelmek istediğini bildirdi. Settar Han hazırlık yapmaya başladı. Büyüklere danışmak için orada bulunmalarını istedi. ...Konsolos konuşmaya başladı: "Bugün sokağa ve Deveciye gittim. Buraya sizden savaş başlatmayacağınıza dair söz almak için geldim. Sorunu konuşmayla çözelim." Settar Han sade bir cevap verdi dedi: "Biz hiçbir zaman savaş başlatmıyoruz. Hep karşı taraftan bize hamle geliyor. Biz kendimizi savunuyoruz." ...Konsolos, Settar Han'a konsolosluktan bir Rusya bayrağı getirtip evinin önüne asılması önerisini yaptı. Böylece o ev, Rusya toprağı sayılıp Rusya'nın savunması altına girecekti. Ona, İran vasıtasıyla kendisini Azerbaycan Jandarma Başkanı yapacağı müjdesini verdi. Settar Han buna şöyle cevap verdi:

"General Konsolos, ben yedi devletin İran bayrağı altına girmesini istiyorum. Ben yabancı bir bayrağın altına girmem."⁴³

O sırada bütün Tebriz devletin savunması altında olduklarını göstermek için ya beyaz renkte olan İslami Encümenin bayrağını ya da yabancı devletlerin bayrağını evlerinin önüne asmışlardı. Kesrevi, Hacı Mehdi Ağa'nın oğlu Hacı Hasan Ağa'nın sözü hakkında şöyle yazıyor:

⁴² Kesrevi, *age* s.691-693.

⁴³ Kesrevi, *age*, s.693-694.

"O gün Settar Han bir grup mücahitle bizim evimize geldi. Konsolosun söylediklerini ve önerisini anlattı. Öğlen yemeğini yedikten sonra, bugün beyaz bayrakları indirmek istiyorum dedi. Bayrakları kesinlikle indireceğim... Bunu söyleyip mücahitlerle dışarı çıktı. Safi pazarında Hacı Muhammet Rıza Şukui'nin evinin önüne asılan Rus bayrağını kurşunla vurup yere attı. Sonra da beyaz bayraklarla uğraşıp tek tek onları yere indirdi... Settar Han bayrakları indirmekle halkı tekrar coşturmak istiyordu ve bu onun en büyük işlerinden biriydi.... Söylediğimiz gibi onun etrafındaki mücahitlerin sayısı azdı. O sokakta görüldüğünde ve halk onun ne istediğini anladığında bir grup peşine takıldı. "Yaşasın" diye bağırıyorlardı. Büyük bir gürültü çıkardılar. Böylece bayrak indirenler Ali Kapı'ya kadar ilerledi. Oradan birisini bir mesajla Bağır Han'ın yanına gönderip kendisi geri döndü. Bu işin sonucunda halk tekrar harekete geçti. Umutsuzluktan silkinip çalışmak için hazırlandılar."⁴⁴

Mücahitler çoğalıp güçlendikten sonra Settar Han fethedilmiş sokaklara kırmızı renkli özgürlükçü devrim bayrağı asılmasını emretti. Diğer taraftan Deveci ve Sorhab'da Settar ve Bağır Han'ın emriyle damların üstüne kırmızı bayraklar asıldı. Halk Serdar ve Salar'ın temin ettiği güven sayesinde evlerden dışarı çıktı. Halka birleşip tanıdıkları ve akrabalarla buluşup şenlik ettiler. Settar Han sadece bir savaş adamı değildi. Vatanseverlik ve özgürlüğün anlamını herkesen daha iyi biliyordu. O dış komploları ve planları çok iyi görüyordu. Her zaman seçkin bir tavır sergiledi. Takizade, Tebriz'in iç savaşları bittikten sonra (Şemsi yılının Azer ayında) Tebriz'e girdi. Baştan beri Serdar ve Salar'ın işlerine müdahale ediyordu. Genel bir toplantıda yüzünü Settar Han'a çevirip dedi: "Fereh Ağa, Merend'de şarap içiyor. "Settar Han cevap verdi: "Ben Fereh Ağa'yı namaz imamı olarak göndermemiştim. "Fereh Ağa, Settar Han'ın Merend'i korumak için Merend'e gönderdiği mücahitlerden biriydi.

Mücadele hareketlerinde gerçekten inananlar, cesur olanlar ve amel edenlerle, sadece konuşup teoriden bahsedip gösteriş yapan insanlar arasında her zaman fark olmuştur. Gerçekten de bu iki gruptan hangisinin daha çok değerli olduğuna bakmalıyız. İran Meşrutiyet Devrimi'nde ikinci grup olumlu bir adım atmadı. Ne olduysa mücadeleyi kendi yaşamlarında ve amellerinde gösterip anlayan insanlar sayesinde oldu. Onlar devrim yolunda canlarından ve mallarından vazgeçti. Kısacası, harekete geçmekle iş yürür konuşmakla

44 Kesrevi, *age*, s.693-694.

değil. Boş konuşup teoriden bahsetmek sadece gösteriş yapmak için yapılır. Şahsi üstünlük yaratmanın hiçbir sonucu yoktur. Bu sadece hareketin karşısında durur.

Tebriz Savaşları

Tahran'da Meclisi topa tutmadan birkaç gün önce, Tebriz'de istibdat ve özgürlük arasında savaş çıktı. Deveci, Sorhab, Şeşgilan ve Bağmîşe mahalleleri Mehran Rud'un kuzey tarafındaydı. Settâr Han, bu mahallelerde despotlarla savaşıyordu, Bağır Han da Nober semtinin mahallelerini koruyordu. Cemaziyyülevvel'in 22. günü savaş başladı. Despotların ordusu, İslami encümenin daha önce silahlanmış olan birkaç mollası dışında hepsi eğitim görmüş atlı askerlerden oluşuyordu. Mollalar meşrutiyetçilere Babi diyorlardı. Atlılara "onların canları ve malları helaldir" diyordu. Bu nedenle atlıların yağmalamaktan ve öldürmekten başka bir amaçları yoktu. Savunma gücü, daha önce mahallelerde eğitim görmüş mücahitlerden oluşuyordu. Despotların ordusu, atlı meşrutiyetçilerin liderlerini tutukladıktan hemen sonra idam edip anında telgrafla haberini Muhammet Ali Şah'ın sarayına gönderiyordu.

Bu savaşların ilk dönemi meşrutiyetçilerin sürekli ilerleyip geri çekilmeleriyle devam ediyordu. Hâkimiyet ordusu sürekli telgraflarla Rus ordusundan yardım istiyordu. Her gün savaşın bittiğini bildirerek başarı müjdesini veriyordu. Telgrafların birinde şöyle diyordu: "Değerli ve şerefli Sipehsalar-ı Azam⁴⁵ hazretleri tarafından dün yenildiler. Öyle ki bugün çarşamba ve akşama iki saat kaldığı halde mahvolmuş durumdalar. Melun S⁴⁶ettar da ölmüş. Ölü yıkayıcısı getirip gözlerini kapattıkları haberi verildi. Gerçek olduğu ihtimali vardır. Araştırdıktan sonra size söylerim. Bahtın yaver gittiğinden bu ana kadar ne top ne de silah sesi geliyor... Hanzad Şükrullah'ın kulu." Başka bir telgrafta şöyle bir istekte bulunuluyor: "...Mübarek emrinizle elçilikten general, konsolosa on veya yirmi bin kurşun tahsis edilmesi emrini vermiştir. Olayın son bulmasına az kalmıştır. Hanzad Şükrullah'ın kulu."

Rahim Han'ın askerleri işleri yolunda yürütemedikleri için kendisi Tebriz'e doğru yola çıktı. Bu sırada Rus konsolosluğu ve o devlete bağlı olanlar teslim oldu. Mücahitlerin arasında Bağır Han ve Mir Haşim Han bu işe rıza göstermedi. Mir Haşim Han'ın evinde bir grup silahlıyla birlikte kalmak zorunda kaldılar. Tam bu sırada imam ve müçtehit Hacı Mirza Hasan da Muhammet Ali Şah'a destek vermek

45 Büyük Başkomutan (Ç.N.)

46

için, Rahim Han'ı şehrin hükümdarlığı ve kötülerin öldürülmesi için çağırdı. Rus bayrağı Hiyaban Mahallesi'nden kalktı. İslam mollaları halkın canına ve malına hâkim oldu. Devlet atlıları halkın arasında af dilemeleri için beyaz bayraklar dağıtmaya başladı. Kısacası 13 Cemaziyülâhır'da Rahim Han, Kara Dağ atlıları ve askerlerinin yardımıyla büyük bir azamet ve tantana içinde şehre geldi. Ayrıca Melayer grubuyla Tahran'dan gelen Saham-üd-Devle şehre girdi.

Tebriz savaşlarının birinci döneminin sonunda, Rahim Han rezil bir durumda Tebriz'den kaçtı. Bu kaçıştan sonra Sadrazam'ın telgrafına cevaben şöyle bir telgraf gönderdi: "...Şimdi ben de size zahmet vereyim. İnşallah Tahran ordusunun girişine kadar gereken işleri yaparsınız ve geriye eksik bir şey bırakmazsınız. Belki de böylece orduya hiç gerek kalmaz ve yolun ortasında geri dönmeleri emredilir. Sizin gibi Azerbaycanlı makamların, Irak ordusunun gelip burayı fethetmesine razı olduğuna inanmıyorum. Bu rezaleti Azerbaycan ordusuna reva göremezsiniz. Devlet her zaman Azerbaycan ordusuyla Herat ve Buha-ra'yı fethetmiştir. Allah fesat çıkaranlara lanet etsin. Böyle bir şerefsizliği Azerbaycan ordusunun adına yazdılar. Özellikle sizin razı olmayaçağınızı ve kısa sürede işi bitireceğinizi umuyorum. Böylece kendinizi Şah'ın bütün lütuflarına layık görebilirsiniz ve yaptığınız her bir iyilik için istediğinizi kibleyi âlemden talep edebilirsiniz. Müşir-üs-Saltana."

Lakin sonunda devlet ordusu Tahran'dan geldi ve başında da Ayn-üd-Devle ve Sepehdar vardı. Ayn-üd-Devle girdiği an mücahitlere teslim olmalarını ve Şah'tan af dilemelerini önerdi. Ben de bunun karşılığında Şah'tan meşrutiyet talep edeceğim dedi. Mücahitler Meşrutiyet'in iki yıl önce alındığını söyledi. Hiç kimse meclise tecavüz etmemelidir. Meşrutiyet tekrar dönene kadar biz direneceğiz. Sen eğer kanunen vekil tayin edilmişsen, Şuca Nizam, Zergam, Rahim Han ve şehre gelip insanları katledip öldürenleri tutuklayıp adliyeyle teslim etmelisin. Eğer kanunen yetkili değilsen biz de seni kabul edemeyiz.

Ayn-üd-Devle'nin akıbeti de Rahim Han'dan daha iyi olmadı. Ayn-üd-Devle ordusu mensuplarından biri yazıyor: "...Liderlerin ve serdarların hareketleri fetih ve başarıyı çağırıştırıyor..." Aynı kişi yazıyor: "...İslami beyler şehir halkına en ufak bir saldırı yapıldığı takdirde hemen teslim olacaklarına inanıyordu. Aynı kusuru Ayn-üd-Devle'ye karşı kullanıyorlardı. Halbuki aynı gün her taraftan devlet adamlarına saldırdılar. Hiçbir şey yapamayıp kaçmaya başladılar. İslami beylerin kimlerle savaştıkları belli oldu."⁴⁷ Şehrin özgürlükçülerinin despotların saldırılarına karşı direnmelerinin sonucu bu oldu.

47 Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.757.

İran Meşrutiyet Devrimi'nde Köylüler

İran'ın ziraat sisteminde Meşrutiyet Devrimi zamanında feodalite sistemi bütün özellikleriyle hâkimdi. Çoğu zaman servaj⁴⁸ ilişkisi yani çiftçilerin bir yere bağılılıkları görünmüyordu. Sanayi gelişmediği için ziraatçılar cahillik ve bilgisizlik içinde kalıp kendi haklarından habersizdi. Ziraatçıların Devrime aktif şekilde iştirak etmemeleri, İran Devrimi'nin en büyük yenilme nedeniydi. Bu büyük sınıfın iştiraki için, sanayinin gelişmişliği, şehirlerin büyüklüğü, kültür gelişimi, nitelik ve nicelik açısından iyi olan bir işçi sınıfının bulunması gibi nedenlerin varlığı önemliydi. Ama bu nedenler halen daha bizim ülkemizde gerektiği şekilde gelişmemiştir. Ziraatçıların ortada olmamalarının sonucu bu oldu. Devrim, arazi mülkiyetiyle ilgili, feodaliteye karşı belli sloganlardan nasipsiz kaldı, İranski yazıyor:

"...Kötü muamele görmüş İranlı ziraatçılar, İranlı malikler ve imtiyaz sahibi yabancılar arasında bir fark görmüyorlardı. Bu yüzden de devrim ortamının dışında kaldılar."⁴⁹

Mülkle ilgileri olan soylular devrimin mahiyetinin değişmesine sebep olabildiler. En azından devrim sloganlarını kâğıt üzerinde tutmayı başardılar.

Shuster, *The Strangling Of Persia* kitabının giriş bölümünde şöyle yazıyor:

"Vilayetlerin fakir halkı bütün hükümetlerin iktidarında vergilerini ödemek zorundaydı. Halbuki o verginin bir kuruşu bile onların ihtiyaçlarına harcanmıyordu. Her zaman yabancı ve yerli yol kesenlerin yani musallat edilen makam sahiplerinin ve devlet çalışanlarının avı olurlardı. Halkın kendisi hiçbir zaman İran Meşrutiyet saltanatından doğan haklarını idrak edemiyordu. Özgür demokratik hükümeti tesis etmek isteyen insanların durumunu anlamakta güçlük çekiyorlardı. Lakin onları tehdit eden en korkunç tehlike şuydu: Bu olayları anlamak için gereken eğitim ve uygarlığı elde etmenin ötesinde belki de ülkeleri bağımsız devlet olma özelliğini kaybetme riskiyle karşı karşıyaydı."⁵⁰

48 İngilizce "Servage". (Ç.N.)

49 İranski, ریشه های اقتصادی و اجتماعی انقلاب ایران (İran Devrimi'nin İktisadi ve Toplumsal Temelleri), s.139.

50 Shuster, *The Strangling of Persia*, s.28.

İran'ın kuzey eyaletlerinde özellikle de Azerbaycan, Gilan ve Mazenderan'da 1905 Rusya Devrimi'nin ardından ziraatçılar maliklerin karşısında direndi. M.B. Pavlovich diyor ki 1905 yılında köylerin çoğunda ziraatçılar, mübaşirleri oradan uzaklaştırdı ve vergi ödemekten kaçındı. Köylerde mahalli encümenler teşkil etmeye başladılar. Devlet memurlarının, maliklerin ve mübaşirlerin bu köylere girmeye cesaretleri yoktu. Mahalli encümenler devlet hazinesi için susuz arzideki ürünün on beşte birini toplayıp şehir encümenlerine yolladı... Maalesef ziraatçıların düşünceleri ciddi olarak gelişme göstermemişti. Ülkenin sitem, kargaşa ve düzensizlikten kurtulması için tek ve güvenli çareye yani devrimci harekete cidden iştirak etmiyorlardı. Bu yüzden de cehalet ve bilgisizlikleri yüzünden düşmanlarının kötü emellerine alet oluyorlardı.⁵¹

Bu çerçevede İran Meşrutiyet Devrimi'nin ziraatçıların gücüne dayanmaması telafisi olmayan bir yanıltır. Lakin Devrimin ikinci döneminde yani Meşrutiyet emri verildikten sonra bazı örneklerden bahsedebiliriz. Özellikle de Tebriz eyalet encümeninin nüfuzundan sonra ziraatçıların, erbaplarının karşısında direnmeleri ve hatta onların devrimcilerle birleşmesinden söz edebiliriz. İvanov şöyle yazıyor:

"1906 yılında ziraatçıların hareketleri kendi kendine gelişmeye başladı. Bu hareket Rusya'yla komşu olan İran'ın kuzeyinde meydana geldi. Ama sonra İran'ın güneyine sıçradı. Ziraatçıların bu hareketi farklı şekiller alıyordu. Ziraatçıların vergiyi ve malikâne payını ödemekten çekinmeleri, onlara verilen farklı görevleri yerine getirmemeleri ve Şah'ın görevlilerini dinlememeleri grupların tepkilerinden bazı örneklerdir. Bu geniş bir alana yayılmıştı. Devrim ilerledikçe ziraatçıların da hareketi sürekli daha keskin bir şekil alıyordu."⁵²

Devrimci Tebriz'in Azerbaycan bölgesinde etki alanının genişlemesi, ziraatçı hareketlerin gelişmesiyle birlikte kendini göstermişti. Ziraatçılar gerici hanları kendi mülklerinden kovuyordu. Hanların hayvanları, buğdayları ve diğer mal varlıklarını müsadere edip halk arasında dağıtıyorlardı. Kesrevi, Tebriz'deki devrim olaylarıyla ilgili yazıyor:

51 انقلا ب مشروطیت و ریشه های اجتماعی (Meşrutiyet Devrimi ve Toplumsal Temelleri), s.25.

52 İvanov, İran Meşrutiyet Devrimi, s.31.

"Perşembe günü devlet topları gürültü etmeye başladı. Uzun bir süre sonra bir taraftan bombalamalar da başladı. Top savaşı akşama kadar sürdü. Yarın Esbaran ve Givi köylerinin bazı sakinleri gönüllü olarak Settari Han'ın yanına gelip silah talebinde bulundu. Mücahitlerin safına girdiler."⁵³

Ayrıca başka bir yerde şöyle yazıyor:

"...Tebriiz dışında ve Sufyan tarafında olan Savalan, Hacı Dize ve Elvar köylerinin sakinleri bir süre önce şehre gelip Settari Han'dan silah ve kurşun istedi. Kendi köylerinde sığınak yaptılar. Maku ordusu Sufyan'a vardığı zaman bu ordunun ilerlemesini engelleyip kendi eşleri ve çocuklarını şehre yolladılar..."⁵⁴

Sonuçta Savalan'da Maku ordusu bu köylüleri feci şekilde yendi. 28 kişiyi öldürüp 75 kişiyi tutukladılar. Ezu Han'ın emriyle dört kişiyi topla öldürdüler. Tebriiz mücahitleri Azerbaycan'ın diğer şehirlerini özgürleştirmeye başladıktan sonra ziraatçıların yardımından yararlandı. Yine Kesrevi yazıyor:

"Özellikle İslamiye organını dağıttıktan, Deveci'yi gruplar halinde dışarı gönderip burayı boşalttıktan, Salmas, Hoy ve Merend'e girdikten sonra tekrar sayıları arttı. Çünkü köylülerin arasındaki bazı gruplar şehre geldi. Silah alıp mücahitlere katıldı."⁵⁵

Diğer şehirlerde köylüler, din adamları ve Meşrutiyet yanlısı hanların önderliğiyle devrimin yararına harekete geçildi. Mesela İsfahan'da Hacı Ağa Nurullah ve Ağa Necfi'nin emriyle köylerden bazı gruplar Bahtiyari ordusunun girişi için zemin hazırlamak ve adalet istemek için şehre gelip devrimcilere katıldı. Bütün kaynaklar Necfî âlimlerinin Muhammet Ali Şah'ın aleyhine fetva vermesinden sonra, Tebriiz savaşları süresince hiç kimsenin devlete vergi ödemediğini ve o yıl devlet sandığına hiçbir gelirin girmediğini söylemiştir.

Burada kabilelerin sade insanların da bahsetmeliyiz. Kabile halkı düşünce açısından Tahta Kapı çiftçilerinden daha aşağı bir seviyedeydi. Kabilde hanın ailevi hükümeti öyle güçlüydü ki şüphesiz insanlar hanların emirlerini dinliyordu. Kendi aralarında iktisadi gelişme açısından farklı derecelere sahip olan kabilelerin genel olarak

53 Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.704.

54 Kesrevi, *age*, s.750.

55 Kesrevi, *age*, s.825.

hayvancılık dışındaki gelir kaynaklarından biri de köyleri yağmalamaktı. Türkmenler bu konuda herkesten daha ilerideydi. Azerbaycan kabileleri ve aşiretleri de onlardan geri kalmıyordu. Bahtiyari kabileleri gibi büyük kabilelerin önderleri Meşrutiyetin lehine harekete katıldıkları için kabilenin diğer üyeleri de onları takiben meşrutiyeti savundu. İran'ın Meşrutiyet devrinde iktisadi ve sosyal yetersizliklerin bir örneği de kabile ve aşiretlerin özel durumuyla ilgiliydi.

İran'a Yabancıların Yardımları

İctimaiyun Amiyun Partisi

Geçmiş sayfalarda İran'ın ve özellikle de kuzey eyaletleri sakinlerinin nasıl Kafkasya'yla iktisadi ve ticari ilişki içerisinde olduğunu açıkladık. Ayrıca sayılarının birkaç binden fazla olduğunu, İranlıların Kafkasya'da amelelik ettiklerini veya ticaretle uğraştıklarını anlattık. İran'da Meşrutiyetçilik Hareketi ortaya çıktığında, Kafkasya'da Rusya'nın İşçi Sosyal Demokrat Partisi şubesinin çalışmalarının etkisi altında kalan bu İranlılar, vatanın özgürlüğü için çalışmaktan ve işbirliği yapmaktan kendilerini alamadılar.

Kafkasya'da yaşayan İranlılar 1900 yılında Rus Sosyal Demokrat Partisi'nin yönergesini örnek alarak İctimaiyun Amiyun adında bir grup kurdular. Bu grubun kurucusu ve önderi Neriman Nerimanov adında birisiydi. Bu kişi Rus Sosyal Demokrat Partisi'nin yetiştirdiği üyelerden biriydi. Tebriz'de harekâtın başlamasından sonra Ali Mösyö, Hacı Ali Devafuruş ve Hacı Resul Sıdkıyani gibi bazı radikaller İctimaiyun Amiyun grubunun yönergesini Farsçaya çevirip mücahitler grubunu kurdu. Gizli Merkez adında bir komite yaratıp mücahitlere önderlik ettiler.

Bu olayla aynı zamanda Kafkasya'da yaşayan bazı İranlılar Tebriz'e ve diğer şehirlere geldi. "Böylece mücahitler Tebriz'de iki gruba ayrılıyordu. Kafkasya'dan gelenler ve Tebriz'den olanlar." Kesrevi şöyle diyor:

"O grup da Tebrizliydi. Ama Kafkasya'dan geldikleri, Kafkasya giysileri giydikleri için onlara Kafkasyalı deniyordu. Onlar daha deneyimli ve daha çevikti. Mollalardan ve dinden hiç korkuları yoktu. Bu yüzden de halk onlardan çekiniyordu. Bunlar kendilerini Bakü komitesine bağlı bildikleri için Gizli Merkez'e gerektiği gibi itaat etmiyorlardı. Ali Mösyö ve onunla birlikte olanları geri planda bırakarak işleri bizzat yürütmek istiyorlardı."⁵⁶

56 Kesrevi, *age*, s.391.

Sonra Kesrevi, "Mücahitlerin Tebriz'de iki gruba ayrılması az kalsın çatışmaya neden oluyordu" diyor. Bu nedenle 29-31 Hordad tarihleri arasında (Perşembe, Cuma ve Cumartesi günleri) pazarlar açılmadı. Encümen kurulmadı. Lakin önderler anlaşıp sorunu çözdü.

Tahran'da meclisin dağıtılmasından sonra, özgürlükçüler şehirlerden ayrılarak Kafkasya'ya sığındı. İctimaiyun Amiyun komitesinden yardım alıp Tebriz'i desteklemeye başladılar. Bunlar bir taraftan para topluyordu. Diğer taraftan da kurşun, silah ve savaş aletleri elde edip Tebriz'e göndermeye çalışıyordu. Ayrıca adı geçen komite Tebriz'i ayağa kaldırmak için Rus Sosyal Demokrat Partisi'nin desteğini kazanmaya çalışıyordu. Sonuçta Sosyal Demokrat Partisi bu iş için bazı şeyler yapmaya başladı. İctimaiyun Amiyun Partisi'nin üyeleri Tebriz'den başka diğer şehirlerde özellikle Reşt'te de faaliyet gösteriyordu. Top-hane Meydanı Olayı ortaya çıkınca Reşt'ten Tebriz'e şöyle bir telgraf geldi: "Azerbaycan'ın Nusret Encümeninin sayın üyelerine! Tanrı temelinizi daha da güçlendirsin! Şûra Meclisinin esasları tehlikede, Tahran milletvekillerinin telgrafhanede kalmaları mümkün değil. Hükümet tarafından bazı girişimler için söz verilip yerine getirilmektedir. Genel bir durgunluk oldu ve ciddi girişimler hazırlandı. Bunda ısrar etmek gerekiyor." Hicri 1326 sonlarında Gilan'ın özgürleştirilmesi için Sosyal Demokrat komitesi ve İctimaiyun Ammiyun komitesine bağlı olan İranlılar tarafından girişimde bulunulmuştur. Sonraları Muhayya lakabı alacak olan Abdül Hüseyin Han Maz-üs-Sultan, Kafkasyalılarla müzakere etti. Böylece Gilan ayaklanmasının temelleri atılmış oldu.

İctimaiyun Amiyun Komitesine Bağlı Olanlar

Bakü İctimaiyun Amiyun komitesiyle ilgili değinmemiz gereken şahıslardan biri de Haydar Emuoğlu'ydu. O Hacı Emin-üz-Zerb'in elektrik fabrikasında çalışıyordu. Oranın mühendisiydi. Haydar Han Berg⁵⁷ lakabını aldı. Adı geçen şahıs Meşhet ziyaretgâhının elektriğini çekmek için daha yirmi yaşında bile değilken Rızayev adında birinin vasıtasıyla İran'a geldi. Meşrutiyetin ikinci dönem hareketinde, diğer şehirler gibi Tahran'da da Azerbaycan adında bir encümen kuruldu. Haydar Emuoğlu bu encümenin aktif üyelerinden biri oldu. Onun yaptıklarından biri Atabek harekâtıydı ki İctimaiyun Amiyun komitesinin izniyle yapılmıştı. Ayrıca Muhammet Ali Şah'a düzenlenen

57 Berg, elektrik anlamındadır. (Ç.N.)

ve başarısız kalan suikasta katıldı. Saray tarafından tutuklandıktan sonra encümenlerin baskısından dolayı özgür bırakıldı.

Emuoğlu meclis bombalandıktan sonra Kafkasya'ya kaçtı ve oradan da Tebriz'e gidip zamanında büyük ses getiren Şuca-i Azam'ın öldürme planını uyguladı. Azerbaycan'ın ayağa kaldırılması konusunda Emuoğlu'nun önemli işlerinden biri de Salmas şehrinin idaresidir. Emuoğlu bu şehre gönderilmeden önce Hacı Pişnemaz ve diğerleri tarafından saklanıyordu. Tebriz'den Merend'e giden Haydar Emuoğlu, Salmas'a gidip işleri devraldı. Orada adliye, emniyet ve diğer kurumlar kuruldu. Emuoğlu çeviklik ve zekâyla güç toplamaya başladı. Şehri, yakın köylerden oturan Kürtlerden ve Makululardan korumak için savaşa başladı. Eyalet Encümeni, Tahran'dan Kafkasya'ya ve oradan da Tebriz'e varan Emir Haşmet'i (Said-ül Mülk) Hoy şehrinin hükümdarı yaptı. O ve Emuoğlu işbirliği yapmaya başladılar. Kafkasya'dan gelip mücahitlerin arasında ün kazanmış olanlardan biri de Fereh Ağa Zunuzi'dir, Serdar onu Merend'in fethi için göndermiş o da bunu başarmıştı. Bahsettiğimiz Takizade ile Settar Han arasındaki diyalogu bu şahıs sağlıyordu.

İctimaiyun Amiyun üyelerinden bir başkası da komite tarafından Hoy'a yollanan Mirza Cafer Zencani'ydi. Adı geçen şahıs orada altı kişinin yardımıyla ordu düzenledi. İkbâl-üs-Saltana, hırsız ve saldırgan Kürtlerle savaşmaya hazırlandı. Şaban'ın 4. günü, Kürtler Sekmen Abad ordusuna saldırıp mücahitleri yendi. Cafer Ağa esir alındı. Esareti sırasında direndiği için aynı gün öldürüldü.

Komite üyelerinden biri olan Mirza Nurullah Han, Hoy'un fethi hakkında yazdığı bir yazıda şöyle diyor:

"İctimaiyun Amiyun komitesi ve İranlıların Bakü'deki encümenleri Hoy'un fethine karar verdi. Beni ve İbrahim Ağa'yı bu iş için seçtiler. Ben komitenin emriyle Bakü'den hareket edip Culfa'ya vardım... Yekanlı Koç Ali Han, Emir Emced'in emriyle yirmi ve on yedi yaşlarında olan kardeşleri Bahş Ali Han ve Şir Ali Han'la birlikte Culfa'dan durarak, Hoy ve Culfa yollarını savunuyordu. Ben onlarla konuştum ve üçünü de özgürlükçülerin taraftarı yaptım..."⁵⁸

Bu, Kafkasya (Bakü) İctimaiyun Amiyun komitesinin işlerinden biriydi. Şüphesiz Rus Sosyal Demokrat Partisi'nin etkisindeydi. Silah ve savaş eşyası yollama ve uzman temini açısından bu partiye bağlıydı.

58 Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.811.

Bu parti Tebriz ve Reşt devriminde etkili olan gruplardan biriydi. Kuzey eyaletlerin diğer bölgelerle olan farkından dolayı ortaya çıkmıştı.

Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin İran Devrimi'ndeki Çabaları, Kafkasya Komitesi

Kafkasya'da yaşayan İranlı işçiler bu bölgedeki diğer işçilerle bir arada oldukları için iktisadi ve siyasi mücadelelere doğru çekildi. Sosyal Demokrat İşçi Partisi'ne üye olan Güney Kafkasya Bolşevikleri bu mücadelelere önderlik yapıyorlardı. Kafkasya'da yaşayan Azerbaycanlı işçiler arasında genel mücadelenin yürütülmesi için 1904 yılında sosyal demokrat grubu (Hümme) kurulmuştu. M. Ezizbeyov ile A. Caparidze de bu grubun üyelerindendi. Bu organ İranlı işçilere devrimle şaha, feodal yapıya ve despotluğa karşı savaşmayı öğretti. Kendi şehirlerine müracaat eden bu işçiler kuzeydeki halkın üzerinde iyice etki bırakıyordu. 1907 yılında mücahitlerin organında İranlı işçilerin önemli rolleri oldu. Hümme organının programı şöyleydi:

-Eşit, gizli ve dürüst oyla genel oy hakkının temin edilmesi.

-Şu yedi⁵⁹ çeşit özgürlüğün temin edilmesi: İfade özgürlüğü, matbuat özgürlüğü, toplanma özgürlüğü, bireysel özgürlük ve protesto özgürlüğü.

-Şahın arazisine el koymak, hanların arazilerini alıp çiftçilerin arasında bölüştürmek.

-Günde sekiz saat iş.

-Servetle aynı oranda verginin bağlanmasıyla vergi sisteminin değişmesi.

-Genel ve zorunlu talimatlar.⁶⁰

Bu istekler 1907 yılında Meşhet'te kurulan mücahit organlarının temsilcileri tarafından nakledilmiştir.

Sosyal Demokrat Partisi'nin müdahalesi meclisin Lyakhov tarafından bombalanmasından sonra başladı. İran Şahı'yla temsilcileri Lyakhov, Shapshal ve Rus ordusunun birleşmesi karşısında, Sosyal Demokrat Partisi (Kafkasya komitesi), Azerbaycan ve Gilan özgürlükçüleriyle bu birleşmenin aleyhine birleştiler. Partiye bağlı devrimciler İran'a geldiklerinde, Tebriz savunmasında, Azerbaycan ve Gilan'ın fethinde, Tahran'ın tasarrufunda ve sonraki olaylarda büyük ve et-

59 Kitabın Fransa'da Farsça olarak basılan orijinal nüshasında yedi özgürlükten bahsediliyor. Ancak devamında beş özgürlük sayılıyor. (Y.N.)

60 İvanov, *İran Meşrutiyet Devrimi*, s.32.

kili rol oynadı. Devrimci grubun başında İran'a girmiş olan V. Terya, sonraları kendi komitesine vermiş olduğu raporda bu işbirliğini açıklamıştır. Yeri gelmişken kısaca bu rapordan bahsetmek istiyoruz:

Tebriz istibdat grubunun önünde direnmeye başladığı sırada İstanbul'da bulunan İran Saadet Encümeni ve Tebriz devrimcileri, Kafkas işçilerinin Sosyal Demokrat Komitesine temsilciler gönderdi. Onlardan yardım talebinde bulundu. Bu dönemde işçilerin Sosyal Demokrat Partisi daha yeni yeni kendini 1905 yılının yenilgisinden ve ondan sonraki diktatörlükten kurtarıyordu. Bununla birlikte İran Devrimi'nde soğukkanlı davranmadı. Vilayet komitesi, yönergesini yayımlamadan önce, partiye üye olan işçilerin İran'a hareket istekleri vardı. Sonuçta aşağıdaki bildiri adı geçen komite tarafından yayımlandı:

1. Askerlik tecrübesi olan kişiler ile, mahalli teşkilatların ve ayrıca becerikli teknisyenler ve deneyimli askeriye işçilerinin birleşmeleri gerekiyor.

2. Bu ordu bomba, patlayıcı maddeler, silah ve teşkilatın elinde olan diğer şeylerle birlikte kuşatılıp birbirinden ayrı gruplarla İran'a gönderilecektir.⁶¹

Sosyal Demokratların ilk grubu Tiflis'ten Culfa demiryoluyla gönderildi. Dikkatli ve gizli bir şekilde Aras nehrinden geçtiler. Bu grup zorlukla Tebriz'e geldi. Settar Han'ın bayrağı altında çalışmaya başladı. Tebriz'in ilk çatışmalarında Kafkasya'nın Sosyal Demokrat üyelerinden birkaçı öldü. Esir tutulanlar da feci işkencelerle öldürüldü.

Gün geçtikçe daha çok devrimci, Kafkasya'dan İran'a geliyordu. Kafkasya vilayet komitesi Kafkas Sosyal Demokratlarının önderliği için Tebriz'e bir kişi gönderdi. Bu sırada Sosyal Demokratlardan 22 kişi Tebriz'e girdi. Bunlar 40 Browning marka silahı ve yaklaşık elli bombayı beraberinde getirdi. Devrimciler ve özellikle de silahlanmış Müslümanlar Kafkasya'nın farklı noktalarından Tebriz'e geliyordu. Sosyal Demokratlar Tebriz'de bomba yapmak için bir imalathane kurdu. Sosyal Demokratların önerisiyle köylere bazı temsilciler gönderildi. Terya şöyle yazıyor:

"Kafkas Sosyal Demokratları çatışmalara iştirak etmekle yetinmiyordu. Onlar kesin oyla savaş şurasında ve encümene iştirak edip bildiri yayımlayıp mitingler düzenliyordu. Yabancı temsilcilerle müzakereyi genelde üstlenip tesis ve reklam çalışmalarında emek harcayanlara yön veriyorlardı. Tebriz'in

61 V. Teria, *انقلاب مشروطیت ایران و ریشه های اجتماعی و اقتصادی آن* (*İran Meşrutiyet Devrimi ve Toplumsal-İktisadi Temelleri*), s.737.

ilk hastanesini Sosyal Demokratlar inşa etti. Bunlar bütün çalışmalarını hakkında mahalli sosyal demokrat fırkasına rapor veriyordu..."⁶²

Sosyal Demokratlar diğerlerinden daha iyi tanıdıkları Rus konsolosluğunu zekice kontrol edip onlara suistimal fırsatı vermiyordu.

1908 yılının Aralık ayında, Tebriz'de Sosyal Demokratlardan beş kişi öldürüldü ve ayrıca Sufiyan'da onlardan yedi kişi feci işkencelere maruz kaldıktan sonra yakıldı. Aşağı yukarı onlardan yirmi iki kişi öldürülüp bazıları da Sibiry'a sürgüne gönderildi. Kesrevi, onlardan birinin öldürülmesi hakkında "Gürcü mücahit Mösyö Chelito, 19 Şehrivar Cuma günü el bombasının patlaması sonucunda yaralandı ve Pazar günü öldü ve pazartesi cenaze töreni yapıldı" diyor:

"...Diğer taraftan cenazeyi hastaneden çıkardıklarında, önce İran'ın üç renkli bayrağını öne serdiler. Arkasından bin mücahit, her dört kişi bir sırada, silahlarını devirip bir grup müzisyenle yola koyuldu. Onların ardından Ermeni gençler ellerinde büyük çiçeklerle şarkı söyleyerek yola devam etti. Müslümanlar ve Hristiyanlardan oluşan büyük gruplar cenazeyi takip ediyordu... Nale-yi Millet gazetesi yazıyor: 'Gerçekten de sadece Azerbaycan'da değil, tüm İran'da bile, ister büyük, soylu veya devlet adamı olsun hiç kimsenin cenazesi böyle düzenli ve muazzam şekilde taşınmadı ve hiçbir hürriyet şehidine böyle harikulade şekilde saygı göstermemişler'..."⁶³

21 Ekim 1908'de Rusya Büyükelçisi Hartog şöyle bir rapor verdi:

"Settar Han'ın tophanenin ve Potemkin adlı zırhlı Rus gemisinin başkanıdır."⁶⁴

Rus ordusunun Tebriz'e girmesinden sonra, Sosyal Demokrat Partisi'nin bürosu ve Tebriz encümeni, uluslararası Sosyal Demokrat Partilerine, İran'a müdahale ettikleri için yabancı devletleri şikâyet etti. General Snarski diktatör bir askeri kimlikle Tebriz'de hüküm sürüyordu. Kafkasya devrimcilerinin teslim olmalarını istedi. Bu emir doğrultusunda özgürlükçüleri, Settar Han ve Bağır Han'ı tutuklamakla tehdit etti. Kafkasya mücahitleri gizli şekilde şehirden dışarı çıkıp Kafkasya'ya doğru yola çıktı. Tebriz halkı Kafkasya mücahitle-

62 Teria, *İran Meşrutiyet Devrimi ve Toplumsal-İktisadi Temelleri*, s.131.

63 Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.767.

64 İvanov, *İran Meşrutiyet Devrimi*, s.50.

rini alenen yolcu etmeyi başaramadı. Gece yarısı bir toplantı yapıldı. Settar Han tarafından onlar için muhteşem bir ziyafet düzenlendi... Mücahitler Çar görevlilerinin takibinden kurtulmak için gece gündüz dağlarda gizlenip yorgun ve bitkin bir halde Hoy şehrine vardı. Kaymakam ve belediye başkanı İctimaiyun Amiyun Partisi'nin mahalli üyeleriyle ve kalabalık şehir halkıyla birlikte müzik eşliğinde mücahitleri karşılamaya geldi. Hoy'dan sınıra kadar onları yolcu ettiler. Tahran'da yayımlanan *Şark* gazetesi, 18 Haziran 1910'da Sosyal Demokratlar hakkında şöyle yazıyor:

"Mazlum İran'ın gerçek müttefiki, özgürlük uğrunda sayısız kurban vermiş olan kahraman millettir. Eğer Rusya çalışanları hayatları için daha uygun şartlar hazırlayabilirlerse sadece İran'da değil, Afganistan, Tibet, Çin ve 300 milyonluk Hindistan'da da gericiliğin temeline korkunç bir darbe vurmayı başacaklar."⁶⁵

Bunlar Sosyal Demokratların Tebriz'deki çalışmalarıydı. Kesrevi, bu grubun savaşlardaki etkisinden şöyle bahsediyor:

"Bir taraftan her yerde kendi çalışmalarına değer verildiğini biliyorlardı. Gürcüler, Ruslar ve diğer halkların içinde onlarla aynı dertte olan insanların var olduğunu ve kullukla özgürlük arasındaki bu savaşın birçok yerde devam ettiğini anladılar. Diğer taraftan sayıları birkaç yüz kişiden oluşan Gürcülerin hepsi savaşlarda birçok beceri ve başarı göstermiş cesur erkeklerden oluşuyordu. Her şeyden önemlisi Gürcüler bomba yapmak için imalathaneye sahipti. Söylediğimiz gibi bu savaşlarda bomba çok kullanıyordu ve önemliydi."

Sosyal Demokrat Partisi'nin Gilan'daki Çabaları

Reşt'in bazı özgürlükçü önderleri Azerbaycanlıydı. Mirza Suçi ve Hacı Şeyh Hüseyin Eşkriz, Kafkasya'nın Sosyal Demokrat komitesiyle tanışmıştı. Diğer taraftan Maz-üs-Sultan ve kardeşi Mirza Kerim Han hareketin yaratılması için çalıştı. Bunlar birleşti. Mirza Kerim Han temsilci olarak Kafkasya'ya gitti. Oradan bir grup gönüllüyü çoklu alet edevatla beraberinde getirdi. Bunlar ilk önce Settar komitesi adında gizli bir encümen kurdu. Kesrevi bu komitenin bazı üyelerinin adlarını sayıyor:

65 V. Teria, *İran Meşrutiyet Devrimi ve Toplumsal-İktisadi Temelleri*, s.123.

"Maz-üs-Sultan, Hacı Hüseyin Ağa Eskendani, Gürcü Vekilov, Ermeni Yefrem Han ve Mirza Muhammet Ali Han Mağaza."⁶⁶

Meclisin bombalanmasından sonra Kafkasya'ya gitmiş olan Mirza Muhammet Ali Han Terbiyet ve Hüseyin Han Kesmayı geri döndü. Kesrevi şöyle diyor:

"Belki de Mirza Küçük'ün (Mirza Küçük Han) eskiden beri onlarla ilgisi vardı."⁶⁷

Bu sırada Kafkasya'nın Sosyal Demokrat grubu, Kafkasya'nın eyalet komitesinin öderliğiyle Gilan'a doğru yola çıkmıştı. Bu grup Mirza Kerim Han'la birlikte Gilan'a gelmişti. Üç ay boyunca onun ve kardeşi Maz-üs-Sultan'ın evinde saklanmıştı. İran hükümeti Maz-üs-Sultan ve kardeşinden sosyal demokrat mücahitlerinin teslim edilmesini istedi. Bu sırada hükümdarın (Serdar Efhem) Tebrizlilerden birini öldürmesi haberi geldi. Azerbaycan ve Gilan halkı birleşip Serdar Efhem'in aleyhine birleşti. Settar komitesi bu sırada fırsatı iyi kullandı. 21 Ocak 1909 tarihinde, Reşt kaymakamını şehrin dışındaki bir eğlencede öldürdüler. Aynı gün devrimciler kaymakamlığa hücum etti. Muhafızların çokluğuna rağmen Yeprem Han ve adamlarının yardımıyla kaymakamlığı yaktdılar. Reşt'in fethedilmesinden sonra, Sepehdar şehre girdi. Meşrutiyetçilerin önderi Sosyal Demokrat devrimcilerinin ve donatılmış Taşnak mücahitlerinin gözetiminde Kazvin'e doğru yola çıktı. 14 Şubat 1909 tarihinde Lyakhov raporunda Reşt devrimcilerinin faaliyetleri ve Kafkasya devrimcilerinin rolü hakkında şöyle yazıyor:

"Reşt acilen hazırlanıyor. Şehrin içinde tophane kuruluyor. Reşt-Mencil yolu mayınlanmıştı. Mencil taraflarında tophane bataryası için binalar yapıldı. Bütün bu olayları Rokh gazetesinin eski gazetecisi Paof yönetiyor. Paof çalışkan, karalı ve cesur bir Bulgar'dı. Elçi Makarto'un güvenini yeterince kazanmıştı ve İran'ın durumunu çok iyi inceleyip eskiden Makedonya'nın maliye kurumunda çalışıyordu. O, beş yüz Kafkasyalının yardımıyla yönetilen milli ordunun genelkurmay başkanlığı ve askeri teçhizat deposunun başkanlık görevini üstlendi. Devrimcilerin cesareti o kadar ilerledi ki bizim postanelerimizi bile durdurup denetlediler."⁶⁸

Sonraları Kafkasya Bolşeviklerinin Gilan'daki çalışmaları ilerledi:

66 Kesrevi, *Azerbaycan'ın 18 Yıllık Tarihi*, s.8.

67 Kesrevi, *age*, s.8.

68 İvanov, *İran Meşrutiyet Devrimi*, s.53.

"1909 yılının yaz mevsimi sonlarında, Bakü Bolşevikleri komitesinin kararıyla, Sergey Orconikidze İran'a geldi. 1910 yılı sonbaharının sonuna kadar İran'da kaldı. Orconikidze gizli sosyal demokrat gruplarına yardım ediyordu. Onların işlerini Bolşeviklerin programı'ya aynı yönde ayarlamaya çalışıyordu. O, Reşt ve Enzeli'de işçiler ve zanaatkarlar için uluslararası dernekler ve siyasi kulüplerin kurulmasına yardım ediyordu. Halk arasında Marksist ideolojileri reklam ediyordu. 1905 Rusya Devrimi hakkında konuşma toplantıları ve konferanslar düzenliyordu."⁶⁹

Sosyal Demokratların İran'daki çalışmalarına kısaca değindik. Bu insanların işbirliği, İran'da devrimci düşüncelerin ilerlemesi ve yükselmesine yardımcı oldu. Bu insanlar Rusya ve Kafkasya'nın sanayileşmiş ortamında çalışmayı biliyordu. Aynı programları İran'da da uyguluyorlardı. Bu grubun İran'da çiftçi ve işçi organlarını kurmak için çalışmaları uğurlu olmadı. Maalesef İran halkı kesin devrim için gerekli olan sosyal demokrasiden, çiftçi ve işçi faaliyetlerinden hâlâ çok uzaktaydı. Sonraları bu ülkede meydana gelen olaylar da bu yorumu doğruladı.

Ermenilerin (Taşnaksutyun Partisi) İran Devrimi'ne Yardımları

Taşnaksutyun Partisi Ermenilerden oluşuyordu. Bu grup kendini sosyalist olarak adlandırıyordu. Bu grubun Kafkasya'da faaliyet merkezi, Sosyal Demokrat komitesinin işlerini takip etmek için bir grup mücahidi Keri Han'ın önderliğiyle Tebriz'e gönderdi. Bu grup Tebriz savaşlarının ikinci döneminde olaya dahil oldu. Kesrevi şöyle yazıyor:

"Cuma günü Ermeni Taşnaksutyun Partisi'nden altı kişi Kafkasya'dan daha yeni gelmiş Keri adında birinin önderliğiyle Hatip Sokağı'ndaki sığınakları görmek için oraya gitmişlerdi."⁷⁰

V. Terya, bu grubun çalışmaları hakkında şöyle diyor:

"...Ve kendilerini sosyalist olarak adlandıran Taşnaksutyun Fırkası, ilk başta devrime iştirak etmekten çekindi. Çünkü kitlelerin başaracağına inanmıyordu. Fırkanın başaramaması halinde gericilerin bütün Ermenileri öldüreceklerini söylüyorlardı. Özel vergiden muaf tutulan ve rüşvetle işlerini yürütebilen Ermeni burjuvası, Şah'la aralarının bozulmasını uygun

⁶⁹ İvanov, *age*, s.54.

⁷⁰ Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.837.

bulmuyordu. Devrimin alanının genişlemesi ve yayılması Ermenileri kendine doğru çekmeye başladı. Ermeni gençleri daha yeni kurulmuş İran Sosyal Demokrat Partisi'ne katıldı. Kafkasya Sosyal Demokrat Fırkası kendi bayrağını kaldırdıktan sonra Taşnaksutyun Partisi de İran Devrimi'ne katıldı."⁷¹

Ermenilerin Azerbaycan'daki çalışmaları tek başına ve ayrı olarak incelenemez. Çünkü bu grup Tebriz'e gelen Kafkasya aktiflerinden sayılıyordu. Gilan devriminde Yeprem Han'dan dolayı bunların durumu biliniyor. Herhalde Rus ordusunun Tebriz'e girmesinden sonra Taşnaksutyun komitesine bağlı kişiler Urmiye'ye ve Ermenilerin yaşadığı yere gitti.

Bu grubun Gilan'daki çalışmaları Settar Han komitesinin işe başlamasıyla başladı. Yeprem Han bu komitenin üyesiydi. V. Terya şöyle diyor:

Deroshakistler⁷² devrimcilerin sayılarının az olmasından ürküdü. Karşı çıkışa katılmadılar. Bunlar Reşt'teki Ermeni sermayedarlarının zarar etmesi ihtimalini hesaba katarak bu işten uzak durdu. Sonra Kafkasya devrimcilerinin kaymakamlık mahalline saldırmada zorlandıklarını da yazıyor:

"Bu arada birkaç Taşnak, Yeprem'le birlikte mücahitlere yardım etti. Nasıl olsa bunlar devrimci insanlardı. Diğer devrimcilerin cesaretlerini gördükleri için bir şey yapmadan duramıyorlardı."⁷³

Reşt şehrinin fethinden ve Sepehdar'ın bu şehre gelip meşrutiyet hükümeti kurmasından sonra, Yeprem Han ordunun başına geçti. Tahran'ın fethi zamanında o, yüksek mevkii liderlerinden biriydi. Tahran'da Nazımiye başkanı oldu. Halbuki Sosyal Demokratlar hükümete iştirak edip makam sahibi olmaya karşıydı. Tekrar dönmüş olan ve meşrutenin mevkisi için tehlikeli olan Muhammet Ali Şah'ın ordusuyla savaşta, bütün gücüyle savaşıp savaşı kazandı. Salar-üd Devle'nin aleyhine batıya düzenlenen saldırı sırasında öldürüldü. Herhalde bir grup Ermeni mücahit onu koruyordu. Sosyal Demokrat mücahitler savaşlara sade şekilde katılıyordu. Yeprem Han'ın işlerinden biri de ikinci meclise karşı düzenlenen Samsam-üs-Saltana'nın kabinesinin düzenlediği komploya iştirak etmekte.

71 Teria, *İran Meşrutiyet Devrimi ve Toplumsal-İktisadi Temelleri*, s.131.

72 Drochak, bayrak anlamındadır. Bu isimle bir gazete Taşnaksutyun Partisi tarafından Cenevre'de yayımlanıyordu.

73 Teria, *İran Meşrutiyet Devrimi ve Toplumsal-İktisadi Temelleri*, s.135.

Rus ulti­matomu olayında, Yeprem Han bu konuda soyluların oyuna­cağı oldu. Meclise gidip askerlerin gücüyle meclisli­leri sokağa attı. Sipehsalar'ın binasına bekçi yerleş­ti­rdi. Bildiri yayımlayıp vekil­lerin başka bir yerde toplanmaları halinde Nazımiye tarafından tu­tuklanacaklarını söyledi.

V. Terya'nın söyledikleri çerçevesinde hiç şüphe yoktur ki Sosyal Demokratların hizmetleri Taşnakların hizmetlerinden daha değerli­dir. Bir yönden de Taşnakların muhafazakârlığını anlamak mümkün­dür. Çünkü onlar İran'da dini bir azınlığa bağlıydı. Azınlıklar her za­man kendi menfaatlerini ve hukuklarını korumak için muhafazakâr hareket etmeye mecbur kalmıştır.

Meşrutiyet fermanından sonra ve şûra meclisinde birinci dönem kabul edilen yasalara göre azınlıklar ile diğerlerinin eşit hakları vardı. Meclisin bombalanıp kapatılmasından sonra da bu haklar iptal edilme­mişti. Bunun için V. Terya'nın Taşnakların şüpheleri ve geç kalmaları hakkında söyledikleri doğru olabilir. Çünkü o dönemde Muhammet Ali Şah kolaylıkla azınlıkların durumunu devrimden önceki haline geri getirebilirdi. Sömürgeci devletlerin bu konudaki karışmaları bir yere kadar ona mani olabilirdi. Yeprem Han'ın emniyet işine karışması hal­kın hoşuna gitmiyordu. Şeyh Fazlullah Nuri'nin asılması olayında bu konuyla ilgili az kalsın ortaya büyük bir kargaşa çıkıyordu. Onun cesedi üzerinden Ermenilerle ilgili yalanlar üreten hileciler ortalığı karıştırdı.

Meşrutiyet Devrimi'nde Yurtdışından Yapılan Diğer Yardımlar

Osmanlı

Genç Türkler adıyla ortaya çıkan Türkiye'nin reformcu hareketi, Şinasi Efendi, Ziya Paşa ve Namık Kemal'in önderliğinde 23 Aralık 1876'da Meşrutiyetin ilanına neden olmuştur. Türk ve Rus savaşları sırasında bu hareket zayıfladı. Sultan Abdülhamit'in zalimane tahak­kümüyle kesilip boğuldu. Bu hareket bir ay meclisin bombalanma­sından sonra 1908 yılı Temmuz ayında tekrar sonuçlandı. Meşrutiyet hükümeti kuruldu. Lakin Sultan Abdülhamit hâlâ tahtta oturuyordu. İttihat ve Terakki grubu gizlice faaliyetlerine devam ediyordu. Bu sı­rada İran ve Osmanlı arasındaki sınır çatışmaları yüzünden, Osmanlı askerleri İran sınırı Kotur yakınlarındaki İran özgürlükçülerinin kah­ramanlıklarına şahitlik ediyordu. Kesrevi şöyle diyor:

"...İstanbul'la ilgili olup defalarca İstanbul'a yolculuk etmiş olan, Osmanlıların da tanıdıkları tacir bir genç bu sırada Osmanlılardan yardım istedi. Onlardan bazıları Mirza Sait'in yardımına koştu... Emuoğlu ve mücahitler onu karşıladı. Üç grup İranlı, Türk ve Ermeni

el ele verip çalışmaya başladı. Sadabad'da Makuyiyan'ın önünde bir ordu toplandı. Savaş Miyane'de başladı. Bu sırada Halil Bey kendi grubuyla oradaki kuvvetlerle birleşti.⁷⁴ Bunun dışında Osmanlı Devleti'nin yaptığı direkt yardım, İstanbul'da İran Saadet komitesinin çalışmasına engel olmamıştı. Komite üyeleri 1909 yılında, siyasi durumlarının belli olması ve Alman nüfuzunun Osmanlı'da gelişmesiyle, Almanya'dan yardım istemeye meyletti. Kesrevi şöyle yazıyor:

"...Ayrıca İstanbul'da bulunan İranlılar ve diğerleri coştı. Saadet encümeni sağa sola bazı telgraflar göndermeye başladı. Söylediğimiz gibi bu sırada Almanya uzaktan İran'ı izliyordu. Bazen olaylara karışmaya çalışıyordu. İstanbul'un bu hareketli döneminde, onlar bazılarının ilgisini çekiyordu. Sürekli Almanya nüfuzunu ülkeye sokmaya çalışıyorlardı."⁷⁵

Sonuçta Rusya ve İngiltere gibi iki sömürgeci devletin birleşmesi karşısında İran'da ortaya çıkan hayal kırıklığı bazı olaylara yol açtı. Rus ordusunun İran'a girişinden sonra özgürlükçüler Osmanlı'ya sığındı. Batı bölgelerinde ve sonra da Osmanlı toprağında başka bir devlet ortaya çıktı.

Baskerville

Baskerville, Amerikalıların okullarında çalışan Amerikalı bir öğretmendi. Kendini tutamadı ve özgürlükçülere katıldı. Amerikan konsolosunu dinlemeyip Tebriz'de Necat adında bir birlik hazırladı. Grup üyelerinin çoğu Settar Han'ın dediği gibi hacı zadelere ibaretti. Baskerville, gençleri eğitip onlara üniforma giydirdi. 30 Ferverdin Pazartesi günü gerçekleşen savaşta kendi isteğiyle grubuna mensup az sayıda kişiyle ön sırada yer aldı. Kesrevi'nin yazdığı gibi, atılan ilk kuşunla öldürüldü. Sonra da muhteşem bir şekilde anıldı. Kesrevi, onun bazı öğrencilerinin adını şöyle zikrediyor:

"1- Tercümanı olan Mirza Hacı Ağa Rezazadeh, 2- Hasan Ağa Alizade, 3- Hasan Ağa Hariri, 4- Mirza Ahmet Kazvini, 5- Muhammet Han, 6- Hüseyin Han Kirmanşahi."⁷⁶

İran Devrimi'ni tanımak için çalışanların arasında İngiltereli Prof. Edward Browne'un adını verebiliriz. O bazı İranlılarla mektuplaşıyor-

74 Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.876.

75 Kesrevi, *Azerbaycan'ın 18 Yıllık Tarihi*, s.150.

76 Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.896. Kesrevi bu sayfanın dipnotunda bu kişiler hakkında bilgi vermiştir. O kişilerden biri de Mirza Hacı Ağa Rızazade'dir (Şimdiki Doktor Şafak).

du. Takizade göç ettikten sonra onunla ilgileniyordu. İngiltere'de İran Devrimi'ni savunanların çoğu Rus karşıtlarıydı. Örnek olarak Browne kendi kitabında Rus siyasetine sert şekilde saldırmış ve Rusya karşısında susan (Almanya'ya karşı birleşme sonucunda) İngiltere'nin siyasetini eleştirmiştir.

İngiliz Browne gibilerinin çalışmalarını Sosyal Demokratların çalışmalarıyla karşılaştırdığımızda birinci grubun, kendi devletinin meşrutiyeçilere karşı yaklaşımından memnun olmadığını ve belki de bunun kendi ülkelerinin siyasi onuruna zarar verdiğini düşünüyorlardı. Kısacası daha çok kendi devletlerinin gelecekteki menfaatlerini savunuyorlardı. Halbuki Sosyal Demokratlar darbeyi direkt Çarlık Rusya hükümetinden biliyordu. Onun müttahidi Muhammet Ali Şah hükümetinin yıkılmasından ve despot Rusya'nın yanında özgür bir ülke yaratılmasından başka bir amaçları yoktu.

Burada devrim güçlerinin birinci bölümü yani devrimci güçlerin açıklanması konusu sona eriyor. Birkaç satırda konuştuklarımızın sonucunu anlatmak gerekiyor:

İran Devrimi geniş devrimci güçlere sahip değildi. Demokrat burjuvazi devriminde (feodale ve sömürgeciliğe karşı) önemli roller üstlenmesi gereken ve İran halkının çoğunluğunu oluşturan çiftçiler, devrimde çok az etki bıraktı. Kendi rollerini yapmaya hazır değildi. Böylece devrim şehir güçlerine dayandı. Şehirlerde de sanayinin gelişmemesi devrimi savunan işçilerin azınlıkta kalmasına neden olmuştu. Bunun için de devrimin temel gücünü, küçük burjuva ve atölyelerin geri kalmış işçileri oluşturuyordu.

Sosyal açıdan önemli bir mevki sahibi olan tüccarlar ve ticari sermaye sahiplerinin devrimdeki rolleri çok büyük oldu. Orta sınıf aydınları devrimin en belirgin yüzleri sayılıyordu. Devrimin ikinci dönemini onlar yönetti. Kuzey eyaletlerinde Rusya devrimiyle yakın ilişki kurulabildiği için hareket o bölgelerde daha çok gelişti. Devrim silahlı kalkışma ve silahlı savunma şeklinde günden güne gericilerin ordusuna karşı geliyordu. Devrimde Sosyal Demokratların kuzey bölgelerde etkili rolleri olmuştur. Onlar Tebriz direnişini ve Reşt'in fethini özgürlükçüler için kolaylaştırmışlardır.

Bütün bu çabalara rağmen, Rus ordusunun direkt müdahalesi ve İngiltere'nin bu devletle anlaşması (sömürgecilerin arasındaki sorunların çözülmesi), Tebriz ve İran'ın bağımsızlığı için ayaklanmasına neden oldu. Fazla gelişmediği için devrimin istismara ve feodalizme karşı gücü zayıftı ve bu nedenle sömürgeciler rahatlıkla devrimi etkisiz hale getirdi.

İKİNCİ KISIM

İRAN DEVRİMİ'NİN İKİ YÖNLÜ GÜÇLERİ

İran Meşrutiyet Devrimi'nin iki yönlü güçleri başlığı altında devrimin karşısında başlangıçtan itibaren iki mutabık ve muhalif gruba ayrılmış ve devrimin leh ve aleyhine mücadele eden farklı sınıflar ve katmanlar hakkında konuşulacaktır. Bu güçler sadece kendi mensup oldukları sınıf ve katmanda bölünmemiştir. Onlar aynı zamanda devrim sürecinde de birlikte hareket etmedi. Bazen kararlı ve kesin bir şekilde ortaya çıktılar. Bazen de güvensizlik ve belirsizlik içinde devrim içinde kaldılar veya devrime karşı mücadele ettiler.

Bu kısımda İran'daki din âlimleri, hanlar, Kürtler, etnik ve dini azınlıklardan bahsedeceğiz.

İran Meşrutiyet Devrimi'nde Din Âlimlerinin Rolü

Avrupa Burjuvazi Devrimi'ne bakıldığında görüyoruz ki din âlimleri, gelişmek isteyen sınıflara karşı olan saray ve soylularla koalisyon kurmuş. Aslında din âlimlerinin kurumu Avrupa Feodal Hâkimi'nin bir parçası sayılmaktadır. Bazı şahıslar İran'da din âlimleri katmanını Avrupa'da olduğu gibi düşünebilir ve devrim zamanındaki İran toplumunun Avrupa toplumlarıyla tamamen aynı veya benzer olduğu kanısında olabilir. Böylelikle despot saraya karşı mücadele

eden din âlimleri konusunda açıklama ve analiz yaptıklarında doğru tahlil etmeyip yanlış yöne gidiyorlar. Muhtemelen bu konuyu da farklı toplumların uyum prensibi ihlalinin göstergesi gibi söylemek de isterler.

Bu şüphenin ortadan kaldırılması için Avrupa devrimiyle İran Devrimi arasında belli farklar olduğunu vurgulamak gerekir. Bu farklılığın iki toplum arasındaki farkın oranı ve niceliğiyle doğrudan bir ilişkisi vardır. Avrupa devrimleri, burjuva sınıfının feodal sınıf ve bu sınıfın hükümetine karşı olan hareketi ve ayaklanmasıydı. Hükümeti ele geçirmek, soylularla feodal sarayın güçlerini kısıtlamak ve sermayeler için gelişim ortamı sağlamak amacıyla yapılan örnek bir devrim Büyük Fransa Devrimiydi (1789). Devrimden önce Fransız toplumu soylular ve büyük mülk sahiplerinin egemenliği ve despot sarayın yönetimi altındaydı. 1815 yılından sonra egemenlik, bankacı ve borsacıların yani burjuvazinin eline geçti. Avrupa toplumunda, önemli bir sömürü sorunu yoktu. Yabancı devletlerin çıkarları, burjuvaziye imha veya kısırlıkla tehdit etmiyordu. Yabancıların nüfuzu ve sömürgecilerin musallat olması, doğu ülkelerinde üzerinde durulan oldukça önemli meselelerdendir. Bizim ülkede de böyle bir egemenlik kuruldu. Sömürgeciler yüzyıl önceden bu ülkeye nüfuz etmeğe başladı. Bu nüfuz için gereken şey iç güçleri aradan kaldırmaktı. Bu nüfuzla paralel bir şekilde, Avrupa uygarlığı İran'a girdi. Din âlimleri kendi konumları ve toplumsal mevkilerini korumak için bu nüfuzun karşısında durmaktan başka bir yol bulamadı. Nasreddin Şah, Régie Olayı'ndan önce din âlimlerine önem vermiyordu. Din âlimlerinin zaferinden sonra, din âlimlerinin konumu sömürgeciliğe karşı mücadeleyi yöneten ve sarayın despotluğunu kısıtlayan bir etken olarak tanındı. Sömürgeciliğin rolü ve yabancıların İran'da nüfuzu meselesine temelli bir şekilde dikkat etmeden Meşrutiyet Devrimi'ni açıklayıp, analiz etmek imkânsız ve yanlış olacaktır. Bu sebepten dolayı Giriş Bölümü'nün Birinci Kısımını bu konu için ayırıp, hatta ona İran'ın iç durumunu incelemekten öncelik verdim. Böylelikle yabancıların İran'da nüfuzu ve Meşrutiyet Devrimi'nin sömürgeciliğe karşı olan yönüne dikkat etmekle din âlimlerinin saray ve yabancılarla karşı mücadelelerini daha iyi açıklayabiliriz. Aynı zamanda bu konuda abartılı yaklaşımdan da kaçınılmalıdır. Ben bu kısımda din âlimlerinin nasıl iki gruba ayrıldıklarını ve bu grupların nicelik olarak gerçek oranı ve bu katmanın devrimde olumlu veya olumsuz hangi rollere sahip olduklarını açıklayacağız.

İran'da idari reformlar uygulanmaya başlamadan önce, din âlimlerinin elinde önemli işler vardı. Yargıçlık ve gayrimenkul emlakın alım satımına nezaret etmek, din âlimlerinin elindeydi. Eğitim ve öğretim de görevlerinden biriydi. Doğum gününden tutun nikâh kıymaya ve veraseti münhasır etmeğe kadar, başka aile merasimleri ve törenlerini yapmak da bunların alanına aitti. Dini meselelerle ilgili işleri yönetmekse bunlara adanmış konulardı. Bu farklı işleri görmek din âlimlerinin önemli toplumsal konuları elde etmelerine ve az çok ülkenin siyasi konularına müdahale etmelerine sebep olmuştu. Din âlimleri, Feth Ali Şah devrinde ve İran ile Rusya savaşları esnasında sarayda büyük nüfuza sahipti. Muhammet Şah devrinde, Kaim Makam Ferahani'nin öldürülmesinden sonra Hacı Mirza Ağa'nın başbakanlığıyla nüfuzları arttı. İran'da idari reformcu rolünü üstlenen Emir-i Kebir, din âlimlerinin hükümete müdahale etmelerine karşıydı. Bu yüzden de onların nüfuzunu kısıtlamaya çalışıyordu. Emir-i Kebir'in öldürülmesinden sonra, Rus sarayını destekçisi olarak düşünen ve despotluğa meyilli olan Nasreddin Şah, din âlimlerine teslim olmak istemedi.

Nasreddin Şah'ın Avrupa seferinden sonra, saray ve devletin tarzı Avrupa tarzına dönüştü. Yeni bakanlıklar açıldı ve soyluların çocukları için birkaç okul tesis edildi. Saraylıların kıyafetleri az çok Avrupalılar gibi oldu. Aynı zamanda mahkeme sisteminde reform yapmak ve şeriat mahkemelerinin güçlerini kısıtlamak için de girişimler oldu. Ayrıca yabancıların iktisadi nüfuzu da İran'da imtiyazlar almak biçiminde genişletiliyordu. Din âlimleri bütün tekeli meselesinde, yabancıların nüfuzuna ve rüşvetçi saraya karşı tüccarlarla birleşti. Din âlimlerinin önderliğinde mücadele zafer kazandı.

Bu dönemden sonra din âlimlerinin mücadelelerde kıdemli olmaları halk için yol gösterici oldu. Muzaffereddin Şah devrinde din âlimlerinin toplumsal prestiji yükselmekteydi. 20. yüzyılın başlarında, büyük din âlimleri halk tarafından saraya rakip olan bir kaynak olarak görülüyordu. 1900 yılında Rusya büyükelçisi Tahran'dan kendi hükümetine şöyle rapor veriyor:

"Halk içinde, ülkenin yüksek sınıflarının inatçılığı ve kendi çıkarları peşinde koşmaları sonucu hükümete karşı ortaya çıkan gizli memnuniyetsizlik, aşağı katmanların korunmasızlığıyla birlikte kendini farklı biçimlerde gösteriyor... 1900 yılında Tahran'da ve İran'ın başka şehirlerinde kıtlık sebebiyle isyan ve kargaşalar kendini gösterdi. Ağustos 1901 tarihinde, Tahran'da

yeniden isyanlar çıktı. Sevilmeyen biri olan ve İran çıkarlarına yabancıların yararı için ihanet etmesiyle bilinen Emin-üs-Sultan'dan memnuniyetsizlikle birlikte yiyecek fiyatlarının yükselmesine neden olan, gümrükte işe alınmış Belçikalılardan memnuniyetsizliği sonucunda bu isyanlar ortaya çıktı."¹

Tüccarlar ve zanaatkârlar gümrükteki Belçikalılara karşı faaliyete başladıklarında din âlimlerine başvuru ve ricada bulundular. Tebriz'deki Azerbaycan Gümrüğü'nün Başkanı Perim'e karşı mücadeleler ortaya çıktı. Onun ardından din âlimleri diğer isteklerini de dile getirdi. Özet olarak Hicri 1321 yılında Tebriz, Tahran ve diğer şehirlerde din âlimlerinin önderliğiyle artan gümrük tarifelerine karşı çıkma hadisesi meydana geldi.

Tebriz'de din âlimlerinin istekleri şunlardan ibaretti: Belçikalı Perim'in azledilmesi. Müslüman olmayan Post ve Telgraf işçilerini işten kovmak ve Avrupa'daki okullara benzer yeni okulların kapatılması. Sonuçta din âlimleri halkı ayaklandırıp kargaşa yaratarak misafirhane ve okullara gidip onları kapattı. Tüccarların çıkarları tarifelerin azalması ve Perim'in azledilmesi yönündeydi. Aynı zamanda yabancı işçilerin kovulması ortak istekti. Ama misafirhane ve okulların kapatılması din âlimlerinin önderlik etmelerinin sonucuydu. Tebriz'de Hacı Mirza Hasan Müçtehit ki, sonraları meşrutiyetçilere karşı girişimde bulundu. Bu hareketin önderliğini yapıyordu ve bu faaliyetleri onun veliaht Muhammet Ali Mirza tarafından kovulmasına sebep oldu. Tam bu sırada Tahran'da Joseph Naus'a karşı mücadeleye başlandı. Din âlimleri sara-ya karşı işbirliğinin temelini attı. İvanov şöyle yazıyor:

"1903 ve 1904 yıllarında Tahran'daki korkunç bir kıtlıktan dolayı ortaya çıkan vurgunculuk ve tahılın yapay bir biçimde imha edilmesi vb. yaygınlaşmıştı. Bu durum İran'ın bütün büyük şehirlerinde, Tahran, İsfahan, Meşhet ve başka illerde halkın isyan etmelerine sebep oldu. Halk vurgunculara ait olan bütün tahıl ve et depolarını, dükkânlarını dağıtıyordu. Tahran ve başka şehirlerde dönemin başbakanı Atabek Azam'a karşı bildiriler yayımlanıyordu. Bu hareketin baskısıyla halk, Atabek'i azledip başbakanlığa Ayn-üd-Devle'yi atadı."²

18 Kasım 1905 tarihinde Rusya Büyükelçiliği'nin diplomatı Sovmov, Tahran'dan Petersburg'a şöyle haber veriyor:

1 İvanov, *İran Meşrutiyet Devrimi*, s.20, 21.

2 İvanov, *age*, s.20, 21.

"Son zamanlarda İran şehirlerinin birçoğunda ve özellikle Tahran'da memnuniyetsizlik ve hareketlilik bilhassa din âlimlerinde gözüküyor. Cami ve pazarlarda yabancılara karşı yoğun bir propaganda var. Din âlimleri halka diyorlar ki yabancılar ülkenin her şeyini ellerine geçirmiş ve İranlıları dilencilik etmeye mecbur ediyorlar. Bahsedilen şahıs yazıyor ki, İran'da birkaç yetenekli vaiz var ki güçlü bir şekilde yabancılara saldırıp, şiddetli bir biçimde İran'ın dahili meseleleri konusunda fikir bildiriyor. Özellikle onlardan biri olan Seyit Cemal isimli şahıs öne çıkmıştır. Her gün binlerle insan onların sözlerini dinlemek için toplanıyor. Bu şahıs camilerde hükümete ve Şah'a karşı konuşuyor. Diyor ki İran'da eski geleneklerde olduğu gibi bir kanun var ki hırsızların eli kesilmelidir. Ama bu kanun sadece yoksullar için uygulanıyor. Vicdanla söyleyin, bu kanun şahısların isteğine bağlı olamadan uygulanırsa Şah'tan tutun aşağı dereceli memurlara kadar herkesin elinin kesilmesi gerekli değil miydi? Ama bu yapılmıyor. İran'ın sefaleti de bundandır. Kanunlar herkes için aynı olmalıdır."³

Böylelikle din âlimleri kendi konumlarını korumak ve Batı uygarlığının girişini önlemek için girişimde bulundu. Ama din âlimlerinin Meşrutiyet Devrimi'ne katılmalarına dair söylenmesi gereken daha önemli bir konu bazı din âlimlerinin pazara bağımlılıklarıdır.

Bazı dini önderler büyük mülk sahipleriydi. Bu grup devrimin başından itibaren halkın karşısında durdu veya devrim büyüyüp olgunlaştıkça devrim karşıtlarının yanında yer aldı. İlerleyen sayfalarda bu grupla ilgili bilgilere yer verilecektir. Fakat şehirlerin gelişmesiyle birlikte ticaretin artması ve ülke ekonomisinde tüccarların etkisinin artmasıyla bazı din âlimleri de özellikle Tahran, İsfahan, Tebriz gibi büyük şehirlerde tüccarlara, esnafa ve zanaatkarlara iktisadi açıdan bağlıydı. Tahran'ın üç büyük din âlimi Muhammet Tabatabai, Abdullah Behbehani ve Şeyh Fazlullah Nuri pazara tam bağlıydı. Bunların tüccarlardan aldıkları humus ve zekâtтан başka herhangi bir geliri yoktu. Tüccarların gayrimenkul alım satımlarının birçoğu Şeyh Fazlullah'ın yanında gerçekleşiyordu. Nazım-ül İslam bir durumu anlatıyor. Söylediğine göre Abdulazim'e göçtüğü zaman ailesinin geçimi için parası yoktu. Behbehani kendi evi ve düzenini idare etmesi için tüccarlardan yardım alıyordu. Nazım-ül İslam yazıyor:

3 Sovyet Dışişleri Bakanlığı Arşivi, İran Dairesi'nden akt. İvanov, *İran Meşrutiyet Devrimi*, s.22.

"Ağa Seyit Muhammet Taki şöyle dedi: Bu konunun eksikliği şudur ki cenap Ağanın din âlimliği okuyan öğrencilerine yardım etmek için parası yoktur. Bu öğrencilere para verilmezse bunlar bir araya toplanmayacak. Hatta birkaç gece önce öğrencilerin çay ve nargilesi için bile paraları yoktu. Ağa Seyit Ahmet şöyle dedi: Para için endişelenmeyin, uzun sürmeden cenap Ağa para sahibi olacaktır, parayı getirmesi gereken şahıs getirecektir."⁴

Bundan başka din âlimlerinin şehir halkı içindeki prestiji ve nüfuzları, saraylılar ve soyluların çıkarlarına aykırıydı. Sonraları Şeyh Fazlullah, Muhammet Ali Şah'la işbirliğine başladıktan sonra iktisadi olarak saraya bağımlı olmuştu.

Başka taraftan din âlimlerinin hepsi düşünce açısından aynı derecede değildi. Muhammet Tebatebayi Tahran'ın en aydın din âlimiydi. Söz konusu reformcu şahıs, kendinin bulunduğu katmandan daha geniş bir nüfuza sahipti. Tebatebayi Seyit Cemalettin Afgani'yle mektuplaşıyordu. Nazım-ül İslam, Tebatebayi'nin düşünce ve ilişkileri konusunda şöyle yazıyor:

"Belki Seyit Cemalettin ve Mirza Malkom Han, büyük insanların bile açıkça söyleyemediklerini veya kinayeyle söyleyebildiklerini, açık söyleyip despot saltanat ve yozlaşmış, gaddar, diktatör hükümeti hakkında açıkça konuşuyordu. Saraylılar yalan sözler yaymaktan ve yanlış düşünceleri Seyit Cemalettin'in düşünceleri olarak göstermekten başka bir çare bulamadı. Bazen onu Babilik'e⁵ inanan biri olarak bazen de Dehri veya Natüralist olarak tanıtıyorlardı. Seyit Cemalettin Kanuni yerine Seyit'i tanıtıyorlardı. Kanun'u küfürle eşanlamlı olarak gösteriyorlardı. Dört-beş yıl öncesine kadar Kanun sözü küfür ve bir suçlama sayılmaktaydı. Seyit meselesini bıraktıktan sonra Tebatebayi'yi, Seyit Cemalettin'le arkadaşlık etmekle suçluyorlardı. Belki böylelikle halkı Tebatebayi'yle konuşmaktan uzak tutarak onunla yakınlığını aleyhine kullanabilirlerdi. Bu ünlülük benim Ağa Tebatebayi'ye olan ilgimi artırdı. Sürekli Tebatebayi'den ricada bulunup sorular sormak istiyordum. Sonunda bir gün arkadaşlardan biri benimle görüştü. Açık

4 Kirmani, *İranlıların Uyanış Tarihi*, s.190. Gizli Encümen'in söylediklerinden bahsediliyor.

5 Babilik: Mirza Ali Muhammet Bâb'ın (1819-1850) tarafından kurulan batıl mezheptir. (Y.N.)

bir şekilde Ağa Tebatabayi'yle görüşmeye gitmememi ve daha dikkatli olmamı tavsiye etti. Sebebini sordum. Onun cumhuriyeti talep etmek ve ülkenin kanunlara dayanması gerektiğini istemekle suçlandığını söyledi. Bu yüzden Şah Tebatabayi'den hoşlanmıyor. Saraylılar ona meyilli değiller..."⁶

Tebriz'de din âlimleri yeni okulların açılmasına itiraz ettiklerinde, Tebatabayi ve Şeyh Hadi Necmabadi Tahran'da okulları destekledi ve yeni okullar açıldı. Din âlimlerinin farklılığı hakkında Nazım-ül İslam şöyle diyor:

"Behbehani ve Sadr Beyleri amaçlarına varmanın yolunu sözlerinin üstün ve geçerli olmasında görüyor. Onlar bu konumu elde etmek için çalışıyordu. Tebatabayi amaca varmayı kitlenin heyecanlı olduğunda görüyor ve şahsi nüfuzu zararlı ve mani biliyor, bu yüzden halkı ondan nefret edecek duruma getiriyor. Vazo, gül ve bahçeyle uğraşıyor. Onu ilerleme ve önderliğe götürecek her şeyi kendinden uzak tutuyor..."⁷

Kesrevi şöyle yazıyor:

"Tahran'da Meşrutiyet Hareketi'ni iki Seyit gerçekleştirdi. Sadr-ül Ulema, Hacı Şeyh Murtaza Aştıyani, Şeyh Muhammet Rıza Kumi vb. din âlimleri onlarla birlikteydi. Sonraları Büyük Cami'deki oturma eylemi olayı ve Kum şehrine göç meselesinde Hacı Şeyh Fazlullah da onlarla birlikte hareket etti. Ondan sonra da sürekli onlarla birlikte oldu. Meşrutiyetin ilerlemesinden ve Meclisin açılmasından sonra herkes kendi çıkarının peşinde koşup uzaklaştı. Ama iki Seyit ve Hacı Şeyh Fazlullah hâlâ duruyordu... İki seyit gerçekten de meşrutiyet ve kanunu istiyordu. Fakat Hacı Şeyh Fazlullah 'Şeriatın Yaygınlaşması'nı talep ediyordu... İki seyit İran'ın perişanlık ve güçsüzlüğünü görüp, Avrupa ülkelerinin güçlü ve düzenli olduklarını duyuyordu. Birçok mesele gibi bu konunun kökeninin ve nedeninin de İran'da bulunmayan Avrupa'daki kanun ve meşrutiyet olduğunu biliyorlardı. Bu yüzden de tam içtenlikle meşrutiyet ve kanunun hayata geçmesi yönünde çaba gösteriyorlardı. Ortadaki mesele şu ki, onlar Şii din âlimleri ve şüphesiz 'şeriat' ve mezhep'in taraftarıydı. Kanunun şeriatın bir ögesi haline gelmesine rıza göstermeyip karşısında duruyorlardı.

6 Kirmani, *İranlıların Uyanış Tarihi*, s.49.

7 Kirmani, *age*, s.390.

Ahund Molla Muhammet Kâzım Horasani, Hacı Şeyh Abdul-lah Mazenderani ve Hacı Mirza Hüseyin Tahrani de Necef'ten bunlara destek verdi. Telgraf ve mektuplarla gerçek anlamda doğru yardımlarda bulundular. Bazen de sorulan sorulara cevap olarak, kendi düşüncelerini açıklayıp şöyle söylüyorlardı: Şimdiki 'Şeriat Sahibi' (İmam-ı Zaman) gözükmüyor. Şeriat uygulanmıyor. İster istemez 'zulüm hâkimleri' galip gelmiş. Evet, bunların diktatörlük ve zulümlerini engellemek için ortada kanun olması gereklidir. Halkın akıllıları bir meclis kurup bu konularda 'danışmanlık' yapsın."⁸

Tebatebayi kendisinin harekete katılmasının sebep ve amacını şöyle açıklıyor: "Bu hasta ölüme doğru gidiyor... Tanrıya, tüm enbiya ve evliyaya yemin ederim ki biraz ihmal ve gecikmeyle İran gidecektir. Ben eğer cesaret etmişsem ve ediyorsam kusura bakmayın. Çünkü İran benim vatanımdır. Benim değerim bu ülkededir. Benim İslama olan hizmetim bu ülkededir. Benim saygınlığım tam olarak bu devlete bağlıdır. Bu ülkenin yabancıların eline düştüğünü ve benim tüm değerlerim ve saygınlığının elden gittiğini görüyorum. Bu yüzden ne kadar nefesim varsa bu ülkeyi korumak için çaba göstereceğim. Belki gerektiğinde, bu yolda canımdan bile geçeceğim." Bu sözler Tebatebayi'nin bir mektubundan alınmıştır.

Behbehani, Tebatebayi'ye Ayn-üd-Devle'nin azlettilmesiyle ilgili bir işbirliği önerdiğinde, Tebatebayi şöyle dedi: "Özel bir amaç olmazsa ve sadece Ayn-üd-Devle'nin azledilmesiyle sınırlı olmazsa işbirliğine hazırım." Behbehani konusunda halk ilk başta onun davranışı hakkında bazı laflar etti. Nazım-ül İslam naklediyor:

"Çarşamba günü, Hicri 15 Recep 1324 (12 Eylül 1906) tarihinde bazı tüccarlar ve esnaflar Tebatebayi'nin evine gidip şöyle dediler: 'Biz cenap Seyit Abdullah'ı öldüreceğiz. Bu halkı satıp rüşvet almış ve hükümetten Dereşt⁹ yerlerini kendine, oğluna ve damadına almıştır.' Cenap Tebatebayi, halka nasihat ederek onları sakinleştirip dedi ki yer meselesi bir süredir ortadadır ve tartışma konusudur, rüşvetle ilgisi yoktur. Elbette bütün emeklerimiz hiçe gider demeyin."¹⁰

Ayrıca *Meşrutiyet Tarihi ve Bahtiyari Hareketi* kitabının yazarı şöyle yazıyor:

8 Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.285-286.

9 Dereşt: İri, hacimli. (Y.N.)

10 Kirmani, *İranlıların Uyanış Tarihi*, s.510.

"Muhammet Ali Şah, Zıll-üs-Sultan'ın hükümet için İsfahan'a dönmesinden haberdar olduktan sonra Zıll-üs-Sultan'la daha önce yakın ilişkisi olan Seyit Abdullah Behbehani'yi saraya çağırdı. Ona Zıll-üs-Sultan'ı İsfahan'a gitmekten vazgeçirmesini söyledi."¹¹

Din âlimleriyle beyzadeler arasında baş gösteren uzlaşmalardan ve birleşmelerden sadece bir kısmı uzak kaldı. Nazım-ül İslam yazıyor:

"Bugün Hacı Muin-üt-Tüccar Buşehri, cenap Ağa Mirza Muhammet Sadık'a Gizli Encümenin üyelerine ulaştırması için bin tümen verdi. Bu yolla onun hakkında kötü sözler söyleyenleri susturmak istiyordu. Böylelikle belki milletvekili olarak halk tarafından seçilip onu milletvekillerinin içine göndermek mümkün oldu. Cenap Ağa Mirza Muhammet Sadık, 10 adet 20 tümen Ağa Şeyh Muhammet Mazenderani'ye, birazını da Hacı Celal-ül-Mülk ve bir iki kişiye verip geri kalanını da yedi."¹²

Bu yazar Seyit Abdülhamit'in (1324 Cemaziyülevvel-1906 Temmuz) öldürülmesi konusunda da şunları yazıyor:

"Bazılarının durumu o kadar belirsizdi ki az kalsın doğruluğuna inanıp Tanrıya doğru gidecektim, ansızın gözüm bir köşeye ilişti. Beyzadelerin bazılarının gülümseyerek ve sevinçli bir şekilde bu çaresiz halka yüz çevirdiklerini gördüm. Halka yüz çevirip diyorlardı ki, ey hayalleri icra eden alet, bizim savaşımız hükümet savaşı değil, öyle olsaydı silah hazırlığı yapardık, bizim mücadelemiz şahsi politik mücadeledir. Sesinizi ya Allah diyerek yükseltin ki şehirde olan Türkler heyecanlanıp bu haberi Şah'a verdikten sonra Ayn-üd-Devle'yi azletsinler... Ve bir de dua ediyordum ki Allah beni bu beyzadelerin şerrinden uzak tutsun. Sanırım duam kabul olunmadı. Onların bazılarını bugün de görüyorum ki halkın yeri ve namusunu ele geçirmişler ve bu altı yılda kendi başkanlıkları için hazırlıkları da yaptılar..."¹³

Evet, Nazım-ül İslam'ın endişelenmesi çok yerindedir. Bu gruplar sonraları egemen olan heyetle anlaşıp meşrutiyeti bu gülünç olan düzenin bir parçası haline getirebilirdi. Bütün bu yetersiz noktalara rağmen söyleyebiliriz ki meşrutiyet emrinin verilmesine Adalet Şûra-

11 جنیش بختیاری و اصفهان (Bahtiyari ve İsfahan Hareketi), s.11.

12 Kirmani, *İranlıların Uyanış Tarihi*, s.510.

13 Kirmani, *age*, s.407-408.

sı Meclisi'nin kurulmasına kadar din âlimleri halkın mücadelesine önderlik etti. Din âlimleri Adliye'nin ve sonra da Meclis'in olmasını istedi. Tebatabayi, Muzaferreddin Şah'a bir dilekçe yazıyor ve bu dilekçede Adalet Meclisi'nin kurulmasını istiyor:

"...Ala Hazret bütün bu fesatları Adalet Meclisi yani halkın bütün sınıflarından oluşan Encümen tüm halka yardım etmek ve orada Şah'la dilenciye eşit bakmakla çözebilir. Ala Hazret siz böyle bir Meclisin yararlarını herkesten daha iyi biliyorsunuz. Meclis kurulursa bu zulümler ortadan kalkar. Harabeler yeniden yapılacaktır. Yabancılar ülkeye göz dikmeyecek. Sistan ve Belucistan İngiltere'nin, falan yer de Rusya'nın eline geçmeyecek. Osmanlılar İran'a tecavüz edemez. Halkın esas yemeği ve hayat kaynağı olan etle ekmeğin durumu oldukça karışık ve kötüdür..."¹⁴

Söz konusu şahıs Hicri Cemaziyülevvel 1324 (1906) tarihinde bir vaazında şöyle diyor:

"Kardeşim, Şah da bir insandır. Bazılarının söylediği gibi başkalarının sahibi veya her istediğini yapacak birisi değil. Avrupa'da Şah yok mudur? Ne zaman burada olanlar orada da olmuş? Günden güne işleri iyileşip ülkeleri düzeliyor. Ne kadar harabe ve zulüm varsa bir yığın İranlı onun peşinden gidiyor. Bu da saltanatın anlamını bilmediğimiz içindir. Bütün peygamberler halka yardım etmek ve adalet için gelmiş... Reislik istemiyoruz, cumhuriyet talep etmiyoruz, bu yakınlarda meşrutiyet istemiyoruz. Yani İran halkı henüz o kadar eğitim almamıştır. Meşrutiyet ve cumhuriyete layık değiller..."¹⁵

Evet, din âlimleri saltanatın gücünün azaltılması için çaba gösteriyordu. Fakat özellikle yakın bir gelecekte meşrutiyet talebinde bulunmakla ilgili belli ve kesin bir düşüncede değillerdi. Devrimin ikinci aşamasında din âlimleri ve muhafazakârları savunup diğerlerinin yaptıklarını aşırılık olarak değerlendirenler devrimin evrim ve gelişme sürecinde dikkatli değillerdi. Din âlimlerinin onlara has amaçları olmasına rağmen mücadelenin ilk aşamasında halkın önderliğini yapacak kadar yetki ve layıklığa sahiplerdi. Bunlar yabancıların nüfuzunun kesilmesi ve sarayın yetkilerinin sınırlandırılması istiyordu. Bu bir adım ileri gitmektir. Tüccarlar, esnaflar ve diğer halk bireyleri bunları dinliyordu. Fakat kanuna dayalı ve ulusal hükümet, ülkenin gelişmesini

14 Kirmani, *age*, s.339-340.

15 Kirmani, *age*, s.378.

bir yerde durduramazdı. Bu yüzden halk hızla ilerliyordu. Bu konuda bazıları diğerlerinden daha ilerideydi. Meclisin kurulmasıyla din âlimlerinin güç ve nüfuzları uzun bir süre artamayacaktı. Bununla birlikte ilk adımlardan başlayarak hükümet idaresinde din âlimlerinin rolü hızlı bir şekilde azalıyordu. İran Meşrutiyet Devrimi'nden yarım asır geçtiği halde, şimdiki durumda sorunların çözülmemiş olduğunu gören insanlar, bu milletin 1907 ve 1908 yıllarında öyle taleplerde bulunduğunu ve halen daha elde edemediklerini kabul edemez. Fakat hareket ve devrimin gelişimine dikkat etmek bu muammanın halli için bize bir anahtar verebilir. Halk düşünsel olarak kısa bir sürede büyük miktarda gelişebilir. Bütün devrimler düşüncelerin hızlı gelişimi için ortam yaratmıştır. Çünkü yıllar boyu gelişen ve kendinde değişim hissi yaratan toplum, hükümetlerin olgunlaşmamasından dolayı, toplumun esas organlarının evrimine uygun bir devrim gerçekleştiriyor ve yılların gecikmesi bir yılda telafi ediliyor.

Mücadelenin bir aşamasını yöneten şahıslar, sadece bir şeyler yaparak, adım adım ileri gittikleri zaman önderliklerine devam edebilir. Reformcu din âlimleri devrimin aşamalarında aynı şekilde rol oynayabilecek durumda değillerdi. Bunlar tam orta sınıf aydınlarının günden güne gelişen devrimle koordineli bir şekilde ileri doğru gittikleri zaman bazı noktalarda gerici rol oynadı.

Meclis kurulduktan sonra din âlimleri meclise hâkim olmak istedi. Bu cümleyi Seyit Abdullah'tan naklediyorlar ki iki temsilciyi değiştirip onların yerine iki akrabasını atadığında, şöyle dedi: "Şimdilik biz bu meclisi iki yüz ağaç direklerle kuruyoruz ve daha sonra direkleri insanlarla değiştireceğiz." Din âlimleri kendilerini meclisin tam yetki sahipleri bilip ve tüm işleri gözetimleri altında tutmak istiyordu. Birinci Meclise ait bir konuşmadan örnek veriyorum:

"Başkan: Elbette milletvekili olan beyler biliyorlar ki, Adliye kanunu yazılmış ve onun bir bölümü de kullanılmış, kâğıtlarda basılıp dağıtılmış ve komisyonun da kontrolünden geçmiş ve hazırdır. İnşallah Ticaret Encümeni Kanunu bittikten sonra başlatılacaktır.

Ağa Seyit Abdullah: Geçen ay söyledim ki Adliye Kanunu din âlimlerinin kontrolünden geçmelidir. Basılmış kopyalardan din âlimlerine versinler ki onlar görüşlerini bildirsinsinler sonra da din âlimlerinden oluşan bir komisyon kurulsun ve beyler okuyup denetledikten sonra komisyondan Meclise gelip Mecliste onaylansın, bundan başka bir şekilde olması imkânsızdır.

Müsteşar-üd-Devle diyor ki Adliye Kurumunun yasalarına din âlimlerinin bakmasına gerek yoktur. Sadece ceza, ahkâm ve mücazat yasalarına dikkat ediliyor.

Ağa Seyit Abdullah: Her iki kısma da sayın din âlimlerinin bakıp incelenmesinde ne gibi bir zarar vardır ki? Hayrı olmasa bile, zararı da yoktur."¹⁶

Görüldüğü gibi bu tartışma milletvekilleriyle Seyit Abdullah Behbehani arasında olmuştur. Meclise şeriat yasaları getirildiği için din âlimlerinin Fazlullah Nuri önderliğinde meclisten ayrılmaları da başka bir konudur. Bunun yanında şehirler ve kabilelerin birbirleriyle kıyasta gelişip gelişmemek gibi farklılıkları ve özgürlükçülerin din âlimleriyle olan ilişkilerine dikkat etmeliyiz. Tebriz'de imam ve Mirza Hasan Müçtehit'i kovduklarında ve Gilan'da da aynı olay ortaya çıktığında, Tahran'da Meclis, milletvekilleri Müçtehit'i karşıladı. Meşrutiyetle Şeriat ayrıştığı zamana kadar onunla iyi geçindiler. Tam bu sırada İsfahan'da encümen, din âlimlerinin önderliğiyle yönetiliyordu. O şahıslar Maku şehitleri için yas töreni kuruyordu. Eğer bunların bir kısmı Tebriz'de olsaydı, Müçtehit'in kaderine benzer bir kaderi olacaktı. *Bahtiyari ve İsfahan Hareketi Tarihi*'nde şöyle yazılmıştır:

"Hicri 19 Hordad 1326 (10 Haziran 1906) tarihinde Rahim Han'a saldırı haberi İsfahan'a geldi. Vilayet Encümeni, Encümen Başkanı Hacı Ağa Nurullah Sikke-ül İslam, Sadr-ül İslam, Hacı Ağa Sedahi, Seyit Hasan Müderris-i Esfeyi, Hacı Mirza Muhammet Ali Kerbasi ve Hacı Ağa Cemal'ın katılımlarıyla kuruldu. İsfahan'da Maku şehitleri için yas töreni yapıldı."¹⁷

Meşrutiyeti talep eden din âlimlerinin hareketin ikinci döneminde önderlik rolleri olmasa da girişimleri kitle içinde oldukça etkiliydi. Behbehani ve Tebatebayi, Tebriz Encümeni ve başka önde gidenlerin yaptıklarına pek sıcak bakmayıp, zihinleri birçok konuyla ilgili fırtınalı durumda olsa da her zaman halkın sırasında yer aldı. Fakat arkalarındaki tehlikeyi hissedince çözüm yolunu aşırı güçlerin dikkatini çekmekte ve onlara yakın olmakta gördüler. Muhammet Ali Şah'ın Bağşah'a kaçmasından ve orayı siper etmesinden, ayrıca telgraf telerlerini birkaç gün kesmesinden sonra, yine de hükümette olanlar iki seyidin illere telgraf göndermelerine engel oldu. Ama telgraf metni bir şahıs vasıtasıyla Kazvin'e Mirza Hasan Reis-ül-Mücahidin'e gönderildi. Telgrafta şöyle deniyordu:

16 29 Nisan 1908, *Resmi Gazete*, 11 Ağustos 1946, s.530.

17 *Bahtiyari ve İsfahan Hareketi*, s.6.

"...Komutan ve başkomutanların hepsi birkaç gün İzd-ül Mülk¹⁸ hazretlerinin evinde kaldı. Onların sürgün edilmesi (Amir Bahadır ve Şapşal'ın) saraydan rica edildi ve bu kabul olundu. Ama yine de bu gerçekleşmedi. Perşembe günü Ala Hazret ansızın korkunç bir şekilde şehrin dışındaki Bağşah'a gidip orada geniş bir ordu kurdu... Başkomutanlardan birkaçını gözaltına alırdı kapıların dışına top yerleştirdi. Bu korkunç durumdan halkın birçoğu rahatsız. Teller kesilmiş. Saraylıların yaptıkları tümüyle meşrutiyetin temelini ve meclisi mahvetmek üzere. (Abdullah Musevi Behbehani, Muhammet İbni Sadık Behbehani)"¹⁹

Meclis bombalandıktan sonra İsfahan'da, büyük müçtehitlerden sayılan Hacı Ağa Necefi ve erkek kardeşi Hacı Ağa Nurullah, İkbāl-üd-Devle Kaşani'ye karşı birleşti. Kesrevi şöyle yazıyor:

"Hacı Ağa Nurullah içi dışı bir meşrutiyet taraftarıydı. Ama Necefi farklı zamanlarda farklı yol seçerdi. Bu defa İkbāl-üd-Devle'ye olan kinine göre saraya karşı düşmanlığı seçti."²⁰

Evet, din âlimleri bu müddet içerisinde önderliği kaybetmeler de, ikinci mecliste durum değişti. Büyük din âlimlerinden sadece ikisi halkın yanında yer alıyordu. Bu iki din âlimi İtitaliyun'un yanında duruyordu. Sonuçta sanki Seyit Abdullah demokratlar tarafından teröre maruz kaldı. Tebatebayı I. Dünya Savaşı olaylarına kadar hâlâ vardı ve bu olaylara iştirak etti.

İkinci Mecliste demokratlar güçlüydü. İtitaliyun grubuysa bazı gerici soyluların sığınağı olmuştu. Öyle ki demokratlar bile soyluların nüfuzundan nasiplerini aldı. V. Teria, aşırı grubun yanlışlıkları hakkında şöyle demektedir:

"Tahran ele geçirildikten sonra bazı yüksek görevler Kafkas mücahitlerine önerildi. Drochakistler dışında diğer devrimciler bu öneriyi reddetti. Yeprem, Tahran Emniyetinin başkanı seçildi. İkinci Meclis kurulduktan sonra, İran din âlimleri toplumsal harekette kendi yerlerini değiştirdi. Bunlar Yeprem'in taraftarlarının yanlışlıklarından yararlanarak, fırsat yakalayıp mücahitlerin hepsine saldırdı. Çekişme tamamen bittikten sonra, Kafkas Soysal Demokratları İranlı dava arkadaşlarıyla

18 Kaçar Hanedanı'nın son reislerinden Ali Rıza Kaçar'ın lakabıdır. (Ç.N.)

19 Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.586.

20 Kesrevi, *Azerbaycan'ın 18 Yıllık Tarihi*, s.3.

birlikte teşkilat faaliyetlerine girişti. Siyasi dernekler kurup kültürel müessese ve örgütler açtı. Ulusal Müfreze onların katılımıyla kuruldu."²¹

Necef'te, din âlimlerinin çabaları hareketin ilerlemesinde etkiliydi. O zaman Necef'te dört kişi diğerlerine başkanlık ediyordu. Bu dört kişiden biri Seyit Kâzım Yezdi, ilk başta saray ve halkın düşmanlarıyla mutabık düşüncedeydi. Diğer üç kişi Ahund Horasani, Abdullah Mazenderani ve Hacı Mirza Hüseyin Tahrani ilk baştan Meşrutiyeti talep edenlerin taraftarıydı. Seyit Kâzım, Arap kabile reislerinin yardımıyla, başkalarının onuruna karşı girişimde bulunmuştu. Kesrevi şunları yazıyor:

"... Halkı aldatmak ve heyecana getirmekte uzman olan Seyit Kâzım, halk içinde büyük bir hareketliliğe sebep oldu. Necef ve Kerbelâ etrafında, Fırat nehri kenarında ikamet eden Arap kabileleri, Şiilere haber gönderdi. Gruplar şeklinde tüfek ve kurşunla Necef'e doğru gelip Seyit'in etrafına toplaşıp yaygara koparmaya başladılar. Her gün Araplar gibi heves ediyorlardı. Meşrutiyete küfür eden şiirler okuyorlardı. Meşrutiyetçi sandıkları herkesi incitmekten sakınmıyorlardı. Seyit, her gün namaz için avluya geldiğinde taraftarı olan binlerce İranlı ve Arap arkasında namaz için duruyordu. Öyle ki Ahund'un arkasında otuz kişiden fazla bulunmazdı. İş öyle bir noktaya vardı ki öbür iki kişi (Mazenderani ve Tahrani) utanmaktan veya korkudan namaza gitmekten vazgeçmek istedi. Söylediğimiz gibi bu olayda İran Meşrutiyeti'ne karşı düşmanlık gösteren Osmanlı Devleti'nin de rolü vardı ve onun gidip Osmanlı Devleti'ne varmasından çok korkuyordu."²²

Ahund Horasani ve onunla aynı meslekte olan iki kişi Meşrutiyeti destekleme konusunda ellerinden geleni yaptı. Her şeyden önemlisi Meşrutiyetçilerle Şeriatçılar arasındaki tartışmada, bu Şii mezhebi önderleri Meşrutiyeti destekledi. Hacı Şeyh Fazlullah 'Ama bu var olan Meclis sizin söylediğiniz o Meclis değil' dediğinde, o şöyle cevap vermiştir: "Biz tam Baharistan'da kurulmuş olan aynı Meclisi kastediyoruz." Sonra Şeyh Fazlullah üzülererek şöyle demiştir: "Ne yazık ki Hüccet-ül İslam hazretleri kötü niyetlilerin boş sözlerini dinlemiş, kâfirler ile dinsizleri ortadan kaldırıp durdurulması ve şeriatın uygulanması için yardımcı olmamıştır. Bütün meselelerde herkesten önce

21 Teria, *İran Meşrutiyet Devrimi ve Toplumsal-İktisadi Temelleri*, s.136.

22 Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.382-383.

olan o grup, bu olayda da geride kaldı." Aslında, Ahund Horasani bu olaydan da alını açık çıktı. Düşman safına geçen Şeyh Fazlullah'tı. Başka bir meselede, üçlü din âlimleri, Muhammet Ali Şah'ın yalancı telgrafını şöyle cevapladı: "...Her zamanki gibi bu belli grubun şahane sözleri gerçekliğe dayalı ve..., bu hükümet ve halk böyle kara günlerle karşı karşıya olmazdı. Müslümanlar canlarını, topraklarını ve mallarını kolay kolay vermezdi. Ülkenin sınırları böyle sahipsiz kalmazdı ve yabancılar ülkeye girmezdi. O güvenli Tahran'da korku içindeki heyet için ordu kurmazdınız. Bozucuları uzaklaştırmak ve dinden yüz çevirmiş Babilik fırkasını tarumar etmeyi Adliye Bakanlığı'na sevk edip bunu ispat ettikten sonra, şeriata göre, meşrutiyet kanunlarına uygun bir şekilde daha kolay olurdu. Hükümet ile milletin birliğinden daha kuvvetli olmasına sebep olurdu... Ama bu son yaptıkları bu genel üzüntüye sebep olmasına rağmen, bozucular yine de mukaddes zatını dine ve ülke yolunda çaba göstermeye yöneltirse umut var... Pazar günü, 21 Cemaziyülevvel, Halil oğlu Muhammet Kâzım Horasani, Abdullah Mazenderani."

Gericiler millete karşı silahlı komploya başladıklarında, Necef din âlimleri devrimcilerin yararına fetva vermekten çekinmedi. Tehlikeyi bildiren Tahran telgrafına şöyle bir fetvayla cevap verildi:

"Tahran Hüccet-ül İslamları Behbehani, Tebatebayi ve Efceyi vasıtasıyla tüm yetkililere, komutanlara, Kazaklara, askeri güçlere, göçebelere ve İran sınırını koruyanlara çok selamlar sunarız. Her zaman sınırların, insanların, toprakların ve Müslüman mallarının korunması bu değerli kardeşlerin sorumluluğunda olmuştur. Herkes bilsin ki Müslümanlara saldırıyla bile olsa, bu savaşı desteklemenin temeli İmam-ı Zaman'la savaşımdır. Bundan kaçınılmalı ve hiçbir zaman Meşrutiyet'e karşı bir adım atılmamalıdır."²³

Muhammet Ali Şah'ın darbesi ve Meclisin topla bombalanmasından sonra, Necef din âlimleri Muhammet Ali Şah'a karşı fetvalar vermek girişiminde bulunuldu. Onun saltanat hakkından mahrum olduğunu bildirdiler: "Halka Allah'ın hükmünü bildiriyoruz. Bugün bu kan döken zalimi uzaklaştırmak ve Müslümanların can ve malını savunmakta gayret göstermek vaciplerin önemlisindendir. Onun atadıklarına vergi vermek büyük haramlardandır. Bağış vererek Meşrutiyet'in kuvvetlendirilip onun istikrarı yolunda çaba göstermek, İmam-ı Zaman yolunda cihat etmek ve bir kıl ucu kadar karşı olmak

23 Kesrevi, *age*, s.614-615.

veya ihmal etmek, yardımcı olmaktan vazgeçmek ve onunla savaşmak gibidir. Allah, Müslümanları onların kötülüğünden korusun. Hakiriniz merhum Mirza Halil oğlu hakir Muhammet Kâzım El-Horasani, hakir Abdullah Mazenderani." Necef din âlimleri, Saadet Encümeni vasıtasıyla Tebriz'in durumu hakkında bilgi edinip kendi imkânları elverdiğince Tebriz'e yardım ediyordu. Tebriz'in yararına farklı fetvalar verildi. Bu fetvalardan biri şöyledir: "Tebriz'e gitmek İmam-ı Zaman'la savaşmak anlamına geliyor ve o şehre giden yiyecek yolunu bağlamak, Fırat Nehri'nin suyunu İmam-ı Hüseyin sahabelerinin yüzüne kapatmak gibidir."

Bu fetva, Kazak ve atlı askeri kuvvetin Meşrutiyetçilerle savaşmalarını önlemese de, Meşrutiyetçilere vurulan Babilik damgasını etkisiz hale getirdi. Meşrutiyetçilere yardım eden bazı mücahitler ve tüccarlar kendilerini bu fetvaya tabi biliyordu. Ahund Horasani öğrencilerinin isteği karşısında, Muhammet Ali Şah'a karşı cihat ilan etmek için öğrencisi Seyit Ali Tebrizi'nin bir grup öğrenciyle birlikte İran'a gitmelerine rıza gösterdi. Bu mesele telgrafla İstanbul ve Tebriz'e bildirildi. Öbür taraftan da Hacı Seyit Ali beraberindekilerle İran-Osmanlı sınırı Hankin'e kadar ilerleyip orada durdular. Ahund düşündü ki halkın gayret göstermesi ve rızası olursa, bu grup ilerlemeye devam edip halkı Şah'a karşı heyecanlandırabilirlerdi. Fakat halktan öyle bir hareketlilik gözükmedi. Aynı zamanda Tebriz din âlimleri Tebriz'i kurtarmak için Sipehdar ve Samsam-üs-Saltana'dan ricada bulunup, Sefer ayının 22. günü aşağıdaki telgrafı onlara gönderdi:

"Necef, 22 Sefer'de, Reşt'in Saadet Encümeni'nden. Cenap büyük Sipehdar. İsfahan cenap Samsam-üs-Saltana. Tebriz kuşatılmış. Acil destek. Acil savunma her Müslüman için vacip. Muhammet Kâzım Horasani, Abdullah Mazenderani"²⁴

Bu kısımda özet bir şekilde devrimin yararına çaba göstermiş vazizlerden de bahsetmemiz gerekir. Bunların ikisi büyük bir istikrarla Meşrutiyet'in hizmetindeydi. Bunlar Melik-ül Mütellemin ve Seyit Cemal Vaiz-i İsfahani adlı şahıslardı. Birincisinin harekete katılmasında şahın erkek kardeşi Salar-üd-Devle'nin Kirmanşah'ta verdiği işaretin etkili olduğu söyleniyor. Fakat belli olan şu ki Melik-ül Mütellemin Meclisle sarayın tartışması olduğu esnada minberlerde keskin sözler söyleyip halkı heyecanlandırmıştır.

İkinci kişi Seyit Cemal Vaiz-i İsfahani, İran Meşrutiyet Devrimi esnasında ünlü din âlimlerinden biri sayılıyor. Bu kişi korkmadan ve

²⁴ Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.873.

açık bir şekilde saraya ve Şah'a karşı toplantılarda konuşmalar yapmıştır. Şah bu iki kişiye çok kin tutmuş ve her ikisi de Meclis topla bombalandıktan sonra katledilmiştir. Melik-ül Mütekellemenin Bağşah şehitlerindendir. Seyit Cemal, Hamedan da tutuklanıp Burucerd'de katledildi. Vaizler, din âlimlerinin sözcüleri sayılıyordu. Meclisle sarayın çekişmelerinde devrimci aydınlarla aynı fikirleri savunup saraya zarar veriyorlardı.

Buraya kadar din âlimleri hakkında söylediklerimin daha çok olumlu tarafı vardı. Bu katmanın devrime katılmasını gösteriyor. Sonraki sayfalarda gerici din âlimlerinin devrime karşı olan çabalardan bahsedeceğiz.

Gerici Din Âlimleri, Saraylılar ve Sömürgecilerin İşbirlikçileri

Daha önce de değindiğimiz gibi mollalar iki gruba ayrılabilir. Mülk ve reayaya sahip olan grup ki bu grup sarayın müttahidiydi. Bazen saraydan daha önde Meşrutiyetçilerin aleyhine faaliyet gösteriyordu. Bazıları da devrim süresince gerici roller üstlenmişti. Halkın aleyhine çalışıyordu. Burada en iyisi ilk başta halkla yolun yarısına kadar gelen son grup hakkında konuşalım.

Hicri 1323 ve 1324 yıllarında hükümetle çekişme mollaların makamı ve menfaatini korumak içindi. Mollaların birçoğu bu mücadeleye katıldı. Aynı zamanda mollalar o zamanın devletlerinin lehine ve aleyhine faaliyet gösteriyordu. Söylendiği gibi Behbehani, Atabek'in yararına çalışırdı. Ayn-üd-Devle'yi azletmek istiyordu. Ayrıca camiler ve okulların mütevelliliği ve vakıfların sorumluluğu gibi onlara ait özel menfaatler çekişmeye neden oluyordu. Öyle ki Abdulazim'deki oturma eylemlerinin birinde mollaların isteklerinden biri Han-ı Mervi okulunun mütevelliliğinin Hacı Şeyh Murteza'ya geri verilmesiydi. Bu mütevelliliği imam sahiplenmişti.

Hazret-i Abdulazim'deki oturma eyleminde, bazıları kendi menfaatlerinden başka bir şey istemiyordu. Nazım-ül İslam, bazı beylerin ve beyzadelerin yedikleri rüşvetler ve aracılıklar hakkında örnekler veriyor. O şöyle yazıyor:

"... Ağa Mirza Alinaki, Ağanın huzurunda (Ağa Seyit Ahmet Tebatebayı) müdüre şöyle dedi: 'Bir şekilde Ayn-üd-Devle'den Ağa için biraz para al. Aziz müdürüm sakın parasız geri dönme...' ...Sonra müdür Ayn-üd-Devle'ye hitaben şöyle dedi: '...İkincisi de bayın elinde vakıf mülkü yoktur ki o mülkle masraflarını karşılasın. Ayrıca Ağa Hazreti Abdulazim bin tü-

men ve Ağa Mirza Alinaki de beş yüz tümen borçlanmış. Ayn-üd-Devle şunu söyledi: 'Bütün bu hasarları telafi edeceğim. Ağa'nın şahsına bin tümen vereceğim. Beş yüz tümen nakit para da Ağa Mirza Alinaki'ye veririm. Yüz tümen de sana. Ayda yüz tümen de Ağa'ya veririm ve...' Bu paraları Ağa'ya götürmesi için müdüre vermek istedi. Müdür kabul etmedi ve dedi ki yarın Ağa Mirza Alinaki teşrif buyuracaklar, parayı kendisine verirsiniz..."²⁵

Bazı beylerin ve genelde beyzadelerin rüşvet, anlaşma ve kararsızlıklarından az çok haberdar olan halk, onlara karşı güvensizdi ve memnuniyetsizliğini de gösteriyordu.

İngiltere Büyükelçiliği'ndeki oturma eylemiyle ilgili Nazım-ül İslam şöyle yazıyor:

"...Bugünde, Tebatebayı Bey'in oğlu, Sayın Ağa Mirza Seyit Muhammet Sadık cenapları ve sayın Ağa Seyit Mutahhar... Ve Behbehani Bey'in damadı olan Sayın Ağa Seyit Alaaddin, Kum'a gitmiş olan âlimler ve beylerin tarafından teşrif etmişler ve hemen eylemcileri ziyaret etmek için büyükelçiliğe gelmişler. Sonra da Ala Hazret Şehinşahi ve sadrazamı ve sarayın nazırlarını görmek için Sahipgeraniye Sarayı'na gitmek istemişler. Bu becerikli ve genç seyit eğer Şah'ın huzuruna çıkarsa işler elbette ki iyice yoluna girer. Bu büyük seyit ulu ve mert babasının kutsal niyetini göz önünde bulundurmakla halkın refahı ve huzurundan başka bir niyeti yoktur... Onun gibi yirmi beş yaşında birinin insanların genel menfaatlerini düşünmesi nadiren rastlanılacak bir şeydir. Gerçi halk onun Ağa Seyit Mutahhar ve Ağa Seyit Alaaddin İtimad-ül İslam'la birlikte olmasından korkuyordu. İki arkadaşına karşı olan bu şüphe yersiz değildir ve aslında eğer bu büyük işe karışmasaydılar ve halkın işini kendilerine bıraksaydılar ve halkın kendisinin kendi işini sonuçlandırmasına izin verseydiler daha iyi olurdu. Halk İtimad-ül İslam ve Ağa Mirza Muhsin hakkında çok kötü şeyler söylüyor ve korkuyordu. Öyle ki bir bahane ve boş bir vaat için Kayseriye'yi yakacaklar... Akşamüzeri Sayın Ağa Mirza Seyit Muhammet Sadık, Sahipgeraniye Sarayı'na gitti. Ama bu defa arkadaşları büyükelçiliğe girmeye cesaret edemedi. Çünkü halk açıkça İtimad-ül İslam ve Seyit Mutahhar hakkında kötü konuşuyordu..."²⁶

25 Kirmani, *İranlıların Uyanış Tarihi*, s.292.

26 Kirmani, *age*, s.475.

Bu yazar, Mirza Muhammet Sadık hakkında *Uyanış Tarihi* isimli kitabının 510. sayfasında onun Hacı Muin-üt-Tüccar Buşehri'den rüşvet aldığı yazıyor.

Birinci mecliste mollaların çoğu, Anayasa'nın maddeleri ve diğer kanunlar hakkında aydınlarla farklı düşünüyordu. Mesela Anayasa'nın 8. maddesi hakkında "İran halkı devlet kanununa göre eşit olacaktır" diyordu ki, onlara göre Müslüman ve kâfir eşit olamazdı. Gerçi bu konuda ilk önce Tebatebayi ve ikinci derecede de Behbehani ilericilerin tarafını tuttu. Tebatebayi, Tahran'daki Yahudilerin meclisteki temsilcisiydi. 19. maddenin yani okulların tesis edilmesi hakkında zorunlu eğitimin şeriat kurallarına zıt olduğunu söylüyorlardı. 20. madde konusunda (Dine karşı olan bütün dergiler ve gazeteler özgür olmalıdır ve kapatılmaları yasaktır) gazete ve dergilerin din âlimlerinin gözetiminde olması gerektiğini söylüyorlardı.

Ayrıca Anayasa'nın ikinci maddesi Hacı Şeyh Fazlullah tarafından önerilmişti. Onaylanmadan önce bazı kopyalarını halkın arasında dağıtmış ve mollaların himayesini kazanmıştı. 1325 yılının Mayıs ayında Anayasa'nın şeriatla karşılaştırılması toplantısında onaylandı. Lakin mecliste, Takizade ona itiraz etti ve mecliste onaylanmasına geçici olarak mani oldu. Bu madde Anayasa'ya girmiş olan en gülünç maddedir. Bunun dışında şeriatın hâkimliği ve meşrutiyet kavgası çıktı ki İran'daki mollaların çoğu meşrutiyete karşı olan grupta yer aldı.

Şeriatçıların başı Hacı Şeyh Fazlullah Nuri'ydi. Onun meşrutiyetçilerle işbirliği Kum şehrine yapılan göçle başladı. 1325 yılının Recep ayında Hazreti Abdulazim'deki oturma eylemiyle birlikte meclise karşı layihaların ve telgrafların göndermesiyle meşrutiyetçilerin karşısında durdu. Şimdi adı geçen kişinin kim olduğuna ve neler yaptığına bir bakalım: Âlimler ve hükümet arasındaki ilk çatışmada yani pazarda Rusya bankası binasının tekrar ele geçirilmesinde, bu işi yapan Hacı Şeyh Fazlullah'ın dışında âlimlerin hiçbir bankaya ait arsanın satılmasını istemedi. Kesrevi bu konuda şöyle diyor:

"...Hacı Şeyh Fazlullah ansızın başka bir yolda duruyordu. Bu adam bir taraftan hayatın ihtişamı ve huzuruna, nama ve üne çok düşküdü. Elşerie Parkı'nı düzenleyip orada atlar ve arabalarla birlikte gösterişli bir hayat sürüyordu. Diğer taraftan da şeriata düşküdü ve onun yayılmasını çok istiyordu. Halk, vatan ve böyle şeylerin onun gözünde fazla değeri yoktu ve bu gibi düşüncelere yakın değildi..."²⁷

27 Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.287.

Nazım-ül İslam yazıyor:

"...Hacı Şeyh Fazlullah Tahran'ın büyük âlimlerinden olması-na rağmen durumu ayanların durumu gibiydi. İster derste, ister park imaretinde isterse kütüphanede otursun, her yerde ve her zaman rahatlığa ve eğlenceye ihtiyaç duyuyordu. Mesela onun derslerinde her zaman kahve, çay, yağlı ekmek ve tatlı bulunurdu. Dersten önce ve sonra da bir meddah tutup minbere çıkartırdı. Bir beladan bahsettikten sonra derse başlardı... Hacı Şeyh Fazlullah'ın bazı söylediklerinden, onun seçtiği yolun diğer âlimlerin yolundan farklı olduğu anlaşılır. Mesela âlimlerden biri şöyle anlatır: Hacı Şeyh Fazlullah'ın yanına gittim. O halde ki öğlen yemeği sofrası açıldı ve sofrasında elli kişilik yemek vardı. Çeşit çeşit nefis yemekler, iştah açıcı reçeller ve harika etli yemekler vardı. Onun sofrasını İran sadrazamının sofrasından daha iyi gördüm. O sırada yemek yiyordu. Biz İran halkı, ev içindeki insanlarla dışarıdan gelen misafirlerin yemek yerleri ayrı olduğu sürece geçim sıkıntılarıyla yaşarız. Misafirler için bir sofra, ev üyeleri için de başka bir sofra açıldığında tabii ki masraflarda büyük fark olacaktır. Ama iki sofra yere açıldığında masrafın azalmasıyla birlikte sofra da daha renkli olacaktır..."²⁸

Hacı Mirza Muhammet Rıza, Kirman'dan kovulduğu zaman, Şeyh Fazlullah bu davranışı şu şekilde savunuyordu:

"...Bizim girişimizden ve adetlerin yerine getirilmesinden ve ağırlamalardan sonra Kirman olayından söz açıldı. Kalbimizde ot gibi yanan o içsel hararet ve o onur ateşi adı geçen kişinin laflarıyla sakinleşti. Sözlerinin bazıları bundan ibaretti. Her mahallenin hâkimi o mahallenin düzenini sağlamak için çalışmalıdır. Düzensizliğe neden olan kişileri tutuklayıp cezalandırmalıdır. İster seyit olsun ister molla. Hacı Mirza Muhammet Rıza, kötülüğe ve pislığe neden oldu. Onu cezalandırdılar. Siz de eğer devlete karşı bir harekette bulunursanız sürgüne gönderilip cezalandırılacaksınız."²⁹

Gerici mollalar grubu 1325 yılının başlarından itibaren Meşrutiyete karşı faaliyete başladı. Seyit Ali Ekber Teferruşi'nin oğlu Seyit Mu-

²⁸ Kirmani, *İranlıların Uyanış Tarihi*, s.255.

²⁹ Kirmani, *age*, s.256.

hammet'in evinde minberde meşrutiyetin aleyhine konuşuyorlardı. 1325 yılının Muharrem ayında devlet vaizlerinden olan Seyit Ekber Şah, meclis hakkında konuşmaya başlıyor. Bu iş öğrencilerin birbirleriyle çatışmasına neden oluyor. Şeyh Zeynelabidin gibi gerici mollalar, Seyit Muhammet Teferruşi, Seyit Ekber Şah, Sadr-ül Muhakkik ve bazı talebeler onunla işbirliği yapıyordu. Abdulazim'e sığındılar ve orada oturma eylemi yaptılar.

Tophane Meydanı Olayı'nda, serseriler Sayın Hacı Fazlullah, Hacı Mirza Ebu Talib-i Zencani, Seyit Ali Yezdi, Molla Muhammet Amoli'nin ve diğer mollaların evine gidip onları Tophane Meydanı'na getirdi. Hacı Mirza Ebu Talip bir mektupta Tophane Meydanı'ndaki olayları anlatıyor. Kesrevi bu mektuba istinaden şunları zikrediyor:

"Evet, Tophane Meydanı'nda bulunduğum bir saati aşkın sürede orada binden fazla kişi vardı. Tahran'ın tanınmış âlimleri ve emmamelilerinden bazıları şunlardı. Sayın Ahund Molla Muhammet Amoli, Sayın Sultan-ül Ulema-yı Tahrani, Sayın Ağa Seyit İbrahim Kazvini, Sayın Hacı Şeyh İsa Çalmeydani, Sayın Ağa Seyit Ali, Sayın Ağa Seyit Mehdi Emam ve Nuriye Camii'nin başkanı, Ağa Seyit Ali Ekber'in oğlu Sayın Ağa Seyit Muhammet, Ağa Ali Ekber Burucerdî ve Ahund Molla Muhammet Pişnemaz gibi şahıslar, cemaat imamları, müderrisler, talebeler ve seyitler ki söylediğimiz gibi..."³⁰

Sonuçta Tophane Meydanı komplosu saray ve gerici din âlimlerinin yenilmesiyle bitti. Sarayın emriyle çadırlar toplandı. Sarayda bir gün oturma eylemi yapıldıktan sonra tekrar meydana geldiler. Bu defa meclis ve encümenlerin ciddi baskısıyla çadırlar toplandı. Gericiler Erk Sokağı'ndaki evlere yerleşti. Saraydan şikâyet ettiler. Muhammet Ali Şah onları savunmak için şöyle diyordu: "İşler daha iyi yürüsün diye meclisten bazılarını sizle oturup konuşmak için gönderilecektir."

Zilkade'nin yirminci günü gericiler Erk'ten dışarı çıktı. Mervi okuluna doğru gittiler. Odaları öğrencilerden alıp orada yerleştiler. Sonra da halkın dikkatini yoksulluğa ve sefalete çekmek için şöyle bir duyuru yaptılar: "Her kim ki Allah yolunda şeriatı savunmak için burada aç oturmuş bir avuç insana yardım etmek isterse yüz dinardan bir tümene kadar yardımda bulunabilir ki bu Allahu Teala'nın yanında boşa gitmeyecektir." Bu sırada Kelanter adında birisi Hoy şehrinden şöyle bir telgraf gönderdi:

30 Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.511.

"Hacı Şeyh Fazlullah, Müslümanların rahat etmeleri için Allah seni ve taraftarlarını cehenneme göndersin."³¹

Şeyh Fazlullah 1325 yılının Recep ayında şeriat taraftarlığı hareketini meclisin aleyhine kışkırttı. Hazreti Abdulazim'de yayılan layihalara ve Şeyh ile kâtabinin mektuplarına bakıldığında şeriat isteyenlerle meşrutiyetçilerin ihtilaflarını anlayabiliriz. Hacı Şeyh Fazlullah 24 Rebiülevvel 1325 tarihinde (7 Mayıs 1907) oğluna şöyle yazıyor:

"...Halkın durumu farklıdır. Encümenlerin İslam devleti ve milletini dağıtması hiç de beklendiği gibi olmadı... Yeni fırkalardan Dehri, Natürist vb. fırkaların fikirlerine sahip fesat düşünceli hazretler, İslam'a zarar vermek ve gazeteleri dağıtmak için fırsat bulmuşlardı... Kutsal halk, Sayın Müçtehit'in Tebriz şehrinden kovulmasının iyi bir iş olmadığını daha yeni anlamışlardı. Sanki Cenap Hacı Hammami ve Reşt şehrinin 10'a yakın din âlimi buraya bu dönemde geliyor. Bir süre buranın ve Reşt şehrinin durumu günden güne kötüleşti. Reşt Encümeninin Başkanı Hacı Mirza Muhammet Rıza, ayrıntılı yazmanın yeri değil... Birkaç gündür olağanüstü meclis kuruluyor. İslah için davet etmeye de gidiyorum. Meşgulüm, inşallah öğrenciler kendi amaçlarına ulaşsın. Nizamnamede kalem özgürlüğü hakkında bir kelime yazıldı. Gazetelerin bu kadar fesatları oldu. Allah göstermesin düşünce özgürlüğü olsaydı... Bu sözleri Hüccet-ül İslam Ahund'dan başka kimseye söyleme."³²

Bu sırada Muhammet Ali Şah, Anayasa'nın imzasını Ncef'teki din âlimlerinin onaylanmasına bırakmıştı ve yapılan faaliyetlerden dolayı âlimlerin Şeyh Fazlullah'ın ve onun gibi olanların açtıkları yola gitmelerini umuyordu. Bir taraftan da içeride olan bir grup İranlının taklit mercii olan, Seyit Kâzım Yezdi'nin olumsuz oyundan emindi. Şah bu vesileyle Anayasa'yı muallak durumda bırakmak istiyordu. Mecliste âlimlerin çoğu şeriat isteyenlerin yoluna doğru gitmişti.

Rebiülahir 1325'te bir salı günü, Anayasa hakkında konuşuluyordu. Behbehani'nin izinde gidenlerden ve onun yardımıyla meclise girmiş olan Seyit Muhammet Taki Han Herati şöyle söylüyor: "...Bizler Müslüman olduğumuzu ve kanunumuzun da mukaddes İslam kanunu olduğunu bilmeliyiz. Bu Anayasa öyle bir yasadır ki onda bir ülkenin bütün meseleleri açıklanmalıdır. Mecburen yüksek dikkatle bütün maddelerini ve fasıllarını İslam âlimleri defalarca incelemelidir. On binlerce

31 Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.527.

32 Kesrevi, *age*, s.293.

insan toplansa, kanlar bile dökölse, kanunun araştırılıp incelenmeden uygulanmasına rıza gösterilmemelidir..." Şeyh Fazlullah'ın kâtibi onun Necef'te oturan oğluna yazdığı bir mektupta şeriat isteyenlerin önderlerinin adlarını şöyle yazıyor: "Bu sırada din âlimlerinden oluşan seyyar bir encümen düzenlenmişti ki Sayın Hazreti Hüccet-ül İslam Ağa, Tebriz Müçtehidî, Sayın Hemmami ve Ahund Molla Muhammet Amoli vb. bugüne kadar teşrif buyurmuşlardı..."

Cemaziyülevvel ayında gericiiler Abdulazim'de oturma eylemi yaptıktan sonra bir grup talebe ve feodaller de onlara katıldı. Kesrevî'nin dediğine göre: "Feodaller ve bazı serseriler de onlara katıldı. Genel olarak orada toplananların sayısı beş yüz kişi veya daha fazlaydı ki hepsinin masrafını Şeyh Fazlullah ödüyordu."

Oturma eyleminde bulunan din âlimleri Necef âlimlerini kovmak için faaliyetler yaptı. İlk önce Cemaziyülevvel'in üçünde Molla Muhammet Amoli aşağıdaki telgrafı Necef ve Kerbela âlimlerine gönderdi:

"Zındıkların ayaklanmalarından, onların açıkça aydın meclislerinde ve minberlerde halkı Zındıklığa ve kâfirliğe davet etmelerinden dolayı ve iki din âlimi dışında diğerleri engel olmadıkları için üç gecedir Abdulazim hazretlerinin dergâhında bulunmaktadır. Allah, İslam'ı korusun.

Muhammet Amoli."

Sonra da 17 Cemaziyülevvel tarihinde başka bir telgraf yazıp İran'ın on dört büyük şehrine gönderdiler:

"Hüccet-ül İslam Hazretleri, Tanrı bereketinizi devamlı etsin. İslam kanunları, büyük müçtehitler heyeti ve diğer ıslahat reddedilmiş. Gizli açığa çıktı. Herkes şaşkın. Dinin esası istikrarsız. Beklenmedik olaya göre âlimlerin birçoğu görev emrine uygun şekilde türbelerin kutsal köşelerinin yolunu tuttu. Gereken girişimlerin zamanıdır.

Fazullah Nuri, Ahmet El-Hüseynî El-Tebatebayî, El-Hamd-ül Hüseynî Irakî, Ali, Ali Ekber."

Temeddün gazetesi şöyle yazıyor: Şah'ın fermanıya, telgrafhane bu telgrafları bedava gönderdi. Aynı gün Tahran encümenleri tarafından, bu telgrafın ardından diğer küçük şehirlerdeki din adamlarına telgraflar gönderildi. Oturma eylemi süresince, Abdulazim'deki gerici din adamları, meclise ve meşrutiyete karşı bir layiha yaydılar. Onların düşüncelerini ortaya koymak için layihaların bazı bölümlerini burada açıklıyoruz:

Recep ayının 7'sinde yayımlanmış layihadan, Şeyh Ali Lahici'nin nutkundan:

"...Yeni çocuk okullarının açılması, olgunlaşmamış çocukların oraya götürülmesi, onların natürist olması, gözlük, asa, keçi derisinden börk, giyim, pantolon, topuklu ayakkabı kullanması, duvar dibine işenmesi... Ahmet Muhtar'ın dinini yok etmek için bugüne kadar bu Milli Şûra Meclisi bu şahsın dinsizliğinin bahanesi olmuş ve böylelikle gazeteleri kendi işi için bir araç haline getirmiştir..."³³

Bu layiha *Habl-ül Metin* gazetesinde yayımlanmıştır. Osmanlı hamlesi karşısında türbe ziyaretinin iptal edilmesini önermiştir. Ayrıca *Sur-i İsrâfil*, *Kokep Deri* ve *Irak-ı Acem* gazetelerine hamle olunmuştur. Ayrıca Kafkasya mücahitlerinin Tahran ve Necef'e gönderdikleri mektuptan söz edilmiştir ki onda dine ve hurafeye ve... hamle olunmuştur. Ama sözü edilen layiha dini azınlıkların Müslümanlarla olan eşit haklarının aleyhine çok sert konuşmuştur.

Aynı layihada şöyle yazıyor:

"...Ansızın seksenden çok gazete ortaya çıktı. İki gece içerisinde sağdan soldan gelmiş bildiriler. Sizden imanı zayıf olanlar dua etmenin, Tanrıyı düşünmenin, sabah ve akşam kuran okumanın ve İmam-ı Hüseyin'e yas tutmanın yerini şunlar aldı: Onların içeriği değersiz sözleri, kâfirlerin sözleri ve renkli sefahatler... Siz, üç yıl önce Mirza Musa Camii'nde mersiye okurken Kalküta'nın *Habl-ül Metin* gazetesi 'İmam-ı Hüseyin'in mezarını ziyaret etmek ve türbet³⁴ adlı bir avuç toprağı getirmek için halk çuval çuval para harcıyor. Hacca gitmek için paralar harcıyor. Onun karşısında biraz Zemzem isimli tuzlu ve acı su getiriyor' diye yazdığını duyduğunuzda ağlayıp sızlayarak haykırıyordunuz. Şimdiyse gazetelere fazla yakınlıktan dolayı sizin de algı ve düşünceniz değişmiş. Avrupalılara ve onlara benzeyen natüristlerle ve dinsizlerle ilişkiye meraklı olmuşsunuz."³⁵

Abdulazim'de oturma eylemi yapanlar sadece radikallere karşı çıkmıyordu. Onlar halkın düşüncesini aydınlatan ve din âlimlerinin hareket alanını daraltan ne varsa hepsiyle ciddi şekilde uğraşıyorlardı. En gerici unsurlarla birlikteydiler.

33 Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.434. [Hazreti Abdulazim layihalarını okumak için bkz. Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, 409. sayfa sonrasında.]

34 Türbenin olduğu yerden götürülen toprağa türbet denir. (Ç.N.)

35 Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.433.

Bu zamanda meclisin aleyhine çalışanlardan biri de Seyit Ahmet Tebatebayi'ydi. Şimdi meclisi zararlı buluyordu. Onun varlığının Babilik'in yayılmasına ve natüristlerin işlerin gelişmesine neden olduğunu düşünüyordu. Özgürlükçülere ve gazetecilere karşı çok sert davranıyordu.

Atabek gelmeden önce birkaç yerde ayaklanma oldu. Hacı Ağa Muhsin Irak'ta, Mütevelli Baş Kum'da, Kavam-ül Mülk Şiraz'da, hepsi farklı yollarla meclise ve meşrutiyete karşı düşmanlık ediyordu. Hacı Ağa Muhsin Irak'ın köy sahibi olan mollalarındandı. O korkusuz ve zalim bir adamdı. Atlıları halkın huzurunu kaçırdı. Müçtehit olan bu adam, Şah Sevenler gibi davranıyordu. 16 Rebiülevvel 1325 Salı günü (29 Nisan 1907) bir telgraf okundu. Bu telgrafta Ağa Muhsin Han'ın atlılarının cinayetlerinden bahsediliyordu. Adı geçen din âlimi sürekli sarayla birlikte hatta bazen ondan önce özgürlüğe karşı çıkmıştır. Molla Kurban Ali başka bir gerici mollaydı ki Zencan'da etkiliydi. Halkı hurafe ve cehalet içinde tutuyordu. Kesrevi şöyle yazıyor:

"Bu molla da şariat hükümetine vurgundu. Kendisi Zencan'da ve etrafında hüküm sürüyordu. Çünkü davalara bakıyordu ve fetva veriyordu. Kısas edip had cezası uyguluyordu. Zekât ve imam malı alıyordu. Tacı ve tahtı olmadan şahlık yapıyordu... Mirza Ali Ekber Erdebili gibi para ve mal mülk toplamadı. Fakir bir hayat sürdü ve bu yüzden de taraftarlarının içinde yüce bir yere ve iyi bir nama sahipti... Mirza Ali Ekber'in gücü bilgisinden daha çoktu. Bu yüzden de mollalar arasında yüksek bir yere sahip değildi. Ama mollalık alanında bilge sayılırdı ve nam salmış müçtehitlerden biriydi."³⁶

Molla Kurban Ali'nin etrafında bir grup serseri ve kabadayı hizmet ediyordu. Sad-üs-Saltana, Zencan'ın hâkimi olduğu zaman Molla Kurban Ali'yle rekabet edip uğraşmaya gücü yetmiyordu. Sonuçta devletin haysiyetini savunmak istediğinde molların saldırı fermanıyla karşılaştı. Kendi canıyla birlikte başkalarının canını da bu çekişmelerde feda etti.

Sonra Molla Kurban Ali, Şeyh Abdullah'la birlikte ki Şeyh Fazlullah'la beraber Abdulazim'de oturma eylemi yapmıştı. İşbirliği yapıp şeriatı savundu. Molla Kurban Ali sonraları özgürlük ordusu şehirlere girdiğinde, meşrutiyetçilerin öldürülmesine neden oldu. Kesrevi diyor ki:

"Cemaziyülevvel'in yirmisinde yapılan meclis toplantısında, Zencan encümeninden bir telgraf geldiği için tekrar bir konuş-

36 Kesrevi, *age*, s.402.

ma yapıldı. Rahmetli Tebatebayi kendine mahsus bir şiveyle Molla Kurban Ali'yi savunarak şöyle dedi: 'Sayın molla hiçbir zaman evden dışarı çıkmıyor. Hiçbir yerden de haberi yoktur. Bu onun adamlarının işidir.'³⁷

Kazvin'de de Seyit Cemal adında bir molla vardı ki meşrutiyete karşıydı. *İttihat* gazetesinin yazdığına göre, bu Seyit Cemal, Mirza Alinaki adında birisiyle birleşmiş, şehrin serserileriyle kabadayılarını toplamış ve meşrutiyetçileri yakalayıp öldürmek için özgürlükçü önderlerin evine göndermiştir.

Sonuçta, Atabek'in girişiminden sonra gerici din adamları ve saraylılar geçici olarak geri çekildi. Şeriat isteyenler Hazreti Şah Abdulazim'den uzaklaştırıldı. Tebatebayi ve Behbehani durumu korumak ve meseleye son vermek için ortamı eylemcilerin rezil olmayacağı bir şekilde idare etti. Bu şekilde ki Behbehani'nin damadı olan Sadr-ül Ulema, meclise meşrutiyet anlamı taşıyan bir mektup gönderdi. Meclisin şeriat hükümlerine de el uzatacağı veya sadece örfteki işlerle yetineceği sorusunu sordu. Mektubun cevabı eylemcilerin istediği gibi verildi. Onlar da meclisin onların istediği gibi davrandığını göstermeye çalıştılar. Sekiz Şaban 1325'te geri döndüler.

Tebriz'deki Gerici Din Âlimleri

Meşrutiyetçilerin din adamlarıyla ilk çekişmesi, imamla Mirza Hasan Müçtehit arasında vuku buldu. Bu olay Mirza Hasan'ın Tahran'a sürgün edilmesiyle son buldu. Tebriz encümeninin birliğiyle bu insanların ayrılmasıyla son buldu. Despot mollalardan biri olan Mirza Hasan Deveci, Tebriz'de İslamiye encümenini kurdu. Tebriz'in özel durumu ve bazı Sosyal Demokratların varlığı, iki grubun birbirinden daha erken ayrılmasına neden oldu.

Hatta mücahitler tarafından Mirza Haşim'e suikast yapıldı. O sağ salım kurtuldu ve eskisi gibi meşrutiyetin aleyhine çalışmaya devam etti. Kesrevi'nin yazdığına göre, Mir Haşim Deveci Tahran'dan döndükten sonra tekrar meşrutiyetle işbirliğine devam etti. Encümene ve diğer toplantılara katılıyordu. Bugünlerde tekrar ters davranmaya başlamış ve kendi sokağında İslamiye adında bir encümen tesis etmiştir. Bunun sonucunda güçlü ve büyük bir semt olan Deveci diğer semtlerden ayrıldı ve onlara düşman gibi davranmaya başladı. Yanındaki Sorhab da ona katıldı... Bu sırada tekrar meclisin yıkılması için planlar hazırla-

³⁷ Kesrevi, *age*, s.405.

yan Muhammet Ali Mirza da Tebriz'de kargaşa ve düzensizlik olmasını istiyordu. Çünkü bu durumda özgürlükçüler Tahran'a yardım edemezlerdi. Bu iş için Mir Haşim'i seçti. Sarayı tanıyan zengin bir adam olan Hacı İbrahim Sarraf vasıtasıyla ona para gönderdi.³⁸

Tebriz'de, İslamiye encümeninin dışında, Seyitler Encümeni adında bir encümen daha kurulmuştu ki sürekli gazetelerde "layiha" yayımlayıp kendini tanıtıyordu. Bu encümen de genel olarak meşrutiyete karşıydı. İhtilaflar Tebriz'de o kadar çoğaldı ki Tahran'da Meclisi topa tutmadan önce Tebriz'de iç savaş meydana geldi.

Kesrevi Tebriz'deki gerici güçlerin birliğini şöyle anlatıyor: "Aynı Cuma öğleden sonra, müctehit, imam, Mirza Sadık ve kardeşi Mirza Muhsin ve diğer tanınmış mollalar, hepsi bir grup taraftarla Deveci'deki İslamiye Encümeninde toplandı. Mir Haşim ve Deveci, tüfekçilerini savunmak amacıyla meşrutiyete karşı düşmanlık bayrağını kaldırdı. Hacı Mirza Hasan'ın Muhammet Ali Mirza'dan belli emirler aldığı ve onunla işbirliği içerisinde olduğu öğrenildi. Ertesi gün yani 21 Cemaziyülevvel Cumartesi günü şehirde başka bir çalkantı oldu. Çünkü namaz imamaları bütün sokaklardan taraftar gruplarla Deveci'ye doğru gelip buradan İslamiye'ye gitti."

Tebriz'in din adamları meşrutiyetçilere çok kötü yenildi. Atlıların ve devlet güçlerinin müdahalesine rağmen hiçbir şey yapamadılar. Bununla birlikte unutmamalıyız ki Tebriz'in nam yapmış müctehitlerinden biri olan Segget-ül İslam, savaşın ortalarında alenen meşrutiyetçilere doğru gelip sessizliğini bozdu. Ondan sonra o kadar direndi ki bir grup özgürlükçü ve mücahitle birlikte Tebriz'de sınırı aşan Rus ordusu tarafından idam edildi.

Bu konuyu bitirirken sonucu şöyle toparlamak istiyorum: İran'ın din adamları (âlimler, mollalar...) Régie Olayı'ndan sonra yabancı nüfuzuna karşı (sömürgeye karşı) ve saray istibdadına karşı olan hareketlerin önderliğini üstlendi. Meşrutiyet fermanının verilmesine neden olan faaliyetlerde, onlar hâlâ mücadelenin başında duruyordu. Onların bu dönemde amaçları yabancı nüfuzunu destekleyenlerle mücadele etmek, saray despotluğuna karşı çıkmak ve kendi sosyal durumlarını korumaktı.

Din âlimlerinin bir grubunun pazar ve orta sınıfla sosyal ve iktisadi bağılıkları vardı. Bu grup genelde onların ait olduğu sınıfın menfaatlerinin korunmasıyla ilgisi olmayan hedeflerin de peşinde gidiyordu. Meşrutiyet emri verildikten sonra devrimci hareket nicelik ve nitelik

38 Kesrevi, *age*, s.492.

açısından gelişti. Aydınlar devrimin sözcüleri ve önderleri sıfatıyla ortaya çıktı. Böylece din adamları hareketin gelişmesiyle birlikte ilerleyemedi. Burada müçtehitler, âlimler, mollalar ve din âlimleri meclisin sosyal reformlarının karşısında durdu. Onların bazı örnekleri şeriat hareketinde faaliyet gösteriyordu. Mülk sahibi olan din adamları, reaya ve büyük vakıflar her zaman sarayla birlikteydi. Bu dönemde halk hareketine çok sert karşı çıktılar. Mutabık olan din âlimlerinin başında Tahran'da iki seyitle Necef'in üçlü âlimleri yer alıyordu. Meclisin kapanmasından ve gericilerin musallat olmasından sonra bile faaliyetlerine devam ettiler. Tahran'ın fethinden ve ikinci meclisin kurulmasından sonra, devrimci düşünceler özellikle kuzey eyaletlerinde olgunlaşmıştı. Sosyal demokrasi hareketi orta sınıf aydınları arasında ortaya çıkmıştı. Bu harekete din âlimleri, soylular, halkın ve pazar ahalisinin dikkate değer bir bölümü karşı çıktı. Adı geçen harekette bir grup Ermeni ve Kafkasyalının varlığı onları vurmak için iyi bir bahaneydi. Bu dönemde hareket Demokrat ve İtidali diye iki gruba ayrıldı. Din adamları İtidali grubunda yer aldı. Dikkat edilmelidir ki Demokrat Partisi'nin usulen dünyada olan sosyal demokrasi hareketiyle hiçbir benzerliği yoktu. Hareket daha çok gösteriş içindi. Ayrıca din âlimlerinin mücadelesini analiz etmek için sömürgecilerin İran'a hücumu sebebiyle yaşanan ortama da dikkatle bakmak gerekir.

Meşrutiyet Devrimi'nde İran Kabileleri ve Göçebelere

Meşrutiyet devrinde İran, kabilelerin oturduğu geniş alanlara sahipti. Kabileler Horasan ve Türkmen Sahra'nın kuzey bölgelerinde, Azerbaycan, Kürdistan ve Luristan'ın kuzey ve batı bölgelerinden tutun Bahtiyari'nin merkezi ve Kaşkayi'nin güney bölgelerine kadar olan alanda ve birazı da Belucistan'ın çevresinde dağılmıştı. Kürt kabileleri İran ve Osmanlı sınırlarına yerleşmişti. Defalarca İran'a karışmak için Osmanlı Devleti tarafından kullanıldı. Azerbaycan'ın kuzey bölgelerinde Şah Sevenler, Çar siyasetinin oyuncağı oldu ve Rus ordusunun himayesi altına girdiler.

Devlet merkezileşmediğinden ve hanların mahalli hâkimiyetinden dolayı, o dönemde İran siyasetinde göçebeler ve kabilelerin önemli rolleri vardı. Kaçar devleti 19. yüzyılın ikinci yarısında bile göçebelerin ve kabilelerin gücüne dayanıyordu. Düzenli bir devlet ordusunun olmaması kabile atlılarına ve hanlara geniş bir faaliyet alanı bırakıyordu. Dış ve özellikle iç çatışmalarda, devletin gücü, hanların gözetimi altında olan kabilelerin atlılarından ibaretti. Olayın önemi-

ni anlamamız için şunu söylememiz gerekiyor. Devrimden on beş yıl sonra Albay Muhammet Taki Han, Horasan'da Kavam-üs-Saltana'ya karşı isyan ettiğinde, Sadrazam Kavam-üs-Saltana, Horasan kabilelerine gizli mektuplar yazdı. Onlardan atlılarıyla ona saldırmalarını istedi. İran kabileleri onların öldürülüp ortadan kaldırılması için yapılan birçok saldırıdan sonra bile İran'da önemli bir role sahipti. Bu saldırılar 1300 yılından sonra ve 1320 (1902) yılının Eylül'ünden sonra yapıldı. Konumuza dahil olan bu dönemde, kabileler hâlâ yüzyıl önce sahip oldukları durumlarını (ki Kaçar kabilesi hükümeti diğer kabilelerden çalmıştı) büyük oranda korumuşlardı. Halen daha hanlar kendi bölgelerinde az çok şah sayılıyorlardı. Kaçar şehzadelerinin ihtilaflarında sarayın lehine veya aleyhine birleşiyorlardı. Kısacası böyle bir durumda İran Devrimi başlıyor. Pavlovich, "İran'ın göçebeleri üç buçuk milyondan daha fazladır" diyor.³⁹ Pavlovich'in makalesinde kullandığı kaynaklara⁴⁰ dikkat edersek, belki bu rakamın doğru olduğuna veya en azından doğruya yakın olduğuna inanabiliriz.

Geçen sayfalarda söylediğimiz gibi İran Devrimi özellikle birinci dönemde Tahran'da ve nadiren de diğer şehirlerde kendini gösterdi. Hicri 1323 ve 1324 (Miladi 1905-1906) yıllarındaki faaliyetler şehirde, orta sınıf ve şehir halkı arasında gelişti. Kabileler ve göçebelerle karşılaşmadı. Meşrutiyetçilik ve adaletçilik faaliyetleri dahili gericiler tarafından aynı sonrasındaki gibi çok fazla önem taşıymıyordu. Saray ve ona bağlı olanlar barışçıl din âlimlerinin başında bulunduğu bu çalışmanın, hâkimiyet için bir çalışma olduğunu düşünmüyorlardı. Yeri gelince tartışacağımız İngiltere siyaseti, hareketle mutabık yöneydi. Bütün bunlar meşrutiyet fermanı verildikten sonra gericilik ve ilerleme taraftarlığı arasında kanlı savaşın ortaya çıkmasına neden oldu. Bunun için devrimin ikinci dönemindeki hareket küçük ve büyük şehirlere de bulaştı. Meclis saraya karşı olan bir merci gibi başkaldırdı. İç gericilik ve dış sömürgecilik onu yıkmak için birleşti. Kabileler ve göçebeler de bundan sonra çok önemli bir rol oynadı. Birinci müdahale girişimi Azerbaycan'da oldu. Burada hareket daha çok devrimci mahiyet taşıyordu. Gericici hâkimiyet daha çok tehlikedeydi. Rusya sınırları İran'ın içine nüfuz etmek için daha yakın ve engelsizdi.

Maku, Azerbaycan'ın kuzey batısında Kürtlerin yaşadığı bir bölgeydi. Tanınmış gericilerden biri olan İkbâl-üs-Saltana Kürtlerin ve

39 M. B. Pavlovich, *انقلاب مشروطیت ایران و ریشه های اجتماعی و اقتصادی آن (İran Meşrutiyet Devrimi ve Toplumsal-İktisadi Temelleri)*, s.18.

40 Rusya'nın dışişleri bakanlığı'na, ordusuna ve İran'daki ticaret temsilcilerine işaret ediliyor.

hanların başındaydı. Milli şûra meclisi Tahran'da hâlâ çalışırken İkbâl-üs-Saltana Kürtleri meşrutiyetin aleyhine birleştirdi. Mücahitler onu durdurmak için çalıştı. Ama onların bu çalışmaları Sekmen Abad'da yenilmeleri ve çokça kayıp vermeleri üzerine ilk aşamada sonuçsuz kaldı. İkbâl-üs-Saltana yaptığı işlerde zamanın sadrazamı Atabek Azam'dan yardım alıyordu. Daha önce onunla telgraf yoluyla bağlantıdaydı. Kesrevi bu telgraflardan birini şöyle anlatıyor:

"Sayın büyük emirlerin emiri İkbâl-üs-Saltana... Bazı fesatlar hakkındaki telgrafınızı aldım... Bunların vahşice hareketlerinden dolayı çok şaşırdım... Ve sizin huzurunuzun sağlanması için bir yol belirlesinler... Siz bu gibi olaylardan dolayı üzgün olmamalısınız. Umutsuz laflar etmemelisiniz. Elbette ki devlet sizin işlerinizin düzelmesi için çalışacaktır ve bütün yönlerden huzurda olmalısınız. O sınırdaki yüreklilik ve cesaretle hizmet etmelisiniz. (Atabek)."⁴¹

Bu dönemde Osmanlı ordusu İran sınırını ihlal ediyordu. Kürtler onlara dayanarak İran halkını öldürmeye ve yağmalamaya başlamışlardı. Tebriz encümeni devlete ve meclise şikâyet götürdüğü zaman, İstanbul'daki İran Büyükelçisi ordu tarafından Osmanlılara ve Kürtlere yönelik her türlü girişimi yalanladı. Bir Rus gazetesine bir makale yazıp orada şöyle diyor:

"Bu konularda yazılanları Tebriz encümeni yazıp dağıtıyor."⁴²

İran sarayı ve devleti bu saldırılar karşısında herhangi bir çalışma yapmamıştır. Alenen Azerbaycan hareketinin zayıflaması için çalışmıştır. Mısır'da bir Fransız gazetesi bir belge ele geçirip şöyle diyor:

"Abdülhamit, Muhammet Ali Mirza'ya bir mektup yazarak onu özgürlükçülere karşı direnmesi için cesaretlendirmeye çalışmıştır. Tahran gazeteleri bu olayı o Fransız gazeteden tercüme edip yayımladıkları için, saray veya dışişleri bakanlığı cevap veremeye kalkışmadı."⁴³

Sonuçta İran tarafından Savuçbulak'ın hâkimi olan ve Kürtlerin bastırılmasında büyük rol oynayan Maragalı güçlü serdar, Hacı Samet Han, ansızın Zilkadenin 5. günü şehri tophane ve tüfekhanesiy-

41 Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.428. [Bijan Cezani, telgraf metninin bir bölümünü burada vermiştir.]

42 Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.478. Tahranın *Habl-ül Metin* gazetesinin bir Rusça gazeteden çevirdiği cümlelerdir.

43 Kesrevi, *age*, s.478.

le birlikte asi Kürtlere bıraktı. Hiç direnmeden şehirden dışarı çıktı. Bunu sadece meşrutiyetçilerin Azerbaycan'da hâkimiyetini istemediği için yaptı. Sonra Savuçbulak'a doğru yola çıktığında, bir grup özgürlükçü onun bu davranışını Tebriz aleyhine bir komplo olarak adlandırdı. Bu konuda *Tebriz Kargaşası*⁴⁴ adlı kitap şöyle yazıyor:

"Hâkimin isteği mühimmatın ve tüfeklerin şehirden dışarı çıkmasıydı. Bu şahıs altı bin silah, beş yüz bin mermi ve dört topu dışarı çıkardı. İki yüz seksen bin tümen parayı ordunun harekete geçmesi bahanesiyle encümeninden aldı. Bu, encümenin güçsüzleşmesine neden oldu. Kürtlerin saldırısını engellemek için Tahran'dan yardım gelmemesiyle birlikte, o sırada Emir Bahadır adlı şahın etrafındakilerden biri, kendine ait sekiz yüz atlının Karacadağ'dan Tahran'a gelmesini istedi. Hâkimin Tebriz'den dışarı çıkardığı silahlar birkaç ay sonra geri verildi. Şah taraftarlarının ve devecilerin eline düştü ve bu da onların güçlenmesine neden oldu."

Tahran'da gericiliğin hâkim olduğu sırada Tebriz, İran özgürlükçülerinin hâlâ direndiği yegâne yer haline geldi. Gericilerin Tebriz aleyhine giriştiği savaşlarda, göçebelerin ve kabilelerin önemli ve birincil rolleri vardı. Bu dönemde İkbâl-üs-Saltana mücahitlerin aleyhine çalışmaya başladı. Kesrevi yazıyor: "İkbâl-üs-Saltana Şikak ve Celali Kürtlere ve Maku atlılarından oluşan büyük bir ordu oluşturup Tebriz'e gönderdi. Ordunun başında da (bir zamanlar kendisini meşrutiyetçi gösteren) yeğeni Ezu Han vardı... 'Bu ordu Hoy'dan geçtikten sonra Tebriz'e varıncaya kadar, yol üzerinde bulunan bütün köyleri yakıp yağmaladı.'...12 Şaban Çarşamba günü, şehre haber geldi ki Maku ordusu Sufiyan'a kadar (kuzey batı tarafında Tebriz'e otuz altı kilometre mesafede olan bölge) ilerlemiş. Sufiyan'da bu ordunun karşısında köylüler bazı siperler yaratmıştı. Bu ordunun yolunu kestiler ve kadınlarla çocukları şehre gönderdiler. Ordunun ilerlemesini engelleyebildiler."⁴⁵

Sonunda Maku ordusu Sufiyan ve Savalan mücahitlerinin direnişini kırdı. Bu sırada cinayetler o kadar ilerledi ki Ezu Han'ın emriyle onların liderlerinden dördü topun ağzına bağlandı. Başka bir grup da Karacadağ'dan (Esbaran) Tebriz'in aleyhine ayaklandı. Bu bölge Azerbaycan kabilelerinin bulunduğu yerlerden biriydi. Rahim Han birkaç yıl önce

44 Muhammet Bağır Vicuye, تاریخ انقلاب ایران و بلوای تبریز (*İran Devriminin Tarihi ve Tebriz Kargaşası*). Vicuye, Tebriz'in Meşrutiyetçilerindendi. Bu kitapta 1288 yılında 10 ay süren Tebriz kuşatması ve Tebriz mücahitlerinin istibdat güçleriyle mücadelesi anlatılıyor.

45 Kesrevi, *age*, s.750.

kabilenin ve atlıların lideriydi. Serdar Nusret lakabıyla sürekli Muhammet Ali Şah'ın yakınındaydı. Onun sohbet arkadaşlarından sayılırdı. Geçmişte defalarca onun atlıları, Tebriz encümenini rahatsız etmişti. Halkı öldürmek ve tahıl yolunu kapatmakla onların ordusunu zayıflatmaya çalıştılar. Saray ve devlet, onların yaptıklarına itiraz etmemişti. Tahran'da meclis çalıştığı zaman, Rahim Han Karadağ'ın lideri sıfatıyla Şah Sevenleri bastırmak için encümeninden ve hükümetten para, tüfek ve top almıştı. Tahran'da özgürlükçülerin yenilmesinden sonra adı geçen şahıs Tebriz direnişini ciddiye almadı. Oğlu Büyük Han'ı yedi yüz bin atlıyla Tebriz'e gönderdi. Bu atlılar Tebriz'e vardıklarının ertesi günü saldırıya geçti. Bağır Han onları ağır kayıplara uğratarak, mahcup ve mağlup etti. İlk gün yağmalamaya kalkışan Büyük Han, bu yenilgiden sonraki gün Bağmışe sokağına saldırdı. Despotlara ait olan bu sokağı yağmaladı.⁴⁶ Bu yenilgiden sonra Rahim Han güç toplamaya başladı. Kendisi çokça malzeme ve atlıyla birlikte Tebriz'e saldırdı. Lakin o da bir şey yapamadı. Adı geçen bu kabilelerin dışında, İntisar-üs-Sultan'ın komutanlığında Kazvin'li askeri birlik, Savaş Salar'ının liderliğinde bir grup asker ve atlı, Sencabi ve Çegeni kabilelerinden olan ve atlılardan oluşan bir grup Kazak da⁴⁷ Tebriz savaşlarına katılmıştı.

Meşrutiyetçilerin kazanmasından ve Tahran'ın fethinden sonra, Azerbaycan kabileleri Rusya'nın kışkırtmasıyla bu eyaletin her tarafını karıştırdı. Sonunda da aynı devletin himayesiyle Tebriz'e musallat oldular. Ayrıca daha sonra I. Dünya Savaşı'nda, Osmanlı ordusunun himayesiyle Kürtler, Azerbaycan'ın batı bölgelerini yağmalayıp birçok cinayet işledi. Muhammet Ali Mirza tekrar Rusya'nın himayesiyle İran'a saldırdı. Bir grup Türkmen ve Osanlular kabilesinden olanlar da onunla birleşti. Gericilerin ordusu iki taraftan merkezi tehlikeye soktu. Ordulardan biri Erşed-üd-Devle'nin komutanlığında doğu tarafından ve diğer ordu da Salar-üd Devle'nin (Şahın kardeşi) komutanlığında batı tarafından ilerlemeye başladı. Kesrevi şöyle yazıyor:

"Bu adam... (Erşed-üd-Devle) Türkmen gruplarıyla, Şahrud ve diğer yerlerden gelip onunla birleşen atlılar ve askerlerle birlikte, ihtişam ve azametle Şahrud'dan dışarı çıkıp Semnan ve Damğan'dan geçmişti. Gitgide ordusunun sayısı artıyordu."⁴⁸

Sonuçta bu ordu Bahtiyari'nin mücahitleri ve askerlerinin çabasıyla Tahran'a 48 km kala, İmamzade Cafer'de, kesin şekilde mağlup oldu. Aksi takdirde çok uzun sürmeden meşrutiyetin payitahtı,

46 Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.682.

47 Kesrevi, *age*, s.748.

48 Kesrevi, *Azerbaycan'ın 18 Yıllık Tarihi*, s.182.

bu dönemde devleti ellerinde tutan zengin adamlardan alınacak ve baskıcıların eline geçecekti. Harici ordu Tebriz'i elinde tuttuğu halde Erşed-üd-Devle Türkmenler camiasında Yeprem Han'ın emriyle idam edildi. Yedi yüz kişi olan esirler arasında iki yüz Türkmen vardı.

Şahın kardeşi Salar-üd Devle yıllarca Kürdistan ve etrafında hükümdarlık etmişti. Kürt ve Lur liderlerinden hepsi onu tanırdı. Kabilelerin güvenini kazanmak için bazılarından eş bile edinmişti. Hicri 1325 yılında, bu kabilelere güvenerek Muhammet Ali Şah'ın aleyhine ayaklandı. Lakin yenildi ve İran'ın dışına kaçtı. Muhammet Ali Mirza İran'a saldırı kararı alınca, Salar-üd Devle de onunla işbirliği yaptı ve İran'ın batı bölgelerini kışkırtmak için Kürdistan'a girdi. Senendec şehrinde bazı gruplar onunla birleşti. Böylece Kirmanşah'ı kolayca fethetti. Burada meşrutiyete düşman ve devrime karşı tamamen cahil ve yabancı olan Kürtler ve Lurlar, hanların tarafından Salar-üd Devle'nin hizmetine verildi. Kürt ve Lur hanları Muhammet Ali Mirza'nın tekrar hâkimiyet kurmasını ve istibdadın dönmesini istiyordu. Ayrıca bu saldırılarda şehirleri ve köyleri yağmalama hırsından vazgeçemiyordu.

Kesrevi, Salar-üd Devle'yle birleşen en ünlü hanların adlarını şu şekilde zikrediyor:

"Üç oğluyla birlikte olan Davut Han Kelhor ve Salar-üd Devle'nin kayınpederi olan Nazar Ali Han Pişkuhi ve Vali Poştkuh'un oğlu olan Serdar Eşref. Bunların hepsi, belli gruplarla onun yanına gidip onunla birleşen ünlü insanlardı. İsimlerini söylemekten vazgeçtiğimiz diğerlerinden başka, özgürlükçülerin taraftarlarından olan Ali Rıza Han Gerusi, Karadağ ve Erdebil seferinde birkaç yüz atlıyla beraber Yeprem Han'ın ordusuyla birlikte onun yanına gitti..."⁴⁹

Salar-üd Devle kabileleri ve gericileri toplayıp Tahran'a doğru yola koyuldu. Yolda ciddi bir direnmeyle karşılaşmadı. Her taraftan soylular, mülk sahipleri ve hâkimler onunla birleşti. Payitahtın yakınında Muhammet Ali Mirza'nın kesin yenilgisini duyduğunda, saltanat iddiasında bulundu. Sonuçta ordusu Bahtiyariler ve mücahitlerin karşısında yenilip dağıldı. Ayrıca Muhammet Ali Mirza tarafından görevlendirilen Mücellel-üs-Sultan, onları hükümetin aleyhine kışkırtmak için Şah Sevenlerin arasına girdi. Halhal ve Erdebil bölgeleri yağmacı kabileler vasıtasıyla ayaklar altına alındı. Bu sırada Rus ordusu Azerbaycan'a resmen hâkim olmuştu.

49 Kesrevi, *age*, s.188.

İran'ın merkezinde ve güneyinde yaşayan kabileler de bu dönemde sakin değillerdi. Seyit Abdullah Behbehani'nin terör hareketinden sonra, Kaşkay kabilesinin lideri Seyit Abdullah'ın intikamını almak için Necef âlimlerinin fetvasını bahane etti. Devletin aleyhine ayaklanıp İsfahan'a saldırmakla tehdit ediyordu. Bahtiyariler de mecburen İsfahan'da ordu toplamıştı. Ayrıca bu dönemde Tahran'ın güneyinde (Veramin'de) Reşid-üs-Sultan adında biri isyan etmişti ve devlet ordusuyla savaşıyordu. Birkaç aydır Naib-ül Hasan Kaşani, Kaşan bölgesini yağmalyordu. Şimdi de onu bastırmak için gönderilen Bahtiyarilerle savaşmaya hazırlanıyordu. Lurlar Burucerd ve Hürremabad'da at koşturup yağmaya başlamıştı. Nişabur'un etrafında da Muhammet Ali Nişaburi kendine bağlı bir grupla birlikte soygun edip yağma yapıyordu. Kısacası Bahtiyarilerin dışında İran'ın hemen hemen bütün kabileleri hâkimiyete ve devletin merkezine karşı mücadeleye girişerek yabancı devletlerin yararına İran'ı kargaşaya ve düzensizliğe sürüklüyordu.

Geçen sayfalarda verdiğimiz örneklerle dayanarak, İran kabilelerinin ve göçebelerinin devrimde daha çok negatif role sahip olduğunu söyleyebiliriz. Bahtiyari kabilesinin dışında özgürlükçülerin aleyhine en büyük gerici gücü oluşturuyorlardı. Varlıklarını sürdürmek için istibdat hükümetinin istikrarını gerekli görüyorlardı. Muhammet Ali Şah musallat olursa onlar da kendi bölgelerinde hükümet edip kendi hâkimiyetlerini kabile insanlarına ve onlara ait bölgede yaşayan diğer insanlara karşı koruyabilirlerdi. Kabilelerin saf insanları her zaman hanların emirlerini dinleyip bu emirleri yerine getirdi. Onlar halen daha o kadar cahil ve bilgisizlerdi ki o zamanın özgürlükçü hareketiyle kendileri arasında hiçbir ilgi kuramıyorlardı. Kabilelerin ve göçebelerin işlerinin negatif yönü pozitif yönünden daha fazla olduğu için, onların negatif faaliyetlerine öncelik verdik. Şimdi de Bahtiyarilerin devrimdeki çalışmalarını inceleyeceğiz.

Meşrutiyet Devrimi'nde Bahtiyariler

İsfahan'ın batı ve güney bölgesinden tutun Luristan, Huzistan ve Fars'a kadar, eskiden beri burada yaşamakta olan Bahtiyari adlı kabileler vardı. Bahtiyari çeşitli kabilelere sahipti ve her kolun kendine has Han'ı vardı. Hanların birbirleriyle akrabalık ilişkileri vardı. Ama bu konu onların birleşmesine neden olmuyordu. Diğer kabilelerde de durum aynıydı. Bunun örneği büyük Kaşkay kabilesiydi ki uzun bir süre toplu bir şekilde yaşadıktan sonra hanlar birleşti ve diğer kabileleri yenip hükümeti eline geçirdi. Pavlovich yazıyor:

"1850 yılına kadar Bahtiyari kabileleri birbirlerinden ayrı yaşıyordu. Bazen de aralarında düşmanlıklar oluyordu ve birbirlerine giriyorlardı. Nihayetinde büyük han Serdar Esat'ın babası Hüseyin Hadi Han, küçük kabileleri bir araya topladı ve onları birleştirdi."⁵⁰

O dönemin hükümet adetlerine göre Bahtiyariler sürekli Serdar Esat'ın veya hanın yakın akrabalarından birinin komutanlığı altında ki atlı grupları Tahran'a göndermekle sorumluydu. Zira bu kabilelerin yaşadığı bölgelerin emniyetini sağlamak için bir garanti sayılırdı.

Geçen sayfalarda da söylendiği gibi, kabile hanları genelde şah ve gericilerle aynı menfaatlere sahipti. Onların yararına davranıyordu. Lakin Bahtiyari'de öyle olmadı. Lyakhov ile Şah birlikte meclisi kapattıktan sonra onlar İsfahan'ı fethederek ve Tahran'a hücum ederek devrimin yararına hareket etti. Onların davranışının nedeniyle ilgili ilk önce Pavlovich ve İvanov'un yorumlarını verip ardından kendi görüşümü belirteceğim.

M. B. Pavlovich şöyle yazıyor:

"Bahtiyarilerin devrimin yararına hareket etmeleri, görünüşte çok gariptir. İlk bakışta iktisadi durumdan daha önemli bir nedeni yoktur. İran'ın merkezine ve güneyine ait ekonomik yaşam evriminin en önemli nedeni, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında ve yirminci yüzyılın başlarında ortaya çıkan gelişmelerdir. Karun Nehri İsfahan'ın batısından doğup Fars Körfezi'ne dökülür. 1888 yılında İngilizler bu nehirde gemicilik yapma imtiyazını elde etti. Bu yolu, İran'ın merkezi vilayetlerine ticari mal taşımak için kullanmaya başladılar. Karun'dan yararlanmak, İran'ın önemli ticaret bölgelerinden geçen Tahran, İsfahan ve Hamedan'la Basra Körfezi arasında bulunan anayolu yaklaşık 300-400 verst (28-30 gün) kısaltıyor. Yılın her döneminde Karun'da gemicilik yapmak mümkündür. Yurtiçindeki uygun kervan yollarının büyük kısmı bu ırmağın kenarından veya bu ırmaktan ayrılan suların kenarından geçiyor. Bahtiyariler bu ticaret yolundan iki şekilde yararlanabiliyor. Ya eski günlerdeki gibi eşkıyalık yapmalılar. Bu durumda İran'ın kuzeyinde Rusların yaptığı yollardan dolayı, İngiliz ticaretinin Rus Çarlığı gibi tehlikeli bir rakibin ticareti karşısında dağılması söz konusudur. İngiltere ticaretinin yenilmesinden dolayı Bahtiyari kabileleri

50 Pavlovich, *İran Devriminin İktisadi ve Toplumsal Temelleri*, s.68.

nin bazı gelir kaynakları mahvolur veya tam tersi Bahtiyari kabilelerinin İngilizlerin ticaretinin gelişmesine katkıda bulunmak ve Basra Körfezi'yle İran'ın merkezi bölgeleri arasında ticareti geliştirmek için çalışmaları gerekir. Ünlü Lynch Road yolunu Bahtiyari toprağında yapan şirketin (Lynch kardeşler) en önemli işi, Bahtiyari kabilelerinin temel menfaatlerini bu kabilenin liderlerine göstermekti. Lynch şirketi ülkenin dağlık bölgelerinden geçen, Ahvaz ve İsfahan arasındaki ticari yolu sadece Bahtiyari kabilesinin liderleriyle yapılan özel muameleden sonra ve İngiliz mühendislerinin gözetimiyle Hint işçilerinin çalışmasıyla yapabildi. 1897 Sözleşmesi esasında bu yol, hanların özel mülkü sayılırdı. Bu imtiyazın elde edilmesi karşısında Bahtiyari hanları şirkete otuz bin tümen para ödedi... İngiltere konsolosu 1903 yılında İsfahan'da şöyle yazmıştı: 'Geçen bu üç yıl içerisinde meşhur Ahvaz-İsfahan yolu İngiltere ticaretinin gelişimine büyük hizmet etmiştir. Bu yolun tek kusuru genelde kışın kar yağışından dolayı kapanmasıdır. Bahtiyari kabilesinin liderleri yolların açılması için gerekli çalışmaları yapacaklarına dair söz vermişler. Bence onlar sözlerini tutmak için gerekli güce sahiptirler.' 1908 yılında İngiltere'nin askeri birliğinde görevli Binbaşı S. Stuck tabi olduğu hükümete şöyle rapor vermişti: 'Bahtiyari yolunun dışındaki bütün yolları eşkiyalar tehdit ediyor.'

Rusya ile İngiltere arasında imzalanan antlaşma sonucunda Tebriz, Hamedan, Tahran ve Meşhet gibi İran'ın zengin bölgeleri ve hatta Bahtiyari toprağının en son noktası olan İsfahan şehri de Rusların eline geçiyor. Bu nedenle İngiltere ticareti zayıflıyor. Bu dönemde Bahtiyari kabilesinin de ekonomik durumu fena halde çökmüştü. 14 Şubat 1908'de İngiltere'nin Avam Kamarası'nda Lynch isimli bir milletvekili şöyle dedi: "Daha önce böyle bir sözleşmenin imzalanmasından haberim olsaydı, Karun Nehrinin yanından ve Bahtiyari dağlarının üzerinden geçen Ahvaz-İsfahan ticari yolunu hiçbir zaman yapmazdım."

Lyakhov'un meclisi bombalamasından sonra, Şah bütün ülkeyi Rusya hükümetine emanet etti. Ülkede acayip bir kargaşa başladı. Ticari hareket zayıfladı. Bahtiyarilerin ticari menfaatlerinin tehdit altında olması, onları Şah'a karşı ayaklanmaya teşvik etti. 23 Haziran 1908'de meclis dağıtıldı ve meşrutiyet yıkıldı. Aynı yıl 15 Temmuz'da İngiltere milletvekili Marling, Edward Grey'e şöyle rapor verdi:

"Bahtiyari hattının son noktası olan İsfahan zor bir mücadele içerisindedir. Buranın insanları da Tebriz, Reşt, Şiraz ve He-

medan'ın insanları gibi gericiliği yıkıp Şah'ı azletmeye kesin kararlı."⁵¹

İvanov, Bahtiyari hareketi hakkında şöyle yazıyor:

"Bahtiyari hanlarının Şah'ın aleyhine ayaklanmasının nedeni, onların demokrasi usullerine gerçek bağlılıkları değildi. Onlar Şah'tan memnun değillerdi. Çünkü Şah, İsfahan hâkimlerini kendine bağlamak istiyordu. Yarı bağımsız halde kendi hükümetlerinin gelişmesi için çalışan Bahtiyari hanlarının istiklalini engelliyordu. Şah'ın Meşrutiyet Hareketi'ni bastırmak için harekete geçmesiyle birlikte ortaya çıkan ayaklanmada Bahtiyari de kendi nüfuzunu takviye etmek peşindeydi. İran'ın diğer bölgeleri de merkezi hükümete iştirak ederek bu güçten yararlanmak istiyordu. Çarlık Rusya'nın nüfuzunu İran'dan kaldırıp kendi durumlarını takviye etmek isteyen İngilizler de Bahtiyari hanlarını Muhammet Ali Şah'ın ve onun müttefiki olan Çarlık Rusya'nın aleyhine kışkırtıyordu. Bahtiyarilerin İngilizlerle çok yakın ilişkileri vardı. İmtiyazı İngilizlere verilmiş olan yolları ve petrol çıkarma bölgelerini muhafaza etmek için, onlardan aylık alıyorlardı. Bahtiyari'nin meşhur hanlarından biri olan Serdar Esat bu olaylardan önce Avrupa'ya yolculuk yaptı. İngiltere Dışişleri Bakanı Geri'yle görüştü."⁵²

Birinci açıklamada, Pavlovich, ekonomik nedenin anlamını çok kısıtlıyor ve olayı sadece İngiltere şirketi ile Bahtiyarilerin ilişkisine ve Bahtiyarilerin İngiltere'nin ticari cereyanından elde edecekleri menfaatlara bağlıyor. Halbuki bütün siyasi hâkimiyetlerin ekonomik bir mahiyete sahip olduğunu kabul edersek, kendimizi alınan ve ödenen meblağlara ait rakamların ve adetlerin dönemecinde ve çıkmazında buluruz. İvanov her zamanki gibi bu konuda da diğerlerine göre konuyu daha iyi anlatmıştır. Adı geçen şahıs Bahtiyarilerin faaliyetlerinin asıl nedenini kendi nüfuzlarının gelişmesi ve merkezi hükümete iştirak etmeleri temelinde görüyor. Hanların özel menfaatleri ve İngiltere'yle olan ilişkileri hakkında, Ahvaz-İsfahan yolunun sözleşmesinden başka petrol kaynaklarına sahip olan Huzistan bölgesinin menfaatleri hakkında da bir şey söylüyor.

51 Pavlovich, *İran Devriminin İktisadi ve Toplumsal Temelleri*, s.68-71, *Mavi Kitap*, 4581, s.162.

52 İvanov, *İran Meşrutiyet Devrimi*, s.54.

Bahtiyari hareketi hakkında şunu bilmeliyiz ki devrimin lehine ve aleyhine çalışanlar kabilelerin büyükleri ve hanlardı. Kabile üyelerini devrimle mutabık olarak yetiştirenler de onların anlaşmalarıydı. Bunun için de hanların menfaatlerine ve isteklerine dikkat etmek gerekiyor. Meşrutiyet Devrimi döneminde İran hâlâ o kadar güçlü değildi. Bahtiyari gibi büyük bir kabile kendine bağlı olan diğer kabileleri birleştirerek ve yabancı bir ülkenin dikkatini çekerek hükümeti ele geçirmekten veya hükümet üzerinde etkili bir rol oynamaktan acizdi. Ayrıca Rusya'ya meyleden ve Rusya himayesi altında bulunan Kaçar sarayı, sarayla iyi ilişkiler içinde olmayan bir başka yabancı devletle arkadaşça geçinen bu büyük kabilenin hanlarının hareketlerine karşı soğukkanlı ve ilgisiz kalamıyordu. Hal böyle olunca da Tahran sarayı her zaman Zill-üs-Sultan'ın orada hükümet iddiasında bulunan İsfahan'a şüpheyile bakıyordu. Bahtiyarilere karşı hoşgörölü değildi. Büyük Bahtiyari hanlarının da Tahran sarayına bakışları aynıydı. Lakin hanların hepsi böyle düşünmüyordu. Savaş serdarı olan Nasır Han gibi bazıları da Muhammet Ali Şah'ın yararına Tahran'a atlı getirmiş (1326) özgürlükçülere karşı savaşıyordu. Emir Mefhem ve Serdar Zafer gibi insanlar da Tahran'da Muhammet Ali Şah'ın etrafında yaşıyorlardı. Genel olarak Bahtiyari hanlarının hareketlerinin nedeni merkezi hükümete etkili iştirak etme isteğiydi. Hükümet için yapılan kabile rekabetleri, İngiltere'nin onayı ve onların saraya karşı olan siyasetleriydi. Bu hanlara yol ve petrolden gelen bütün menfaatler, onların İngiltere'yle ilişkilerine bağlıydı. İngiltere'nin hanların siyasetlerine onay vermesi İran Devrimi'nde İngiltere'nin genel programının bir parçasıydı. Bahtiyari hanlarının arasında en gelişmiş Hacı Ali Kulu Han Serdar Esat'tır ki Bahtiyari hanlarının içinde bilim severliğiyle ünlüydü. O, Avrupa'yı görmüştü ve meclisin bombalanması sırasında Avrupa'da yaşıyordu. Bahtiyari hanlarının devrimle mutabık yönde hareket etmesinde onun etkili payı vardı. Sonraları da devrim hareketlerinde diğerlerine göre daha olumlu bir tavır takındı. Onun ve onun gibilerin çalışmaları hareketin ikinci nedenlerinden sayılabilir. Bahtiyari kabilelerinin hanlarının ve üyelerinin olumlu yöndeki faaliyetleri şu şekildedir:

Meclis bombalandığında Paris'te yaşayan Serdar Esat, meclisin dağılması olayını öğrendiğinde çok üzüldüğünü ve sonra da bazı Bahtiyarilerin Şah'ı savunmak için Tebriz özgürlükçüleriyle savaştığını duyunca üzüntüsünün arttığını yazıyor. Bu nedenle o dönemde kabile hanı olan kardeşi Samsam-üs-Saltana ve diğer akrabalarına mektuplar yazmaya başlıyor ve onları meşrutiyeti savunmaya davet ediyor. *İsfahan ve Bahtiyari Vatanseverleri* kitabının yazarına göre, Serdar Esat 1326 yılının Şaban ayının ortalarında (1908 Eylül'ün ortalarında)

gizlice Avrupa'dan Bahtiyari'ye gelmişti. Gizlice İsfahan'ın Culfa'sına girdi ve oğullarının eski öğretmeni Yusuf Han Ermeni'nin evinde kaldı. Aynı günün gecesi Hacı Ağa Nurullah, gizli komitenin üyelerinden Muhasib-üd-Devle, Doktor Mirza Mesih Han, telgrafhanenin başkanı Muhammet Mirza ve Hacı Mirza Hasan Han Ensari'yi davet etti... Bir sonraki gün Serdar Esat, Bahtiyarilerin bir bölümüne müracaat etti...

Bu olaylarla aynı zamanda İkbāl-üd-Devle ve Muaddil o dönemde adet olan kale vergisi için halkı zorladı. Bu iş daha çok malikler ve çiftçilerin memnuniyetsizlik ve üzüntülerine neden oldu. İkbāl-üd-Devle ve diğer görevlilerin kaba davranışları özgürlükçülerin çoğalıp zamanın zalim hükümetine karşı çıkıp ayaklanmalarına neden oldu. Pazar ahalisiyle ve esnafla temasa geçip hükümetle mücadele için farklı ortamları hazırlamak için bir grup, gizli komite tarafından görevlendirildi. İşte bu dönemde Samsam-üs-Saltana, Muhammet Ali Şah'ın emriyle Bahtiyari hükümetinden uzaklaştırıldı ve Serdar Zafer kabile hanlığı makamına tayin edildi. Doktor Mesih Han olayın ne olduğunu detaylarıyla birlikte Huda Rahim Han Çalesteri'ye anlattı. Meşrutiyetçilere yardım için onun onayını aldı ve Samsam-üs-Saltana'ya bir mektup yazdı. Bu mektupta, "Eğer şimdi İkbāl-üd Devle, Muhammet Ali Şah'ın emriyle haksızlık ve sitemin sınırlarını aşıyorsa, hanların sessiz durup özgürlükçülere yardım etmemeleri insaftan ve merhametten uzaktır" dedi. Doktorun ve kardeşlerinin faaliyetlerinin detaylı raporu birkaç günde bir özel bir ulakla, ciddi şekilde çalışmakta olan gizli komiteye gönderiliyordu.⁵³ Sonuçta Bahtiyari hanları birleştiler ve bu birleşme için çoklu toplantılar, mülakatlar ve aracılıklar yapıldı ki buna bir örnek vermek istiyoruz:

"Böylece taraflar buluşma yerinde toplandı. Ağa Seyit Ahmet Nurbahş'ın Doktor⁵⁴ ve kardeşleriyle olan söyleşisi dört gün dört gece devam etti. Hüseyin Kuli Han'ın oğlu yani Necef Kuli Han, Rıza Kuli Han İlbeyi yani Zargam-üs-Saltana ve diğerleri arasında birlikteliğin sağlanması, her türlü kinin ve sorunun ortadan kaldırılması için karar alındı."⁵⁵

Hanların çoğunun olumlu onayı alındıktan sonra, onlarla komite arasında, İsfahan'ın fethi için müzakereler yapıldı ve hanlar şu önerileri sundu:

"Birincisi komite üyeleri ve şehir saygınlarının ister savaş zamanı ister başka vakitlerde Bahtiyari atlılarına her türlü yar-

53 İvanov, *İran Meşrutiyet Devrimi*, s.24- 25.

54 Doktor sözcüğü, Rahmetli Mesih Han Hafız-üs-Saltana'ya işarettir.

55 *Behtiyar ve İsfahan Hareketinin Tarihi*, s.28.

dımları gerekiyor. İkincisi, Bahtiyari atlılarının tayın ve gereksinimlerinin ödeneceği yer belli olmalıdır. Üçüncüsü, İsfahan'ın tanınmış kişilerinden birkaçının şehrin dışındaki mücahitlere katılmaları ve onlarla birlikte şehre girmeleri gerekiyor."⁵⁶

Sonuçta mücahitlerin işbirliğiyle İsfahan şehri fethedildi. Samsam-üs-Saltana şehre girdi. Aynı gün Settar Han'a bir mektup yazarak ordusunun saldırısı ve fethin nasıl gerçekleştiği hakkında bilgi verdi. Vilayet encümeninin tesis edildiği müjdesini verdi. Muhammet Ali Şah, Abdül Hüseyin Mirza Fermanferma'yı İsfahan'a gitmesi için görevlendirdi. Fermanferma Serdar Zafer'le birlikte birkaç yüz Bahtiyari'yi daha önden gönderip onlardan sonra geleceğini söyledi. Ama o hiçbir zaman Tahran'ın dışına çıkmadı. Serdar Zafer'de Kum şehriyle ve etrafıyla meşgul olup hiçbir zaman İsfahan'a gitmedi. Kesrevi şöyle yazıyor:

"Serdar Esat Avrupa'dan dönüp onunla birleşene kadar Samsam-üs-Saltana İsfahan'da kaldı... ve Tahran'a gitmeye karar verdi."⁵⁷

Devrim tarihçesinde söylendiği gibi, Bahtiyari atlıları güneyden ve İran mücahitleri kuzeyden Tahran'a gelip meşrutiyeti yerleştirdi. Kurulan birinci kabinede, Sepehdar Savaş Nazırı, Serdar Esat İçişleri Bakanı, Nasır-ül Mülk Dışişleri Bakanı (o yurtdışında olduğu sürede Müşir-üs-Saltana onun yerine vekâlet etti), Fermanferma Adliye Bakanı, Müstevfi-ül Memalik Maliye Bakanı, Serdar Mensur Posta ve Telgraf Bakanıydı. Yeprem Han'a Tahran emniyetinin başkanlığı görevini verip Samsam-üs-Saltana'nın İsfahan'daki hükümetini resmileştirdi. Birinci kabinede Fermanferma'nın adının geçtiğini görüyoruz. Halbuki adı geçen şahıs gericilik sabıkasına sahipti ve küçük istibdat döneminde Muhammet Ali Şah'ın güvendiği insanlardan biriydi. Diğer taraftan Bahtiyari Hanları merkezi hükümette önemli roller üstlendi.

Atabek Parkı Olayı'nda, Bahtiyariler devlete itaat eden devlet icraatçısı olarak mücahitlerin aleyhine olaya katıldı. Kesrevi şöyle yazıyor:

"Pazar gecesi devlet savaş hazırlığı yapıyordu. Atlı ve piyade askerlerinin hepsini,⁵⁸ jandarma, polis, Kazak ve Bahtiyari atlıları ki hepsi aşağı yukarı iki bin yüz otuz kişi sayılırdı hepsi

⁵⁶ *Behtiyar ve İsfahan Hareketinin Tarihi*, s.38.

⁵⁷ Kesrevi, *Azerbaycan'ın 18 Yıllık Tarihi*, s.6.

⁵⁸ Rejiman adlı yeni gruplar tutuklanmışlardı.

yarınki savaş için hazırlanıyordu. Ermeni fedailer,⁵⁹ Haydar Emuoğlu'nun mücahitleri ve diğerleri devrimci, İtaliyunculara duydukları kinden ve Ali Muhammet Han'ın intikamını almak istediklerinden gönüllü bir şekilde gelmişlerdi. Kazakhane Başkanı Polknick'e danışmış ve fikir istemişti. Fakat komutanlık Yeprem Han ve Serdar Bahadır'daydı."⁶⁰

Bu şekilde devrim çocukları birbirlerini mahvediyordu. Gericilerin düşmanları meşrutiyetçi oldukları halde, birbirlerine girmişlerdi. Birbirlerini yok etmekten çekinmiyorlardı. İç düşmanın saldırı ihtimali hâlâ vardı. Ülkenin bazı kısımları dış düşmanın elindeydi. Bunları kontrolleri altına alıp milli bir ordu düzenleyebilecek olan bir grup silahsızlaştırılıyordu. Bu dönemde Müstevfi'nin kabinesi (demokratlar) işbaşındaydı. Bu nedenle böyle bir şey yaptı. Bahtiyari hanları da ılımlı gruba bağlı olmalarına rağmen mücahitleri silahsızlaştırma konusunda mutabıklardı.

İran'a döndükten sonra Muhammet Ali Mirza ve taraftarlarıyla yapılan savaşlardan sonra, Bahtiyariler daha etkili bir rol oynadı. Hanların merkezi hükümetteki gücü de inkâr edilemez. Sonuçta Rus ultimatomu olayında Semasam-ul Saltana'nın kabinesi işlerin başındaydı. Savaş Bakanlığı makamı Gulam Hüseyin Bahtiyari yani Serdar-ı Muhteşem'deydi. Meclise darbe yapıldı ve ikinci meclis kapandı. O dönemde İran vatanseverlerinin Rus sömürgecilerin isteklerine karşı direnmeye güçleri var mıydı? Yoksa Samsam-üs-Saltana ve kabinesinin yaptığı ulusal çıkara karşı bir hareket sayılırdı. Çünkü o durumda milli şûra meclisinin büyük çoğunluğu ultimatomun önünde direnmeye karar vermişti. O dönemdeki kabinenin Başbakanı Bahtiyari Samsam-üs-Saltana, Dışişleri Bakanı Hasan Vusuk, Savaş Bakanı Gulam Hüseyin Bahtiyari, İçişleri Bakanı Ahmet Kavam, Maliye Bakanı İbrahim Hekimi, Posta Ve Telgraf Bakanı Ebul Hasan Pirniya ve Adliye Bakanı Muhammet Ali Furugi'ydi.

Böylece İran Devrimi yatıştı. Rus sömürgesi, istediği devleti hâkimiyeti altına aldı. Samsam-üs-Saltana'nın politikasını İran'ın kuruluş yolu olarak görenler bilmeliler ki eğer dünya siyaseti Rusya'ya izin verseydi, Rusya azıcık çabayla İran'ın görsel bağımsızlığını da elinden alabilirdi.

İran milli hareketinde İran hanları negatif role sahiplerdi. Despot sarayın ve yabancı sömürgecilerin yanında yer alıyorlardı. Kabilele-

59 Bunlar Yeprem Han'a bağlıydı. (Cezani)

60 Kesrevi, *Azerbaycan'ın 18 yıllık Tarihi*, s.138, 139. Atabek Parkı Olayı için 137. sayfadan sonrasına bakınız.

rin ve göçebelerin saf kitleleri devrimle alakalı gerekli anlayışa sahip değildi. Hanların iradesiz aletleri sayılıyorlardı. Bahtiyari hareketi, bu kabile hanlarının anlaşmasından doğmuştur. Bu, hükümete iştirak edip nüfuzu artırmak için yapılmıştır. İngiltere tarafından saraya karşı siyasetin onaylanması onların hareketini güçlendirmiştir. Tahran'ın fethinden sonra Bahtiyari hanları kendi göreceli hâkimiyetlerini korumanın dışında bir şey yapmadı. Bu dönemim sonunda, Bahtiyarinin büyük hanı olan Samsam-üs-Saltana, Rus ultiimatınınun yararına İran Meşrutiyeti'ni mahvetti...⁶¹

Meşrutiyet Dönemi'nde Dini Azınlıklar

Ermeniler

...Kayıtsız şartsız himaye ediyor. Belçikalılar İran gümrüğünde çalışırken bazı Ermeniler de devlet görevlerinde çalışıyordu. Onlardan biri Osmanlı'dan Nasreddin Şah'ın sarayına gelen Prens Dadyan'dır ki Muzaffereddin Şah zamanında gümrüğün genel müdürü oldu. Osmanlı'nın itirazıyla işten uzaklaştırıldı. Şah'ın şahsi korumalarının başkanı oldu. Sömürgecilik nüfuzunun tecavüzüne uğrayan ülkelerde kamuoyu söylenen nedenlerden dolayı Ermeni azınlık aleyhine hareket ediyordu.

Bu grubu dışlayanlardan biri Osmanlı'ydı. Lakin bu grup uzun bir süre İran'da harici nüfuzun çoğalmasından dolayı yükseliyordu. Postane kurumları, gümrük ve devletin diğer organları bunların birçoğunu işe almıştı. Bazıları da büyükelçiliklerde, konsolosluklarda ve yabancı ticaret müesseselerinde çalışıyordu. İran ve Avrupa'nın ticari ilişkilerinin yönetilmesinde de bu grup dikkate değer role sahipti. Ermeniler konusunda ilk çatışmanın nedeni şu olaydı: "Muzaffereddin Şah'ın Ermenileri Sultan Abdülhamit'in katli için harekete geçirdiğine dair gizlice İstanbul'da ve Kürdistan'da kanıt olarak bir şahitlik belgesi hazırlandı..." Bu olayın ardından Behbehani'ye soruldu ve ondan fetva talebinde bulunuldu: "Ermenileri İslam Şah'ının aleyhine kışkırtanın hükmü nedir?" cevap şöyleydi: "Her kim ki Ermenileri İslam sultanına karşı kışkırtırsa o müfsittir ve müfsidin hükmü Kur'an-ı şerifin açık hükmüne göre ölüm, azil ve sürgündür."⁶²

61 Kitabın Farsça basımında burada köşeli parantez içinde şu not yer almaktadır: "Elimizde bulunan kopyanın 238. sayfası mevcut değildir. Konu bir sonraki sayfadan devam ediyor..." (Kaynak Yayınları'nın notu)

62 Kirmani, *İranlıların Uyanış Tarihi*, s.358.

Bu fetvadın sonra Şah ve din âlimlerinin arası açıldı. Halk Ermenilerin nüfuzundan dolayı memnuniyetsizliklerini ilan etti. Meşrutiyet Devrimi'nin ilk döneminde çok az sayıda Ermeni mücadeleye dahil oldu. Onlar meşrutiyet hükümetine karşı değillerdi. Çünkü Müslümanlarla birlikte aynı hukuka sahip olmalarını sağlıyordu. Lakin genel olarak diğer azınlıklar gibi devrime karşı veya devrimden yana olan herhangi aşırı bir davranış sergilemiyorlardı.

Nazım-ül İslam şöyle yazıyor:

"...Tebriz'in Ermeni kabilesi siyaset gereği görünüşte sakindi. Şehrin Müslümanlarıyla birliktiler ve onların ortağı sayılırlardı. Gerçi müfsitler onların Müslümanlarla birleşmelerine engel olmak için çok çalıştı..."⁶³

Devrimin ikinci döneminde, daha çok meşrutiyetin tarafını tuttular. Tebriz ve Gilan savaşlarında Taşnaktsutyun Partisi'nin verdiği karara göre devrime dahil oldular. Bu olayı geçen kısımda anlattık. Azerbaycan'ın batı bölgesinde Asurîlerin Osmanlı'dan kaçarak İran içine geldiklerinde, Urmiye'de Müslümanlar ile Asurîler arasında savaşlar ve ölümlerin ortaya çıktığında Ermeniler Asurîlerle birleşti. Rusya, İngiltere ve Amerika konsoloslukları onları kolladı. Bu dönemde Kürtlerin Şikak kabilesi Asurîler ve Ermenilerin katliamına başladı. Onlar dini azınlıklar konusunda temkinli davranmak zorundaydı. Kendi iktisadi menfaatlerini ve sosyal mevkilerini korumak için uzlaşma yolunu seçtiler. Ermeni burjuvası da bu yolu seçmek zorundaydı. I. Dünya Savaşı döneminde ve ondan sonraki yıllarda Ermenilerin İran siyasetinde etkili rolleri vardı ve maalesef bu rol İran'ın yararına değildi.

Yahudiler

Bu azınlık en mahrum grup sayılırdı. Yüzyıllarca İran'daki azınlık geçmişleri onların iktisadi konularda ve pazarda önemli rollere sahip olmalarına neden olmuştu. Ama bunun yanında içtimai açıdan hâlâ mahrum ve tutucu insanlar tarafından menfur sayılıyorlardı. Avrupa devletleri de bu gruba fazla aldırımıyordu ve onlar günün iktidarını göz önünde bulundurarak yollarını çizmek zorundaydı. Meşrutiyet Devrimi, özellikle ikinci dönemde onların menfaatlerine uygundu ve onların diğerleriyle birlikte eşit haklara sahip olmalarını sağlıyordu. Meşrutiyetçilerle şariat isteyenlerin arasındaki anlaşmazlıklardan biri de bu dini azınlıklardı. Gelişme taraftarı olan Tebatebayi gibi

63 Kirmani, *age*, s.531.

din âlimlerinin de azınlıklara karşı alkışlanacak bir tutumları vardı. Tebatebayi'nin denetiminde olan gizli encümenin nizamnamesinde şöyle bir madde mevcuttur:

"İkinci Madde: Bu encümene dört mezhebin inananları da kabul olunur: Birincisi La ilahe illallah Muhammet Resûlullâh camiasından olanlar. İkincisi Zerdüştiler kabilesi. Üçüncüsü Yahudiler. Dördüncüsü Hristiyanlar (İran soylu ve İran asıllı olmaları şartıyla)."⁶⁴

O dönemde İran'da böyle bir maddenin olması hareketin durumunu belli ediyor. Encümene üye olmanın şartı Müslüman olmak değil İranlı olmaktır. Halbuki bütün mücadelelerin başında din adamları yıllarca İran'ın yeni tarihinde eşi benzeri olmayan bir güç ve nüfuza katılmıştı. Meclisin kurulmasından sonra, Anayasada İran halkının kanun önünde eşitliği onların dini inancını dikkate almadan öngörülmüştü. Lakin aynı dönemde onları kendi menfaatlerinin aleyhine konuşmak için mecbur ediyorlardı. Tophane Meydanı Olayı'nda zorla Yahudilerin evlerine gidip onları meydana getirmişlerdi. Onlara "Meşrutiyet istemiyoruz, biz Muhammet dini istiyoruz... Cümlesini öğrettiler ve ikinci cümleyi demedikleri zaman enselerine vuruyorlardı."⁶⁵ Meşrutiyet Hareketi'nde 1325 Cemaziyü'lâhır'ın 14'ünde (25 Temmuz 1907), Kesrevi'nin yazdığına göre, Tahran'da Ermeniler, Yahudiler ve Zerdüştiler kısacası herkes kendini başkalarından ayırdı. Tebriz'e bir grup Ermeni geldi ve aralarından Baron Hamazasb adında biri çıkıp konuşma yaptı...⁶⁶

Hatırlatmak gerekiyor. Tebriz'de Yahudi azınlık yoktu. Bildiğimiz gibi azınlıkların yaşadığı büyük şehirlerden biri İsfahan'dı.

Yahudilerin bu şehirde sayısı çoktu. Ermeniler de Avrupalıların oturduğu büyük Culfa mahallesine sahipti. Kesrevi, İsfahan encümeni tarafından Maku şehitleri için düzenlenen yas töreninden aldığı izlenimleri yazıyor:

"...Herhalde Yahut kabilesi yedi yaşındaki çocuktan tutun yetmiş yaşındaki ihtiyar adama kadar, Tevratları ellerinin üstüne koymuş kendi dillerinde bir şeyler söyleyip ağlıyorlardı. Yüzleri ve gözlerine samanla toprak döküyorlardı. Üç kere meclisin etrafında dolandılar. Bir grup köylerden ve ..."⁶⁷

Ayrıca meclisin bombalanmasından sonra Ayetullah Horasani, sarayın aleyhine fetva verdiğinde Taht-ı Fulad'da bir toplantı düzenlen-

64 Kirmani, *age*, s.209.

65 Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.512.

66 Kesrevi, *age*, s.413, 415.

67 *Belediye Gazetesine* İsfahan'dan gönderilmiş bir mektuptan bahsediliyor.

di. *Bahtiyari ve İsfahan Hareketi* kitabının yazarı onu şöyle anlatıyor: "Resmi tatil olan Cuma günü, Ermeni, Yahudi, Müslüman ve Zerdüştilerden oluşan bütün sınıflardan insanları davet edip Ayetullah Horasani'nin verdiği hükmü ahaliye iletiyorlardı. Vaat edilen günde kırk bini aşkın insan Taht-i Fulad'da toplandığında garip bir fırtına oldu... Orada bulunanların hepsi birden bağırdı. Biz meşrutiyet usullerini savunacağız dediler... Yahudi gençlerini de olaya dahil etmek için şöyle dediler: 'Biz Musa ümmetiyiz ve meşrutiyete kurban oluruz.'⁶⁸ Birinci mecliste Yahudiler milletvekilliği haklarını Tebatebayi Bey'e verdi.

Bahaîler ve Babiler

Bildiğimiz gibi bu kabile Seyit Ali Muhammet Bab'ın hazırlığıyla İran'da ortaya çıktı. Meşrutiyet döneminde iki gruba ayrılmışlardı. Biri Mirza Hüseyin Ali Han Bahaullah taraftarları, diğeriye Mirza Yahya Subh-i Azal taraftarları ki Azali adıyla tanınıyorlardı. Bahaîler, hareketin başlarında istibdadın tarafını tuttu. Kesrevi'ye göre, bunun nedeni Rusların Hüseyin Ali Bahaullah'ın tarafını tutmasıydı. Bahaullah da kendi yazılarında Ruslara karşı eğilimli olduğunu gösterdi.

Diğer taraftan İngilizler siyasette çekişip Azalileri savunmaya kalktı. Özellikle Kıbrıs'ı Osmanlı'nın elinden aldıktan sonra. Çünkü Mirza Yahya Subh-i Azal orada yaşıyordu. Onların astı sayılırdı. Azaliler gizliydi. Genelde Bahaîlerin aleyhine çalışıp onların öldürülmesine neden oluyorlardı: "Mösyö Naus'un gümrük tarifelerinden halkın şikâyetçi olmasından dolayı ortaya çıkan olayın sonucunda Hicri 1282 yılında Yezd ve İsfahan'da Bahaîlerin ve Yahudilerin öldürülmesine neden oldu. Bu olay iki devletin rekabeti ve iki grubun birbiriyle olan düşmanlığının sonuçlarından biri olabilir..."

İran'ın tanınmış Azalilerinden Devlet Abadi hanedanıydı ki "Bu hanedanın büyüklerinden biri olan Hacı Mirza Hadi, Subh-i Azal'ın İran'daki temsilcisiydi. Diğer taraftan Rus imparatorluğu meşrutiyete düşmanlık ettiği için Bahaîler, Abbas Efendi Abdülbaha'nın isteğiyle meşrutiyetten uzaklaştı. Muhammet Ali Mirza'nın taraftarları arasına girdiler."⁶⁹

Nazım-ül İslam, Devlet Abadi hanedanının Babilerden (Azalilerden) olması hakkında şöyle diyor: "Ben on yıllık git gelime rağmen bu hanedandan hiçbir şey görmedim. Bilgili ve kültür sever oldukları için onları bu şekilde suçlamışlar."

68 *İsfahan ve Bahtiyari Hareketi*, s.7.

69 Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.291.

Asurîler

İran Asurîlerinin oturduğu yer Urmiye'nin etrafıydı. Asurîler, Ermenilerden daha çok kendilerini yabancı devletlere bağlı görüyordu. Hicri 1325 yılının Cemaziyülâhır'ında Kürtler Urmiye'nin etrafına saldırdığında, Rus konsolosluğu ilk defa olarak Hıristiyanlık adıyla ve teselli siyasetiyle, konsolosluğun kapısını Asurîlere açtı. Onlara yiyecek ve para verdi. Ayrıca Amerika ve İngiltere konsolosları da bunlara acıdı. Asurîler devrimden sonraki yıllarda ve I. Dünya Savaşı döneminde Osmanlı'dan İran'a göç etti. Kendilerine yaşam alanı yaratmak istiyorlardı. Yeterince silaha ve gereksinim duydukları malzemelere sahip olduklarında İran'daki Müslümanları öldürmeye başladılar. Diğer taraftan da Kürtler, Osmanlı ordusunun himayesiyle saldırdı. Sünni olmayan Müslümanları ve Asurîleri öldürdüler veya onlara rahat vermediler. İran'ın yeni tarihinde Ermenilerin cinayetleri eşsizdir. Rus ordusu İran'dan çıktıktan sonra (devrim döneminde) Amerika ve İngiltere konsolosları Asurîleri kollamaya başladı. Lakin onlar Asurîleri öldürmemeleri için Kürtlere ve Osmanlı ordusuna mani olamıyorlardı.

Zerdüştiler

Zerdüştiler, kendi milliyetlerini hep İranlı olarak gören ve hiçbir zaman dini azınlık olarak sayılmayan yegâne İranlı dini azınlık grubuydu. Bu nedenle Müslümanların onlarla ilişkileri çoğunlukla iyiydi. Ticarette iyi olan Zerdüştiler nicelik ve nitelik açısından Tahran'da önemli sayılmasalar da hep meşrutiyetin lehine hareket etti. Lakin sonraları bu azınlığın birinci mecliste temsilcisi olan Erbap Cemşid maddi ve manevi desteğini esirgemedi. Zerdüştilerin bütün halkı eşit gören devrimin sonuçlarından haberleri vardı. Tahran'da onlardan birine tecavüz olduğunda fena halde ayaklandılar. Rebiülâhır'ın 1'inde Salı günü milli şûra meclisinde Zerdüştiler hakkında şöyle bir konuşma yapıldı: "Sayın Seyit Muhammet Taki, dün necip Zerdüşti kabilesi tarafından mukaddes meclise bir layiha gelmiştir. Bazı müfritler bazı şüphelere dayanarak bu necip kabileyi heyecana getirmişler. Elbette ki bu şüphelerin giderilmesi gerekiyor... İkincisi, dünkü dilekçeye dayanarak fedailerin rica ve istekleri şundan ibarettir: Meşrutiyet ve eşitliği kuran esas nizamnamede bu grubun haklarının eşitliği korunmuş mu? Adliye ve reaya hakları korunmuşsa aferin, teşekkür ediyoruz. Böyle olduğu halde dilekçenin cevabı konusunda

garanti verin. Fedailerin durumunun nasıl olacağını belirleyin."⁷⁰ Bu kısmın sonunda diyoruz ki dini azınlıklar kendilerine özel durumlarından dolayı her zaman muhafazakâr bir yol seçmek zorunda kalmıştır. Avrupalıların İran'daki nüfuzu arttıkça Ermeniler daha iyi bir konum kazandı. Ermeniler özgürlük savaşları ve meşrutiyet devletinin korunması için ciddi çabalar gösterdiler (Taşnaktsutyun Partisi'nin programına dayanarak). Yahudilerin güce tabi olmaktan başka yolları yoktu. Asurîler kendi çıkarlarını İran milletinin çıkarlarından ayırmışlardı. Önce Rus sonra da İngiltere ve Amerika planları çerçevesinde hareket ediyorlardı. Zerdüştler sayıları az olmasına rağmen Meşrutiyet'e yardım ediyordu.

Genel olarak devrim azınlıkların çıkarlarını kapsıyordu ve kanun karşısında İran milletinin haklarının eşit olduğunu onaylamakla bunların yararına büyük adım atıldı. Özgürlük severler özellikle de aydınlar, dini azınlıklar konusunda açık ve doğru bakış açısıyla düşünüyordu. Hatta Tebatebayi, Nazım-ül İslam Kirmani ve diğerlerinin denetimi altında olan Gizli Encümen, kendi nizamnamesinde mezhepsel imtiyazı iptal etmişti.

70 Birinci yasama döneminde Milli Şûra Meclisi'nin Müzakereleri, *Resmî Gazete*, sayı 25, 1325, s.169.

ÜÇÜNCÜ KISIM

İRAN MEŞRUTİYET DEVRİMİ'NE KARŞI OLAN GÜÇLER

"Devrime karşı olan güçler" başlığı altında, İran halkının menfaa-
tinden başka menfaatleri olan ve asıl menfaatleri devrimi engellemek
ve vurmak olan sınıf ve amiller hakkında bilgi vereceğiz. Bunlardan
birisi mülk sahipleri ve büyük hanlardan oluşan hâkim iç güçlerdi.
Saray ve soylular da onların temsilcileri ve örnekleriydi. Diğer de
kendi menfaatlerinden başka hiçbir şey istemeyen ve İran halkının
gelişmesine esaslı şekilde düşmanlık eden yabancı sömürgecilerdi.
Konuyu iki bölüme ayırıyoruz.

Birinci bölümde büyük malikler, soylular ve saray hakkında bilgi
verilecek ve ikinci bölümdeyse sömürgecilerin devrime karşı çabala-
rından, görsel ve taktiksel taraftarlığından bahsedeceğiz.

Mülk Sahipleri ve Soylular

İran'da, devrim esnasında feodalite usulü hâkimdi. İran halkının
çoğu araziye sahip olmayan veya araziye bağlı olan çiftçilerden olu-
şuyordu. Ülke ekonomisi feodalite usulüyle yapılan, %100'e yakın
bir oranla ziraat ekonomisine bağlıydı. 19. yüzyıl boyunca sanayinin
yaratılması ve üretimin geliştirilmesi için İran burjuvazisinin çaba-
ları feodaller, saray ve sömürgecilerin muhalefetiyle karşılaştı ve
başarısız oldu.

19. yüzyılın sonlarında ticari burjuvazi için bir yol açılmıştı. Feodaller için ticari bir tehlikesi yoktu veya burjuvazinin istekleri çerçevesinde çok zayıf bir tehlike yaratıyordu. Böylece feodalizm İran'da, olduğu gibi devam etmekteydi ve istismar konusu da ona eklenmişti. Sömürgeciler başından beri İran'da iz bırakmak için feodal soyluları kullandı, rüşvet ve hediyeler vererek kendi nüfuzlarını bu ülkede artırdı. Soylular yabancıların İran'da nüfuzundan dolayı hiçbir tehlike hissetmiyordu. Çünkü bu nüfuz hiçbir zaman onların reaya üzerindeki geçmişten gelen istismarını tehdit etmiyordu.

Büyük malikler yüzlerce köye sahipti. Kaçar şehzadeleri en büyük malikler olarak ülkenin en iyi ziraat bölgelerine sahipti. Kaçar şehzadesi Zill-üs-Sultan iki bin köye sahipti. Diğerleri de hepsi kendi bölgelerinde veya farklı bölgelerde geniş arazilere sahipti. Aynı zamanda çok iyi ziraat fırsatlarına sahip olmayan İran'ın bazı bölgelerinde küçük arazi sahipliği sistemi, bugünkü gibi değil de sayısal açıdan daha sınırlıydı. 19. yüzyılın başka bir olayı da İran'ın ticari burjuvazisi tarafından arazilerin malikiyetinin alınmasıydı. Ticaretten gelen menfaatler sanayide kullanılmak için gelişme imkânına sahip değildi. Şehirlerin yeni durumundan ve gelişmiş hayat tarzından dolayı olaylar çıkmıştı. Arazilerin bir kısmı soyluların elinden alınıp büyük tacirlere verilmişti. *Kesrevi Tarihi*'nde bir örnek veriliyor:

"Tahran ve Tebriz'de dükkânı, evi olan ve çokça sermaye biriktiren Hacı Muhammet Taki Sarraf, Muhammet Ali Mirza'ya para vererek onun yakınlarından biri haline gelir. Devletten Lake Dizec'in saltanat arazisini (Tebriz'de) alır ve onların sayesinde başka arazilere de sahip olur."¹

Sanayinin gelişmemesi çiftçilerin habersizlik ve cehalet içinde kalmalarına neden olmuştu. Şehirlerdeki devrim hareketlerinden uzakta yaşıyorlardı. Onların devrime katılmaları devrimin feodalite karşıtlığını iyice sınırlandırmış, devrimin yayılmasını engellemişti. Bu devrimin yenilmesinin en önemli nedenlerinden biriydi. Söylen- diği gibi İran'ın ticari burjuvazisinin şehirlerde yeni iş güçlerine ihtiyacı yoktu ve çiftçilerin esareti onların iktisadi menfaatlerine zarar vermiyordu. Din adamlarının da reayayı maliklerin istismarından kurtarmak için hiçbir nedeni yoktu. Sanayi burjuvazisinin ve işçilerin de sayısı o kadar azdı ki devrimde fazla etkileri yoktu. Devrimin ikinci döneminde ekonomik hazırsızlıktan dolayı aydınlar ve sosyal

1 Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.148.

demokratların çalışmaları, ülkenin ziraat sisteminde değişiklik yaratmak ve feodalite usulünün gerçekten iptal edilmesi yolunda ciddi sonuçların ortaya çıkmasına engel oluyordu. Sonuç olarak çiftçilerin rolü harekette sınırlı oldu ve devrimin feodaliteye karşı mücadelesi zayıf kaldı. Kendini soylu sanan feodal sınıf sarayı ve devleti sürekli elinde tutuyordu ve devrim zamanında yıllarca sömürgeciliğin nüfuzuyla tanıştı ve bunu engelleyemedi. Ülkenin bütün işleri feodal soyluların elindeydi. Kendi ceplerini doldurmaktan başka bir gayeleri yoktu. Meşrutiyetçilerin ilk çalışmaları (adalet hane) ki onlar bundan hiç korkmuyordu. Onu geçici bir olay sayıyorlardı. Adalet hane konusu sarayda ortaya konulduğu zaman Şah ile Emir Bahadır arasında şöyle bir diyalog geçti:

"Ala Hazret Şah, Nizam-ül Mülk'e, adliye sarayının düzenlenmesini ve adliyenin yabancı adliyeler gibi çalışmasını buyurdu. Ayrıca yakın mahremlerine buyurdular ki eğer İran da diğer meşrutiyet devletleri gibi olursa hem ben rahat ve mutlu olurum hem de reaya. Savaş emiri Bahadır oradaydı. Eğer Şah bu sözü bir daha tekrarlasa ben kendi karnımı yırtıp canıma kıyarım dedi."²

Saraylılardan, mutlak gericilerden tutun reformculara kadar hepsinin geniş miktarda mülk bağılıkları vardı. Hepsi feodal sınıfa bağlıydı. Reformcular asla devrimci reformcu düşüncelere sahip değildi ve sadece görselliği korumak için Avrupa uygarlığını istiyordu. Sınıfsal bağılıklara dikkat edilmemesi ve insanların görselliğine aldanmak devrimin başarısızlığının nedenlerinden biriydi. Feodal sınıfa bağlı olanlar ve özellikle de reformcu düşüncelere sahip olanlar ikinci dönemde (özellikle de ikinci mecliste) devrime katıldı. Devrim başladığında her yerde şiddetle harekete karşı çıktılar. Fars'ta Kavam-ül Mülk şiddetle meşrutiyetçiliğin aleyhine çalışıp insanları öldürüyordu. Meşrutiyet emri verildikten sonra da sürekli İslami Encümen'in ve özgürlükçülerin aleyhine savaşıyordu.

Meşrutiyet emrinin verilmesinden ve birinci meclisin kurulmasından sonra feodal soylular, hareketin kendilerini ortadan kaldırmaya doğru yöneldiğini anladılar. Kolaylıkla verilmiş olan meşrutiyet emrinin uygulanması için çok çalışmak ve savaşmak lazımdı. Birinci meclisin şah ve saraylılarla çekişmeleri ve devrimin İran'ın her tarafında yayılması, eyalet, vilayet encümenleriyle Tahran encümenlerinin kurulması, aydınların savaşıması ve orta sınıfın isteklerinin

2 Kirmani, *İranlıların Uyanış Tarihi*, s.236.

ortaya çıkması gibi gelişmeler devrimin yeni bir döneme girmesine neden oldu. Gericiliğin simgesi ve feodallerin temsilcisi olan Muhammet Ali Şah ve sömürgeciliğin simgesi olan Lyakhov meclisin ve devrimin aleyhine ciddi şekilde çalışmaya başladı. Feodaller kendi bölgelerinde güvensizlik yaratıp meclisin hükümlerini dinlemiyordu. Geçen bölümde de açıklandığı gibi hanlar ve aşiretler de en gerici feodaller sıfatıyla ortaya çıktı. Ellerinden gelen zalimliği yaparak kan döktüler. Bu dönemde soylular sınıfına bağlı olan aydınlar, saray ve yabancılarla uzlaşma yolunu seçti. Reformcu Sad-üd-Devle saraya doğru yöneldi. Kesrevi şöyle yazıyor:

"23 Rebiülevvel tarihinde Kavam-üd-Devle ve diğerlerinin azli için Sad-üd-Devle'nin Atabek'in yanına gitmesi onun aldanmasına neden oldu ve vekillikten uzaklaştırıldı. Despotluk döneminde meşrutiyeti savunduğu için cezalandırılıp bakanlıktan uzaklaştırılan, acılar çekip aşağılanan, Yezd'e gönderilen ve sonra da meşrutiyet döneminde halk tarafından ağırlandı büyük ihtişam ve korumayla Tahran'a dönen ve meclisin seçkin temsilcilerinden olan ve hakın Kitle Babası (Ebulmelh) lakabını verdiği adam, ansızın bunların hepsini unuttur ve elde ettiği yüksek makamdan sırt çevirip saraya yönelir... Onun meclisten çıkmasıyla, Müşir-ül Mülk ve diğer bazıları da uzaklaştı. Bu, Atabek için bir başarı sayılırdı ki meclisi bu vekillerden mahrum etti."³

Sad-üd-Devle sonraları küçük istibdat hükümetine iştirak etti ve Muhammet Ali Mirza'nın destekçilerinden biri oldu. Feodallerin şehirlerde özgürlük aleyhine çalışmalarıyla birlikte Tahran'da da gerici unsurlar meclisin itibarının azaltılması için çalışıyordu. Kesrevi şöyle yazıyor:

"Bir taraftan iktacılardan (tımarcılardan) biri olan Nakib-üs-Sadat düşmanlık etmeye kalkmıştı. Roze okumak⁴ için evinde bir çadır kurmuş, iktacıları ve meclisin diğer düşmanlarını oraya topluyordu."⁵

Abdulazim'deki oturma eyleminde meşrutiyetçiler iktacıların da onlara katılmasıyla birlikte genel olarak aralarındaki kötü niyetlilerin sayısı çoğaldı. Halkı incitmeye çalışıyorlardı. Tahran'dan ziyaret

3 Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.284.

4 Şiilere ait dini merasim. (Ç.N.)

5 Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.364.

için gidenleri tutuklayıp, meşrutiyetçilere karşı kinlerinden dolayı onları dövüyorlardı.⁶ Muhammet Ali Şah'ın meclisin aleyhine yaptığı darbeden sonra meydan istediklerini yapmak için fırsat kollayan feodallere kaldı. Tebriz hanlar, saray, şah ve yabancı güçlerin baskısı altında sıkışıp az kalsın gücünü kaybediyordu.

Sarayın aleyhine çalışan soylulardan biri Sepehdar Tonekaboni'ydi. Bu örnek soylular ve feodallerin rollerinin incelenmesinde onun amelleri ve faaliyetlerinden kısaca bahsetmemizde yarar vardır. Muhammet Ali Şah meclise saldırdığında Sepehdar saray soylularından biriydi. Şehzade Ayn-üd-Devle Tebriz'i bastırmak için gittiğinde Sepehdar onunla birlikteydi. Sepehdar'ın kendi bölgesinden hazırladığı bir grup atlı onun emrindeydi. Kesrevi adı geçen şahsın Ayn-üd-Devle'den ayrılması ve meşrutiyete yönelmesi hakkında şöyle yazıyor:

"İlk önce Sepehdar Reşid-ül Mülk 'Şehre gelip sizinle görüşmek ve bu iç savaşı sonlandırmak istiyorum' diye mesaj gönderdi. Settar Han ve Bağır Han, 'Kendisi gelmesin, birini ne istediğini anlatmak için göndersin' diye cevap verdi. Bunun üzerine onun temsilcisi Muntasar-üd-Devle, Reşid-ül Mülk'le birlikte şehre gelmiştir. Serdar, Salar ve encümen temsilcilerinden bazılarıyla konuştu. Sepehdar özgürlükçülere yardım etmek ve devletle savaşmak için şehre gelmiştir. Bunlar 'Tebriz'in her tarafını almış olan devlet orduları kat kat çoğalsalar da şehri ele geçiremez' dediler. Şehirde Sepehdar'ın yardımına ihtiyaç yoktur. O bir şey yapmak istiyorsa Tonekabon'a gitsin ve orada özgürlük bayrağını yükseltsin ki o daha iyi bir yardımdır... Encümen temsilcileri ve diğerleri onun cevabını doğru buldu ve birkaç gün sonra Sepehdar Tebriz'den geri döndü. Tonekabon'da neler yaptığını göreceğiz."⁷

Sepehdar 1326 Zilkade'nin 14. günü (8 Aralık 1908) milli şûra meclisini Tonekabon'da kurdu ve bunu bütün şehirlere bildirdi. Mücahitler Reşt şehrini fethetti ve Sepehdar hükümeti ele geçirdi. Kesrevi'nin dediğine göre: "Sepehdar, Reşt'e rahat bir şekilde hâkim olmuştu. Saraydan ordu gönderilmediği takdirde Tonekabon'un ayaklanmasını istemiyordu. Maz-üs-Sultan'ın ve Yefrem Han'ın gücü ona yetmiyordu."⁸ Sepehdar'ın amacı İran özgürlüğünü ve meşrutiyetini savunmak değildi. O sadece İran'da bağımsız bir hükümet kurmak

6 Kesrevi, *age*, s.237.

7 Kesrevi, *age*, s.780.

8 Kesrevi, *age*, s.873.

istiyordu. O özgürlük ordusunun Tahran'a doğru gitmesini istemiyordu. Mücahitler onu mecbur etti. Tahran'ın fethinden sonra defalarca milleti ve meclisi istifa etmekle tehdit etti. Özgürlükçülere sırtını çevirmişti. O, İtidal Partisi'nin üyesiydi.

Meşrutiyetçileri savunan soylular arasında Samsam-üs-Saltana da yer alıyordu. Adı geçen şahıs küçük istibdat döneminin başında kabile şefliği makamına sahipti. Serdar Esat onu saraya karşı çalışmaya davet ettiğinde o, meşrutiyetin lehine çalışmaya başladı. O, İsfahan'ın fethinden sonra Tahran'a doğru ilerleme yolunda hiç çalışmıyordu. Sepehdar'ın Reş'te davrandığı gibi o da İsfahan'da davranıyordu. Sonraları Samsam-üd-Devle başbakan oldu. Onun barışçı siyaseti ikinci meclisin dağılmasına neden oldu. İran'ski, ikinci mecliste devrimin alın yazısı hakkında şöyle yazıyor:

"1906-1909 devrimi sonucunda meşrutiyet Avrupa hükümetleri şeklinde kuruldu. Şah'ın mutlak iradesi sınırlandırıldı. Vatani özgürlük ilan olundu. Ve burada durduruldu. Bunun için de devrimin ateşleyicisi, önde gideni ve birinci mecliste çoğunluğu kazanmış olanı yani şehrin sanayi ve ticaret burjuvazisi sonraki olaylarda geri planda kaldı. Devrimin sonraki hattı bu burjuvaziyle düşman olan sınıfın menfaatine değişti. Neticede İran ekonomisinin gelişmesinin esas engeli haline geldi yani feodalizm ezilmekten kurtuldu. Ondan doğan anarşi yerinde kaldı. Feodal soylular 'meşrutiyet' ortamına ayak uydurdu. 'Üçüncü sınıfın' zaafını kullanarak ve yabancıların yardımını alarak 'meşrutiyet sipерlerinde' kendi durumlarını güçlendirdiler."⁹

Şah ve Saraylılar

İran şahı, Muhammet Ali Şah Kaçar zamanından beri az çok Çarlığın himayesindeydi. İngiltere'nin de saraylılarla bazı ilişkileri vardı. Nasreddin Şah despot bir şahtı. Rusya'nın himayesiyle kendi saltanatından memnundu. Nasreddin Şah İran'ın gelişmesini 19. yüzyılın ikinci yarısında durdurmuştu. Nasiri sarayı en gerici feodaller ve hanların temsilcisi sayılırdı. Çünkü bütün reformcu hareketlerin önünde keskin bir şekilde direniyordu. İran'da idari reformlar başladığında ülkenin kapıları kontrolsüz bir şekilde yabancılar açıldı. İran'ın işleri yabancıların eline geçti. Nasreddin Şah öyle bir diktatördü ki

9 İran'ski, انقلاب مشروطیت ایران و ریشه های اجتماعی و اقتصادی آن (İran Meşrutiyet Devrimi ve Toplumsal-İktisadi Temelleri), s.140.

hatta saraylılara ve soyluların çocuklarına karşı bile ciddi şiddet uygulamaktan çekinmiyordu. Bir grup soylu genç bir kulüp kurmak istediklerinde ve isteklerini şaha bildirdiklerinde, şah şuna yakın bir şey yazdı: "Gençler halt etmişler. Artık böyle gereksiz meraklarda bulunmasınlar. Girişimde bulunanları belirleyip iyice cezalandırın."

Nazım-ül İslam şöyle yazıyor:

"Birkaç yıl önce Nasreddin Şah'a 'Geceleri bir grup Senglec Mahallesi'nde bir eve toplanıp ülke konuları ve reform hakkında müzakere ediyor' diye rapor verildi. Bunun üzerine Şah, bir grup gönderdi. Altı yedi reformcu tutuklanıp Şah'ın huzuruna götürüldü. İçeride kazdıkları bir kuyu vardı. Kuyunun içinde muhtemelen kar depolanıyordu. Tutukluları o kuyunun içine attılar. O zaman Şah'ın kendisi silahı eline aldı ve otuz mermiden fazla onların üstüne yağdırdı. Kendi fikrine göre erkenden onları cehenneme yolladı. Orada bulunanların hepsine onları öldürdükleri için bir Eşrefi bahşış verdi..."¹⁰

Nasiri devrinde çok yaygın olan bu gibi cinayetleri duyduğumuzda din adamlarının saray istibdadına karşı verdikleri mücadelenin rolünü daha iyi anlıyoruz. Şah, saraylılar ve hükümet binlerce insanı kuyularda mahvediyordu. Sonuçta Nasreddin Şah, zulme maruz kaldı. O insanlardan biri tarafından öldürüldü. Oğlu Muzaffereddin Şah, ılımlı bir insandı. Buna karşın saraylılar aynı şekilde despot ve bencillerdi. Onun saltanatının başlangıcında Osmanlı'da yaşayan reformculardan üçü, Şeyh Ahmet Ruhi, Mirza Ağa Han Kirmani ve Hacı Mirza Hasan Han Habir-ül Mülk tutuklanıp İran'a teslim edildi ve Tebriz'de gizlice idam olundu.

Bu Şah'ın saltanatı döneminde İran, geçmişe göre yabancıların sömürgesi altında daha çok ezildi. Şah ardı ardına Rusya'dan borç alıp karşılığında ülkenin istiklalini satıyordu. Avrupa'ya seyahat ediyordu. Şah'ın ılımlı ruhu insan severliğinden kaynaklanmıyordu. Çünkü adı geçen şahıs saraylıların elinde zavallı ve rezil bir durumdaydı. Ülkenin özgürlüğü yolunda çalışması için kendini onların elinden kurtarması gerekiyordu. Meşrutiyetçilik mücadelesi ortaya çıktığında Ayn-üd-Devle Şah'a haber bile vermeden istediği kadar insanı öldürdü, sürgüne gönderdi ve daha başka şeyler yaptı. Gerici saraylılar da halkın ve din âlimlerinin çalışmalarına çok değer vermedi. İngiltere'nin tavsiyesiyle verilen emirle teslim oldular. Lakin Muhammet Ali Mirza'nın tahta oturması ve meclis işinin gelişmesi-

10 Kirmani, *İranlıların Uyanış Tarihi*, s.170.

le, kısacası meşrutiyetin vuku bulmasıyla, saray gericiliği kendi çirkin sıfatını öyle bir şekilde gösterdi ki ülkeyi tarihi karanlık bürüdü.

Savaş meydanında sarayın önemli rolünü anlamış olan orta sınıfın reformcuları, gericiliğin en önemli unsurları oldukları için şaha ve saraya karşı itiraz ediyordu. Nazım-ül İslam, halkın geniş çapta çalışmaları başlamadan önce yayımlanmış bir gece mektubundan söz ediyor. Biz burada bir kısmından bahsedeceğiz:

"Soru: Bu kötülüğün Allah tarafından olmadığını söylüyorsunuz o zaman kimin tarafındandır?

Cevap: Suç Şah'tadır ki nüfusun canını ve malını otuz Kurura¹¹ birkaç tanrı tanımaza ve cahile vermiştir. Bu insanlar bir avuç zavallı, sefil ve esir insanla istedikleri her şeyi yapıyor, halkın ne malı ne canı ve ne de namusu kaldı artık. Bu zavallı ve fakir halkın bir avuç kemiğini her gün zülüm değirmeninde eziyorlar. Sultan şahsen zulmetmese de zalimi mazluma musallat ettiği için işin çirkinliği ona da sıçrayacaktır..."¹²

Muhammet Ali Mirza, Rus öğretmeni Shapshal tarafından eğitilmişti. O despotluğa ciddi merakıyla birlikte bütün ahlaki rezilliklere de sahipti. Velihtlık döneminde mal ve para biriktirmek için hırsızlıktan tutun cinayet ve yağmalamaya kadar her şeyi yapıyordu. Shuster, Muhammet Ali Mirza hakkında şöyle yazıyor:

"Muhammet Ali Şah Kaçar, geçmişte İran saltanat tahtında oturmuş genç, yoldan çıkmış sinsi bir canavardı. İktidarının başlangıcından beri halkına onursuz bir şekilde ve küçümsemeyle yaklaşıyordu. Rus öğretmeni alçak biri olduğundan İran'da halkın hukukunu ezip rahatlıkla ayaklar altına almak için Rus devleti ve büyükelçisinin icra aleti haline gelmişti."¹³

Shuster, sarayın rolünü yalnız Muhammet Ali Mirza'nın kötülüklerine bağlamanın dışında geri kalanında doğru söylüyor.

İran sarayı ve hâkim heyeti, Muhammet Ali Şah'ın vasıtasıyla kendi hâkimiyetini koruyup ülkeyi ve milleti sömürgecinin ayakları altına alıyordu. Kazaklara ve Lyakhov'a el uzatıyordu. Muhammet Ali Şah kendi zamanının gericilik akımıyla ilgiliydi. O başından beri halkı bastırmak için hazırlanıyordu. Muhammet Ali kendinden önceki şahlar gibi tam despotlukla saltanat sürmek istiyordu ve meclis onun

11 Her bir Kurur beş yüz bindir. (Ç.N.)

12 Kirmani, *İranlıların Uyanış Tarihi*, s.319.

13 Shuster, *The Strangling of Persia*, s.8.

yetkilerinin zararına bir layiha onayladığı zaman o şöyle bir tepki verdi: Bu layihayı dışarı halkın arasına götürdükleri zaman şahın gönderilenlere hiç aldırmadığı ve layihayı alıp okumadığı bile söyleniyordu. O içeri girmiş ve bakanları çağırıp gazapla şöyle demiştir:

"Bu ülkeyi benim babalarım kılıçla almışlar. Eğer encümenler beni şahlıktan alıyorsa ben de kendimi tekrar taç ve tahtı elde edene kadar şah olarak tanımıyorum."¹⁴

Kendi zamanının değişimlerine rağmen fasit bir sınıfın menfaatlerini korumak isteyen bir yaratığın düşünceleri bundan ibaretti. Babasının kılıcına böyle güvenen bu bencil insanın hilesi Tophane Meydanı Olayı'nda halkın direnişiyle karşılaştığı zaman hileci bir tilki gibi meclise gelip şöyle söyledi:

"Bugün sizin huzurunuzda Allah'ın kelamına yemin ediyorum ki canlı olduğum müddetçe elimden geldiği kadar millet ve meclisle işbirliği edeceğim ve hainleri saltanat kapısından içeri sokmayacağım, hudutların korunması ve kanunun icrasında ciddiyetle çalışacağım. Allah'ın izniyle İran'ı öyle sakin ve güvenli hale getireceğim ki dünya İran'ı kıskanacaktır."¹⁵

Muhammet Ali Şah'tan sonra başkaları da bu yolu izledi. İran sarayı Rus sömürüsüne bağlı olduğu zaman Albay Lyakhov'lar gibi insanlar "İran şahlarının kılıcı" sayılırdı. Sonraları da para ve yabancı el bu unsurları İran'da korumuştur.

Shuster şöyle yazıyor:

"Aralık ayının başlarında Muhammet Ali Şah, meclisi dağıtma kararı vermiştir. Bunun için iki grup ordusu vardı. Kazakların ünlü tugayı ki sayıları 1200-1800 kadardı. Bunlar Rusların komutanlığı ve emri altındaydı. Rusya tarafından bu iş için görevlendirilmişlerdi. Ama masrafları İran hazinesi tarafından ödeniyordu. Bunların arasında uşak ve atçı gibi ayak takımından olan, payitahtın açgözlü ve serseri adamları da vardı. İran aşiretleri ünlerini kaybetmişlerdi ve hiç kimse artık onlara güvenmiyordu. 15 Aralık'ta Şah Nasır-ül Mülk kabinesinin üyelerini ki o sıralarda istifa etmişlerdi, yanına çağırdı ve onları zorla tutukladı. Reis-ül Vüzera (Başbakan) da onların arasındaydı."¹⁶

14 Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.610.

15 Kesrevi, *age*, s.529.

16 Shuster, *The Strangling of Persia*.

İşte bu güç, yazın ilk ayında hâkim heyetin ve sömürgecilerin yararına İran'da darbe yaptı. Milli şûra meclisini dağıttıktan sonra özgürlükçülerin kanını İran tarihinin süsü haline getirdi. İleride de-ğınileceğı gibi bu darbenin planını şahın Rus müsteşarları düzenledi. Petersburg ve Güney Kafkasya karargâhına haber verip oradan operasyonun emrini aldılar. İngiltere, İran sarayında her zaman güçsüz olduğı için sarayın gücünün sınırlandırılmasını istiyordu. Bu nedenle sessizliğı seçip rakibinin menfaatlerini savunmuştur.

Darbeci Muhammet Ali Mirza yaptığına şöyle bir açıklama getiriyor:

"Bugün Muhammet Ali Mirza aşağıdaki yazıyı Reis-ül Vüzera Müşir-üs-Saltana'ya yazdı: Nizamnamesiz encümenler, gazeteler ve konuşmacılar onların desteğıyle az kalsın ülkenin düzenini bozacaktı. Önemli işler bizim özel güçlerimiz tarafından sınırlı sayıda insanın elinde olmalıdır. Ne kadar çalışsak da encümenleri kendi işleriyle uğraşmaları için ikna edemedik. Meclisin himayesinden dolayı fesatlarının önünü alamadık. Sonuçta Allah tarafından aldığımız yetkiyle halkın düzenini ve huzurunu temin etmek için müfsitleri tutuklamak istedik. Ama meclis onları savundu ve bazı asiler meclise sığındı. Devlet ordusunun karşısında bomba ve silah kullandılar. Biz de bugünden itibaren üç aya kadar meclisi etkisizleştirdik. Bundan sonra milletin dindar ve devlet sever vekilleri seçilecektir. Anayasa kanununa uygun fethedilmiş meclis işe başlayacaktır."¹⁷

Muhammet Ali Şah meclise saldırdıktan, özgürlükçüleri öldürdükten ve diğer hareketlerinden sonra hâlâ meclis ve Anayasa hakkında konuşmak zorundadır. Zavallı, ondan sonra meclisin tekrar sonsuza kadar kapatılacağını ve Anayasa hakkında tek kelime bile edilmeyeceğini bilmiyordu. Muhammet Ali Şah'ın kendisiyle aynı makama sahip olanlardan daha fazla kanuna ve şerefe bağlı olmadığından şüphemiz yoktur. Bu sadece halkın gücüydü ki o kadar cinayetden sonra onu kanun hakkında konuşmaya mecbur ediyordu.

Tebriz, sömürgeciler, Şah ve sarayın baskısı ve komplosu karşısında direndiğı zaman, şah bu ateşi söndürmek için elindeki bütün gücü kullanmaya başladı. Kendi adamlarını işi bozmak için Tebriz'e gönderdi. Rahim Han'a, Şuca Nizam'a, İkbal-üs-Saltana'ya ve... yaslardı. Sonuçta bunlar bir şey yapamayınca Rus ordusunun tecavüzü için zemin yarattı. Kesrevi şöyle yazıyor:

17 Shuster, *The Strangling of Persia*, s.657-658.

"Şuca Nizam, yolu kapatmak, Rus ve Yabancı tacirlerin mallarını ellerinden almakla Rusların İran'a girmeleri ve işlere karışmaları için zemin yarattı."¹⁸

Kuzey ve güney ordusunun Tahran'a girmesinden sonra Muhammet Ali, erbaplarına sığınmaktan başka çare göremedi. Rusya ve İngiltere bayrağı altına sığındı. İki sömürgeci ülkenin büyükelçileri kaçkın Şah'ın menfaatlerini savundu. Milli ordunun komutanlarıyla konuştu. Sömürgeci güçler İran'dan selametle dışarı çıkarıldı. Yıllık büyük miktarda parayı İran'ın fakir hazinesine aktardılar. Ama iş burada bitmedi. Muhammet Ali bir daha İran'a saldırdı ve gerici gücü birleştirdi. Sonuçta yenilmiş ve zavallı bir halde Rusya toprağına sığındı.

Meşrutiyet'in tekrar istikrara kavuşmasından sonra, saraylılar genelde Meşrutiyetçi gibi göründü ve halkın arasına katılıp milli hareketin suyunu bulandırmak için çalıştı. Sonuçta onun menfaati de onlara ve erbaplarına ait oldu. Burada söylenmesi gerekli olan bir konu da şehzadeler ve saraylılar arasındaki ihtilaftır. Muhammet Ali Şah döneminde Salar-üd Devle'nin tahtı ele geçirmek için çabaladığı konuşuluyordu. Bu kesinlikle yabancılarla ilgilidir. Lakin Muhammet Ali Şah yerinde durdu.

Diğeriye Zill-üs-Sultan'ın Muhammet Ali Şah'la olan ihtilaftıydı. Şah sürekli onun davranışlarını takip ediyordu. Bu gruplar bazen halkın arasına sızıyordu ve milletseverlik adıyla kendi ihtilaflarını ortaya çıkarıyordu. Meclis darbesi ve bombalaması olayında şahın işareti ve kışkırtmasıyla Zill-üs-Sultan'ın oğlu Celal-üd-Devle ve Zill-üs-Sultan'ın eniştesi Zahir-üd-Devle'nin evlerini de yağmaladılar. Zahir-üd-Devle bu sırada Gilan'da valiydi. Kesrevi şöyle yazıyor: "Orada kurulan Halvet encümeninden Kazaklara mermi atılması veya Zahir-üd-Devle'nin (Zahir-üs-Sultan'ın) özgürlükçülerden olduğu söylentisi yalandır."¹⁹

Bu konunun özeti şöyledir: İran'ın hâkim heyeti feodaller ve hanlardan oluşuyordu. Saray ve Şah bu heyetin temsilcileriydi ve sömürgecilerle birleşip halk hareketini bastırıyordu.

Rus sömürgecilerin sarayda ve şahlarda kesin bir nüfuzu vardı. İngiltere saraydaki adamları satın almaya çalışıyordu. Her iki devlet de hassas konularda kendi yararına ve İran milletinin aleyhine çalışıyordu. Sömürgecinin yöntemi şudur ki millet tarafından kendi menfaatleri ve hâkimiyeti için bir tehlike duyduğu zaman menfaatleri için

18 Shuster, *age*, s.800.

19 Shuster, *age*, s.657.

ihtilaf ve çekişmeden vazgeçip biraz çalışmayla kendi muamelelerini tamamlayıp halkı hüsranı uğrattır.

Gelecek konuda bununla ilgili ayrıntılı bilgi vereceğiz.

Sömürgeci Devletlerin İran Meşrutiyet Devrimi'ndeki Nüfuzları ve Siyasi Rollerı

İran sarayı Rusya'nın kuklasıydı. İran'ın despot adamları Rusya'ya bağılıydı. Bunun için de istisnai durumların dışında İran ve hükümeti arlık siyasetinin himayesinde sayılırlardı. İran'ın reformcu soyluları İngiltere taraftarıydı ve İngiltere saraya karşı olan siyasetleri onaylıyordu. Sömürgeci devletlerin siyasi müdahalelerinin dışında onların askeri tecavüzleri İran Devrimi'nin kesin yenilgisine neden oldu. Bunun için de bu bölümü iki kısma ayırıyoruz. Birinci bölümde sömürgeci devletlerin İran siyasetinden bahsedeceğiz. İkinci bölümdeyse onların askeri müdahaleleri ve tecavüzlerini tartışmaya açacağız.

Bu kitabın birinci bölümünde yabancı imtiyazlar kısmında İngiltere'nin nasıl Reuter ve telgraf imtiyazları gibi ilginç imtiyazlar aldığı ve Régie imtiyazıyla nasıl bu devletin siyasi ve iktisadi onurunun zedelendiğini gördük. Petersburg siyasetinin kendisini nasıl İran dostu olarak göstermeye çalıştığını gördük. Hüccet-ül İslamlar için arlık tarafından madalya gönderiliyor. Tahran'ın diplomasi meydanında, adı geçen devletin büyükelçisinin nasıl Avrupa devletlerini İngiltere'nin aleyhine kışkırttığını anlattık. Ondan sonra arlık İran siyasetine daha çok musallat oldu. İlk büyük borcu vermekle kendi siyasetini rakibin siyasetine üstün kıldı. Saray, Rusların mutlak nüfuzunun altına giriyor ve soylular Rusya'ya doğru yöneliyor. Aynı bölümde İran ve Rusya ticaretinde bazı rakamlar söylendi ve gördük ki on yıl içinde yani 1895-1905 arasında İran'la Rusya ticareti İngiltere'nin zararına arttı. Diğer taraftan İran sarayının istibdat siyaseti arlık ve Rusya yönetimiyle tamamen mutabıktı.

Avrupa uygarlığını taklit etmek isteyen ve reformcu sayılan soylular genelde Rusya'nın siyasi rakibi yani İngiltere'ye doğru yönelmişti. İngiltere kendi hükümet yönetimiyle (Meşrutiyet) İran'ın bazı soylularını cezbetmek için çalışıyordu. Afrika'da ve Hint'teki sömürgelelerinde bütün insani usulü ayaklar altına alan aynı devlet İran'da kendi tehlikeli rakibiyle girdiğı mücadelede üstünlük elde etmek için sarayı yani arların hedeflediğı yeri zayıflatma siyaseti izliyordu.

İran Meşrutiyetinin temel yetersizliğı ve zaafına nazaran İngiltere 1907 yılından önce onu rakibinin geri adım atması için kullandı. Kar-

şılığında Çarlık da kayıtsız şartsız saray istibdadını ve müstebit adamları savunma siyasetini izleyip durmadan özgürlükçülere saldırıyordu. 1907 sözleşmesi imzalanana kadar iki sömürgeci devletin genel siyaset planı buydu. Ondan sonra İngiltere Rusya'nın yararına İran'da sustu ve kendi nüfuz sınırlarından birkaç yüz kilometre geri çekilip İran'ın bölünmesinde kendi sömürü bölgelerini korumakla yetindi. Ayrıca güneyde kendi petrol çalışmalarını geliştirmeye devam etti.

I. Dünya Savaşı'na kadar İngiltere'nin siyaseti genel olarak böyleydi. Meclisin ikinci döneminde İngiltere çok yavaş bir şekilde kendisini gelişmiş meşrutiyetçi göstermek isteyen soyluları kucaklıyordu. İran Devrimi'nin içini boşaltmak için bütün gücüyle çalışıyordu. İngiltere İran'da görünüşte meşrutiyeti istiyordu ve her türlü hareketten ve halkın ayaklanmasından korkuyordu. Çünkü böyle bir hareket İngiltere'nin sömürgeci siyasetiyle mutabık değildi. Bu hareket Hint sömürgesinin kenarında pamuk deposundaki ateş niteliğindeydi. Böylece İngiltere ikinci meclisin başarısızlığı için çalıştı ve bunda da başarılı oldu. Rusya'da devrim başladığında ve İran'la İngiltere sömürgeciliği baş başa kaldığında vatansever adamların sayısının İngiltere'nin uşaklarının karşısında ne kadar az olduğu görüldü. İngiltere siyasetinin 1919 sözleşmesiyle İran bağımsızlığını mahvetmek için nasıl çalıştığı ortaya çıktı. Gelecek sayfalarda bu siyasetle ilgili bazı örnekler verilecek ve bazı şahitlerden bahsedilecektir.

Çarlık Rusya'nın İran'daki Siyaseti

İran, Rusya'nın sömürgesi sayılıyordu. İran'da Meşrutiyet Hareketi başladığında başından beri şahın bu hareketi bastırmasını önerdi. Muhalif güçler böyle sıkıntılı bir durumun ortaya çıkmasını engelledi. O sıralarda Çarlık 1905 devriminden sonra daha yeni yeni kendine geliyordu ve kendi hükümet bölgesinde devrimin yenilmesinden sonra diktatörlüğü hâkim kılıyordu. Bunun için de İran'da her türlü halk hareketine düşmanlık ediyordu. İran Devrimi'nin önderlerini vazgeçirmek için onları harcamaktan çekinmiyordu. Nazım-ül İslam yazıyor (devrim diyaloglarından): "...Rusya ve İngiltere'nin bize para harcaması ve acıması nedendir? Sayın Zur-Riyaseteyn şöyle buyurdu: "İngiltere ve Rusya'nın bazılarına para vermesini ben de duymuştum. Lakin gerçek olup olmadığı belli değil." Yazar şöyle dedi: "Benim başka şeyler hakkında kesin bir bilgim yoktur. Lakin kesinlikle eminim ve biliyorum ki birkaç gece önce Ruslar tarafından Tebatebayi Bey'e bin tümen vermişler ve demişler ki bu bin tümen Ruslar tara-

findan Melek ve Reşit Bey vasıtasıyla götürülmüştür. Sayın Tebate-bayi buyurmuşlar ki bana bu parayı onların yararına çalışmam için veriyorlar. Bu imkânsız bir iştir ama onların zararına hareket etmekse mesele, bunun için aklı başında hiçbir insan para ödemez... Bu durumda ben nasıl kendi milletimi bırakıp milletimin düşmanı olanlardan bana neden verildiğini bile bilmediğim parayı alayım..." Düzgün ve dürüst bir adam olan Reşit Bey şöyle söylüyor: "Mukaddes ecdadıma yemin ederim ki eğer bu kirli parayı alsaydın size ihanet eden ve yolundan dönen ilk insan ben olurum..."²⁰

Rusya önderler arasına sızdırmaktan umudunu kestikten sonra direkt devrimin karşısında durdu. Çarlık, meclisi kapatması için Muhammet Ali Şah'ı tahrik etti. Şah'ın meclisin aleyhine komplolarında Rusya büyükelçisi Shapshal ve Lyakhov'un fikirleri birinci derece öneme sahipti. Birinci meclis döneminde Rusya ve İngiltere arasında 1907 sözleşmesi yapıldı. Bu sözleşme İran'ın bağımsızlığını resmen ortadan kaldırıyordu.

Atabek'i Tahran'da öldürdükleri zaman (31 Ağustos 1907) bu sözleşme Petersburg'da iki devlet arasında imzalandı. Bu sözleşme devletlerarasında imzalanıyordu. Bu, Almanya'ya karşı devletlerin birlikteliğini sağlayan olaylardan biriydi. Bu sırada taraflar arasında Afganistan ve Tibet gibi ihtilaf konusu olan meseleler hakkında da sözleşmeler imzalandı. Sözleşme şöyle diyor:

"İngiltere ile Rusya birlikte İran istiklalini ve bütünlüğünü göz önünde bulundurmaya müttehitler ve sırf samimiyetle bu ülkenin her tarafında düzenin sağlanmasını ve barış içinde gelişmesini ve diğer milletler için eşit derecede ticari ve sanayi hukukun her zaman temin olunmasını istedikleri için ve adı geçen devletlerin ikisi de coğrafyayı ve ekonomik durumu dikkate alarak bazı bitişik eyaletlerin veya Rusya sınırları tarafından İran'ın yakınında olan ülkelerle bir yandan ve Afganistan ve Belucistan sınırında olanlarla diğer taraftan düzeni sağlamak yolunda özel ihtimam gösterdikleri için İran'ın adı geçen eyaletlerinde kendi menfaatleriyle ilgili her türlü kargaşa ve anlaşmazlığın ortaya çıkmasını engellemek için alttaki maddelere göre birbirleriyle anlaşmışlardır:

Birinci Madde: İngiltere, Kasrı Şirin'den İsfahan, Yezd ve körfez yoluyla İran'ın sınırında bir noktaya gidip oradan çıkan ve Rusya-Afganistan sınırını kesen hattın o tarafında kendileri veya reayalarına maddi yardım veya diğer devletlerin vatandaşlarının yardımıyla

20 Kirmani, *İranlıların Uyanış Tarihi*, s.358-359

muhtelif yollar, demiryolları, bankalar, telgraf ve taşıma gibi siyasi ve ticari imtiyazlar almaya çaba göstermeyeceğini taahhüt ediyor.

İkinci Madde: Rusya da Afganistan sınırından başlayarak Kazbek, Bircend ve Kirman yoluyla gidip Bender Abbas'a varan hattın o tarafında kendileri için vatandaşlarının yardımı veya diğer devletlerin reayasına yardımla demiryolu, diğer yollar, bankalar, telgraflar, taşıma, sigorta ve diğer ticari ve siyasi imtiyazlar almaya çaba göstermeyi taahhüt ediyor. Rusya bunun yanında hiçbir şekilde İngiltere bu tür imtiyazları talep ettiğinde ve söz konusu bölgelerde yardım isteğinde bulunduğunda buna karşı çıkmamayı taahhüt ediyor. Yukarıda söylenilen yerler, Rusya'nın imtiyaz talep etmeyeceğini taahhüt ettiği bölgelerin bir parçasıdır.

Üçüncü Madde: Rusya önceden İngiltere'yle danışıp anlaşmadan birinci ve ikinci bölümde söylenilen iki hattın arasındaki bölgelerde İngiltere reayalarına verilen hiçbir imtiyaza karşı çıkmamayı taahhüt ediyor. İngiltere'ye Rusya reayalarına birinci ve ikinci bölümde söylenilen bölgelerde verilmiş mevcut imtiyazların olduğu gibi kalacağını taahhüt ediyor."

Devletler İran'ı böyle bir anlaşmadan haberdar etmeyi gerekli görmedi. Meclis üyeleri de ilk önce olayın önemini anlamadı. Bu sözleşme sadece Rusya ve İngiltere'yi ilgilendirir ve biz kendimizi herhangi bir sözün verilip verilmemesinde irade sahibi görüyoruz diye yanıt verdiler. Diğer taraftan da bu sözleşmenin yapılmasıyla İngiltere'nin özgürlükçülerle ilgili tavrı büyük ölçüde belli oldu. Sonuçta Rusya, İngiltere'nin kabul etmesine dayanarak meşrutiyetin kapanma emrini verdi. Lyakhov icra görevlisi olarak tayin edildi. Kazaklar ve Lyakhov'un yaptıklarını gelecek bölümde açıklayacağız. Ama şu kadarını söyleyelim ki Lyakhov en ufak konularda bile Kafkas komutanlığından emir alıyordu. Rusya büyükelçiliği de Tahran'da içişleri konularında Kazaklarla rekabet halindeydi. Herhalde büyükelçiliklerin ikisi de komplodan haberdar ve onunla mutabıktı.

Meclisin etkisizleştirilmesinden sonra Ruslar, Tebriz savaşlarında silah, ordu ve diplomatik destek vermekten çekindi. Sonuçta askeri müdahaleye gerek görmedi. Böylece kuzey ve güney ordusu payitah-ta doğru geldiğinde bunlar Muhammet Ali Şah'ın hükümetini korumak için iyice telaşlandı. İngilizler de sözleşme doğrultusunda onları destekledi. Pavlovich şöyle yazıyor:

"Çarlık hükümetinin kafasına yeni bir fikir geliyor. Bu hükümet Necef müctehitlerine müracaatla onlardan kan dökül-

memesi ve kardeş öldürülmemesi için bir şeyler yapmalarını istiyor. Bu mesaj Edward Gray tarafından onaylanıyor. İki kâfir devlet İslam'ın mukaddes müçtehitleri tarafından İran'ın Müslüman halkına hitaben verilmesi gerekli olan fetva içeriğini dikte etti... Bu belge 31 Mayıs tarihinde Bağdat ve İstanbul yoluyla ulaştırılmıştır. Bir sonraki gün hükümet, Rusya ve İngiltere'nin tehditleri ve yol göstermelerinin sonucunu beklemeden... Bazı askeri tedbirlere sığınıyor ve beş yüz kişiden oluşan bir Kazak grubu, dört topu ve bir kısım yaya askeri gücü Kazvin'e gönderiyor... Bu güç on beş Temmuz'da Kazvin'e varıyor... Rusya ve İngiltere büyükelçileri meşrutiyetçilerin hızlı hareketlerinden mustarip olup her iki ordunun komutanlarına temsilciler gönderildi. Devrimci güçlerin durdurulması talep ediliyor. Churchill ve Romanovsky, Serdar Esat'ın karargâhına ve Albay Stokes ve Brunovsky de Sepehdar'ın karargâhına gönderiliyor. Bu temsilciler de hiçbir şey yapamıyor."²¹

Kesrevi'nin yazdığına göre, meclis ve sarayın çekişmesinde de darbeden önce Rusya ve İngiltere büyükelçilikleri tarafından şöyle çalışmalar yapıyordu. Mesela Mösyö Dohartoyek, Dışişleri Bakanı'nı ziyaret ettiğinde şöyle diyor: "Biz İran'ı seven iki ülkenin temsilcileri sıfatıyla İran ülkesinin tuttuğu bu yolun tehlikeli olduğu uyarısını size veriyoruz, bu yolun sonu çok kötüdür. Sizin Dışişleri Bakanı (Müşir-üd-Devle) tarafından kendi emektaşlarınız ve meclis üyelerini bu yolun korkunçluğundan haberdar etmenizi umuyoruz." Browne bu konuda Rusya büyükelçisinin şöyle dediğini yazıyor: "Şahın canı güvende değil. Artık neden insanları, uşakları ve onun yakınları özellikle bekçi köpek gibi onu koruyan Emir Bahadır'ı ondan uzaklaştırıyorlar? Encümenler kendi sınırlarını aşmış Şah'ı makamından uzaklaştırmak istiyor. Biz böyle bir şeye tahammül etmeyeceğiz ve bu durumda Rusya mecburen İran'ın işlerine müdahale edecektir. Bunu da İngiltere'nin yardımıyla yapacaktır." Adı geçen şahıs ayrıca diyor ki, bundan sonra İngiltere büyükelçisi de Rusya büyükelçisinin sözlerini onaylayıp meclis üyelerinin hamlılığı ve encümenlerin kötü davranışları hakkında bazı şeyler söylemiştir. Sonuçta Muhammet Ali Şah yenildi. Erbapları ve onların ortakları görevi üstlenip Şah ve yenilmiş güçler tarafından özgürlükçülerle müzakereye başladı. O kadar savaştan sonra normalde daha güçlü olması gereken İran gerici unsurların nüfuzundan dolayı zayıf ve çaresiz bir halde Rusya ve İngiltere'nin buyruğu altınday-

21 Pavlovich, *İran Devriminin İktisadi ve Toplumsal Temelleri*, s.60, 61.

dı. Yeni devlet maddi açıdan berbat bir durumdaydı. Mecburen Rusya ve İngiltere devletlerinden borç aldı. Çarlık Rusya beş milyon manat kredi karşılığında zorunlu olarak İran'ın kuzey bölgesindeki jandarma gücünün komutanlığı için Rus subaylarının istihdam edilmesi şartını koydu. Özgürlükçüler uzlaşan soyluların tersine bu şartın karşısında direndi. Bu konuyla ilgili *Times* gazetesi Rusya ve İngiltere'nin önerdiği şartlar hakkında şöyle yazıyor:

"Konu Rus subaylarının kabul edilmesi veya İranlıların ölmesi değil. Mesele Rus subayları olmadan İranlıların hayatlarına devam edip edemeyecekleridir? Rus subaylarının olmaması paranın olmaması demektir. Rus subayları ve para nereye veriliyor? Rus subaylarının kabul edilmemesi paradan vazgeçmek anlamına geliyor."²²

İşte bu sömürgeci devletlerin her zamanki siyasetidir. Şimdi de bizim ülkede elli yıldan sonra böyle şeyler yapılıyor ve yeni meşrutiyet rejiminde de Rusya güçleri İran'da kaldı. Bu güçlerin İran'da kalmaları, onların utanmaz ve kanundışı hareketleri halkın gelecek için endişelenmesine sebep oldu. Hatta ikinci meclisin açılışında, meclis ve halkın korkusu Rusya güçlerinin İran'da kalması konusundaydı. Bu güçlerin söz verdikleri gibi İran'dan çıkmaları konusunda vaatler verildi. O sırada *Novoye Vremya*²³ gazetesi bu konuya sinirle şu şekilde cevap verdi:

"İran hükümeti nutuk edip konuşabilir ama ne kendi vatandaşlarının ne de İran'da yaşayan yabancıların canları ve mallarının güvenliğini sağlayabilir. İran'ın sakin ve tarafsız halkı Rus ordusunu kin ve merakla değil de minnet ve teşekkür duygusuyla karşılamıştır. Bizim fikrimize göre İran'ın resmi nutku Rusya'ya karşı düşmanca bir hareket sayılmaktadır."²⁴

İki devletin ilişkilerinin emniyeti istismar altına girdi ve en açık haklarını bile savunmaya gücü yetmedi, Shuster şöyle yazıyor:

"Bir taraftan Rus ordusunun girmesi diğer taraftan her zaman siyasi ıstırapları beraberinde getiren mahalli kargaşalar, geçmiş dört yıl içerisinde İran'da görüldüğü üzere meşrutiyet saltanatına yeni sorunlar yükledi. 1909 yılının Eylül ayında ünlü hırsız Rahim Han, İran'ın kuzeyindeki Erdebil'e saldır-

22 *İran Meşrutiyet Devrimi ve Toplumsal-İktisadi Temelleri*.

23 Yeni zaman anlamındadır. (Ç.N.)

24 *İran Meşrutiyet Devrimi ve Toplumsal-İktisadi Temelleri*, s.92.

dı ve Rusya bu hareketi bölgeye ordu göndermek için bahane etti... Lakin 24 Ocak 1910 tarihinde iktidar vasıtasıyla ve Yefrem Han'ın emri altında olan orduyla birlikte Rahim Han öyle kuşatıldı ki tek kaçış yolu Rusya sınırından geçmekti. Rusya Türkmençay Sözleşmesi'nin 14. maddesini açıktan ayakaltına aldı. Rusya'ya girmesine izin verdi ve onu mahalli ordunun takibinden korudu. 1911 yılının Ocak ayına kadar oradaydı, ondan sonra da tekrar Tebriz'e döndü. Şubat 1911'de Rus askerleri İran'ın Astara bölgesinde olan Varemiş köyünün sakinlerini katletti. Kadınlarla çocukların da aralarında olduğu altmış kişiyi öldürdü..."²⁵

Rus görevlileri ve vatandaşlarının başına buyruklulukları hakkında yüzlerce örnek verebiliriz:

"...3 Ekim tarihinde rezil bir olay oldu. Kâzım Devatgeroğlu Devci'nin diğer üç kabadayısıyla birlikte Mecc-ül Mülk'ün dükkanlarının karşısında tüfeklerle ateş edip Ekberov adında bir Rus ilkokul öğretmenini dövüp yaraladılar. Rus konsolosluğu bu olaydan haberdar olduktan sonra valilikten veya encümeninden herhangi bir şey sormadan veya onlara haber vermeden derhal yirmi beş Rus ve Kazakla birlikte atlarla dışarı çıktılar. Rus yakınlarına haber gönderip dedi ki herkes silahını ve aletlerini alıp dışarı çıksın. İsteği Tebrizlilerle Rus yakınları arasında savaş çıkarmaktı."²⁶

Muhammet Ali Şah'ın kaçmasından uzun bir süre sonra Zergende'de olan Rusya büyükelçisi orada oturma eylemi yapan gericilerin asıl sığınak yeri idi. Genel olarak Rusya ve İngiltere elçiliklerinin etrafı onların alanıydı. Bununla birlikte şahıslar da yabancı devletlerin vatandaşları sayılıyordu. Bir grup özellikle de soylular ve bazı orta sınıf insanları sömürgeci devletlerin himayesinde ve onlara bağlı sayılıyordu. Kapitülasyon hakkını kullanmakta diğerlerini yağmalamakta öncüllük yapıyordu. Tahran'da Kelhek ahalisi İngiltere vatandaşı, Zergende mahallesinin ahalisiyse Rus vatandaşı sayılıyordu.

İngiltere'nin İran Siyaseti

İngiltere, devrimin birinci döneminde özgürlükçüleri savunuyordu. Özgürlüğün önderleri ve dini âlimler kendi hareketlerinde bu

25 Shuster, *The Strangling of Persia*, s.29.

26 Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.493.

devletin olumlu tutumundan haberdardı. Dini âlimlerin Kum şehrine yaptıkları göç olayında Behbehani'nin tavsiyesiyle tacirler büyükelçiliğe müracaat etti ve oturma eylemi yapma konusunda olumlu cevap alamadı. Tahran'da İngiltere maslahatgüzarı eylemciler için sarayla müzakere ediyordu ve meşrutiyet emrini hareketin önderlerine o verdi. Tebriz'de meclisi savunmak için ilk hareket girişiminde (Recep Hicri 1324 tarihinde) halk, İngiltere konsolosluğunda oturma eylemi yaptı. Kesrevi yazıyor: "Mir Haşim İngiltere bankasının çalışanlarından olan kendi kardeşi Mir Settar'ı bankadan bir mesaj götürmesi için konsolosluğa gönderdi." Konsolosluk şöyle demişti: "Tahran'da bizim sefaretimiz halkı kabul etti. Burada da ne olacağını göreceğiz." Onlar ortadaki hoşnutsuzluğu anladı. Çarşamba gece 27 Şehrivar (19 Eylül 1906) tarihinde Mir Celil'in (Deveci'nin seyitlerinden biri) evinde bir oturum düzenlendi. Mir Haşim, Mirza Ali Ekber Mücahit, Mirza Cevat Nasuhzade, Mir Celil (ev sahibi), Mir Halil, Seyit Razi, Mir Hacı Ağa, Mir Settar, Mir Rabi, Mir Yakup, Seyit Ali, Molla Muhammet Ali Türkanpuri, Mirza Necef Kuli Han Heştrudi, Muhammet Bağır ve diğer bazıları bu oturumda iştirak ediyorlardı. Hacı Mir Cafer İstanbulçî'nin oğlu olan Ağa Mir Bağır, kendi cebinden, çalışmanın masrafını üstlendi. O gece hepsi danışma için bir araya geldi. Mirza Ali Ekber Mücahit, konsolosluğa gitmek için rıza göstermiyordu. Lakin uzun konuşmalardan sonra herkes onu kabul etti. Yarın güneş doğmadan önce iki kişi dışarı çıktı ve konsolosluğa doğru gitti. Vardıkları zaman konsolos uyumuştı ve uyandığında... İsteklerini ortaya koydular. Konsolos cevap verdi:

"Biz İran'ın içişlerine karışamayız ve sizi bu kadar az sayıda kabul edemeyiz. Ama pazar kapanırsa, dini âlimler ve diğerleri de gelirse toplum adına olduğu için bunu kabul edebiliriz..."²⁷

Tebriz'deki İngiltere konsolosluğu Rusya'nın buradaki mutlak nüfuzundan çekiniyordu. Diğer taraftan da hareketin yayılmasını ve genişlemesini istiyordu. Avrupa'da yaşayan reformcular ve İran'ı Avrupa benzetmek isteyenler her yerden daha çok İngiltere'nin meşrutiyetine dikkat ediyordu. İngiltere de kendi hükümet sistemini, Çarlık Rusya İmparatorluğu gibi müstebit devletlerin nüfuzunu engellemek için kullanıyordu. İngiltere, İran'da sadece görsel bir meşrutiyetin taraftarıydı. Yani daha sonraları İran'da yaşanan meşrutiyette olduğu gibi bütün dönemlerde İngiltere'nin mutlak nüfuzuna rağmen onu muhafaza etti ve halen de onu kullanıyor.

27 Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.155.

İngiltere 1907 sözleşmesinden sonra Rusya'yla işbirliği yapmak için çalıştı ve çok az özgürlükçülerin tarafını tuttu. Browne örneğinde olduğu üzere İngiltere'nin liberal grubu 1907 sözleşmesinden sonra İngiltere'nin siyasetinden hiç memnun değildi. Bunlar özgürlükçülerin ve reformcuların karşısında duran bu siyasetin İngiltere'nin zararına olduğunu düşünüyordu. Halbuki bu devletin küresel hırsları onu böyle bir siyaseti kabul etmeye mecbur etmişti ve diğer taraftan bu devletin İran'daki organları çalışmaktan geri kalmıştı. Şiddetle barış ve muhafazakârlığa hazır olan ve devrimi yöneten organlara nüfuz etmeye çalışıyordu. Böylece devrimi istedikleri gibi yönetebilirlerdi. Browne şöyle yazıyor:

"İran halkının çoğu aynı şeyi söylüyordu. İran geri kalmış bir ülkedir ve kendi insanları vasıtasıyla ilerleyemez ilerlese de bu çok yavaş bir şekilde olur ve en iyi yol Avrupalı bir devletin eline geçmesi ve onların işlere müdahale etmesidir. İster İngiltere olsun ister Rusya. İnsanları rıza gösterebilir veya göstermesin."²⁸

Böyle düşünmek sadece İngiltere'nin dışişleri bakanlığına mahsus değil. Browne'ın söylediği gibi İngiltere sermayedarlarının fikri de böyleydi. Söylenildiği gibi İngiltere 1907 sözleşmesinden sonra İran'ı oyuncak bir ülke gibi kendi sömürgelerini muhafaza etmek için kullandı. Daha önce Rusya ve İngiltere arasında sözleşme imzalanmıştı ve ona göre kendisi demiryolları yapmayacaktı ve genel olarak onun ülkede hareketine engel olacaktı. İvanov şöyle yazıyor:

"İngiltere, İran'da demiryollarının yapılmasını istemiyordu. Çünkü başka devletlerin Hindistan'a nüfuz etmesini böylece engelliyordu. Oradaki istismarını kendisi özel olarak muhafaza ediyordu. Böylece İran, emperyalistlerin hatırı için demiryollarının yapılmasından mahrum edildi."²⁹

Devrimin ikinci döneminde İngiltere, hareketin Hindistan'a bulaşmasından korkuyordu. İngiltere'nin Güney Afrika'da o bölge insanlarının direnişini kırmak için çıkardığı savaşlar İngiltere'nin sömürgelerinde çok kötü etkiler bıraktı. İngiltere, Asya'da Rusya'nın aleyhine kışkırtma hareketinde bulunuyordu. Bu, İngiltere'nin Rusya'nın İran'da yaptıkları karşısında sessizliğinin ikinci nedenidir. Diğer taraftan İngiltere İran'ın güney bölgelerinde hanlar ve feodallerle

28 دیباچه تاریخ ایران İran Tarihi hakkında Eylül 1910 tarihinde yazılmıştır.

29 İvanov, *İran Meşrutiyet Devrimi*, s.10.

müzakere edip belirlediği bölgelerde güvenliği sağlayınca rakibine bağlı olan sarayı zayıflatmak için çalışıyor. İvanov yazıyor:

"Yabancı ülkelerin temsilcileri ve özellikle İngilizler, İran'ı zayıflatmak için ülkenin parçalanmasını ve feodal hanların bölücülüğünü savunuyordu. İngilizler İran'ın güneyinde Şah devletinden habersiz güney hanlarıyla bazı sözleşmeler imzalıyordu. Onlara aylık para ödeyip silah veriyordu."³⁰

Bu siyasetin karşısında Rusya hanların ve feodallerin saraya odaklanmalarını ve genel olarak güçlü bir gerici gücün varlığını istiyordu. Böylece Şah ve saraylılar gibi Çarlığın mutlak uşağı olacaklardı. Bu, daha sonraları İngiltere'nin rakipsiz kaldığı zamanda İran'da kendi hâkimiyetini sağlama almak için kullandığı yöntemdi ki kendi merkezinde uşak devletini uzun bir süre hiçbir değişiklik olmadan elinde tuttu. İngiltere Dışişleri Bakanlığı, sarayın ve Rusya'nın gerici siyasetini sonucu olarak meclise saldırılmasını onaylıyordu. O sırada Dışişleri Bakanlığı'nın sözcüsü olan, Rusya'yla birleşmeyi savunan ve ülkelerin bölünmesi yönünde gerici siyaset izleyen *Times*, meclisin bombalanması olayı hakkında şöyle yazıyor:

"Meclis son durumu itibariyle sarayın onun için yaptıklarından daha büyük bir reforma ihtiyaç duyuyor. Gerçi şaşırtıcı yöntemlerle güzel konuşma ve yazma meydanında köpük gibi şişip böbürleniyordu. Fakat yeni kurumda hiçbir layıklık ve keskinlik göstermeyip bütün iş ve fikirleri kendi eline alıp yürütmeye çalışıyordu. Ayağını yorgandan daha fazla uzatıp saray ehlinin hududuna tecavüz ediyordu."³¹

İngiltere gazetelerinden sadece *Manchester Guardian*, *Daily News* ve birkaç sosyalist gazete Rus ordusunun İran'daki tecavüzlerine ve saldırılarına itiraz ediyordu. Başbakan Edward Gray itirazlara hiç aldırmıyordu. Liberal grubun ve Rusların eline düşmüş İran iktisadında menfaatleri olan grupların itirazları İngiltere'nin İran'a karşı olan siyasetinde hiçbir etki bırakmadı. Sadece İngiltere taraftarlarının eski gibi o ülkeyi ve ülke yöneticilerini korumalarına sebep oldu. *Times* gazetesi 1 Temmuz 1909 tarihinde güney ve kuzey ordusu Tahran'a doğru yola çıktığında şöyle yazmıştır: "Her iki devletin konsolosları Bahtiyarilerin komutanı Serdar Esat'a onun Tahran'a hamlesinin Rusya ve İngiltere devletlerinin hoşnutsuzluğuna sebep olduğunu ve

30 İvanov, *İran Meşrutiyet Devrimi*, s.12.

31 *Times*, 6 Temmuz 1908. Bkz. Edward Browne, *İran Devrimi*, s.240.

bu işin Serdar Esat'ın çok sevdiği İran meşrutiyetine telafi edilmez bir hasar vereceğini hatırlatmıştır. Şah elinden geleni yaptı. Meşrutiyeti verdi. Genel af hükmü verdi. Seçim kanununu imzaladı. Bu kanun İngiltere büyükelçiliğinin Sir Edward Gray'a gönderdiği bir rapora göre imkânların izin verdiği kadarıyla demokratik bir kanundur." İngiltere'nin diğer gazeteleri de baştan aşağı yalan olan makalelerle şahın yaptıklarının demokratik mahiyetli olduğu hakkında propaganda yapıyordu. Genel af haberi, ayrıca meşrutiyetçilerin haydutluk planları ve Kazakların kültürel çalışmaları hakkında sahte belgeler düzenleyip yayımlanıyordu...

Edward Gray'ın siyaseti İngiltere'nin liberal partisinin kongresinde düzenlendi. Saivet Bert'te³² de onaylandı. Bu kongrede 1.500 temsilcinin huzuru vardı. Kongrenin başkanı büyük bir memnuniyetle şöyle dedi:

"İyi ki İran'ın korkunç olayları sırasında bütün gelişmiş dünyanın milletleri ve haklarının güvenliğini kazanmış olan Sir Edward Gray gibi bir adam İngiltere hükümetinin başındaydı."³³

Shuster İngiltere ile Rusya'nın anlaşmasından memnun değildi ve sürekli bunu eleştiriyordu. Sonuçta İngiltere de Rusların tecavüzleri sırasında kuzey bölgesinde İran'ın sahilleri ve limanlarına tecavüz etmişti. 16 Ekim 1910 tarihinde güney bölgesinin yolları ve oraların ticari hatlarının güvensizliği ve kargaşası hakkındaki ultimatomeni İran'a verdi. Shuster şöyle yazıyor:

"İngiltere bazı askeri makamlardan Hint'teki İngiliz ordusunu kendi denetimleri altına almalarını istedi. Böylece o bölgelerin güvenliğini ve düzenini sağlamak için görevliler seçilir. Masraflarını ve gümrük vergilerini de İran öder. Bu hareket İran ve Osmanlı ülkelerinde büyük itirazlar ve ıstıraplara neden oldu."³⁴

Ne kadar I. Dünya Savaşı yıllarına yaklaşırsak o kadar çok İngiltere'nin İran'a ettiği tecavüzlere şahit oluruz. İngiltere güneyde kendi denetimi altında olan silahlı gücün düzenlenmesine çalışıyor. İngiltere, Ekim Devrimi'nden sonra 1919 sözleşmesinin konusunu İran'da ortaya atıyor. Meclisin ikinci döneminden beri hareketin içine sızdırılmış olan İngiltere taraftarları onu sıcak karşılıyor. Dikkat etmemiz

32 Kitabın orijinalinde dipnotun karşılığı bulunmamaktadır.

33 *Manchester Guardian*, 2 Temmuz 1909'dan akt. *İran Meşrutiyet Devrimi ve Toplum-sal-İktisadi Temelleri*.

34 Shuster, *The Strangling of Persia*, s.30.

gerekiyor ki en karışık yıllarda İngiltere soğukkanlılıkla kendi petrol keşiflerinin alanını İran'da genişletiyor. Bundan sonra resmen Huzistan'ı kendi kontrolü altına aldı. Az çok İran petrolünün millileşmesine kadar ister Hazal'ın isterse başkasının hükümeti döneminde bu bölge İngiltere'nin alanı sayılıyordu. 1908 yılında Mescit Süleyman bölgesinde büyük petrol kaynakları keşfolundu. 1909 yılında İngiliz Petrol ve Pers şirketi kuruldu.³⁵ Dünya savaşından önceki yıllarda Huzistan'ın petrol çıkarmaları ilerliyordu. I. Dünya Savaşı'nın başında Rusya ve İngiltere tarafsız İran bölgesini bölüşmek için müzakereler yaptı.

1914 yılının sonları ve 1915 yılının başlarında Rusya dışişleri bakanı Sazoi of ve İngiltere Dışişleri Bakanı Grey arasında bazı müzakereler yapıldı. Mayıs 1915 tarihinde aralarında bazı yazıların gelgitinden sonra tarafsız İran bölgesinin de bölüşülmesine karar verildi. Bu yazılarda İngiltere, İstanbul ve Boğaz'ı Rusya'ya verme sözü karşılığında da Rusya Yezd, İsfahan ve Rusya, İran ve Afganistan sınırının yanındaki küçük bir bölge dışında tarafsız İran bölgesini İngiltere'nin nüfuz bölgesine katma sözü verdi. İngilizler özellikle İran'ın güneybatısının kendi bölgelerine katmak için çok çalışıyordu. Bu dönemde İngiltere'nin petrol şirketi petrol çıkarma işini orada hızla geliştiriyordu.

V. İ. Lenin, 1915 yılında İran hakkında yazdığına göre İran, o dönemde sömürge alanının onda dokuzunu oluşturuyordu.³⁶ Ayrıca 1911-1914 yılları arasında İran beş yeni borç aldı. Bunlardan iki milyon İngiliz Lirası kadar tutan üç borç İngiltere'den alınmıştı. Rusya'dan da 14 milyon Ruble tutarında iki borç alınmıştı. 1914 yılında İran'ın İngiltere ve Rusya'ya 6.804 İngiliz Lirası borcu vardı. İran yıllık 563-600 İngiliz Lirası, yani devlet masraflarının dörtte bir ile üçte biri kadarını yani faizini ödemek zorundaydı.

Gelecek bölümde Çarlık ordusunun İran'a yaptığı tecavüzlerden bahsettiğimizde İran'ın I. Dünya Savaşı'ndaki durumunu ve İran'ın nasıl sömürge bir devlet olmaya doğru gittiğini anlayacağız. Rusya'da Şubat Devrimi olduğunda ve Kerenski hükümeti iş başına geldiğinde o dönem hükümetinin Dışişleri Bakanlığı İran konusunda şöyle bir emir verdi: "Muvakkat hükümetin Dışişleri Bakanı Milerkov, 17 Mart 1917 yılında aşağıdaki telgrafı Minorski'ye (Rusya büyükelçisi) gönderdi:

"Şahın hükümetine bunu söylemekte yarar görüyorum ki Rusya eskisi gibi İran işlerinde İngiltere'yle karşılıklı ilişkilerine

35 1935 yılında bu şirket ismini İran ve İngiltere Şirketi olarak değiştirdi.

36 İvanov, *İran Meşrutiyet Devrimi*, s.69.

devam edecektir ve... Rusya siyaseti hiç değişmeyecektir... Bu durumda dikkate alınız ki yeni rejimde İran'da liberal isteklerle alenen muhalefet etmemek gerekiyor. Bu nedenle böyle durumlarda sizin işlerinizi İngiltere büyükelçisine devretmeniz ve yeri geldiğinde yaptıklarını savunmanız gerekiyor."³⁷

Dışişleri bakanı sıfatıyla Milerkov'un yerine geçmiş olan Milyoner Tershenchgoy, 9 Mayıs 1917 tarihinde Minorski'ye telgraf gönderdi: "Bizim İran'daki siyasetimizin genel yönü benden daha önce bu görevi yapmış olanın gösterdiği gibi aynı eskisi gibi İngiltere'yle karşılıklı işbirliği şeklinde devam edecektir. Ayrıca muvakkat hükümet Petersburg'daki İngiltere büyükelçisi Biukes'a Rusya ve İngiltere arasındaki İran ortak siyasetinin zayıflamayacağını ve Rusya'nın İran demokratlarıyla işbirliği yapmak için yeterli nedenin olmadığını belirterek güvence veriyor."³⁸

Gördüğümüz gibi Rusya'nın muvakkat hükümeti İngiltere siyaseti vasıtasıyla İran'da yerini güvence altına almak istiyor. Lakin Ekim Devrimi'nden sonra Rusya'nın İran'daki dış siyaseti temel bir değişikliğe uğradı. İran'ın hâkim heyetinin Çarlık'la ilişkisine ve İran'ın Rusya ordusu vasıtasıyla işgal olmasına dikkat edersek Rusya siyaseti çarların menfaatlerini takip etseydi İngiltere hiçbir zaman güçlenemezdi. İran'ın hâkim heyetini satın alamazdı. İran toplumunun bu dönemdeki siyasi olaylarının tahlilinde bu konuya ciddi şekilde dikkat etmeliyiz. Üstteki satırlar Meşrutiyet Devrimi zamanından biraz uzaklaşsa da bu konulara değinmek Rusya ve İngiltere siyasetleri hakkında konuşmaya son vermek için gerekli görülüyordu.

Diğer Yabancı Ülkelerin İran Siyasetleri

İran Devrimi'nde rolü olan diğer bir siyaset Almanya'nın siyasetiydi. Bu devlet 19. yüzyılın sonlarına doğru işlere karışmayı başardı. Malkom Han 1878 yılında Berlin Kongresi'ne İran'ı temsilen katıldı. Bismarck'ın ilgisini çekerek İran toprağının bazı bölgelerini Osmanlı'dan geri almayı başardı. Almanya Osmanlı'da birinci derecede nüfuzla sahip oldu. Osmanlı Devleti'nin de Rusya ve İngiltere'nin İran'daki nüfuzunun aleyhine bazı menfaatleri vardı. Neticede Osmanlı, İran'a karşı çıkanlar ve İslam İttihadı hareketinin taraftarları için bir sığı-

37 N. L. Robben Einestein, سیاست خارجی حکومت وقت (Geçici Devletin Dış Siyaseti), Partinin Yüksek Siyasi Okulu, Komünist (Bolşevik) Parti'sinin Merkez Komitesi'nce yayımlanmıştır, 1946, s.15, 16.

38 İvanov, İran Meşrutiyet Devrimi, s.79.

nak haline geldi. 20. yüzyılın ilk yıllarında İran ve Almanya ticareti gelişti ve bu yüzyılın ilk iki yılında Almanya'nın İran'a yaptığı ihracat tam on kat arttı. İvanov bu konuda şöyle yazıyor:

"Almanya anonim halı şirketini Tebriz, Erak, Hemedan, Kirman, Meşhet ve Şiraz'da şubeleriyle birlikte tesis etti. Tebriz'de büyük bir halı dokuma fabrikası kuruldu ve çevresinde de uzun sürmeden Almanların oturduğu bir mahalle kuruldu. Almanya İran'a kredi önerisinde bulunuyordu. Bağdat-Hankın yolunun ve demiryollarının imtiyazlarını elde etmeye çalışıyordu. 1907 yılında Almanya'nın doğu bankasının müdürü İran'a geldi ve altı yıl boyunca Alman bankasının kurulması için devletten imtiyaz almaya çalıştı. Böylece şahlık bankası gibi ticari ve mali müesseseleri İran'da tesis edip sikke basım hakkı elde ediyordu. Ayrıca ülke dışında İran hazine havalelerini ödeme hakkına da sahip olmak istiyordu."³⁹

Almanya Avrupa'da güçlenmeye başladığı zaman Rusya ve İngiltere birliktelik ve İran'ı bölüşme sözleşmesini imzaladı (1907). İran milleti birleşmiş olan Rusya ve İngiltere'nin sömürgesinden kurtulmak için çare arıyordu. Rusya ve İngiltere'nin ortak düşmanı olan Almanya'ya karşı iyimserdi. Bu durum dünya savaşlarının ikisinde de İran'da hâkimdi. İkinci savaşta da İran milleti Almanya'ya İngiltere'nin güçlü düşmanı olduğu için iyimser bakıyordu. Kamuoyu o devletin lehine yorum yapıyordu. Milli harekette Almanya'ya yaslanma düşüncesi meclisin ikinci döneminde başladı. Millilere göre Berlin ve Tahran'ın aracısı Alman müsteşarları ve hükümet temsilcilerini kabul eden şehir İstanbul'du.

Böylece Çarlık Rusya 1910 yılında Almanya'yla Potsdam Sözleşmesi'ni imzaladı. Bu konuda Shuster şöyle yazıyor:

"Herhalde Almanya Ortadoğu'da bazı şeyler yapmıştı. 1910 yılının sonbaharında Rusya İmparatoru Potsdam'da Alman İmparatoru'yla görüştü ve bu görüşmenin sonunda Potsdam Sözleşmesi ortaya çıktı... 14 Ocak 1911'de Baron Marshall Osmanlı Devleti'ne, bu sözleşme İran demiryolları ve bu yolların kendi demiryollarına bitleştirilmesi konusunda Rusya ve Almanya arasındaki muameleler hakkındadır (Potsdam Sözleşmesi'nde böyle konular mevcuttur) dedi. İkincisi İran'ın kuzeyindeki eyaletlerin Rusya'nın nüfuz bölgesi dahilinde ol-

39 İvanov, *İran Meşrutiyet Devrimi*, s.40.

duğunu Almanya itiraf etmiştir. Rusya, İran'ın o bölgede Rusya'ya vaat ettiği bütün demiryolları imtiyazlarını talep etmeye hakkı olduğunu tasdik etmiştir. Üçüncüsü, İran'ın kuzeyinde Alman sermayesi Rusya'nın himayesi için harcanacaktır. Tahran'dan İran ve Osmanlı sınırlarındaki Hanekin'e kadar demiryollarının çekilmesi için Almanya ve Rusya sermayelerinin bir kısmından Rus imtiyaz sahibinin denetiminde yararlanılacaktır. Dördüncüsü, Rusya İran'ın kuzeyinde Almanya'nın ticari menfaatlerini tanıyıp teslim ediyor ve kendi nüfuz bölgesinde tarafsızlıkla mani olmamak tutumunun kalıcı olmasını tazmin ediyor. Beşincisi, Rusya Bağdat demiryolu imtiyazında Almanya'ya verilen hakları teslim edecektir ve bu gibi işlerde Almanya'ya kendi siyasi yardımını yerine getirecektir... Ve Bağdat demiryolu ve İran'ın kuzeyinde olan hatlar vasıtasıyla yapılan ticari taşımacılığın tarifesi gibi konuları düzene sokmak ki bu konular sözleşmeyi imzalayan devletler tarafından planlanmış ve planların gerçekleştiği sanılmıştır."⁴⁰

Bu sözleşme kısa bir süre için İran'da Rusya ve Almanya'nın anlaşmazlığını engelledi. Lakin I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla bu iki devlet birbirinin karşısında durdu. Shuster'in yazdığına göre, İngiltere'nin güney yollarının güvensizliği için ultimatoma vermesi ve silahlı güçler oluşturması konusunda (Ekim 1910), bazı Müslüman unsurlar tarafından telgraf yoluyla bir bildiri düzenlenip Almanya İmparatoru'na gönderip ondan Müslümanlara karşı dostluk göstermesini istedi. Almanya'nın İran'ın içişlerine karışmasının görünüşteki özel sonucu Potsdam Sözleşmesi'nin hızla uygulanmasıydı. 5 Kasım 1910 tarihinde tamamlanıp İngiltere ve Fransa devletlerinin şaşkınlığına neden oldu. Rusya ve Almanya devletlerinin birleşmesinde İran milleti için elde edilen ve sözleşmenin maddelerinden ortaya çıkan sonuç ve ondan sonra genel olarak yayılan mesele, o gizli anlaşmanın Rusya'yı, müdahale ve taarruz olabileceğinden korkmadan buna aldırmadan, o yolu seçebilecek duruma getirdi.⁴¹

I. Dünya Savaşı'nda Rus ordusu merkeze doğru ilerlediğinde Milliler, Kum şehrine gidip savaşa hazırlandı. Milli direnme birlik gücü komitesi hazırlandı (Hicri 1334). General Barnov'un komutanlığında Rus ordusuyla savaştı ve yenilip dağıldı. Bu muhacerette Almanya ve Osmanlı elçiliklerinin üyeleri onları destekledi. Milliler Almanya'nın

40 Shuster, *The Strangling of Persia*, s.192.

41 Shuster, *age*, s.31.

yardım etmesini bekliyordu. İran'ın batısında devletin kurulmasıyla birlikte ve Osmanlı'ya sığındıktan sonra mecburen Almanya'ya yardım için başvurdular. İran'da menfaatleri olan Osmanlı Devleti Berlin hükümeti ve İran millileri arasında aracı rolünde genelde İranlıların hoşnutsuzluğuna neden oluyordu. Almanlar düşmanlarının gücünü İran'a çekmek için İran'ın her tarafında ordu toplamaya ve eyaletleri kışkırtmaya çalışıyordu. Fars'ta Mösyö Vassmuss, İsfahan'da Doktor Buzin ve Kirmanşah'ta Mösyö Scheunemann çok sıkı çalışıyordu. Fars'ta Vassmuss Deştistan ve Tengistan kabilelerini İngiltere aleyhine kışkırtmayı başardı ve kanlı savaşların çıkmasına neden oldu. Doktor Buzin Alman ve Avusturyalı subayların yönettiği Mücahit adında üç yüz kişilik silahlı ordu düzenlemişti. İran, İngiltere'nin mutlak mülkü haline gelinceye kadar ve İran'ın sonraki hareketlerinde Almanya'nın ve Alman subaylarının rolü devam ediyordu.

Osmanlı Devleti'nin İran Siyaseti

İran ve Osmanlı sarayının rekabetleri özellikle Rusya'nın İran'a nüfuzundan sonra Osmanlı'nın İran'daki muhalifler için bir sığınak olmasına neden oldu. Meşrutiyet kalktıktan sonra Osmanlı sultanı Abdülhamit bu harekete karşı çıktı. Milliler ve reformcuların ayaklanmasıyla karşı karşıya olan Osmanlı Devleti İran sarayıyla (Muhammet Ali Şah'la) anlaştı. Meşrutiyet emrinden öncesi için bir örnek verilerek (Necf-Horasan-Mazenderan-Tahran'da) Meşrutiyetçi Hüccet-ül İslamların nasıl Osmanlı'nın gazabına uğradığı ve hâkimlerin Molla Muhammet Kâzım Yazdi'yi savundukları ve kargaşa yarattıkları anlatıldı.

Birinci meclis döneminde Osmanlı'nın İran sınırlarına tecavüzleri oldu. Bunlar Muhammet Ali Şah'ın gizli himayesinde yapılıyordu ve onu meclis ve encümeni zayıflatmak için kullanıyordu. İran'ın İstanbul'daki büyükelçisi bu gibi tecavüzleri mahkûm ediyordu. Onu Tebriz encümeninin uydurduğunu söylüyordu. Diğer taraftan Şakak kabilesinin İsmail Ağa Simitko'nun liderliğinde yaptığı isyan, cina-yet ve yağmalar Osmanlı Devleti tarafından destekleniyordu. Kesrevi şöyle yazıyor:

"Kürtler, Mecd-üs-Saltana'ya yenildikten sonra, Osmanlı ordusu direkt savaşa girdi (21 Cemaziyülâhır 1325-1 Ağustos 1907). Osmanlı ordusu ansızın dağlarda ve tepelerde gözüktü ve haber vermeden top ve tüfekte ateş edip savaşmaya başladı. Mecd-üs-Saltana uzun bir süre bunun Osmanlı ordusu olduğu-

na inanmıyordu ve onların tekrar isyan etmiş Kürtler olduğunu sanıyordu, bu yüzden de savaş emri verip bunları engellemeye çalıştı... Birisini Osmanlı komutanına gönderip bizim sizinle savaşımız yoktur dedi. O da buna karşılık dedi ki biz sadece sizinle savaşmak için geldik ve mademki böyle diyorsunuz iki saate kadar ordunuzu alıp şehre geri dönün. Mecd-üs-Saltana geri dönme zurnası çaldırıp rezil bir şekilde şehre doğru geldi... Sonra Mecd-üs-Saltana Tebriz'e şöyle rapor verdi: '... Şehrin bütün köyleri yağmalanmış. Ordunun askeri teçhizat deposu yağmalanmış. Yaklaşık üç yüz elli Müslüman öldürülmüş. Kardeşlerin cesetleri şehrin dışında duruyor. Defnetmeye gücümüz yetmiyor. Bütün şehir ve insanlar endişe içinde. Bu geceyi sabah edebileceğiz mi bilemiyorum. Şehrin mağlup olmasına çok az kaldı. Bütün Müslümanlar ölmeyi ve öldürülmeyi bekliyor... Öldürülmemiş ve yağmalanmamış bir köy kalmamış. Genelde şehirde oturma eylemi...'""⁴²

Bu sıralarda Savucbulağ'ın etrafında da güvensizlik ve kargaşa vardı. Osmanlı Kürtleri de o taraftan ilerlemiş öldürüp yağma yapıyordu. Şans eseri Tebriz gericiliğe ve Muhammet Ali Şah'a direndiğinde Osmanlı'da İttihat ve Terakki komitesinin meşrutiyetçileri kazanmış meşrutiyeti ilan etmişti. İran özgürlükçüleri İstanbul'da İran Saadet Encümeni'ni kurmayı başardı ve bu vesileyle İran Devrimi'ne yardım etti.

Osmanlı siyaseti I. Dünya Savaşı'nda Rusya ve İngiltere'ye karşı İran'da askeri yönden aktıftı. Bununla birlikte bu devletin Azerbaycan'daki beklentilerini de karşılıyordu. I. Dünya Savaşı sırasında İran mücahitleri Osmanlı ordusunun önünde Azerbaycan şehirlerini Rus ordusunun elinden kurtarmak için İran'a saldırdıkları zaman, bunun arkasından Osmanlı ordusu Azerbaycan şehirlerinde o devletin askeri hâkimiyetini kurup onun mütecaviz ve hırslı yüzünü İran Millileri-ne gösterdi.

İran Devrimi'nde Amerika'nın Rolü

Amerika 20. yüzyılın başlarında çok az doğu ülkelerinin içişlerine karışabildi. Amerika'nın kıta dışındaki ilişkileri İngiltere, Fransa ve diğer Avrupa devletlerinin siyasetleri tarafından kuşatılıp mecburen kendi kıtasında mahsur kalmıştı. Rusya ve İngiltere gibi sömürgeci devletlerin karışmalarını engellemek için ikinci meclisin yaptıkların-

⁴² Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.425.

dan biri Amerika'ya yaslanmaktı. Bunun için Shuster istihdam edildi. Shuster ve Amerika'nın mali ve idari heyeti⁴³ İran'a geldiklerinde Rusya'nın tasallutu ve İngiltere'nin Rusya'yla anlaşmasıyla karşı karşıya kaldı. Bu dönemde İran'da Amerikalıların sayısı azdı. Amerikalı öğretmenler, dini ve tıbbi heyetler İran'da çok azdı. Shuster'in yaptıklarından önce Amerikalı öğretmen Baskerville Tebriz'de Amerika'nın adını yükseltmişti. İran Millileri İran'da siyasetin dengesini sağlamak için Amerika'dan yardım almak istiyordu. Amerika'dan yardım talebini doğru göstermek için getirilmiş nedenlere göre, bu yardım başarısız oluyordu. Çünkü 20. yüzyılın başlarında mesafenin uzaklığı ve Amerika'nın bölgede nüfuzunun olmaması bu devletin İran'da acil sömürücü hırslarının olmamasına neden oluyordu. Bu nedenle yani şehirlerde nüfuz ve gücün olmaması ve mesafesinin uzaklığından dolayı bu devlet doğu ülkelerinde önemli role sahip olamıyordu. Devleti ve kendi için itibar kazanmaya çalışan Shuster sadece maliye konularla ilgilenmedi. İran'da Hazine Jandarması ordusunu kurdu. Bu Rusya ve İngiltere'nin baskı, itiraz ve kızgınlığına neden oldu. Sonuçta İran'da Shuster'in yaptıkları Rusya'nın ultimatoma ve İran'dan kovulmasına neden oldu. Rusların baskısı için bahane yarattı, gerçi onlar her durumda İran'a baskı yapıyordu. Shuster İran'da kaldığı süre içerisinde Milliler tarafından himaye ediliyordu. İran'dan ayrıldığında burada iyi bir iz bıraktı.

Amerika'nın İran'da yaptığı işlerden bir diğeri de Amerikan konsolosunun Urmiye'de bu şehir halkıyla Süryaniler arasında başlayan savaşta Süryanileri desteklemesiydi. Sonraları I. Dünya Savaşı sırasında Amerika konsolosunun muavini olan Doktor Shet, Ermenileri ve Urmiyeli Süryanileri destekleyerek cinayetlere yardım ediyordu.⁴⁴ Genel olarak İranlılar, Amerika'yı Asya'nın yağmalanması ve sömürülmesinde ortak görmüyordu. Bu nedenle de onlara iyimser bakıyorlardı. Bu durumun sonucunda da I. Dünya Savaşı'ndan önce İran'a gelen Amerikalı Shuster, savaştan sonra Standart Oil meselesi gündeme geldiğinde işe yaradı. Milliler Amerika'nın I. Dünya Savaşı'ndan önce ve sonra Asya'daki siyasetlerini anlayamıyordu. 20. yüzyılın başlarındaki Amerika ile 20. yüzyılın ikinci yarısındaki Amerika'nın farkını doğru bilemeyip bu devletin Asya'daki ve İran'daki temel siyasetini halen daha bazıları doğru düzgün anlayamıyordu.

43 Shuster'in heyeti toplam 16 kişiydi. Bkz. Shuster, *The Strangling of Persia*, s.168.

44 Batı Azerbaycan'da işlenen cinayetler ve bu cinayetlerde Dr. Shet ile Amerikan Fan-sız misyonerlerin rolü için bkz. Kesrevi, *Azerbaycan'ın 18 yıllık Tarihi*, s.173; Pavlovi-ch, *İran Devriminin İktisadi ve Toplumsal Temelleri*, s.81, 82.

İran'da diğer Avrupalı devletlerin hiçbir rolü yoktu. İran siyasetinde Rusya, Almanya ve İngiltere devletlerinin rolleri vardı.

İran Meşrutiyet Devrimi'nde yabancı siyasetleri bundan ibaretti.

Burada getirilmesi gereken başka bir konu da devrim sırasında İran ile Afganistan arasındaki ilişkidir. 1911 yılında İran devrim hareketinin Afganistan'daki etkisi hakkında bir makale yayımlanmıştır ki bazı bölümlerini burada aktarıyoruz: "Geçen yıllarda İran'daki olayların etkisinden dolayı Afganistan'da da bazı devrimci hareketler oldu. 1909 yılının başlarında Meşrutiyetçiler tarafından Afgan Emirine bir suikast yapıldı. Birçok kişi hapse düştü. Mehmane alayının komutanı Muhammet Hasan Han, otuz yıl hapse ve ayrıca atlı subay Serdar Abdülkayas Han ve Muhammet Azam Han ve Server Han idama mahkûm oldu. Tahran'ın devrimciler tarafından fethedilmesinden sonra, Kabil halkı üç gün boyunca İran Meşrutiyetinin lehine gösteriler düzenleyip eğlence programları yaptı. İran Devrimi için düzenlenmiş olan bir mitingde Serdar Nasrullah şöyle dedi:

"Afganlar sadece İran'ın komşuları değiller, onlarla yakın akrabalıkları vardır. İngiltere-Rusya faaliyetleri İran'ın özgürlük ve bağımsızlık hareketini yatıştıramaz ve üstelik Afganistan'da da özgürlük hareketinin gelişmesine yardım eder. Afganistan'ın geleceği İngiliz diplomatlarını fena halde üzmüştür. Afganistan uyanışının İngiltere'nin sömürgeci planları için çok kötü sonuçları olacaktır. Bu ülke Bahtiyari kabilesinin on katı kadar savaşçı insanı savaş meydanına getirebilir... Rusya'nın ve Sir Edward Grey'in siyasetlerinin İngiltere için Afganistan ve Hindistan'da doğuracağı vahim sonuçlar İngiltere diplomatlarının korkmasına ve irkilmesine neden olmuştur. İngiltere'nin birçok devlet adamı 1907 sözleşmesinin daha dikkatli şekilde uygulanması istemektedir."⁴⁵

Kazak Tugayı ve Sömürgeci Devletlerin Silahlı Saldırıları

1879 yılında Nasreddin Şah ve Çarlık arasında imzalanmış bir sözleşmeye göre Rus ordusundan Albay Mantioyich beraberindeki üç Kazak subayı ve beş astsubayla Tahran'a girdi. Bu grup Şah'ın isteğiyle Kazak alaylarında olduğu gibi Tahran'da düzenli bir atlı alay haline getirildi. Bu alay daha sonraları tugay ve I. Dünya Savaşı'nda da tümen oldu: "İran'ın Kazak tugayının komutanlığını albaylık rütbesi-

45 Pavlovich, *İran Devriminin İktisadi ve Toplumsal Temelleri*, s.81-82.

ne sahip olan Rus bir subay yapıyordu. Öğretmen Rus subaylar da tugayda bazı komutanlık postalarına sahipti...⁴⁶ Kazak tugayı aslında Şah'a mahsus bir ordu sayılıyordu. Şah, bu ordu mensuplarına karşı olumlu bakıyordu. Kazak tugayının dışında İran ayrıca bir orduya sahipti. Bu ordu 84 birliğe sahipti ve her birlikte 800 kişiden fazla asker vardı. Pavlovich şöyle yazıyor: "İran ordusunun sayısı yüz bin askere yakındı. Bunlardan başka, üç Kazak alayı, 125 düzensiz süvari filo ve 18 tophane alayı mevcuttu."⁴⁷ Sadece Şii olan Müslümanlar askerlik hizmetine kabul ediliyordu. Diğerleri askerlik hizmeti yerine belli bir miktar para ödüyordu. Böylece İseviler, Yahudiler ve Zerdüştiler dini nedenden dolayı muaf tutuluyordu. Şehirli de bu uygulamadan zaten muaftı. Onların sadece yüzde on beşi Fars dilliydi. Her köyün askerlerinin ailesinin bakımı o köydeki çiftçilerin göreviydi. Bunun dışında da çiftçiler köylerinden seçilmiş olan askerlere bahşiş, harçlık ve tayın vermek zorundaydı.

"Bahşiş genelde 10-20 tümenden fazlaydı ve sadece bir kere ödenirdi. Harçlık askere yılda bir kez ödenen bir ödüldü ve 10-20 tümen gibi bir miktardı. Tayın askerin yıllık gereksinimlerinden oluşuyordu ki para şeklinde değildi ve köy ürünlerinden ödeniyordu... Askerlerin çoğu soylulara veya yabancılara kapıcılık etme işiyle uğraşıyordu... Askerlerin özel işlerinin ücreti şu şekildeydi: Yaya Kazak üç tümen, şehirde kendi atıyla hizmete alınan atlı Kazak dört tümen, 1/5 tümenden 2 tümene kadar olan asker... Onlardan bazılarının en önemli işi tefecilikti. Askerler farklı şeylerin alınması karşılığında çok az miktarda para veriyordu. Askerlerin büyük bir çoğunluğu pazarda hamallık yapıyordu. Bazıları da dövizcilik, kasaplık veya seyyar satıcılık işleriyle uğraşıyordu... İran tophanesinde 200 adet top vardı ki onların çoğu tunçtandı. Bu toplar ağızdan dolma ve top kundağı bölük pörçüktü. Tahran'ın etrafındaki çamur, çatlaklı duvarlar ve hendeklerden başka İran'da askeri bir kale yoktu."⁴⁸

Bu ordunun karşısında, Kazak tugayı vardı. İran'ın resmi ordusunun üyeleri aylık almaktan mahrumdu, yoksulluk ve açlık içinde oldukları durumda, Şah'a mahsus Kazak tugayının durumu onlarla kıyaslanamazdı bile. Tugay üyesi olan normal Kazak, aylık üç ile beş tümen arası para alıyordu. Bunların çoğu Şah Seven veya Kürt'tü ve bazıları da Af-

46 İvanov, *İran Meşrutiyet Devrimi*, s.10.

47 Pavlovich, *İran Devriminin İktisadi ve Toplumsal Temelleri*, s.95.

48 Pavlovich, *age*, s.95- 98.

gan, Türk veya başka bir şeydi. Bu insanlar hayatlarından memnundu. Kazak tugayı ve üyeleri Şah'ın özel himayesi altındaydı. "Sadece Tahran ahalisinin çok az bir kısmı dikkatle ve bazıları tarafından sipariş edilecek ve Kazak subaylarının nüfuzuyla tugayın hizmetine alınıyordu."⁴⁹ Tugayda Rus subaylar ve astsubayların maaşı İranlılarla kıyaslanamazdı.⁵⁰ Kazak tugayı da maddi yönden Rusya'ya bağımlıydı. Kazakhanenin ödemeleri Rusya'nın Borçlanma Bankası'nın göreviydi. Meclise karşı düzenlenen komploda, Kazakhane Güney Kafkasya komutanlığına tabiydi. Lyakhov'un Güney Kafkasya'ya yazdığı raporlar elimizdedir. M. Pavlovich bu raporları aynen zikrediyor. Ayrıca İvanov da bunlardan bahsetmiştir. Bu raporlar ilk defa olarak Prof. Browne'in *İran'ın Şimdiki Kargaşasında Rus Devleti'nin Sorumluluğu* kitabında yazılmıştır. Raporların Rusça aslı ilk olarak M. Pavlovich, *İran Meşrutiyet Devrimi'nin İktisadi ve İçtimai Kökleri* kitabının birinci bölümünün yazarı tarafından 1909 yılında *Gizli* gazetede yayımlanmıştır. Amerika ve Avrupa'nın bazı özgürlükçü gazeteleri bazı bölümlerini yayımlamışlar. Darbe projesi Lyakhov tarafından düzenlendi. Şah onu onayladı. Şah İran ordusuna ve gericilere meclise saldırmak için rol verilmesini istedi. Lyakhov bu fikre karşı çıktı ve raporların birinde muhalefetini şu şekilde dile getirdi: "Ama ben bu gerçeği göz önüne alarak ki bu durum Kazak tugayı için gerçek görevlerini yerine getirmek ve İran'ın siyasi hayatında mutlak nüfuzunu sağlama almak ve geleceğe dair planların uygulanmasını kolaylaştırmak için en iyi durumdur ciddi şekilde onu geri çevirdim." Rus büyükelçiliğinin birinci çevirmeni Şah ve Lyakhov'un bütün müzakarelerine iştirak ediyordu. Rusya büyükelçisi, diğer devletlerin itiraz edebileceğini dikkate alarak diplomatik açıdan Lyakhov'a meclisin bombalanma gününde şahsen ortalıkta gözükmemesini önerdi. Hatta katil ve despot Muhammet Ali Şah bile operasyonun şiddetinden korkuyordu ve elden geldiği kadar az kan dökülmesini istiyordu. Lyakhov'un kabul ve icra edilmiş planı şöyleydi:

"60 numaralı rapordan-31 Mart 1908 Kafkasya askeri operasyonu karargâh dairesine, muazzam orgeneral komutanlığına:

1- Sefirlik ve Şah, meclisin itibarlı üyelerini para ve vaatle almaya çalışıp onları meclisin son oturumlarında verilen emre göre hareket etmek için görevlendirecektir.

2- Tamamen hazır oluncaya kadar meclisle irtibat korunacaktır ve öyle gösterilecektir ki sanki taraflar alttan alarak meseleyi

49 Pavlovich, *age*, s.103.

50 Pavlovich, *age*, s. 43.

çözmeye çalışıyorlar. Bu amaç için müzakereler yapılacaktır.

3- Rüşvet veya başka yollarla cami, meclis veya encümenin sihlalı üyelerini cezp etmeye çalışılsın.

4- Büyük şehirlerin encümen başkanları rüşvetle cezp edilmedirler ki belirlenecek bir günde üyelerin encümen yerinden dışarı çıkmasını önlesinler.

5- Belirlenmiş günden bir gün veya daha önce bir grup Kazak'ın tebdilikıyafetle meclis veya Sipehsalar Camii'ne gönderilmesi gerekiyor. Çünkü bunların havaya ateş açıp bombardıman için bahane yaratıp oranın korumalarını halletmeleri gerekiyor.

6- Muhaliflerin yabancı elçiliklere girişlerini ve özellikle de İngiliz Büyükelçiliği'nde oturma eylemi yapmalarını engellemek için gerekli önlemler alınmalıdır.

7- Tam hazırlıktan sonra, belirlenmiş günde meclis ve cami binaları Kazak tugayı tarafından kuşatılıp bombalanacaktır ve korumalar tarumar edilecektir.

8- Bombardımandan sonra, parlamento üyeleri ve meşrutiyetçilerin evleri askerler ve siviller tarafından yağmalanacaktır.

9- Meşrutiyetçiler, vekiller ve meclis taraftarlarının başlıları hapsedilecektir ve onların sosyal durumlarının önemine göre bazıları idam edilip bazıları da sürgüne gönderilecektir.

10- Kamuoyunu sakinleştirmek ve yabancı devletlerin rızasını almak için meclisin tekrar seçilmesine emir verilecektir."⁵¹

Evet, yabancıların eliyle getirilmiş olan devlet ve hükümetin ilişkisi bundan ibarettir. Kendi milletine yönelik her türlü cinayeti reva görüyor. Maalesef bu, yabancı unsurların veya kendilerinin İran halkına karşı yaptığı son iş değildi. İran'ın son elli yıllık tarihi defalarca bu gibi sahnelerle şahitlik etmiştir.

Lyakhov, meclisin dağıtılmasını ve meşrutiyetin durdurulmasını başardıktan sonra Tahran'da sıkıyönetim ilan etti ve kendisi Tahran Sıkıyönetim Komutanı sıfatıyla bildiri yayımladı. Kazakların halkın namusuna ve özel yaşamına el uzatmasını serbest bıraktı. Sıkıyönetim bildirisinde halka toplanmak için izin verilmediği zikredilmişti. Eğer Kazakların emirlerine uyulmazsa silahla ateş edip halkı dağıtmaya haklarının olduğu belirtilmişti. Bu bildiride geçitlerin temizlenmesi yönünde ve diğer konularda emirler verilmiştir.

51 Pavlovich, *age*, s.112.

Çarlık, Kazakların cinayetlerinden haberdar olduktan sonra onları teşvik için şöyle demiştir: "Aferin kazaklar, cesur subaylara teşekkürler."⁵² Kazakhanede her zaman önce Çarlık sonra Muhammet Ali Şah selamlanıyordu. Lyakhov, Kazak komutanlığından İranlı ve Rus subaylar ve astsubaylar için madalya isteğinde bulundu.

Kesrevi şöyle yazıyor: "Meclise karşı savaşta, Rus subaylar ve Lyakhov'un kendisi sürekli mücahitlerle yakın temasta bulunurdu. Ama özgürlükçüler onları vurmazlardı. Onları vurmuyorlardı. Çünkü eğer onları öldürürlerse Rusya'nın İran işlerine karışacağını sanıyorlardı."⁵³ Kazakların psikolojisiyle tanışmak için meclisin aleyhine yapılan darbe sırasında Mamontov'un gördüklerinden bir örnek vermek istiyoruz:

"Ben dönmek istiyordum. Bu sırada gözümlü halkı delicesine ileri geri iten bir Kazak'a ilişti. Gözleri parlıyordu ve elinde çıplak bir kameyi sıkıyordu. Bu Kazak hafif bir iniltiyle kendisini sakallı ve omzunun başında iki çizgi olan bir vekilin cesedi üzerine attı. Yanımda durmuş olan Rus vekili yavaşça kulağıma dedi ki, 'Onun kardeşi savaşta sonra ve Kazakhaneye dönmek istediğinde Çerağ Gaz Sokağı'nda öldürüldü'. Kazak kendi kamesini kardeşinin yarılmış kafasına dayadığında onun deli olduğuna dair hiç şüphe etmedim. Dudak altı birkaç kelime söyledi ve kamesinin parlak ağzını kardeşinin hâlâ akan kanıyla boyadı. Kameyi kınına yerleştirdi ve kardeşinin cenazesinin başından kalkıp onunla aynı dertte olan insanların arasından geçip Meşk Meydanı'nın kapısına doğru yürüdü. Benim yanımda duran birisi intikam almaya gittiğini ve şu anda hiçbir şey anlamadığı için onu durdurmanın mümkün olmadığını söyledi. Bir seyyidin kardeşi öldürüldü ve katili yakalayamadılar. Birkaç dakikadan sonra iki kişiyi filo komutanının evine getirdi. Üç Kazak onların ellerine ve boğazlarına bağlı olan ipi sıkıca tutmuşlardı ve dördüncü Kazak iki av silahını elinde tutmuştu. Bu iki kişiyi Çerağ Gaz Sokağı'nda ellerinde silahla yakalamışlardı. Mermi yerinde artık mermi yoktu ama silahları hâlâ sıcaktı. Filo komutanı 'Yanılmadığınıza dair tanrıya yemin edin' dedi. Kazaklar 'Yemin ederiz' dedi. Bu iki kişi vekili öldürenlerdir. Filo komutanının emri çok basitti: Meşk Meydanı'nda herkesin ibret alması için bunları asın. Tutukluları silah kundağı darbeleriyle evden dışarı

52 Lyakhov, 63 No'lu rapordan alıntı, 12 Temmuz 1908.

53 Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.640.

çıkardılar. Onları evden dışarı çıkardıklarında gözlerinde ölüm bakışları açıkça gözüküyordu. Vahşiyane bir bağıışıla Kazakhaneye doğru giden çok sayıda insan çevrelerine toplandı. Kazakhanenin avlusunda insanların sayısı her dakika daha da artıyordu ve ansızın cesetlerin yanında durdular. Acayip bir kargaşa koptu. Kameler ve kılıçların parıltısı gözüküyordu. Tutukluları anında lime lime ettiler. Ağzı kanlı kılıçlar havada parlıyordu ve tekrar onların yırtılmış vücutlarına iniyordu. Kazaklar o zavalıların vücuduna kılıç indirmek için az kalsın birbirlerini vuracaktı. Sonra da o vücutları Meşk Meydanı'nın kapısına sürükleyip üzerlerine birkaç mermi sıktılar."⁵⁴

Rus komutanlar ve subayların davranışları İranlı ve Kazak subaylar arasında memnuniyetsizliğe neden oluyordu. Kazak silahlı güçlerinin kaynaklarından bahsederken Kazak tugayının kaynaklarından birinin Şah Seven kabilesi olduğunu söyledik. Kesrevi onların memnuniyetsizliklerinden birini şöyle açıklıyor:

"Bu sırada sorunlardan biri Bağdatlı Şah Sevenlerin kendi hükümdarlarından yani Rus Albay'dan memnuniyetsizlikleriydi. Kazakhanenin komutanlığı için İran'a getirilmiş olan Albay, Saveh'in etrafında yaşayan Bağdatlı Şah Seven kabilesinin komutanlığını da yapıyordu ve elinden geldiği kadar halkı incitip insanları azarlıyordu. Ayrıca Kazakhanenin İranlı önderlerine de kötü davranıyordu."⁵⁵

Meşrutiyet hareketi başladığında bir grup Kazak subayı gizli encümene (ikinci) üye olmuş Kazakhanenin uyanışı için çalışıyordu. Nazım-ül İslam şöyle yazıyor:

"Kazakhane tugayına mensup subaylar ikinci Gizli Encümene itimat ederek ittifak, ittihat ve uyanış için çalıştı. Kazakhane Tümgeneralı Ebul Feth Han'ın oğulları Esedullah Han ve erkek kardeşi Seyfullah Han, Kazakhane Tuğgeneralı Mirza İbrahim Han'la birlikte Gizli Encümende ve diğer yerlerde belirgin işler yaptı. ... 'Vatansever ve terbiyeli bir genç olan Tuğgeneral Esedullah Han birçok olayın olduğu bu yeni durumda millet için iyi hizmetlerde bulunmuştur.' ... 'Askeriyede düzen ve adaleti savunup eşitlik, kanun ve insaf isteğinde bulunan ilk kişi Tuğgeneral

54 Kesrevi, *age*, s.641-643, Mamontov'un 23 Cemaziyülevvel 1326 (Hicri) tarihinde görüşlerinden alıntı.

55 Kesrevi, *age*, s.282.

Esedullah Handır. Son birkaç günde Kazakhanede açık aydın tugay fırkasının kalplerini kazanmak için, 'Bugün herkesin aynı yolda olduğunu, sınıfların tümüyle bir fikir ve düşüncede birleştiğini söyledi. Hepsi adalet ve asayişin önemini anlamış' ... 'Kötü niyetli Tanrı tanımaz ve hain Kazak kabilesi, millet ve devletin bağımsızlığına zararlıdır. Bunlar istibdadın ve cehaletin taraftarıdır. Öyle ki açıkça görüyorsunuz ki bu hain Nazırlar ve bu cahil reisler devlet ve milletin malını yiyip kendi şahlarına binlerce kez ihanet ediyor. Yine de onları dinliyorlar. Bugün İslam Şahı meclisin kurulması ve İslam kanununun uygulanması için çok isteklidir. Ama Ayn-üd-Devle bizi, milleti rahatsız etmeye mecbur etti' ... 'Neden biz zalimlerin yardımcısı olacaktıyız. Geçmişte biz halk, din âlimlerini ve millet önderlerini millet ve devlet arasında bir arabulucu olarak biliyorduk' ... 'Şimdi zamanı gelmiştir ki biz de adalet meclisi isteyelim ve kendimizi milletin ortağı ve vatan taraftarı bilelim' ... 'Haber reise ulaştı. Esedullah Han'ı çağırıp ona hapis cezası verdi. Esedullah Han, benim ne suçum var ve neden hapse gireyim? dedi ve buna karşı koydu. Reis de daha katı davrandı. Esedullah Han da dinlememek ve emri yerine getirmemek için direndi. Reis kılıcını kaldırdı ve Kazakhane üyeleri ve görevliler bu terbiyesizliği ve usullere haykırı davranışı reisten gördükleri zaman Esedullah Han'a dediler ki reis usullere haykırı davrandığı için' ... 'En iyisi siz sakın olun ki onun kusuru belirgin şekilde ortaya çıksın. Esedullah Han bu iyi niyetliliği görünce kendisi hapishaneye doğru gitti ve bir gün hapisteye kaldı. Bu haberi Hüccet-ül İslam duydu. Sayın Tebatebayi hazretleri Esedullah Han'a bazı mesajlar gönderdi. Savaş Bakanı Naib-üs-Saltana'ya bir mektup yazdı. Kazakhanenin reisi endişelenip korktu ve hemen Esedullah Han'ı hapisten dışarı çıkarıp özür diledi. Kazakhane reisleri toplanıp kazakhanenin de bir meclisi olmalıdır diye bir kitapçık hazırladı...' ⁵⁶

Tahran'ın fethinden ve Lyakhov'un Kazak tugayının komutanlığından azledilmesinden sonra, tugayın İranlı 23 subayı ikinci meclise şu şekilde bir yazı takdim etti: "Biz bu vatanın çocuklarıyız. Biz çok iyi biliyoruz ki en kutsal görevimiz ülke kanunlarına ve Savaş Bakanı Sepehdar'ın emirlerine itaat etmektir. Meclisten savaş istemiyoruz. İstiyoruz ki Rus subaylarına birer eğitim danışmanından fazla bir şey olmadıkları ikaz edilsin, biz Rus subaylarının emirleri altında

56 Kirmani, *İranlıların Uyanış Tarihi*, s.498, 499.

vatana hizmete devam edemeyiz. Bu meseleyi açıkça dile getirmek bizim kutsal görevlerimizdendir. Bu durumda bizim çalışmalarımızın ülkeye hiçbir faydası olmayacaktır." Tugayın yeni komutanı Gidazin P. Vatbolski bu olaydan haberdar olduktan sonra 18 Ocak 1910 tarihinde 315 numaralı bir emir mektubu verdi:

"13 Ocak Çarşamba günü 23 tugay subayı (subayların adları verilecektir) İmam Kuli Han'ın evinde toplanmış ve tugayla hiçbir ilgileri olmayan şahıslarla görüştükten sonra meclise gitmiştir. Meclis Başkanını ziyaret etmişler. Meclis Başkanının söylediğine göre bu subaylar hükümet, meclis ve tugayın aleyhine hiçbir şey söylememiş; sadece meclise ve onun verdiği emirlere sadık olduklarını söylemiştir. Böylece bu subayların yaptıkları sadece disiplinsizlik sayılır.... 'Uzun süredir tugayda çalışmalarına rağmen düzeni ve tertibi birbirine karıştırmıştır. Bu subayların birçoğu şerefli subaylar için tehlikeli bir yol sayılan yola adım atmıştır.' ... Şimdi herkese hatırlatıyorum ki siyaset işlerine karışmak tugaydan kovulmaya neden olacaktır. Tugay, düzeni bozup siyasi konulara karışan, kendi özel aşağılık menfaatleri uğruna tugayı lekelemek isteyen subayları kendi saflarında tutamaz."⁵⁷

Evet, kendi devletlerinin sömürgeci menfaatlerini savunup korumaktan başka dertleri olmayan yabancı subaylar bir ülkenin milli ordusuna hâkim oldukları zaman, milli kanun ve şerefi savunmak şeref mevkiinin uzağında sayılıp aşağılık özel menfaatin korunması olarak adlandırılır. Lakin bu subayların 23 Cemaziyevvel 1326'da (23 Haziran 1908) Rus subayların emriyle kendi kardeşlerini öldürüp milli şûra meclisini topa tutmaları düzen ve tertibi izlemek sayılır. İşte burada her bir şerefli ve vatansever insan açıkça sömürgecilerin menfaatlerini koruyan düzen ve tertibe karşı içinde nefret ve sevmelikten başka bir şey hissetmiyor. Çarlık ordusu komutanlarının haince çalışmaları, Muhammet Ali Şah ve sarayının komplosundan sonra gericiliğin en kirli kaynağının yeri yani Kazak tugayında özgürlükçülük ateşinin ısıltısının gözüktüğüne şahit oluyoruz. Bu subaylar da orta sınıfın diğer aydınları gibi kendi dönemlerinin gelişmiş akımına karşı ilgili ve bilgiliydi.

Yabancıların Denetimi Altında Oluşan Diğer Silahlı Güçler

Morgan Shuster ve beraberindeki heyetin gelişinden sonra İran'da Hazine Jandarması kuruldu. Shuster Amerikalı subayların denetiminde yeni usullere göre on-on iki bin kişilik bir ordu yaratmak istiyordu

57 İran Meşrutiyet Devrimi ve Toplumsal-İktisadi Temelleri, s.105.

ve bu yolda ciddi adımlar atıp büyük başarı elde etti. Bu jandarmaların en önemli görevi çevreden vergi toplamak ve muktedir vergi verenlerin muhtemel direnişini bastırmaktı. Shuster, dört yıldır İran'da bulunan ve İngiltere Büyükelçiliği'nin askeri görevlisi Majör Stokes'i Hazine Jandarma'sının lideri yapmak istiyordu. Lakin İngiltere'nin muhalefetiyle karşılaştı ve hükmedildi ki Majör Stokes Hazine Jandarma'sına hizmet etmeye meraklı olduğu taktirde İngiltere'nin Hindistan ordusundan istifa etmelidir. Adı geçen şahıs bu şartı kabul etti. Lakin tekrar ikaz edildi. 1907 sözleşmesine göre onun Rusya'nın nüfuz bölgesinde çalışmaya hakkı olmadığı söylendi. Hazine Jandarması Tahran'da Şua-üs-Saltana Parkı'nın müsadere edildiği dönemde güç kullanmak zorunda kalıp Rus Kazaklarla çatışmaya girdi.

Shuster, İran'a davet olunduğunda yolların güvenliğini sağlamak adına jandarma gücünün kurulması için İsviçreli kaptan Yalmarsen, İsviçreli subaylarla birlikte jandarma gücünü kurmak için İran'a geldi. Sonunda jandarmanın silahlı gücü kuruldu ve I. Dünya Savaşı'nda da bu güç milliler ve Almanlar tarafından yönetilerek dağınık şekilde Rus ordusuyla bazı çatışmalara girdi. İsviçreli subaylar on yıldan daha fazla İran jandarmasının başında durdu.

Yabancıların yönetimi altında olan güçlerden bir başkası da güney polisinin gücüdür ki İngilizlerin eliyle İran'ın güneyinde kuruldu. 14 Ekim 1910 tarihinde İngiltere ilk defa olarak Rusya'yla anlaşarak İran'a bir yazı verdi. Ülkenin güney bölgesindeki güvensizliklerden birçok örnek verdikten sonra İngiltere'nin bin-bin iki yüz İranlıdan oluşan Emniye⁵⁸ adında bir gücün İngiltere subaylarının komutanlığıyla kurulması gerektiğini ve bu gücün masraflarının güney gümrükleri vergilerinin yüzde on artırılmasından ve Fars vergisinden karşılanacağını belirtildi. Meclis bu öneriyi ciddiyetle reddedip itiraz etti. Sonuçta bu dönemde İngiltere bu gücü kurmayı başaramadı ve İran güney bölgelerinin emniyeti için jandarma gücünü kurmak amacıyla belirttiğimiz gibi İsviçreli müsteşarları istihdam etti.

İngiltere I. Dünya Savaşı'nda Güney Polisi adında bir gücü İngiliz subayların denetimi altında kurdu. Bu güç Fars'ta kuruldu ve sonra da çalışma alanını en kuzeyde kalan bölgelere kadar genişletti.

Yabancı Güçlerin Silahlı Müdahaleleri ve Saldırıları

10 Rebiülevvel 1326 (12 Nisan 1908) tarihinde Şah, Lyakhov'la meclisi dağıtmak hakkında müzakere ettiği sırada Rus Yüzbaşı Doyglazov İran gümrüğüne (Askeri Polis Bölümüne) haber vermeden altı atıyla

58 Emniyet. (Ç.N.)

birlikte sınırdan geçti ve İran toprağında yarım mil kadar ilerledi. Bu şahıs Kocabeyli kabilesinden iki çobanı hiçbir suç ve günahları olmadığı halde öldürdü. İntikam almak için kabile üyelerinden bazıları kaptan Doyglazov ve iki adamını öldürdü. Rusya ordusu haberi aldığı an askeri bir birliği Bilesuvar'a gönderip katliama başladı ve otuz yedi masum insanı öldürüp gümrükhaneyi yüz otuz beş evle birlikte yaktı ve bütün köyü yağmaladı. Dört gün sonra tekrar İran toprağına saldırıp Zerger köyünde on yedi kişiyi öldürüp iki yüz yetmiş evi yakıp bütün köyü yağmaladılar. Sonra da Şah Sevenlerin geçidi olan Şirinsu'ya gidip yirmi kişiyi de orada öldürdüler. Üç gün sonra Cavad Kendi'ye geldiler. Öldürme ve yağmalamadan sonra yetmiş beş evi yaktılar.⁵⁹ Bu cinayetlerden sonra Rusya sınıra ordu getirdi. Rus katillerinin yakalanması ve yirmi manat zararın ödenmesi istendi. Bu sırada Rusya Büyükelçisi meclis ve saray arasında hileyle arabuluculuk ediyordu.

Tebriz savaşlarında Rus ordusu Azerbaycan yollarını güvensizlikten korumak bahanesiyle İngiltere'nin onayıyla İran'a saldırdı. On bir ay direnmeden sonra Muhammet Ali Şah görünüşte bile olsa meşrutiyeti kabul ettiğinde Ayn-üd-Devle'ye şöyle bir telgraf gönderdi:

"Telgrafhanede hazır bulunanların vasıtasıyla, şehzade Ayn-üd-Devle bu telgrafı hemen serdarlara gönderin. Şuca-üd-Devle Emir Tuman, Serdar Nusret, Emir Muazzez Salar Ceng, Serdar Erşed. Söylenenler Tebriz'den geldiği için gerçekten de etki bıraktı. Tebriz ve Azerbaycan benim evimdir ve daha fazla Tebriz'in açlığına ve çaresizliğine tahammül edemeyeceğim. Bu telgrafa esasen savaşı tamamen durdurun ve gıda yolunu açın ve kendinizde gıda yükünün hareketinin kolaylaşması için çalışıp önyak olun."⁶⁰

Tam bu sırada Culfa tarafından şöyle bir telgraf geldi: "Rus ordusu köprüden geçti."

Rusya ve İngiltere konsolosları Rus ordusunun saldırısını bir telgraf vasıtasıyla encümene şu şekilde haklı göstermeye çalıştı:

"Dört Rebiülahir 1327 (25 Nisan 1909) tarihinde... Ala hazret-i şehriyari, Allah onun mülkü ve saltanatını ebedi etsin. Tahran'da Rusya ve İngiltere büyükelçilerine verdikleri vaat gereğince gıda yollarının kapatılması ve mücadelenin durdurulması gerekiyordu. Ama devlet ordusunun komutanları şehre gıda

59 Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.551.

60 Kesrevi, *age*, s.904.

taşımak için asla izin vermemiş ve mücadeleyi bırakma şartlarını mukaddes ve saygın bulmamışlardır. Bu nedenle Rusya ve İngiltere insanlık şartlarını göz önünde bulundurarak Culfa yolunun Tebriz'e gıda taşımak ve geçit yollarının temini için uygun olmadığına karar verdi. Açıktır ki Karacadağı atlılarıyla gıda taşımak ve yolların emniyetini sağlamak mümkün olmayacaktır. Bu yüzden şehre gıda taşıma ve yolun açılışı için yeterli gücün temin edilmesi kararı alındı.' ... 'Ayrıca gerektiğinde bu güç şehir halkını ve yabancıları devlet atlılarının şerrinden -ki şehre girdikleri taktirde her türlü cinayeti yaparlar- korumaya hazırdır. Huzur, rahatlık ve emniyetin sağlanmasından sonra bu güç gelecekte İran'ın sorumlularından hiçbir şey istemeyecek, iddiada bulunmadan İran toprağını terk edip Rusya'ya gidecektir. ... İngiltere konsolosluğunun generali Ratslav'ın mührü ve imzası, Rus konsolosu Alexander Miller'in mührü ve imzası. Dört Rebiülahir 1327 (25 Nisan 1909)"⁶¹

Ama bildiğimiz gibi bu ordu Tebriz'de mücahitleri öldürmeye kalkıştı ve Ekim 1917 Devrimi'ne kadar İran'ı terk etmedi. 10 Nisan 1909 tarihinde bunların ardından elli bini aşkın bir ordu Tebriz'e gönderildi. 25 Nisan'da bu güç Sansarski'nin komutasında sınırdan ilerlemeye başladı ve bir hafta sonra Tebriz'e girdi.

Tebriz önderleri Rus ordusunu durdurmak için Muhammet Ali Şah'tan bile yardım istedi. Tahran'a bir telgraf gönderip şöyle dediler:

"Şah halk ilişkisi baba çocuk ilişkisi gibidir. Baba ve çocukların arasında bir sorun çıktığı zaman komşular olaya karışmamalıdır. Biz bütün istediklerimizden vazgeçip şehri ala hazrete teslim ederiz. Biz ala hazretle beraberiz. Ala hazret hemen emretsin ki erzak yolu açılsın ve Rus ordusunun İran topraklarına geçmesi için hiçbir yol açık kalsın.""⁶²

Evet, böylece Tebriz 11 ay sıkıca direnmeden sonra yabancı ordunun eline geçti. Özgürlükçüler takip altına alındılar o yere kadar ki Serdar ve Salar (Settar Han ve Bağır Han) mecburen Osmanlı'nın Şehbenderhanesinde oturma eylemi yapmaya mecbur kaldı. Tahran'ın açılışından sonra Rusların baskısı azaldı.

Sonra da Erdebil olaylarında Rusya emniyeti sağlamak bahanesiyle tekrar İran'a ordu gönderdi. Kendi tahrikiyle yapılan Şah Seven taarruzlarını bahane edip Tebriz'de ordusunu yerleştirdi. Rus ordusu

61 Kesrevi, *age*, s.905.

62 Kesrevi, *age*, s.103.

Aralık ayının yirmisinde telefon tellerini çekme bahanesiyle Tebriz'in stratejik merkezlerini ele geçirip mücahitler ve hükümet aleyhine savaşmaya başladı.

"O günün sabahı pazarlarda katliam başlamış ve birkaç gün geçmesine rağmen ortalıkta savaş devam ediyordu. Silahsız adamları, kadınları ve çocukları bile öldürüyorlardı. Yaklaşık dört bin Rus askeri ve iki batarya Tophane olaylara müdahale ediyordu. Bu ordu Tebriz'de mücahitler tarafından kuşatıldı ve direnme gücü yoktu. Kafkas komutanlığı yeni bir ordunun Tebriz'e saldırması için emir verdi ve milliler Tebriz'i terk etmek zorunda kaldı. Miladi yılının yeni gününde ki Aşure gününe ve Muharrem ayının onuna denk geliyordu. Rusya'nın askeri hâkimi, Rus bayrakları asılmış olan Tebriz'in devlet binasında ünlü din adamı Sika-ül İslam'ı, başka iki din adamını ve Tebriz eyaletinin beş görevli ve memuruyla birlikte astı."⁶³

Sua-üs-Saltana Parkı'nın müsaderesi olayında Rus subayları müdahale edip kendi uşaklarının menfaatlerini savundu. Shuster, kendi görevlilerinin raporlarından anlatıyor:

"... Bu sırada bir Kazak telefon vasıtasıyla Kazakhaneye bilgi verip dedi ki az zaman farkıyla iki Rus görevlisi içeri girip şöyle dediler: 'Sizin bağa girmeye hakkınız yoktur ve hemen dışarı çıkmalısınız.' Mirza Ali Asker Han Rusça konuşmaya başlayıp devlet hükmüne göre zapt etme sorumlusu olduğunu söyleyince onlar tehdit etmeye başlayıp şöyle dediler: 'Eğer hemen dışarı çıkmazsanız sizi kurşuna dizmeleri için Kazaklara emir vereceğim...' Ve gerçekten de onların girişini bekleyen on iki Rus Kazak'ı çağırıp bize doğru hamle edip saldırılarını emretti..."⁶⁴

"Özgürlükçü ordu tarafından gerçekleştirilen Tahran'ın fethi olayında Rus ordusu Bakü'den İran'a doğru hareket etmeye başladı. Temmuz ayının sekizinde (19 Cemaziyülâhır 1327) onlardan yaklaşık iki bin kişi İran'a girdi. 11 Temmuz'da Kazvin'e vardılar. Rus Büyükelçiliği milli orduyu -ki Tahran'ın yakınlarında yerleşmişlerdi- eğer payitahta doğru bir adım daha atarsanız yabancı müdahaleye sebep olacaktır, diye tehdit etti. Milli serdarların korkutulması ve caydırılması için başka çalışmalar ve tedbirler de kullandı ama bunlar sonuçsuz kaldı..."⁶⁵

63 Shuster, *The Strangling of Persia*, s.170.

64 Shuster, *age*, s.122.

65 Shuster, *age*, s.24.

Küçük istibdat devrinde İngilizler de güneye güç yerleştirdi. İvanov şöyle yazıyor:

"Güneyde İngilizler İran Devrim Hareketi'nin Hindistan'a bulaşmasından korktukları için Buşehr, Lenge ve Cask'ı alıp devrim hareketine katılanları öldürdü. İngilizler Buşehr encümenini dağıttı. İngilizlerin eline geçen diğer şehirlerde ve kasabalarda devrimci kuruluşlar ve üyeleri İngiliz işgalcileri tarafından en feci şekilde bastırıldı. Devrimciler işkence ve eziyete maruz kaldı."⁶⁶

66 İvanov, *İran Meşrutiyet Devrimi*, s.51.

DÖRDÜNCÜ KISIM

İRAN MEŞRUTİYET DEVRİMİ'NİN AMAÇLARI

Bir hareketi yaratan güçlerin, o hareketin amaçları ve sloganlarıyla doğrudan ilişkileri vardır. Başka ifadeyle her devrimin gerçek sloganları o devrimin gücünün göstergesidir. Bir sınıf veya katmanın harekete katılım oranına göre o sınıf veya katmanın istekleri oluyor. Devrimin Gerçek Sloganları dediğimizde hareketin sonuç elde etmek için çaba gösterdiği amaçları kastediyoruz. Fakat her birey veya grup herhangi bir sloganı bir harekette ortaya koyabilir. Böyle olduğunda bu slogan kâğıdın üzerinden öteye gidemez. Bir sloganın geniş kitle tarafından kabul edilmemesiyle, devrimin başarısızlığı sonucunda bir sloganın gerçekleşmemesi iki farklı konudur. Örneğin, 1907 yılından İşçi Sosyal Demokrat grubu tarafından Şah'ın arazisinin müsadere ve hanların arazisini bölme ve tekrar satın alma (feodaliteye son vermek) sloganı¹ söylendi, fakat böyle bir devrimde bu slogan sıcak karşılanmadı.

Bu, kabul edilmeyen sloganın bir örneğidir. Ama yabancıların müdahalesine son vermek ve şahın istibdatlı hükümet sistemini ortadan kaldırmak sloganları, devrimde kabul edildi. Binlerce insan bu sloganlar uğruna mücadele verdi. Sonunda devrimin başarısızlığından

1 İvanov, *İran Meşrutiyet Devrimi*, s.144.

dolayı bu sloganlar yeterince gerçekleşemedi. Bir hareket liderlerinin görevi doğru sloganları tanıyıp seçmek ve onları ortaya koymaktır. Bazıları hareketin gücünün ötesinde olan sloganları ortaya koysalardı, o sloganlar da karşılanmayacaktı. Devrimin gerçek güçlerini anlamayıp hareketin dar ve sınırlı çerçevesinden çıkıp dışarıyı anlamayan şahıslar sonuçta hareketin isteklerinden aşağı sloganları gündeme getirdikleri için, hiçbir zaman harekette lider konumuna gelemez. İran Devrimi'nde sanayi burjuvazisinin az bir gücü vardı ve işçi sınıfı da aynen bu oranda nicelik ve nitelik açısından zayıftı. Diğer yönden bu sanayi bakımından gelişme olgusu çiftçilerin köylerin bağımlı ve ölü ortamından dışarı çıkamamalarına sebep olmuştu. Bu yüzden de devrim konusunda bilgisiz kaldıkları için harekete çok az katılmışlardır. Bu İran Meşrutiyet Devrimi'nin en büyük eksikliği olmuştur. Birinci sömürgecilik karşıtlığı, hareketin iktisadi düzeyde zayıf olmasına sebep olmuş (Sınai burjuvazi ve işçi sınıfının isteği) ve feodal sınıfa olan karşıtlığın ağırlığı feodallerin mülkiyetini kaldırma ve arazisini bölmek (çiftçilerin isteği) biçiminde olmamasına sebep olmuştur.

Diğer taraftan en önemli devrim güçleri (işçiler, çiftçiler) devrimde büyük rolleri olmayıp devrimin zayıflamasına ortam yarattılar. İran Devrimi'yle aynı zamanda, Rusya'da devrimci hareket çok genişlemişti ve çiftçiler feodallerin iktisadi egemenliğine karşı mücadeleye katılmışlardı. İşçi hareketinin de dikkat çekecek bir genişleme ve gelişmesi oldu. Burjuvazinin de feodaliteyi iktisadi ve siyasi olarak sınırlandıracak istekleri vardı. Bu yönde de adımlar atıyordu. Bu çiftçilerin devrime katılmalarından bir örnekti. Bu yüzden de çiftçilerin İran devrimindeki katılmamaları gerçek bir olaydı ve İran'ın devrim dönemindeki iktisadi durumuna göre ortaya çıkmıştı.

Bu bölümde devrimin amaçlarından bahsedeceğiz. Birinci kısımda siyasi amaç, ikinci kısımda iktisadi amaç ve üçüncü kısımda devrimin toplumsal amaçlarını ele alacağız.

Siyasi Amaçları

Genellikle İran Meşrutiyet Devrimi'nin amaçları bu kitabın daha önceki konularının içinde söylendi. Bu yüzden bunları düzenli ve sıralı bir şekilde söyleyeceğiz.

Meşrutiyet Devrimi'nin siyasi amaçları şunlardan ibaretti: Ulusal devlet yani İran egemenliğine yabancıların müdahalesini engellemek, Milli Şûra Meclisi, eyalet ve vilayet encümenleri kurarak demokratik devlet kurmak, şahın yetkilerini azaltmak ve bireyin özgürlükle-

rini temin etmek ve bireyin güvenliğini gerçekleştirmek, kurumların özellikle adliyenin yasallaştırılması ve mahpusların gardiyanlar tarafından işkence ve azaba maruz kalmasının yasaklanmasıdır.

Ulusal Bağımsızlık

Sömürgeci devletlerin İran'da siyasi müdahaleleri halkın dikkatini çekmişti. Bu durum toplumun rahatsızlığına ve öfkesine sebep oluyordu. İran-Rusya savaşında İran'ın yenilmesinden sonra önderler ve sıradan halk Rusya'nın müdahalelerinden rahatsızlıklarını bildirdi. Yabancılar farklı imtiyazlar verdikten sonra, millet, saraya ve İngiltere siyasetine karşı çıktı. Dikkat etmek lazımdır ki esnaf ve tüccarların imtiyazlardan dolayı rahatsızlıkları daha çok yabancı devletlerin nüfuzuna karşı siyasi itiraz biçiminde yansıyor.

Régie Sözleşmesi meselesi, halkın hareketine sebep olduğunda tüccarlar kendilerinin sınıf çıkarlarına göre oldukça çok telaşlanıp halk kitlesini de geleceğin kötü iktisadi durumuyla ilgili haberdar ediyordu. Fakat hareket kalkındığında, Hristiyanlar ve Avrupalıların İslam dinini müdahaleyle tehdit etmesi ve ülke ile milletin İngiltere kolonisi olması tehdidi gibi duygusal nedenler halkı çok sert bir şekilde harekete geçirdi. Régie Sözleşmesi'ne karşı çıkıldığında, Hicri 1309 (Miladi 1892) Cemaziyü'lâhır ayının sonlarında, ulemalardan biri değerli bir makale yazıp her yere yapıştırdı. Okullara ve meydanlara dağıtmıştı. Bu mesele o dönemde sömürge meselesine dikkatin göstergesiydi. Bu makale şöyleydi:

'''Milli Makale -Bismillahirrahmanirrahim- bütün ve kiracı şahıs hakkında' ... 've diğer konu gözlemlerin tekrarlanmasından elde edilmiş tecrübe, kesin sonuç, ilkelerin kanıtı ve önemli temel konulardandır. İngilizlerin yaptıklarından gözlemlerin tekrarı ve onların Hintler, Mısırlılar ve başka yerden olanlara karşı hile ve hayalleri gökyüzünün ortasındaki güneş gibi apaçık ve ortadadır ki onların sözleşmesinin temel bir ilkesi yoktur. Öyle ki Hint'e ilk el konulduğunda ticaret ismiyle onların reayalarını kendilerine tabi haline getirip kendilerinden de bir topluluk düzenleyip sonuçta hiçbir çatışma sorunu yaşamadan ülkeye tümüyle egemen olup ilk yaptıkları sözleşmelere sadık kalmadılar. Mısır'ı da bu yöntemle yendiler ve şimdi o alçaklar İran ülkesini elde edip sömürmek peşindeler. Bu mahcupiyetten Allaha sığınıyoruz. İslam sınırlarının başlangıcı olan Fars'tan yolu açık bırakıp sekizinci imamın eski bağışların

ili olan Horasan'ın sınırında şehrin yapısını onlara açıklayıp onlar için savaş malzemelerini o noktada tam ve mükemmel bir şekilde temin ettiler ve bütün kiracısını, İlhanı bağının bir noktasında bütün şehre, kaleye ve şehrin diğer yerlerine nazir olan büyük bir binayı bütün yeri olarak seçtiler.' ... 'kumaş, tütün ve diğer yüklerinin içinde top ve tüfeğin taşınmadığını ve gerektiğinde kullanmayacağını nereden bilebiliriz...'”²

Sonraları gerçekten de emtia ismiyle İran'a getirilen yüklerin içinde silah ve savaş malzemelerinin taşındığı ortaya çıktı. Bu son zamanlarda İran ülkesi az kala İngiltere'nin sömürgesi olmuştu ve despot saraya karşı mücadele vermenin sömürgeciliğe karşı mücadele vermekten ayrı olamadığı açıktır.

Halk, sömürgecilerin idari ve askeri nüfuzunu görüyordu. Aynı zamanda yabancı ülkelerin büyükelçiliklerinin müdahalesi halkın onlardan haberdar olduğu aleni konulardandı. Diğer taraftan sömürgeci devletlerin birbiriyle çekişmeleri ve sömürgeciliği açığa vurmaları halkın baskılara daha çok dikkat etmesine sebep oluyordu. Bu yüzden İran Meşrutiyet Devrimi, hareketin ilk günlerinde ulusal bağımsızlık konusunu önemsiyordu. Dini âlimlerin özel çıkarları da Avrupa uygarlığının İran'a yayılmasını engellemek için yabancıların nüfuzuna karşı çalışmak yönündeydi.

Browne devrimin nedenleri hakkında şöyle yazıyor:

"Ben inanıyorum ki... Kardeşlerim kendilerini vatansever, olgun, adaletli ve uzak görüşlü gösterebilirlerdi, halk hükümete karşı... ayaklanmayıp veya herhangi bir durumda böyle bir istek olmazdı. Aynen Şah İsmail, Büyük Şah Abbas veya Kerim Han Zend'e karşı hiçbir zaman ayaklanmadıkları gibi. ...halk ülkelerinin kolayca elden gittiğini biliniyor... onun karşısında... ihanet oluyor. Dinin, ulusal olanın, vatanın ve hayatların bağımsızlığı... yok edilmekle tehdit ediliyor diye ülkenin hükümetine katılımların olmasını istemeye başlamışlardır."”³

Milli Şûra Meclisi kurulduktan sonra İran'ın farklı konularda yaptıklarını savundu ve yabancı devletlerin müdahalelerine itiraz etti. Meşrutiyet taraftarları ile şeriat taraftarları çatıştığında şeriatçılar meclisin kurulmasına karşı şöyle söylediler:

2 Kirmani, *İranlıların Uyanış Tarihi*, s.35.

3 Browne, *ديپاچه تاريخ انقلاب ايران (İran Devrimi'nin Tarihi Hakkında)*.

"...Geçen yıl Avrupa'ya ait bir sanayi bizim ülkede yayılmış ve o şöyledi. Şah'a, bakanlara veya hüküm verenlere kafalarına göre davranan devletler, zulüm, ihlal ve zorbalığın kaynağıdır. O kadar ki ülke tam olarak bağımsızlığını verip dünyayı yiyen canavarların midesinde eritiliyor. Bu öldürücü hastalığın tedavisinin anlamı şudur ki halk toplansın ve şah yakınlarının saltanatında değişiklik yapıp hükümet görevleri, mahkeme hizmetleri ve saray görevleri hakkında karar versin..."⁴

Görürüz ki İran'da burjuvazi, feodaliteyi aradan kaldırmak için devrime başvuracak kadar yeterince gelişmeden ve Meşrutiyet hükümeti burjuvazinin sloganı olarak despot feodal hükümete karşı konulmadan, sömürgecilerin tecavüzüyle mücadele, milli bağımsızlığı korumak ve alenen sömürgeciler tarafından sınırlandırılıp kapatılmış gelişime ortam yaratmak için Meşrutiyet hükümeti ve kanun ortaya konuldu. Açıkır ki eğer burjuvazi yeterince gelişseydi sömürge karşıtı hareket tüm alanlarda daha açık ve daha keskin bir şekilde takip edilecekti.

İran ulusalcıları ülkenin toprak bütünlüğünü korumak istiyordu. Herhangi bir gerici de yabancıların tecavüzüne karşı savaş girişiminde bulunsaydı (Fermanferma'nın Osmanlı saldırısına karşı sefere gitmesi gibi) halk tarafından desteklenecekti. Sömürgecilerin çelişkilerinden yararlanmak ve ondan doğan yanlışlıklar devrimin başarısızlığına yardımcı oldu. Tebriz Encümeni gerici hükümete karşı mücadele verdiğinde (Meclisin bir döneminde) ve Muhammet Ali Şah'la sarayın onları ağır bir şekilde bastırduğında, bazıları Kafkaslıları ve başka meseleleri Azerbaycan'ın bağımsızlık veya özerklik istemesine kanıt gösterip eyalet encümenine iftira atıyorlardı. O kadar ki iki seyitten şüphelenip onlara müdahale etmekten başka yol bulamadılar. Tebriz din âlimlerine telgraf gönderdiler..."⁵

...İngiltere Büyükelçiliği'nde oturma eylemi yapma kararı aldılar ve bu, başarının yolunu ve geleceğin iyi olacağını ispatladı... Sonuçta halk Şah'ın farklı sınıflardan oluşan parlamento hakkında yazdığı el yazısını kabul etti... Şimdi ağızlarda gezen şudur ki halk arasında soruluyor, biz özgürlük güneşinin İran'da çıkışını görecek miyiz veya bu karagöz oyununun başlangıcı mıdır? Benim düşüncem şudur ki halkın bu parlamentoda doğru dürüst bir gücü olmayacaktır...

4 Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.415.

5 Kitabın Farsça basımında burada köşeli parantez içinde şu not yer almaktadır: "Elimizdeki metnin 314-317 sayfaları yoktur. Tam metni bulmaya çaba göstersek de bir sonuç alamadık. 318. sayfadan yazı devam ediyor." (Kaynak Yayınları'nın notu)

Benim düşünceme göre Doğu'da bazı değişimler olmalıdır. Japonya zafer kazanarak bütün Doğu'da dikkat edilecek bir nüfuz kazandı ve kazanmalıdır da. Azıcık araştırmayla bu konuya inandım ve büyük olasılıkla öyle görünüyor ki Doğu ağır uykusundan uyanmıştır. Rusya'yla yakınlığı, uyanış ve hareket biçimi İran'ın demokrasiye doğru gittiğini gösteriyor...⁶

Milli Şûra Meclisi kurulduktan sonra kanun hükmünü gerçekleştirmek için ciddi çabalar başlamış oldu. Bu meselede birleşen Şah, saraylılar ve diğer gerici sömürgeci ülkelerin (1907 sözleşmesi) yardımıyla meşrutiyet hükümetinin gerçekleşmesine engeldi. Olgunlaşan İran Devrimi ciddi bir şekilde demokrasi ve kanun hükümeti sloganının ardınca ilerliyordu. Anayasa'nın onaylanmasında ağır mücadeleler oldu. Bu mücadele sonunda millet zafer kazandı. Birinci Meclis, Tahran Encümenleri ile illerin encümenleri özellikle de Tebriz Encümeni ve Reşt Encümeninin yardımıyla adım adım zafere doğru gidiyordu. Sonunda meclisin komployla bombalanmasıyla despotluk tekrar başladı. Devrimden sonra despot Şah azledildi. Meclisin birinci döneminde, şeriatçılık bir gerici akım olarak meclisin nüfuzunun genişlenmesi ve gücünün artmasına engel oluyordu. Abdulazim'de oturma eylemine katılanlar bir layiha yayımladı:

"... İran Şûra Meclisi'ni, Paris Parlamentosu'na dönüştürmek istiyorlar. Mülkiyet fesatları ve dini riskler bunlardan ortaya çıktı... Şûra Meclisi'nde keyfi bir şekilde yönetilen hükümet, mahkeme ve saray işlerine bazı kanunlar konulsun ki Şah ve saltanat heyeti sınırlandırılsın ve zulüm, başkasının hakkına tecavüz etme ve ihlal yolu kapatılsın. Bugün görüyoruz ki Şûra Meclisi'nde Avrupa Parlamentosu'nun yasa kitaplarını getirip ve ihtiyaç dairesinde kanunu geliştirmeyi uygun görmüşlerdi. Yalnız Avrupa milletlerinin şeriat düzenlerinin olmadığını fark edememişlerdi..."⁷

İkinci meclis, kanlı bir devrimin ardından kurulsa da, birinci meclis kadar demokratik hükümet uğrunda olumlu adımlar atamadı. İkinci meclis Rus ultimatının baskısıyla kapatıldı. Soylular taraf değiştirerek akımın ortasında yer almıştı. Silahlı Rusya güçlerinin müdahalesiyle devrim bastırıldı. İran'da demokrasi üçüncü ve dördüncü meclis dönemlerinde de az çok emek harcadı ve sonunda maskara bir duruma geldi. Öyle ki büyükelçiliğe bağlı birinin söyledi-

6 Browne, تاریخ انقلاب ایران (İran Devriminin Tarihi) s.121.

7 Kesrevi, İran Meşrutiyet Tarihi, s.415.

ğine göre halk korku içindeydi. Halkın halka hükümeti ve Milli Şûra Meclisi, eyalet ve vilayet encümenlerinin kapatılmasından sonra sömürgecilerin elinde oyuncak oldu ve uzun süre Şûra Meclisi, karagöz oyunu gibi kitleyi eğlendirmek için kullanıldı.

Özgürlük ve Halkın Hukuku

Meşrutiyet ilan edilmeden önce halkın hiçbir siyasi hakkı yoktu. Şah, valiler, hanlar ve feodaller bireylerin tüm toplumsal haklarını kendi isteklerine göre kullanıyorlardı. Halkın en küçük itirazı valiler tarafından son derece şiddetle karşılanıyordu. Dini âlimlik kurumu, bu şiddetin azaltılması yönünde yetkili bir merci olarak karşılanıyordu. Geleneksel biçimde halka tanıttıkları en büyük hak, kutsal türbelerde, sonra da Şah ahır gibi özel caddeler ve Top-ı Mervarid'in⁸ altında oturma eylemi yapmaktı. Valilerin sınırsız zulüm ve baskıları hareketin başlama sebeplerinden biriydi. Vali sadece sıradan halka değil, orta tüccarlar sınıfına ve hatta dini âlimlere de baskı, zulüm ve şiddet uygulamaktaydı. Birinci meclis kurulduktan sonra, halk siyasi ve toplumsal haklarını talep etti. Anayasa halkın hakkını kendisine verdi. Kişisel özgürlük, kalem özgürlüğü, ifade özgürlüğü, toplulukların özgürlükleri ve siyasi partilerin özgürlüğü meclisin onayladığı yasalarda yer aldı. Fakat hükümet örgütlenmesinin bu hakları kolaylıkla kabul etmeyeceği açıktı. Bu konular üzerinde her zaman özgürlükçüler ve saraylılar arasında çekişme vardı. Bu çekişmelerden bir örnek Tahran Encümeninin Şah'a suikastı konusunda sanıkların tutuklanması hususunda sarayla çekişmesiydi. Şah, kanunlara zıt olarak tutukluları Gülistan Sarayı'nda tutup koruyucuları tarafından onları sorguladı.

Encümenler kanuna istinaden kendilerini emniyet ve adliyeye kabul ettirmeyi başardı. Sonra encümenler mahkemenin aleni olması ve tutuklulara işkence edilmemesi uğrunda çaba gösterip sonuçta onların özgürlüğüne sebep oldu. Meclis bombalandıktan sonra İran milletinin hakları yeniden saray ve despot hükümet tarafından ihlal edildi. Önemle söylemek gerekir ki tüm bu zaman içinde hanlar ve feodaller kendilerine ait bölgelerinde önceki yöntemi sürdürdü. Kanunun uygulandığı yer sadece şehirlerdi. Sadece güçlü encümenleri olan büyük şehirler.

Genellikle devrim süresince eyalet ve vilayet encümenlerinde kanunları icra edenlerden hesap soruluyordu. Kaymakam ve valilerin

8 Eski Tahran'ın Erk Meydanı'ndaki askeri toptur.

birçoğu geçmişteki despotlardı. Bunlar encümenin baskısı olmadan olumlu bir girişimde bulunmazlardı. İkinci meclis açıldıktan sonra meşrutiyetçi soylular, halk ve onların sürekli büyüyen hareketlerine iyi davranmadı. Meclisin dağıtılmasından ve yabancıların ordusunun ülkenin önemli yerlerinde egemenlik kurmasından ve soyluların hükümeti ele geçirmesinden sonra pratikte halkın birçok hakları ihlal edildi. Eyalet ve vilayet encümenlerini ortadan kaldırmak ülkede karışıklık yaratmak doğrultusunda atılmış bir büyük adımdı. Böylelikle devrimin bu amacı da az başarı kazandı. Tüm bunlarla ve geri ci kararlarla birlikte, hiçbir zaman halkın hakları devrimden önceki düzeye düşmedi.

İktisadi Amaçları

Devrimin iktisadi amaçları şunlardan ibaretti:

1. Yabancıların iktisadi ve idari nüfuzlarının kesilmesi.
2. İçerdeki tüccarların yararına ticari imkânlar yaratmak.
3. Yeni sanayi kurmak.
4. Feodaller ve soylulara iktisadi sınırlamalar getirmek.

Yabancıların İktisadi ve İdari Nüfuzlarının Kesilmesi

Bu konuda devrim, yabancıların İran iktisadından el çekmesini istiyordu. Güçlü büyükelçiliklere dağılmış yabancı tüccarlar, ticaret işlerini kontrollerine alıp özel imtiyazlara sahip olmuştu. Elimizdeki bir istatistiğe göre,⁹ İran'ın ihracat ve ithalatı dengeli olmuştu. Bu yüzden İran'ın ticari burjuvazisi bu açıdan rahatsız değilmiş. 1910 yılında İran'ın Rusya'ya ihracatı, 262 milyon İran'ın üstünde ve Britanya'ya ihracatı sadece 37 milyon İran olmuştur. Bunlar arasındaki fark belli bir derecede Osmanlı ve diğer Avrupa devletleriyle olan ticaretlerde telafi ediliyormuş.

Yabancıların iktisadi nüfuzu bakımından önemli olan konu İran pazarını ele geçirilmesiydi. Bu konu İran'ın sanayi gelişimini engellemeye ortam yaratmıştı. Sanayi gelişiminin olmaması ve sanayi burjuvazinin zayıflığı sebebiyle ülkenin kapılarının yabancıların yüzüne kapatılması sloganı önemli olmuştu.

İran pazarının onlar tarafından ele geçirilmesi, sanayi gelişimini engellemeye ortam yaratmıştı. Sanayi gelişiminin olmaması ve sanayi burjuvazinin zayıflığı için kapıların yabancıların yüzüne kapatıl-

9 Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.42-43.

ması sloganı ulusalcılar tarafından ilan edilmedi. Sadece iki istisnai durumda böyle bir mesele gündeme getirilmiştir. Fakat ulusalcılar birkaç durumda yabancılara tehdit ve baskı için yabancılardan mallarına ambargo koyma tehdidinde bulunmuştu. Ama milli iktisada dayanmak devrim için bir amaç olarak söylenmedi. Bu yüzden devrimin yabancılardan nüfuzunu kesme konusundaki iktisadi isteği, yabancılardan imtiyazlarının kesilmesiyle sınırlı kaldı. Bu da Régie imtiyazına karşı mücadeleye yansıdı. Yabancı bankalar, İngiltere İmperyal Bankası ve Rusların Borçlanma Bankası yurtdışı ticaretin muamele işlerini ele geçirip çok para kazanıyordu. Devlet ödemeleri ve gümrükten alınan paralar da bu bankaların vasıtasıyla gerçekleşiyordu.

İran idari işleri özellikle birinci derecede iktisadi öneme sahip olan gümrük işleri, yabancılardan elindeydi. Joseph Naus ve diğer Belçikalı gümrük reislerinin azledilmesi devrimin iktisadi isteklerinden. Birinci dönem Şûra Meclisi tarafından, İran Milli Bankası'nın tüzüğünün kabul edilmesi, İran'ın mali işlerinde yabancılardan nüfuzlarını azaltmak için ilk adım sayılıyordu. Meclis, hükümetin kredi talebi karşısında şöyle bir girişimde bulundu:

"Meclis ehli şahane hukuku, milli haysiyeti korumak ve hükümetle milletin hayırsever hususları için yurtdışından borçlanmayı kabul ettiler. Gayretli ve vatansever tüm halk ki onların Tanrı tarafından korunması ve gözetiminde olmalarını dileriz. Örtülü saygılı kadınlar bile meclislere, camilere ve minberlere gelip yurtdışından borç alınmasın diye kendilerinin karşılıksız bu parayı hükümete vermeye hazır olduğunu bildirdiler. Bunun için İran halkı tümüyle katılım olsun diye Milli Şûra Meclisi üyeleri, Milli Banka'nın kurulmasını uygun gördü. Herkes kendi gücü, çalışması ve vatanseverliği kadar ortak yatırım olarak bu bankaya belli bir para verip makbuz ve hisse alsınlar ki banka bu yatırımla muamele yapsın. Şimdi ve gelecekte devlet ve milletin ihtiyaçlarını gidersin."¹⁰

Meclisin bastırılmasından sonra bile, Şah İngiltere ve Rusya'dan borçlanmak istediğinde, Milli Şûra Meclisi'nin kaim makamı ve İran meşrutiyetinin savunucusu olan Tebriz Encümeni, kesin bir şekilde yabancı devletlere itirazını bildirmiştir: "Kendisini Meclisin kaim makamı bilen Tebriz Encümeni, Muhammet Ali Mirza'nın kredi almasını engellemek için bazı girişimlerde bulundu. Bu bildirinin özeti şöyledir: Meclis açılıp izin verene kadar Muhammet Ali Mirza, İran

10 12 Şevval Meclis Müzakereleri, *Resmî Gazete*.

ismiyle herhangi bir kredi alamayacak ve ona herhangi bir para ödendirse gelecekte kitle onu kabul etmeyecektir." Sonra bu konuda Fransa Parlamentosu ve Sena Meclisi'ne gönderilen bir telgrafı aşağıda veriyoruz:

"Paris, Mebuslar Meclisi, Sena Meclisi ve Şah, Milli Meclisi topla dağıttığı sırada, milli güçleri yok etmek için savaşıyan devletlerden borç alıp silah ve ordu hazırladı. Biz İran milleti, dünyanın özgürlükçü milletlerine ilan ediyoruz ki bu para, insani haklarını elde etmek yolunda canını feda eden bir milletin yok edilmesine sebep olduğu için İran milleti, bu borçlanmanın yükümlülüğünü kabul etmeyecek. Tebriz Eyaleti Encümeni."¹¹

Devrimin yabancıların nüfuzunu kesmek ve yabancıların imtiyazlarını iptal etmek gibi amaçları bir sonuca varmadı. İran'da yabancıların ticarethaneleri günden güne çoğaldı. Genel olarak İran Meşrutiyet Devrimi'nin iktisadi amaçlarının diğer amaçlardan daha az başarı kazanmış olduğunu söylemek lazım. Çünkü devrimin siyasi sloganları sonraları gösterişli bir şekilde gerçekleştirildi ve toplumsal değişimler az çok devrimin etkisinde ortaya çıktı. Devrim güçlerinin iç ve dış düşmanlar karşısında zayıflığından dolayı iktisadi amaçlar sonuçsuz kaldı.

İç Tüccarların Yararına Ticari İmkânlar Yaratmak

İran Ticari Burjuvazisinin devrimdeki rolü büyüktü. İran'ın yurtdışı ticaretinin büyümesi bu sınıfın mali ve toplumsal açıdan güçlenmesine sebep olmuştu. Bu sınıfın gelişmesinin karşısındaki sorunlar genel olarak iki kısımdı. Birincisi, yabancılar tarafından koyulan gümrük ve ticari sorunlar. Çünkü pratikte karşılıklı muamele ilişkisi yoktu ve işler sömürgeci ülkelerin yararına, iç tüccarların ziyanına gidiyordu. İkincisi, ticari sermayenin üretim işlerine doğru gitmesidir. Bu konuda sömürgeciler, İran burjuvasının yegâne büyüme yolunun, ticari gelişim yolu olduğunu belirtmişti.

Birinci grubun sorunları tek yönlü ticaret sözleşmesinin imzalanmasıyla ortaya çıkıyordu. İran'ın yabancılarla ticaretinin rakamlarına baktığımızda İran'la İngiltere ilişkilerinin tek yönlü olduğu anlaşıyor. İngiltere'den ithalat 189 milyon Kıran ve İngiltere'ye ihracat ise 37 milyon Kıran olmuştur. Diğer taraftan 19. yüzyılın ikinci yarısında tarifeler ve Türkmençay Ticaret Sözleşmesi'nin koşulları İran tüccar-

¹¹ Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.749.

larının çıkarına olsa da bu yıllarda artık öyle değildi. Onun ardından iki ülkenin ilişkileri Rusya'nın yararına ilerledi. Rusların atadıkları Belçikalılar, İran gümrüklerini ele geçirmişti ve yüksek gümrük tarifeleri koymakla ihracat konusunda tüccarların memnuniyetsizliğine sebep oluyordu. Belçikalılara karşı mücadele dalgası başladı. Meşrutiyet Hareketi'nin ilk başlarında maalesef ticari burjuvazinin bu konudaki çabaları sonuçsuz kaldı. İran'ın sömürgeci devletlerle ilişkileri yine de İran'ın ziyanına devam etti.

Yeni Sanayi Kurmak

İran'ın Avrupa'yla ilişkileri geliştiğinden reformcular birkaç durumdaki yeni sanayi kurmaya çaba gösterdi. Bu reformların bir örneği Emir-i Kebir reformlarıdır. Onun döneminde İran, ip eğirme fabrikası, billur camı fabrikası, patiska fabrikası, ipek dokuma ve çuha fabrikası, silah ve top üretme fabrikalarına sahipti. Bu zat bazı zanaatkâr ve sanat öğrencilerini yeni iş yöntemlerini öğrenmek için Moskova ve Petersburg'a gönderdi. Kaşan şehrinin iki ipek dokuma uzmanını İstanbul'a gönderdi. Diğer reformcu rical de bu yolda adımlar attı. Ama sonuçta bu çabalar yetersizdi. Çünkü sömürgeciler İran'ın bu alanda gelişmesini istemiyordu. Bu yüzden devrim, bu engeller ortadan kaldırılmasını istiyordu. Özellikle devrimin ikinci döneminde (Meclisinin açılışından sonra) bu slogan söylendi.

Nazım-ül İslam şöyle yazıyor:

"Bu satırların yazarı söyledi ki birkaç gün önce Ağa Seyit Murtaza Basmacı sabun pişirme fabrikası kurmak, ithalat sabunu gibi sabunlar üretmek ve bunları yaygın sabunlardan daha ucuz fiyata satacağı iddiasında bulundu. İmtiyaz da istemiyordu. Sabun pişirenler ona engel olmasınlar diye izin istiyordu. Saray vergisi de ödüyordu. Çeşitli sabun örneklerini de bana verdi. Ben de onun sabunlarını Tebatebayi'ye gösterdim. Cenap Tebatebayi, Muin-üd-Devle'ye dilekçe yazmasını söyledi. Çünkü bu iş ülkeye hizmettir ve ülke içi ihtiyaçlarını yurtdışına bağımlı olmadan giderir. Bu yüzden ben ondan yardım talebinde bulunuyorum."¹²

Feodalizm dönemine bağımlı olan sanayi meslek sistemi, hâlâ İran'da vardı. İran sanayisi küçük atölyeler şeklinde, geride kalmış tekniklerle yönetiliyordu ve hiçbir şekilde yabancı emtiaların akını

12 Kirmani, *İranlıların Uyanış Tarihi*, s.172.

karşısında direnecek kadar güçlü değildi. İran'ın yurtdışına ihracatı sanayi ekin ürünleri yani ham maddeydi. Halı sanayisi, ticaretinden dolayı iyileşmişti ki o da birkaç örnekte ülke içinde şirket tarafından gerçekleştiriliyordu. Almanlar muamelelerden başka İran'da halı üretimine de kalkıştı.

Herhalde meslek sistemi, sanayi gelişiminin engellerinden biri olarak görülüyordu. Feodalizm ortadan kalkmadan bu sistemin ortadan kalkması mümkün değildi.

Nazım-ül İslam gizli encümenin konuşmalarından bahsederken şöyle söylüyor:

"...Bakın Merhum Emin-üd-Devle kibrit fabrikası kurdu. Keh-rizek'te küp şeker fabrikası kurdu ve çok para harcadı. Onun kibritini de gördük, küp şekerini de yedik. Dervaze Kazvin¹³ Mahallesinde billur cam fabrikası kuruldu. Sani-üd-Devle ip eğirme fabrikası kurdu. Sonuçta cam ve ipin tümüyle bozuldu-ğunu ve harabe kaldığını gördük..."¹⁴

Abdulazim'de oturma eylemi geçirenlerin (şariatçıların) layihalarında 18 Cemaziyülâhır tarihinde Meclis ehlini şu şekilde itham ettiler: "...Roze okuma¹⁵ parasını ve kutsal türbe ziyaretlerinin parasını fabrikalar kurmaya, zorunlu tarafları tesviye etmeye, demiryolları yapmaya ve Avrupa sanayisini kendine doğru çekmeye harcamak...", gördüğümüz gibi bu itham hesap edilmiştir. Halbuki kesinlikle meşrutiyetçiler için bu açık görüşlülüğü yarım asır önce sergilemeleri bir iftihardır.

Söylenen nedenlerden dolayı Tebriz'de sanayi daha büyük gelişmeye sahipti ve bu şehir diğer şehirlerle karşılaştırıldığında daha fazla işçiye sahipti. Özellikle küçük istibdat dönemi ve Tebriz savaşları döneminde, ulusal sanayi kurma amacı devrimciler tarafından defalarca açıkça dile getirilmişti. Sanayi burjuvazisi ve işçi sınıfının zayıflığı yüzünden gündeme getirilmeyen devrimin bu oldukça önemli amacı sonuçsuz kaldı.

Sömürgecilerin planı, İran kaynaklarını yağmalamaktı. Güneyin petrolünün çıkarılması sözleşmesi, sömürgeci sanayinin gelişmesine bir örnekti. Cesaretle söylemek mümkün ki geçmişteki siyasi ziyanlardan dolayı İran bu önemli kaynaktan iktisadi çıkarları doğrultusunda tam olarak yararlanma imkânı bulamamıştır.

13 Kazvin Kapısı. (Ç.N.)

14 Kirmani, *İranlıların Uyanış Tarihi*, s.173.

15 Şiilere ait dini merasim. (Ç.N.)

Bu kitapta defalarca söylendiği gibi, İran Devrimi'nin sanayi gelişimi olmadığı için feodaliteye karşı direnememiştir. Özellikle de bu yöne iktisadi ve toplumsal süreçte çok az rastlanıyor. Çünkü orta sınıfın, gelişme meydana bulmak için mücadelede feodaller ve soylularla çekişme ve çatışma içinde olması kaçınılmazdı. İvanov, devrimin feodal yönü konusunda şöyle yazıyor:

"Ama 1905-1922 yıllarında çiftçi hareketinin İran'ın farklı noktalarında olmasına rağmen söylemek gerekir ki genel olarak İran'ın her tarafını kapsamayıp toprak ve feodallık mülkiyetinin kaldırılması için her yerde yaygın olan bir harekete dönüşmemiştir ve devrimde keskin rolü yoktu. İran Devrimi'nde şehirler büyük oranda köylerden daha önde mücadele ediyordu."¹⁶

Bu büyük eksikliğe rağmen devrim, feodalleri ve feodallık nüfuzunu sınırlandırmak için bazı adımlar attı. Her yıl altı buçuk Kurur devlet bütçesinde eksik oluyordu ve bunu gidermek için yabancıardan borç almalıydı. Mali komisyon devlet bütçesinde dengeyi sağlamak için aşağıdaki önlemleri almıştır:

1- Şehzadelerin ve soyluların yüksek miktardaki yıllık gelirlerini azalttı. Şua-üs-Saltana 116 bin Tümen, Zill-üs-Sultan 75 bin ve Naib-üs-Saltana 29 bin Tümen alıyordu. Meclis her birine 12 bin Tümen tayin etti.

2- Eyaletlerden alınan vergilerde değişiklik yaptı. Çünkü komutanlar ve valiler, devlete yüzyıl öncenin vergisini ödüyordu ve halktan birkaç katını alıyordu. Komisyon bu yöntemi iptal etti.

3- İktisadi sistemini kaldırdı. Bu, meclisinin önemli işlerinden biriydi.

4- Valiler ve devlet muhasebecileri mal vergisini nakde dönüştürüp değerini yüzyıl öncenin fiyatıyla hesap ediyordu. Bunlardan başka sarayın bütçesini 380 bin Tümen azalttı. Çünkü sarayın yıllık aldığı 800 bin Tümen ve birçok cinsten 80 bin tümen Muzaffereddin Şah'ın cebine ve bağışlarına harcanıyordu. Meclis bunları yersiz görüyordu ve 60 bin Tümeni de hılat vermek içindi. Onu da iptal etti. Meclis, mal tespiti yaptı. Bu olaydan sonra saray, şah muhafızları ve Silahurlu¹⁷ askerleri, katırcıları ve bazı saray işçilerini paralarından yapılan kesinti nedeniyle meclise karşı kışkırttı. Yeni vergi sistemi

¹⁶ İvanov, *İran Meşrutiyet Devrimi*, s.31.

¹⁷ Lurların Silahur aşiretinden olanlar. (Ç.N.)

kurmak ve önceki sistemi kaldırmakla soyluların iktisadı nüfuzuna ciddi bir zarar verildi. Sonunda İran Meşrutiyet Devrimi ve hükümet sisteminin değişmesiyle orta sınıf görünüşte işlerin yönetiminde çok hak kazandı ve feodal soyluluğu titretip zayıflattı.

Toplumsal Amaçları

Devrimin temel toplumsal amacı eski toplumun değişmesiydi. Devrimden bir asır önce bazı girişimlerde bulunulsa da, toplum az çok olduğu gibi kalmıştı. Devrim, toplumsal kurumların tümünde etkili olmuştu. Devrimin siyasi ve iktisadi sonuçları onun yenilmesi ve başarısızlığından dolayı sonuçsuz kaldı. Ama devrimin toplumsal etkileri bütün alanlarda kendini göstermişti ve gericilerin çabalarına rağmen bu etkiler kaldı. Avrupa uygarlığının İran'da nüfuzu bu etkilerin yerleşmesine sebep oldu. Devrim, eski İran toplumu ile yeni İran toplumunun sınır çizgisidir. Diğer reformcu girişimler devrime bağlı olarak gelişme gösterdi. Bu yüzden bütün konularda devrimden doğan dönüşüm ve değişimleri söylemek istersek çok söz var. Bu nedenle söz uzar. Ayrıca bu kitabın çerçevesinin dışındadır. Bu yüzden sadece toplumsal amaçları ele alacağız.

Devrimin toplumsal amaçları şunlardan ibaretti:

1. İdari reformlar,
2. Sağlık ve kültürü geliştirmek,
3. Dini âlimler aygıtını hükümet meselelerinden ayırmak.

İdari Reformlar

İran'ın idari yapısı, Milli Şûra Meclisi'nin açılışı ve yeni idari kanunların konulmasıyla değişti. Bakanlıklarda bakanlar yer aldı ve meclis karşısında sorumlu oldu. Başbakan ve kabinenin azledilme ve atanması meclis vasıtasıyla oluyordu. Bildiğimiz gibi bu amacın gerçekleştirilmesi için meclis açıldıktan sonra saray ve gericilerle birçok çekişmeler oldu. Vergi sistemi ve vergi toplama yöntemi ikinci mecliste değişti ve Shuster onun için yeni düzenleme yaptı. İran ordusu da sonraları İngilizler vasıtasıyla birleşen Hazine jandarması ve jandarma (emniyet) kurmakla yeni şekil kazandı. Daha önce yabancılar tarafından kurulan yeni kurumlar, halka açılmıştı ve halk onlardan yararlanıyordu. Posta ve telgraf idareleri gibi. Sadece dikkat etmek gerekir ki bu değişimler toplumun içinde ortaya çıktı ve sonraları da böylece devam etti. Hareketi kendi yolundan saptırıp halkın mücadelesini bir dönem sonuçsuz bırakmak, bu yüzeysel reform gericiliğinin

siyaseti oldu.

İbrahim Bey kitabı, Meşrutiyet Hareketi'nin başladığı zamanlarda İran'da dağıtıldı ve ilgiyle karşılandı. Gizli Encümen'de okunup tartışıldı. Bu kitapta İran idari reformları hakkında şöyle yazılmıştır:

"İçişleri Bakanına hitaben, şimdi söyleyin bakalım bu ülkenin şehirleri içinde hangi şehirde geniş hastaneler veya eczane kurdunuz, hangi şehirlerde yetimler evi kurup milletin kimse-siz çocuklarının eğitimi için sanat merkezi kurdunuz? Vatanın hangi kasabasında nakliyatı kolaylaştırmak için şose yollar yapıp millet ve ülkenin hayatının esasını oluşturan ziraat ve ekinciliğin gelişim ve kolaylaştırılmasına sebep oldunuz? Büyük devlet bir dakika bile gafillik etmeden milyonlarca parayı ülkenin ticari gelişimi için harcadığında ve yeri geldiğinde ona ulaşmak için kanlar akıttığında sizler hangi ciddi girişimlerde bulundunuz?... Ülkeden yurtdışına giden emtia ve ürünlerin miktarı yurtdışından ülkeye gelenlerden fazla olsun ki vatanın geliri masrafindan çok olsun... Neden İran reayası yaşamın en küçük eşyalarına kadar yurtdışına bağımlı olsun... Bu kadar İranlının Rusya, Osmanlı ve Hint ülkelerine göçün nedenlerini araştırıp bunu engellemek için herhangi bir girişimde bulundunuz mu? Neden milletin ihtiyaçlarını gidermek için bazı mü-sait vilayetlerde bile çalışmaları için küçük fabrikalar kurulup hazırlanması için girişimlerde bulunmuyorsunuz? Fabrika kurmak benim görev ve teklifim değil diye söyleyeceksiniz. Kesinlikle, fakat onun kurulmasının tedbiri ve milleti desteklemek ve reayanın hukukunun korunması için kefil olmak, becerikli, akıllı ve insafli bakanın işidir. Tanrı'ya yemin ederim ki yabancı ülkelerde söylediklerimin hepsi, içişleri bakanının görevidir."

İbrahim Bey kitabı, dokunduğu konularla İran'ın toplumsal isteklerini dile getirdiği için hükümet tarafından yasaklandı. Halk tarafından her gün daha çok ilgi gördü. Bu kitapta söylenen istekler, halkın hareketin başlangıcındaki isteklerinin göstergesiydi. Azerbaycan Eyalet Encümeninin egemenliğinde, özgürlükçülerin eliyle özgür bırakılan her şehirde Tebriz'de olduğu gibi yeni idareler açılıyordu. Kesrevi yazıyor:

"Söylediğimiz gibi burada da adliye, belediye ve emniyet gibi kanuni idareler açıldı. Hoy şehrinin ünlü tüccarlarından Hacı Ali Asker Ağa başkanlığında bir encümen kuruldu. Ayrıca Hay-

dar Emuoğlu ve mücahitlerin desteğiyle Mirza Hasan, çocuklar için bir ilkokul yaptı. Mirza Ağa Han Merendli Mokafat isimli bir gazete yayımlayıp dağıtmaya başladı."¹⁸

Sağlık ve Kültürün Gelişimi

Reformcular ve devrimciler, ülkenin kurtuluşunun önemli yollarından birinin, yeni kültür kurmak ve kültürü geliştirmek olduğu düşüncesindeydi. Bu yüzden reformcuların ilk adımlarından biri yeni okullar kurmaktı. Devrim esnasında da meclis ve halk tarafından kültürü istemek, yeni eğitim ve öğretime dikkat etmek önemseniyordu. Tahran'da onlarca yeni okul kurulmuştu. Bu okullarda aydınlar tarafından eğitim almakta olan öğrenciler de sürekli devrime meraklıydı ve hareketlere katılıyordu.

Kesrevi şöyle yazıyor:

"Tebriz'deki özgürlük önderleri, iki meseleyi her şeyden çok önemsiyordu. Biri ilkokullar ve bu okulların öğrencileri. Öbürü de mücahitlerle bunların gruplaşmaları. Bunların her ikisi de yararlı ve yerindeydi."¹⁹

Gazeteler yeni düşüncelerin ve bilgilerin yayılmasında önem rol oynuyordu. Meşrutiyetçiler gazetelerin yayımlanmasında ısrar ediyordu. En zor durumda yayımı devam ettirmek için çaba gösteriyorlardı. Gazetelerin, hareketin önderleri ve halk arasında aracı rolleri vardı. Savaşın tam ortasında Tebriz'de *Nale-yi Mermom* ve *Encümen* gazeteleri yayımlanıyordu. Sağlığı genelleştirmek hususunda da kültürle birlikte girişimlerde bulunuldu. Tebriz savaşları döneminde yeni bir hastane tesis edildi.

Aydınlar ve diğer gelişim taraftarları İran'ın geri kalmasının sebebini toplumsal kurumların eskiliğine bağlıyordu. Bu yüzden Batı uygarlığının göstergelerine oldukça meraklılardı. Devrime yüzeysel yaklaşan bu düşünce tarzı, devrimin dönüşümünün ve başarısının sonuçsuz kalmasında etkili olmuştur. Gericiler özellikle de şeriatçı din âlimleri, İran toplumunda Batı uygarlığının göstergelerine karşı sert tepki veriyordu. Oturma eylemi yapanların 18 Cemaziyülâhır tarihli layihalarında şöyle yazılıydı:

"Şam Pazarı, o İslam kornası, o havai fişek gösterisi, o büyükelçilerin girişi, o yabancıların geleneği, o hurra çekmekler ve o kadar yaşasın yaşasın yazarları ve yaşasın müsavat, kardeş-

18 Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.873.

19 Kesrevi, *age*, s.573.

lik ve eşitlik.... Ve diğer kâfirlerin yurtlarının yaygın ayin ve törenlerini yazıyorlar. Hicri tarihinin İslam kubbesinde, İslam ülkelerinde yas töreni ve *Kur'an* okuma merasimini Avrupa tarzında yapıyorlar. İslam başkentindeki Büyük Cami'de Hazreti Zehra Selamullah Aleyh'in evladına ait törenlerde Batılılara özel bir tarzda çiçek serpmek, Müslüman çocukların kollarına siyah mendil bağlamak, Zerdüştlüğe inanan cemaati Tanrının evine getirmek ve bazı yerlerde Fransızları özellikle de Paris sevenleri hizmetçi olarak seçmek, Emayem'in (Mısırda Arap aşiretlerinden biri) önderleri ve şeriatın büyüklerini kendi istekleriyle veya zorunlu bir şekilde oraya çekmek. Ey İslama inananlar, bu biçimde bir merasim gördünüz veya duydunuz mu? Ve sonra yabancı kitapların basılması hakkında, demek enbiyaya küfürler yazan Fransalı Voltaire'in kitaplarını basmak..."

Evet, bunlar İran'a nüfuz etmiş Batı uygarlığının göstergeleridir. Tabii ki bu göstergeleri engellemek imkânsız ve yersizdi. Avrupa sanayi toplumlarının kurallarına dikkat etmemek ve temel değişimleri unutmak, aydınları yolundan çıkaran bir gelişmeydi.

Din Âlimlerinin Gücünü Sınırlandırmak

Dini âlimler sınıfının devrimin birinci döneminde önemli rolleri olsa da, devrim öyle bir süreçte yürüyordu ki bu grubun toplumsal önemini azaltıyordu. Devrim, ikinci aşamada dini âlimlerin çıkarlarının tam zıt yönünde gitti. Aydınlar, hurafelerle mücadele etmeyi kendi görevlerinden sayıp mezhebe saldırmaktan hiç çekinmedi. Kanunların onaylanmasında, dini âlimleri sosyal hususlardan (özellikle yargılama işlerinden) büyük bir oranda uzaklaştırdı. Buna karşılık bu cemaat saray ve feodallere dayanarak meşrutiyete karşı şeriatçılığı siper olarak kullandı.

Kesrevi Tebriz olayları hakkında şöyle yazıyor:

"Genelde Kurban Bayramı'nda deve kesiliyordu. Öyle ki hayvanı püskül ve çanla süsleyip arka ve önden bir binici boru ve davulla giderek bir iki gün pazarda dolaştırıp eğleniyorlardı. Canı bedenden çıkmadan saraylılar başına toplanıyordu ve etinden her bir parçası birinin elinde kalıyordu. Başını da veliaht veya Şah'a götürüyorlardı. Bu vahşicesine bir işti. Bu yüzden de encümen bunu engelledi. Fakat Mir Haşim kendisine hükümdarlık kurmuştu. Muhammet Ali Mirza ile Deveci,

Surhab Mahallesi silahlılarına güvenerek kurban devesi için destur verdi. Eski saraylılar her yıl yaptıkları gibi bir deveyi öldürüp başını ona götürüp ondan hilat ve ödül aldı."

Dini âlimlerin güçlerini sınırlandırmakta, aydınlar ve reformcu soylular aynı sözü söylüyordu. Sonraları da merkezîyetçi ve iktidara dayalı bir hükümet kurmak için dini âlimleri toplumsal konumlarından azletmek zorunda kaldılar.

"İran Meşrutîyet Devrimi'nin Amaçları" kısmının sonunda, İran Devrimi'nin esas amaçlarına varmadığını söylemek gerekiyor. Sonuç şu ki, Meşrutîyet Devrimi, şekilde değişim ve yüzeysel toplumsal reformlar yapabildi. İran'da milli bağımsız hükümet oluşmadı. Sömürgeciler, bu ülkeden iktisadi ve siyasi olarak faydalanmaya devam etti. Feodalizm ortadan kalkmadı ve en önemli iktisadi mesele, yani feodal iktisadi sistem yerinde kaldı. Meşrutîyet Devrimi'nin amaçları İran'ın toplumsal ve iktisadi gericiliğine uygun bir biçimde eksik ve yetersizdi. O eksik amaçlar bile gerçekleşmedi.

III. BÖLÜM
İRAN MEŞRUTİYET DEVRİMİ'NDE
MÜCADELE YÖNTEMLERİ

Mücadele yöntemleri, mücadelenin güçleri ve hareketin amaçlarına bağlıdır. Sınıflar ve güçlerin ikincil özellikleri olarak görülen tarih, ulusal gelenekler ve coğrafya ikinci dereceli etken olarak hesap edilmektedir. Hareketin nihai amaçlarına varmak için aşama aşama ilerliyor. Bu aşamaları seçmek rastlantı ve kişisel değil, yukarıda söylediğimiz koşullarla seçiliyor. İran Devrimi ile Rusya Devrimi yaklaşık aynı zamanda gerçekleşmiştir. Rusya Devrimi işçilerin grevleriyle başlamış silahlı ayaklanmayla sonuçlanmıştır. İran'da ise hareket, itiraz ve pazarların tatili, vaaz ve hitabe meclislerinde başlamış, oturma eylemine başvurulmuş ve sonunda silahlı güçlerin savunma ve saldırısına varmıştır. Bu, iki bölgenin ulusal ve tarihi özellikleri, doğal coğrafyası ve insani durumuna bağımlı bir konu değil. Konu şundan ibarettir ki, Rusya'da devrimin temelinde işçi sınıfı bulunuyor. Bu sınıf nicelik ve nitelik açısından gelişmiş burjuvazi ve özellikle de emek veren sınıflarla birleşmiştir. İran'da halkı, dini âlimlerin ardından harekete geçirence burjuvazidir. Bu hareketlerin her biri birbirinden farklı amaçlara sahipti.

Şimdi bir yöntemin seçimi, iktisadi ve toplumsal koşullara tabi olan mecburi bir konudur. Bu ifade, harekete katılan binlerce kişinin şartlardan bağımsız hareket eden tarihin zaruretine "koyunlar" gibi tabi olmaları anlamına gelmez. İnsanlar ve onların düşünceleri, toplumsal ve iktisadi zaruretlerin aynasıdır. Bu yüzden, mücadele meselesinde yöntem ve taktik seçip değişmek için çaba göstermekten vazgeçmek ve "Sonuçta olması gereken şey olacaktır" demek kabul

edilemez. İnsanoğlu, toplumsal değişimler sahnesinin temaşacısı değildir. Tüm değişim ve devrimler yapılmadan önce insanların zihinlerinde etki bırakır. Zaruret, insanın her zaman ve mekân koşulunda onunla uygun bir karar vermesindedir. O koşullara uygun düşünce ve fikirler vardır ve o düşünce ve fikirlere göre mücadele veriliyor. Biz, kendi düşüncelerimizden gerekli bir fenomen gibi bahsedip ve onları gerçekleştirmek hakkına sahibiz, biz böyle yapmak zorundayız ve bu "kaçınılmazlık" gizli ve doğaüstü güç değil. Bu toplumun sıradan etkenlerinin sonucudur. Söylenmesi gereken konudur ki sonuç, toplumun değişimi ve evrimin süreciyle uygun olacaktır. Bu yüzden kim bu süreci iyi bilip ona ayak uyduruyorsa daha doğru yolda gidecektir.

İran Meşrutiyet Devrimi'nin güçleri ve amaçlarını söyledikten sonra şimdi İran toplumunun bu değişken dönemde, devrimin hangi aşamalardan geçtiğini, devrimciler ve devrime karşı olanların hangi yöntemleri seçtiğini ele alacağız.

BİRİNCİ KISIM

DEVRİMCİLERİN YÖNTEMLERİ

İran Devrimi'nde iki dönemi belirlemek mümkündür. Birinci dönem, mücadelelerin başlangıcından birinci meclisin kurulmasına kadar ve hatta meclisin çalışmasının ilk ayları. İkinci dönem, birinci meclisin çalışmalarının ortasından Tebriz savaşlarının sonları ve ikinci meclis olayına kadar.

Birinci dönemde, mücadele barışçıldı. Dini âlimler mücadelenin ön safındaydı ve birkaç genel sert çatışmadan başka karşı taraftan herhangi bir sert davranış ortaya çıkmadı.

İkinci dönemde gericilik ve özgürlük çekişmeleri sert çatışmalara neden oldu. Sonunda kanlı silahlı ayaklanma bu dönemin göstergelerindendir. Açıktır ki ikinci meclis, bu dönemin doğal sonucu ve göstergesi değil. Birinci meclis bu açıdan ikinci meclise kıyasla daha asaletliydi.

İkinci dönemde liderler tarafından bazen barışçıl ve muhafazakâr yöntemlere öncelik verildi ve bu dönemin sonunda liderler kadrosuna bazı gericilerin girişiyle mücadele kendi yolundan çıkıp başarısızlıkla sonlandı.

Bu yüzden barışçıl mücadele başlığı altında onun yöntem ve taktiklerini inceleyeceğiz ve sonra devrimci mücadeleye geçeceğiz.

Barışçıl Mücadele Yöntemleri

İran Meşrutiyet Hareketi sessiz ve yavaş yavaş başladı. Bu dönemde esnaf ve dini âlimler, devrimin itibarlı esaslarıydı. Bunların baş vurdukları yöntemler, oturma eylemi, yabancıların imkânlarından yararlanmak, müzakereler, dini topluluklara katılmak ve taziye, vaaz oturumları düzenleyip bu oturumlardan yararlanmaktı. Bu konuda başlayan olaylar kronolojik olarak değil, farklı zamanlarda ortaya çıkmış benzer olaylar bir yerde ele alınıyor.

Dini Meclislerden Yararlanmak

Tahran'da esnaf, Belçikalılara karşı mücadele için hazırlandığında Behbehani minberde Belçikalı Naus'a karşı konuşma yaptı. Vaazcılar adliye lehine ve Ayn-üd-Devle'nin aleyhine konuştu. Halkı mücadeleye katılmaya hazırlamanın aracı, dini vaaz ve hitabelerdi. Birinci meclis süresince saray ve gericilere karşı çekişme sertleştiğinde özgürlüğün tarafında duran cesaretli vaizler minberlerden sert laflar ediyordu. Bu vaizlerin ünlüleri, Seyit Cemalettin Vaiz ve Melik-ül Mütellemin'di. İran'ın tüm şehirlerinde dini âlimlerin ön sırada oldukları bir dönemde minberlerden halkla ilişki aracı olarak faydalanılıyordu. Meşrutiyet ve şeriat savaşında gericiler de bu araçtan birçok örnekte özgürlüğe karşı yararlandı.

Oturma Eylemi

Bu araçtan yararlanmak konusunda şuna dikkat etmek lazımdır ki Meşrutiyet Devrimi zamanındaki durumun şimdiki durumla büyük farkı vardı ve oturma eylemi, özellikle yabancıların büyükelçiliğinden bahsedildiğinde hiçbir zaman halihazırda bu cereyanla yüzleştiğimizde bizde olayla ilgili olabilecek fikir ve duyguyla o dönemde ortaya çıkan konusunda genelleme yapmamalıyız. Pavlovich şöyle yazıyor:

"Hatta Türkmençay Sözleşmesi'nde bu konuda bir yazı yer almıştır. İran Şahı'nın isteğiyle gizli bir şekilde Rusya tarafından Türkmençay Sözleşmesi'nin bir maddesi iptal edilip oturma kuralları belirlenmişti. Bu madde İran hükümetinin kutsal oturma kurallarını ortadan kaldırmaya gücü yetmediği için sadece kâğıt üzerinde kaldı."¹

1 Pavlovich, *İran Devriminin İktisadi ve Toplumsal Temelleri*, s.43.

Yabancıların büyükelçiliklerinde oturma eylemi yapmak bu devletlerin siyasi nüfuzunun göstergesidir. Sonraları İran'ın, büyükelçiliklerde oturma kurallarını iptal ettirmek istediğinin İran şahları tarafından gündeme getirilmesi, İran'ın siyasi bağımsızlığını müdafaa etmek için değil, despot saray karşısında direnmek için bir araç olarak görülüyordu. Tabii sömürgeci devletlere bağımlı olanlar büyükelçiliklerde oturma eylemlerinden yararlanıyordu.

Oturma olayı İran'da eski kökene sahipti ve daha çok zulme karşı şikâyet etmek için imam evlatlarının türbelerinde, kutsal türbelerde, dini âlimlerin ve büyüklerin evinde oturma yaygındı. Yabancılar İran'da büyükelçilik açmaya giriştiklerinde bu mekânlar da oturma eylemi yapmak için kullanıldı. Bazen gelenek çerçevesinde bazı merkezler de oturma mekânı oldu. Örneğin Top-ı Mervarid² Meydanı, Sertevileye Şahi³ ve diğerleri. Nazım-ül İslam oturma eylemi konusunda şöyle yazıyor:

"Bazen Top-ı Mervarid'in altında oturuyorlardı ve bu, Mervarid isimli büyük bir toptu. Nakarahane⁴ altındaki Erk kapısına yakın bir yere koymuşlar... Şah ve şehzadelerin ahırda güvenli bir yer olmuştur. Mehterler, atlı uşaklar ve ahır bakıcısı, ahıra sığınan herkesin yanında duruyordu. Şikâyetçinin sorunu bile çözülüyordu. Nasreddin Şah durumu anladığı için insanlar Tanrıdan yüz çevirmesin diye imkânlar tüm insanlara sunulmalıdır demişti. ... Bazen de şikâyetçinin veya konunun önemine göre büyükelçiliklerin birine sığınılıyordu. Örneğin 1848 yılında, yaklaşık yedi yıl önce, İran ülkesinin büyükleri ve soyluları Muhammet Şah ve İran'ın başbakanı olan Hacı Mirza Ağası'nın zulmünden bezip Rusya ve İngiltere büyükelçiliklerine sığınmışlardı. ... On sekiz-yirmi yıl önce ulema ve büyüklerden olan Melayirli Nazım-ül Ulema, birkaç Melayirli'yle birlikte Rusya büyükelçiliğine sığındı. Ayn-üd-Devle'nin erkek kardeşi Seyf-üd-Devle'nin zulüm ve baskılarından dolayı. ... Geçen ay ulema ve şehzadelerden olan Hacı Şeyh-ül Reis, hürriyetçilik ithamıyla devlet, onu şüpheliler arasına aldı. Bu kişi Osmanlı Büyükelçiliği'ne sığındı."⁵

2 Billur Topu. (Ç.N.)

3 Şah Ahır. (Ç.N.)

4 Davul ve boru gibi enstrümanlarla müzik yapılan yüksek yere Nakarahane denir. (Ç.N.)

5 Kirmani, *İranlıların Uyanış Tarihi*, s.429-430.

İran'da telgraf daireleri kurulduktan sonra yabancıların yönetiminde olan iş yerlerinde de oturma yaygınlaştı. İran devrimi başladığında, oturma eylemi bir gelenek olarak tanınıyordu ve halk tarafından pasif bir mücadele olarak karşılanıyordu. İlk kez dini âlimler, tüccarlar ve Tahran dini talebeleri toplu bir şekilde Abdulazim'de oturma eylemi yaptı. Adliye kurulması talebini gündeme getirdiler. Az kalsın despotlar güç kullanarak, bu kutsal yere saldırıp oturma eylemini dağıtacaktı. Meşrutiyet tarihinin en önemli oturma eylemi, İngiltere'nin Tahran Büyükelçiliği'nde olmuştur. Bu eylem büyük ses getirmiştir.

Demin söylendiği gibi o dönemin oturma eylemini, şimdiki zamandaki benzer olaylarla karşılaştırmamalıyız. Büyükelçiliğin pilav kazanları, İran Meşrutiyeti'ni ortaya çıkarmıştır diyenler, yüzeysel ve safsatalı görüşler sergiliyor. Halktan binlerce kişinin İngiltere Büyükelçiliği'nde oturma eylemi yapması barışçıl bir mücadeledir. Fakat bu sığınma, İngiltere sömürgeci devletine müsait bir ortam yaratarak, İran Devrimi'nde özellikle liderler ve devrimci kişilerle ilişki kurarak İran halkının zararına bazı adımlar atılmıştır. Meşrutiyet İngiltere'nin işidir, diyenlere şunu söylemek ve anlatmak isteriz: İngiltere bir sömürgeci devlet olarak İran halkının hareketini kötüye kullanmıştır.

İngiltere, hareketi kurup ortaya çıkaran değil, belki devrimi dönüştürüp başarısızlığına neden olandır. İç güçlere dayanmak yerine, hareketin temelini yabancılara dayanmakta gören liderler, hareket için böyle bir riski ortaya çıkarmış oluyor. Böylece halkın çıkarlarına karşı adım atmış oluyorlar. İngiltere Büyükelçiliği'nde oturma eylemi olayında, Behbehani daha önce Büyükelçilik'le müzakere etmişti. Nazım-ül İslam şöyle yazıyor:

"Bugün Behbehani Bey'in gizli olarak İngiltere Büyükelçiliği'ne yazdığı mektup Mr. Krendof'a teslim edildi ve bu Behbehani Bey'in iltica yoluyla büyükelçiliğe yazdığı ikinci mektuptu. Yazar, birinci mektubun içeriğini bilmiyor. Fakat ikinci mektubun içeriği şöyleydi: 'Biz ulema ve müçtehitler kan akmasına razı olmadığımız için kutsal mekânlara gitmek için yola çıktık. Bu yüzden sizden rica ediyoruz, zülüm ve baskının kaldırılması yönünde bize eşlik ediniz.' Beylerin hareket etmeleri ve zamanın geçmesi nedeniyle maslahatgüzar Mr. Krendof sadece kalanlar ve ilticada bulunanlarla eşlik edileceği yanıtını verdi. Bunun için Behbehani Bey, İbni Babuye'de

bazı tüccarlara, büyükelçiliğin çalışanları bana yardım sözü verdi, dedi. Benden sonra size herhangi bir zamanda baskı yaparlarsa oraya gidip orada oturma eylemi yapıp sığının. Gerçi büyükelçi Tahran'da değil, ama maslahatgüzar ve büyükelçiliğe mensup olanlar size yardım edecek."⁶

Evet, 28 Cemaziyülevvel 1324 (20 Temmuz 1906) cumartesi günü pazar kapatıldı ve tüccarlar, dini âlimler, öğrenciler ve esnaftan ibaret halk toplu bir şekilde büyükelçiliğe girdi. Nazım-ül İslam büyükelçiliğin dahili durumunu şöyle yazıyor:

"Büyükelçiliğin bir okul rolünde olduğunu söyleyebiliriz. Her çadırın altında, her köşede birlikte oturmuşlar, okulların veya başka bir yerin öğrencilerinden olan siyasi bir âlim onları eğitiyor. Yani halkın kulağı bir şeyler duyuyordu ki şimdiye kadar kimse onları dile getirecek cesaretle bulunmamıştı. Filozof Behbehani ve Gizli Encümenin bazı üyeleri Habl-ül Metin gazetesini alıp halka okuyor. ... Tüm masraf ve malzemeleri Hacı Muhammet Taki ve erkek kardeşi Hacı Hasan'a veriyorlar. Büyükelçiliğin maslahatgüzarı da halkla birlikte. Dillerde dolaştı ki maslahatgüzar, tüccar ve halkın şikâyetini söylemek için Niyaveran'da Sahipgeraniye Sarayı'na Ala Hazret'in yanına gitmiş ve Ayn-üd-Devle bunu engellemiş."⁷

"Her gün oturma eylemi yapanların sayısı artıyordu. Hicri 7 Cemaziyülâhır 1324 (29 Temmuz 1906) Pazar günü büyükelçilikte oturma eylemi yapanların sayısı çoğaldı. Pazar ve dükkânlar genelde kapatıldı. Hatta yolların başındaki dükkânlar bile kapatıldı. Hazreti Abdulazim kasabaları da büyükelçiliğe geldi. Şemiran ahalisi ve yakındaki köylülerin de sesi çıktı. Kazakhane⁸ kurumunun da hayalinde büyükelçiliğe gelmek vardır. ... Kadınlar grubu da büyükelçiliğe yapışık olan Ala-üd-Devle Caddesi'nde çadır kurmayı kendi aralarında konuşuyor. Kum'daki ulema tarafından bugün haber geldi ki hepsi sağmış."⁹

Devrimin birinci döneminde oturma eylemine başvurmak, onun kitlesel boyutunu dikkate alırsak az çok barışçıl bir yöntem olmuştur. Devrimin birinci döneminde İngiltere'nin siyasetini göz önüne alarak söyleyebiliriz ki bu ülkenin diplomatik mahfillerine başvurmak

6 Kirmani, *İranlıların Uyanış Tarihi*, s.424-425.

7 Kirmani, *age*, s.435.

8 Kazak Askerlerin kaldığı yer. (Ç.N.)

9 Kirmani, *İranlıların Uyanış Tarihi*, s.454.

yanlış bir yöntemdi. Fakat bazı liderlerin İngiltere taraftarları olmaları ikinci dönemde devrimin fesadına sebep oldu. Tahran oturma eyleminden sonra Tebriz'de de hareket başladığı için Tahran'ı taklit ederek İngiltere konsolosluğunda oturma eylemi yapıp bu devletin Tahran'daki büyükelçiliği vasıtasıyla kendi isteklerini bildirdiler. İngiltere konsolosu halkın hareketini genişletmek ve Rusya siyaseti karşısında kendi yönteminin haklı olduğunu göstermek için Tebriz'de oturma eylemi yapanlara şöyle dedi:

"Biz İran'ın iç işlerine karışamayız. Sizi bu azınlıkla kabul edemeyiz. Fakat pazar kapatılıp ulema ve diğerleri de gelirse bu iş kitle ismiyle olacak diye kabul edebiliriz."¹⁰

Sonunda şu telgrafı Tahran'a gönderdiler:

"Tebriz'den telgraf. İngiltere'nin değerli devletinin seviyeli büyükelçiliği vasıtasıyla Hücet-ül İslam Ağa Seyit Muhammet Müçtehit ve diğer Hücet-ül İslamların kulluğunda, Tanrı onların kocaman gölgesini devamlı etsin. Ey ulusal İslamcılar millisi ve ey İran tarihinin iftiharı, dil, sizin büyüklüğünüzü övmekten, şükranını bildirmekten Tanrı yolunda cihadınızın ve zatınızın milletseverliğinizi alkışlamaktan acizdir. şimdi pazar ve dükkânlar kapalı. Tüm ulema, tüccarların güvindikleri, itibarlılar ve ahali İngiltere Konsolosluğu'ndadır. Tanınmış âlimlerin bir kısmı da camiye sığınmıştır. Cenap Konsolos her tür ciddi girişim için tam bir şekilde hazırlıklı ve imkânlıdır. Girişimlerinizin birçoğunu Anayasa'ya uygun bir şekilde belirleyip bizlere bildirin ki uygun bir şekilde ele alınsın.

İmza Tebriz ve genel Azerbaycan ahalisi tarafından."¹¹

Milli şûra Meclisi silahlı saldırıya maruz kaldığında, bir grup İngilizlere Büyükelçiliği'ne sığındı:

"Takizade, Dehhüda, Baha-ül Vaizin, Sadık Haram ve Habl-ül Metin müdürü hakkında Muhammet Mirza bunların İran'dan dışarı çıkarılması için gidiş masraflarını karşılama kararı aldı. Sadece Takizade ihtiyacı olmadığını bildirip herhangi bir para almadı, diğerleri aldı. ... Ve hepsi devlet faytonlarıyla büyükelçilik hizmetçileriyle birlikte Gilan yoluyla Kafkas'a doğru gitti."¹²

10 Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.155.

11 Kirmani, *İranlıların Uyanış Tarihi*, s.533.

12 Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.667.

İvanov bu konuyla ilgili şöyle diyor:

"İngiltere'nin yalan ve ikiyüzlü propagandalarındaki iddialarının tersine, İngilizler bu kişilere Meşrutiyetçilerin derdine ortak olmak için sığınak vermemiştir. Belki İngiltere emperyalistleri sadece aralarından birkaç meclis temsilcisi de bulunan kendi aletlerinin kurtuluşu için çaba gösteriyordu. Onlar gelecekte İran konusunda kendi emperyalist siyasetlerini uygulamak yolunda onlardan faydalanmak için onları korumak istiyordu."¹³

Bu yüzden İvanov bu grubu sömürgeci aleti ilan ediyor. Biz iyimser olsak ve bu düşüncüyü kabul etmesek de söylemeliyiz ki büyükelçiliğe ilticayla halkın toplu şekilde oturma eylemi arasında açık bir fark vardır. Bu sayısal açıdan sınırlı olan grubun İngiltere Büyükelçiliği'ne sığınması, Meşrutiyet Hareketi'nin zayıf noktalarından birisi olarak görülüyordu. Bu tür işler, İran Meşrutiyeti'nde İngiltere'nin rolü olduğu izlenimi veriyordu. Özgürlük, muhalefet ve despotluk son aşamaya vardığında ve şehirliler kitlesi harekete geçtiğinde, mecliste sesi çok çıkan Takizade gibi bir temsilci kendisini İngiltere'nin himayesi altına sokuyor. Böylelikle harekete darbe vuruluyor. Tebriz'le savaşıyan Muhammet Ali Şah'ın despotluğuna karşı mücadele edildiği sırada, İsfahan'da dini âlimler Munis-üs-Saltana'nın öldürülmesini bahane ederek İngiltere Konsolosluğu'nda oturma eylemi yaptı.

İsfahan ve Bahtiyari Vatanseverlerinin Hareketi kitabının yazarı şöyle yazıyor:

"Munis-üs-Saltana öldürüldükten sonra Hacı Ağa Nurullah Sika-ül İslam bu meseleye yönelip kesin bir şekilde Zıll-üs-Sultan'ın Komeşlu ve İsfahan'a gelmesine karşı çıkıp şehir ahalisi özellikle Ulema Birliği bu olayın ruhaniyet âlemine ciddi şekilde ziyan verdiğini düşündüğü için Saram-üd-Devle'ye itirazlarını bildirdi. Kum'un büyüklerinden bazıları birbirleriyle müzakere etti. Müzakere sonucunda Hacı Mirza Mehdi Devlet Abadi, Hacı Mirza Seyit Ali, Hacı Mirza Ağa Cenap, Seyit Hasan Komşeyi, Seyit Hasan Müderris-i Esfeyi ve Seyit Hasan Kaşani'nin İngiltere Konsolosluğu'nda oturma eylemi yapıp hak talep etme kararı alındı. Sonraki gün oldukça büyük birkaç semaver ve diğer malzemeleri büyük tepsilere koyup bazıları konsolosluğa doğru gitti. Seyit Abayi isimli ünlü bir pazar tellalı bağırdı: İngiltere Konsolosluğu'nda çay. Çok sayıda insan, konsoloslukta toplaşıp ilkin masrafları Mirza Hüseyin Ali Han Serac-ül Mülk'ten aldı."¹⁴

13 İvanov, *İran Meşrutiyet Devrimi*, s.46.

14 Nurullah Danişver Alevi, *تاریخ مشروطه ایران، جنبش وطن پرستان اصفهان و بختیاری* (*İran Meşrutiyet Tarihi, İsfahan ve Bahtiyari Vatanseverler Hareketi*), s.113.

Reşt şehrinin özgürlükçüler tarafından fethedilmesinden önce Muhammet Ali Şah'ın despot devletine itiraz eden halk Osmanlı Konsolosluğu'nda oturma eylemi yaptı. Özgürlük ordusunun Tahran'a varmasından önce bazıları Abdulazim'de oturma eylemi yaptı. Devlet memurlarının baskısıyla oturma eylemi dağıtıldı ve birkaç oturma eylemcisi öldürüldü.

Böylelikle toplu bir şekilde büyükelçilikte oturma eylemi yapanlarla büyükelçiliğe dayananların arasındaki farka dikkat etmek lazımdır. Başta da söylendiği gibi büyükelçiliklerin oturma yeri olması, bu sömürgeci devletlerin İran'daki gücünden dolayı olmuştur ve diplomatik ilişkiler, özellikle de Rusya ve İngiltere örneğinde bu, imtiyaz temeli olmamıştır. Eğer sömürgeci İngiltere, liderlere nüfuz edip devrimden yararlanmasaydı, oturma eyleminden faydalanmak bir barışçıl yönteme başvurmak kabul edilebilirdi.

Yabancıardan Yardım Almak

Sömürgeci devletlerin resmi veya gayri resmi saldırısına maruz kalan ülkelerde bir hareket ortaya çıktığında, bu devletlerle ilişkiler başka meseleleri ortaya çıkarıyor. Bir devlet doğrudan veya tek başına bir ülkeyi sömürgesi haline getirirse, kuşkusuz hareket o devletin karşısında duracaktır. Ama birkaç devlet veya bizim ülkede olduğu gibi iki devlet bir ülkede nüfuz sahibi olup bu devletlerden biri daha fazla egemen ve öbürü daha az egemen olursa, hareketin liderleri şu soruyla karşılaşacak: Zayıf sömürgeci devletten yardım almak mümkün mü?

Bu, çok ince ve hassas bir konudur. Olayın dış görünüşünde en ufak bir hata, liderlerin, liderlik makamından sömürgeci aleti derecesine inmelerine sebep olur. Benim görüşüme göre bu zorluluktan yaka kurtarmak için bir yol vardır ve o hareketin kendi ayakları üstünde, yani milletin bireyleri ve ulusal hareket üzerinde durması ve güçlü bir şekilde kendine güvenerek sömürgeciler arasında var olan ihtilaflardan hareketin yararına faydalanabilmesi. Böyle olmadığı takdirde sömürgecilerin çıkarları bütünlükle ciddi bir tehditle karşılaştığında birbiriyle itilafa girecektir. Bunların itilafları gerçekleşince, hareketin ortadan kaldırılması ve bastırılması da aynı zamanda gerçekleşir. Şimdi bu konuyu İran Devrimi'yle ilişkilendirerek ele alacağız.

Sömürgeci Rusya, nüfuz ve güç açısından İran hâkim heyetinde ilk baştaydı. Doğu'da ve İran'da bazı hırsları ve sömürgeci amaçları olan İngiltere'nin çıkarlarına göre İran'ın birkaç noktasında Rusya'y-

la çekişmede olduğu belliydi. Bu kitabın önceki sayfalarında bu reka-
betin birkaç rneği gösterildi. İngiltere rakibine geri adım attırmak ve
onun i dayanağı olan saraya darbe indirmek için, sarayın despotlu-
đuna karşı gelen ve gelişmiş amaçlara sahip ulusal hareketten yana
oldu. Meşrutiyet hükümeti kılığında olan İngiltere'nin liberal devleti,
bu konuda kendi rolünü çok iyi oynayabilirdi. Devrimin birinci d-
neminde, İngiltere böyle bir role sahipti. Hareket de dini limlerin
liderliğinde bu ihtilaftan faydalanmaya meyilli olup bazı girişimlerde
bulundu. Bu girişimlerin en büyüğü söz konusu devletin Tahran'daki
bykelliğinde oturma eylemi yapmaktı.

1907 antlaşması, iki sömürgeci siyasetin ihtilaflarının ortadan
kaldırılması için yapıldı ve sonuçta İran, ondan sonra Rusya sömür-
gecileri tarafından ağır darbeler alıp "mtتهhit rakip" de onun yap-
tıklarının karşısında susmakla birlikte kendisi de bazı konularda sal-
dırya başvurdu. 1907 sözleşmesi konusunda İngiltere'nin siyaseti,
İngiltere'de bazıları tarafından eleştirildi. Bunlardan bir grup, bu si-
yasetin, İngiltere çıkarlarına aykırı olduğunu düşünüyordu. Bunlar-
dan bazıları da bu sözleşmenin imzalanmasıyla kendilerinin kişisel
ıkarlarını sözleşmeye ait olan bölgelerde kaybediyordu.

M. B. Pavlovich şöyle yazıyor:

"O dönemde İran halkının başarısı, İngilizlerin büyük bir
oranda Meşrutiyetçi fırkaya yardımına bağlıydı. O zaman kim-
se İngiltere bayrağına sığınan devrimcilere saldırmak cesare-
tinde bulunamazdı. O zaman İngiltere hükümeti ve o milletin
kamuoyu, İran Meşrutiyet Hareketi'ne kendi evlatlarının ha-
reketi olarak bakmış ve tüm güçleriyle onu desteklemiştir."¹⁵

M. B. Pavlovich aynı konuya devam ederek şöyle yazıyor:

"İran meşrutiyet taraftarları, ülkenin yabancı tasallutundan
kurtulmak için İngiltere'nin liberal hükümetine göz dikmiş-
ti. İngiltere ile Rusya'nın İran konusunda 1907 antlaşmaları,
İranlı birçok meşrutiyet taraftarını telaşlandırdı. Fakat maa-
lesef kendi tatlı rüyalarından vazgeçemediler. Hatta 1907 ant-
laşmasından sonra İran Meşrutiyeti'nin bazı önderleri İngilte-
re'nin o günkü siyasetini aklamaya çalışıp İran'ı bedava harca-
mak siyasetinin gerekliliğini ispat etmek için birçok makaleler
yayımladı."¹⁶

15 Pavlovich, *İran Devriminin İktisadi ve Toplumsal Temelleri*, s.45.

16 Pavlovich, *age*, s.47.

Belki Pavlovich'in, bazı önderlerin İngiltere siyasetini müdafaa etmeleri hakkında son sözlerinin abartma ve iftira olduğunu düşünebiliriz. Fakat maalesef öyle değil. İngiltere'yle arkadaşlığa meraklı olan şahıslar, tarihin en tehlikeli sömürgeci devletiyle dostluk kurdu. Bu kadar kolay düşüncelerini değiştiremezlerdi. Son dönemde İran'da ulusal hükümetin yıkılmasında Amerika'nın rolü bulunmasına rağmen, bazılarının hâlâ nasıl da Amerika'nın "demokrasi" geleceğine inandıklarını görmekteyiz.

Evet, 1907'den önce Rusya, hanlar, feodaller, saray ve ordu amirleri yani İran'ın egemen heyetini kendisiyle mutabık ve müttehit etmişti. Kendisinin tüccarlık ağını daha da genişletiyordu. Çar ordusu sarayı koruyordu. İngiltere karşı tarafta hareketi destekliyordu. Bu devletin telgrafhaneleri, konsoloslukları ve büyükelçiliği özgürlükçülerin iltica yerleriydi. Genel olarak devrimin İngiltere için az tehlikesi vardı, özellikle de sınırlarda. İngiltere'nin her durumda şiddetle her tür hareketi bastırdığı bölge Hint'ti. Avrupa savaşının ortaya çıkmasıyla yüz yüze kaldıktan sonra, Rusya ile İngiltere birlikteliği esas mesele oldu ve bu birlikteliğin gerçekleşmesi için vasıtalarından biri İran'dı. Diğer taraftan İran'ın durgunluk içinde ve baskı altında olması Hint ve Afganistan için muhtemel tehlikeleri, özellikle de hassas olan savaşa hazırlık yıllarında ortadan kaldırdı. 1907 sözleşmesi imzalandığında 18 Ekim 1907 tarihinde İran Meclisi buna itirazını bildirdi. Rusya ordusu bu sözleşmenin ardından İran'a girdi. Pavlovich şöyle yazıyor:

"İngiltere Dışişleri Bakanı böylelikle bildirdi ki İran, bağımsızlıktan el çekmeli ve Fas, Mısır ve Tunus gibi Müslüman ülkeler arasında yer almalıdır. Herhalde İngiltere hükümeti, İran özgürlükçülerine karşı mücadele ettiği için İngiltere'nin özgürlükçü kitlelerine hesap vermek zorundaydı. Bazı liberaller de İngiltere'nin Ortadoğu'da siyasi hattını değiştirmesini istiyordu. Bu, İran'ın korumasını o durumda en zor amillerinden biri haline getirmekteydi. Bundan başka İngiltere, Müslüman ülkelerde kendinin onur meselesini de göz önüne getirmeliydi. Sonunda İngiltere hükümeti, sermayedarlar ve İngiltere sanayi sahipleri tarafından da sorgulandı. Sir Edward Gray'in 1907 Antlaşması'ndan sonraki adımları belirtilen mahfillerin hoşuna gitmiyordu. Çünkü bu siyaset İngiltere'nin bazı sermayedarlarının çıkarlarına darbe indirmişti."¹⁷

17 Pavlovich, *İran Devriminin İktisadi ve Toplumsal Temelleri*, s.78.

Sözleşmeden sonra da İranlılar İngiltere'ye umut gözüyle bakıyordu. Tophane Meydanı komplosunda, despotlar kendi güçlerini artırdıklarında meclis gene de kendi işinden el çekmiyordu. Çünkü bugün, zulme maruz kalmak, yardım talebinde bulunmak ve bu Şah'ın yakınlarının onu ahdini bozmak zorunda koymaları içerikli yazıyı büyükelçilikler ve siyasi temsilcilere gönderip Avrupa devletlerinden "Manevi Muavenet" talebinde bulundular.¹⁸

Burada hareketin liderlerinin yöntemleri barışçıldır. İngiltere'nin daha İran Meşrutiyet Hareketi'ni sert bir şekilde savunmaya meyilli olmadığı açıktır. Öyle ki sonraları gerçekleşen darbeye (Meclisin bombalanması olayında) kendi rolünü ortaya koydu. Liderler gerici-lerin tehlikeleri karşısında hazırlanmak yerine yabancıların yardımlarına başvurdu.

Tebriz'de silahlı devrim başladığında, sömürgeci devletlere göre liderlerinin siyaseti oldukça açık ve keskindi. Devrim, sömürgeciliği gerek Rusların terörüyle gerekse İngiltere'nin diplomatik manevralarıyla iyice tanıyordu ve kendi ayakları üzerinde dayanıp başarılı bir şekilde ilerliyordu. İkinci meclis açıldığında, sömürgecilerin aletleri olarak atadıkları birçok rical ortaya çıktı. Bunlar devrimi etkisizleştir-meye çalıştı. İvanov yazıyor:

"Meclis 1910 yılının Mart ayında, İran'ın yabancılar tarafından işgale maruz kalmasına göre itirazını bildirip ülke genelinde yas ilan etti. Defalarca meclisin sol temsilcileri emperyalistlere karşı keskin konuşma yaptı. ... 1909 yılının sonbaharında ve 1909-1910 kışında yabancıların emtialarına ambargo koyuldu. Bu durumda eğer devlet emperyalistlere muhalif olmayı kabul etseydi, kesinlikle halk tarafından desteklenirdi. Fakat millet kitlesinin emperyalistlerin zulüm ve tecavüzüne karşı olan mücadelesini yönetmek yerine, hükümet, kendi dış politika-sını, emperyalist ülkelere dayatmak ve onların arasındaki ihtilaflardan faydalanmak üzerine kurdu."¹⁹

Tarafsız siyasetçiler, İngiltere'nin Rusya karşısında direnişinden umutlarını kestiklerinde, iki devlete karşı İran'da herhangi bir çaba göstermeyen başka bir emperyalist devlete yöneldi. Bu devlet, Asya'daki rakiplerinin nüfuzunu kesebilecek güçte değildi. Fakat Asya'da emperyalistlere has hırsla sahipti ve Doğu'da nüfuz sahibi olmak için sürekli çaba gösteriyordu. Amerika misyonerleri 19. yüzyılın

¹⁸ Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.512.

¹⁹ İvanov, *İran Meşrutiyet Devrimi*, s.57.

ortalarında nüfuz ortamı yaratmak için İran'a gelmişti. 1880 yılından sonra Amerikalı Protestan misyonerler Urmiye'den başka Tahran, Tebriz ve Hamedan şehirlerinde de çalışmaktaydı. Amerikalılar 20. yüzyılın başlarında kendilerini geliştirip İran'da kiliseler, namazhaneler, medreseler, eczaneler kurmakla kendi nüfuzlarını güçlendirmeye çalışıyordu.

Shuster İran'a geldiğinde İran'ın özel durumuna bakmaksızın Rus sömürgecilerle sert bir çekişme içine girdi ve İngiltere'nin sessizliğinden üzgündü. Shuster, İngiltere'yi Ruslara karşı güçlendirmek istemiyordu. Shuster'in İran'ın maliye ve hazinesinin başındaki konumu ve Silahlı Hazine Jandarma güçlerini oluşturması, İran'ın ulusal hareketinin zayıflığının göstergesiydi. Meclis, Shuster'den umutluydu. Halk, hareketi yaratıp yabancılar karşısında direnebilecek esas güçler olan İranlı geri kalmış çiftçi kitlelerini aydınlatmak yerine, kendisini halktan daha da uzaklaştırıp Shuster ve onun gibilerinin yaptıklarına yöneliyordu. Shuster ve onun yaptıklarından belli olduğu gibi, o kendisini İran meclisi ve devletin üstünde tutup despotlukla planlarını uygulamaktaydı. Bir ülkenin mali meselelerinin yabancı birisinin denetiminde olması, meclisin ve genellikle İran ulusal hareketinin zaafıydı. Bu aynı zamanda ulusal bağımsızlık programıyla örtüşmüyordu. Yabancı uzmanlardan ülke işlerinde şu şartta yararlanabiliriz ki birincisi bu şahıs kendisini tam olarak devlete tabi bilsin ve ikincisi de bu şahsın yaptıkları ülkenin ulusal başçıları tarafından dikkatle denetlenebilsin.

Sözün kısası, yabancı uzmanlardan faydalanmak, sadece onlardan ulusal bağımsızlık programında yararlanmak için gereklidir, erbap olarak değil. Maalesef Shuster, İran devletinin memuru olmaktan daha ziyade İran Meclisinin erbabıydı. Shuster İran'dan gittikten on yıl sonra bir daha İran'a geri döndü. Bu defa o, İran ve Amerika'nın Standard Oil Company'inin İran'ın kuzeyindeki petrolünü çıkarmak için gerçekleşen müzakerelerin arabulucusuydu. Herhalde Amerika'nın I. Dünya Savaşı'ndan önce İran'daki güçsüzlüğünü göz önüne alarak Shuster'den faydalanmak olumlu bir girişim hesap edilebiliyordu. Fakat devrimin zayıflığı ve devletin anlaşmaya gitmesi -ki kanlı devrime de hâkim olmuştu- bu kullanımı bile imkânsız yaptı. Rusya ultimatomu sonucu, Shuster kovuldu ve meclis süngü gücüyle kapatıldı. Rusya ordusu bu bahaneyle İran'a girdi.

Shuster, İran'ın siyasi liderlerinin zayıflık ve çaresizliğini şöyle anlatıyor:

"Meclis bu farklı düşüncelerden ve bu yeni çıkmazlardan kurtulmak için çok çaba gösterip garip işler yaptı. Onların akıllarına gelen yeni hayallerden biri, Amerika Birleşik Devletleri'ne, İran muamelelerine müdahale etmek için bahane vermektir. Bir gece meclisin ünlü parti ve erkânlarından ibaret liderler benim görüşüme gelip benden özet olarak bir kanun tasarısı hazırlamamı istedi. Onlar böylelikle tartışma konusu olan gerekli demiryollarının hazırlanmasını dikkate alıp, ismin yerini boş bırakıp, o kanunu hemen imzalayıp uygulamak istiyordu. Bir zengin şahıs veya zengin şahıslardan bir grubu, tabii oldukları devletin iznini alıp emin olduktan sonra işe başlayabilsin. Bu hayalin genişliğini alkışlayıp bu işte müdahale veya girişimde bulunamayacağımı bildirdim."²⁰

Böylelikle İran'ın siyasi liderleri Rus ve İngilizlere verdikleri yabancı imtiyazların tadına baktıktan sonra gene de dengeyi sağlamak için bir emperyalist devlete başvuruyordu. Tahran'ın fethinden sonra devlet ve meclisteki devrim liderlerinin anlaşmaya gitmeleri ve kesin karar vermemelerinin göstergesi bunlardır. Yabancılardan yardım talebinde bulunmak ve sömürgecilerin siyasetlerine dayanmak da devrimin diğer konuları gibi kişisel bir konu değildir. Bu zaafıların hepsi, zincir gibi birbirine bağlıdır. Devrimci güçlerin zaafı gerici unsurların hareketin tepesine egemen olmalarına neden oluyor. Hareketi daha derin ve geniş bir şekilde karşılayamadıkları için bu unsurlar mücadelede bu yöntemlere başvuruyor.

Muhafazakârlıkla Anlaşma Yapmak Devrime İhanet midir?

Değindiğim mesele, önemli olan meselelerdendir. Tabii bu konuda herkes aynı fikirde değil. Belki konuyu bir cümlede söylemek yanlış anlaşılma yol açabilir. Bu yüzden konuyu açmak için birkaç satır yazmanın gerekli olduğunu düşünüyoruz.

Bir hareketin liderlerinin uyguladıkları yöntem, onların sınıf ve eğitim durumlarına bağlıdır. Özel bir sınıftan olan birinin lider olarak hareketin tepesinde yer alması hareketin güçlerinin durumu ve hareketin türüyle ilgilidir. Bu yüzden şahsın liderlik yönteminde yapacağı değişiklikler ancak hareket o değişimlerin yararına gelişmekte olduğu zaman kesin ve etkili olacaktır. Fakat anlaşmaya gitmek ve yatıştırma politikası belirli ve sade bir konu değil. Hareketi ileriye götüren bir yöntemi uygulamakta gecikmek muhafazakârlıktır. Ama bir yöntemin olumsuz tarafı

20 Shuster, *The Strangling of Persia*, s.152.

ortaya çıkmadan onu öngörüp doğru yönde adım atılmalıdır. Ademiyet camiası ve onun başkanı Mirza Abbas Kulu Han Ademiyet, devrimcilerin yöntemini aşırı yöntem olarak değerlendirip, onu Muhammet Ali Şah'ın (Kendisi de Ademiyet Camiasının görünüşte üyesi hesaplanıyordu) despotluğa eğiliminin nedeni olarak kabul ettiğinde, Muhammet Ali Şah'ın meşrutiyet ve milletle ilgili kötü niyet ve amaçlarını açığa vurmada önce nasıl onu Şah rolünde gösterebilirdi. Abbas Kulu Han Ademiyet, Şah'ı desteklemekle İran milletinin çıkarlarına ihanet etmeyi mi hedefliyordu? Herhalde Ademiyet camiası, muhafazakârlardan ibaret bir kuruldu ve eninde sonunda anlaşmaya gidenler arasında yer alıyordu. Şimdi şu soruyla karşı karşıyayız: Düşmanı bastırmakta yatıştırma politikası yapmak, muhafazakârlıkla anlaşmaya gitmek ve sonunda halkı hassas ve tayin edici anlarda habersiz koymak biçiminde devrim ve harekete ziyan vermenin adı nedir, yanlışlık mı, ihanet mi? Ne olursa olsun sonuç aynıdır. Her iki durumda korkutulup bastırılmış hareket, mücadele ve yenilmesinin bedelini çok ağır ödemelidir. Devrimin birinci döneminde, anlaşmaya gitmek yöntemi üstündü. Milli hareketin muhafazakâr yönü ağır basmıştı ve güçler devrim ruhunda değildi. Fransız seyyah Vilmorin, 1895 yılında şöyle yazıyor:

"İran halkı tam sönüklük içindedir. Kimsenin politikayla işi yok. Sadece bazı büyükşehirlerde durumdan razı olmayan birkaç kişiyi bulmak mümkündür. Bunlar da falan filan şehzadenin merkezi hükümete karşı düzenledikleri başkaldırlara katılıyor. Aynı zamanda bu maceraperestlerin sayısı o kadar azdır ki hiçbir şekilde dikkat çekmiyor."²¹

Devrim esnasında faaliyet gösteren Gizli Encümende, insanların ilgisini çekmek için şöyle deniyordu:

"Bunlardan biri söyledi ki Babi'lerin resmi budur ki dini âlimlerin evlerinin kapısı önünde muhakeme ve dava açmak için gitmiş giriftarları gördükleri zaman kendilerine taraf belirlersin. Kaçınılmaz olarak iki taraftan biri mahkûm ediliyor ve onu kendi dinlerine davet ediyor. En iyisi budur ki biz bu konuyu anlayıp saraylıların zulmüne maruz kalan herkesi görüp kendi isteğimize doğru çekelim. Başkası dedi: ... Ama biz ahalinin uyanışında herkese eşit davranmalıyız. ... Ya din derdi olmalı ya da vatan sevgisini zihnine takmalıdır."²²

21 Pavlovich, *İran Devriminin İktisadi ve Toplumsal Temelleri*, s.22.

22 Kirmani, *İranlıların Uyanış Tarihi*, s.189.

Meşrutiyet Hareketi başladığında, devrimci güçler bu harekete etkili bir şekilde katılmamıştı. Dini âlimler hareketin tam merkezinde, dini bilimler öğrencileri, kasabalar ve esnaf onların ardından gidiyordu. Meşrutiyet fermanı verilmeden önce, Seyit Abdülhamit'in öldürülmesi ve büyük cami cereyanları halk ve hükümet arasındaki en sert çatışmalardı. Bu çatışmalar silahlı güçler tarafından bastırıldı. Dini âlimlerin göçü ve büyükelçilikte oturma eylemiyle sonuçlandı. Bu dönemde, mücadele yöntemi, minberde propaganda, dini âlimlerin itirazı, Abdulazim'de oturma eylemi, Kum göçü, İngiltere Büyükelçiliği'nde oturma eylemi, olumlu yönde pazarın kapatılması ve büyük cami meselesinde taziye gruplarını harekete geçirmekti. Meclis açıldıktan sonra, hareketin alt sınıflara sıçraması, iller ve vilayetlerde yaygınlaşması biraz zaman aldı. Meclis temsilcileri içinde bazı muhafazakâr reformcular vardı. Birinci Şûra Meclisi'nin başlangıcında Sad-üd-Devleler milletin önderleriydi. Söz konusu şahısın Ebulmelh diye lakabı vardı. İhtişam-üs-Saltana gibileri Muhammet Ali Şah'la ilgili yatıştırma politikası yöntemi yürütüp basın ve encümenlerin itiraz ve baskılarıyla geri çekilmekten başka herhangi bir yol bırakmayacaktır. Dini âlimlerin de devrimci yöntemlere başvurmayacakları açıktı. Bu dönemde iki büyük dini âlim, Muhammet Tebatebayi ve Behbehani'nin Meclis'e tasallutu vardı ve bunlar rızalaşmadan meclisin hiçbir önemli işi çözülmezdi. Tebriz şehrinin Muhammet Ali Şah'a karşı girişimleri ve bu şehrin hazırlanması konusunda Tebatebayi bile kötümser olup ona karşı olan memnuniyetsizliğini dile getiriyormuş. Meşrutiyet'le istibdat arasındaki olaylar büyüdüğünde, Encümenler liderlik rolünü üstlendiler. Gazeteler, halkı yönlendirmenin aracıydı. Muhafazakâr temsilciler, meşrutiyet ve istibdat arasında ortaya çıkan çekişmelerde, düşmana karşı keskin bir mücadeleye başvuracak cesarete değillerdi. Gerçeklikleri halktan saklıyorlardı. Evet, şeriatçılar hareketle işbirliği etmelerindeki asıl niyeti açığa vurduktan ve gericilik gerçek anlamında harekete karşı birleştikten sonra, hareket daha derin ve daha gerçekçi bir şekilde genişliyordu. Büyükşehirler ve Azerbaycan bölgelerinden başka diğer şehirlerde hareket büyüyemedi. Ama bu şehirlerde halk gerçekten de bilinçlenip istibdat ve gericiliğe darbe indirmek için hazırlanıyordu. Bu dönemde hareketin önderlerinden bazı şahıslar düşman safına geçip devrime karşı komploya katıldı. Şeyh Fazlullah'tan tutun Sadullah'a kadar. Diğerleri genelde devrimin genişliğinden korkup vahşet içindeydi ve oldukça az sayıda kişi devrimi alevlendiriyordu. Bazıları da muhafazakârlıktan dolayı düşmana imtiyazlar vermeye hazırdı. Ge-

ricilik ile ilericiliği barıştırmak düşüncesindeydiler. Bazıları da halkı harekete geçiriyordu. Ama kendileri hiçbir şey yapmıyordu.

Şimdi bu konuda birkaç örneği ele alalım: Tophane Meydanı komplosunda, Tahran encümenleri halkı komployu bastırmak için harekete geçirdi. Halk, Sipehsalar Camii'nde toplanıp silahlı ve silahsız bir şekilde komplocuları ortadan kaldırmak için hazırlıklarını bildirdi. Fakat meclis ve liderler hâlâ arabuluculuk yolunda gidiyordu:

"İhtişam-üs-Saltana, Zıll-üs-Sultan veya Kamran Mirza'dan birini Şah'ın yanına gönderip kargaşanın ortaya çıkmasından şikâyet etmeye çalışıyordu. Söz konusu kişiler, kabul etmediklerinden dolayı çaresiz kalarak iki erkek kardeşi Ala-üd-Devle ve Muin-üd-Devle'yi gönderdi. Bunlar Şah'ın karşısına vardıklarında Muhammet Ali Şah küfürler edip Ala-üd-Devle'nin falakaya yatırılıp vurulmasını emretti. Sonra her ikisini Kazakların eline verip Mazenderan'a gönderdi. Nasır-ül Mülk de Meşrutiyet taraftarı kabul edildiğinden tutuklandı."²³

"...Bu yüzden aralarında Hacı İmam Hoyi'nin de bulunduğu altı kişiyi seçip gönderdi. Habl-ül Metin'in söylediğine göre, halktan yirmi bin kişi Baharistan Meydanı'ndaydı. ... Ertesi gün Baharistan ve medresenin ön sahasında çok sayıda kişi hareketlilik gösteriyordu ve bazıları onlara konuşma yapıyordu. Öğleden sonra İzd-ül Mülk altı kişiyle birlikte döndü. Şah'tan mektup getirmişlerdi. Bu konuda, Şah'ın isyancıları dağıtması için, encümenler ve temsilciler oturup bir çare bulmak için dağıldı. Çok ilginçtir ki Şah'a birilerini temsilci olmak için öneriyorlardı ki Şah bunu kabul etsin. Şöyle diyorlardı: Fitne ve fesadın ortadan kaldırılması için verilen emre itaat olunması daha iyidir. Diğerleri onu kabul etmiyordu. Bir komisyonda konuşulmasını düşündüler ve bu komisyon aptalca bir düşünce ortaya koydu. Öyle ki encümenler dağılsın ve temsilciler geceyi evlerine gidip yarın yeniden gelsin. ... Halk şöyle dedi: Biz kendimiz evimize gitmeyeceğiz, sizin de gitmenize izin veremeyiz. ... Halkın direnişiyle karşılaşan temsilciler şöyle dedi: 'Biz, her zaman mazlumdan yana olup kendimizin şeriat hakkımızı talep ettik. Hiçbir zaman da devrim ve kargaşa olmasını istemedik.'²⁴

23 Ala-üd-Devle, "Şeker pahalılığı" olayında tüccarları falakaya yatıran kişidir. O dönemde Tahran'ın valisiydi.

24 Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.508-510.

Böyle önemli bir durumda Şah'ın meşrutiyete son vermek planı olduğu halde, muhafazakârlar açıkça anlaşmaya gitme hakkında konuşuyordu. Halk bunları destekleseydi, o günlerde meclisin işi sona ererdi. Fakat bu macerada halkın sert direnişinden sonra, saray geri adım attı ve meclisin isteklerini kabul etmek zorunda kaldı. Bir grup atlı meclise destek vermek için Kazvin'den Tahran'a geldi. Kesrevi yazıyor:

"Çarşamba günü meclis kurulacaktır. Temsilciler teşekkür etti. Kazvin'li atlılar geldi ve şükranlarını bildirdi. Fakat artık barış olduğundan ve onların Tahran'da kalmasına gerek kalmadığından Kazvin'e dönmelerine izin verildi."²⁵

Meclisin bombalanmasına hazırlık cereyanında encümenler Sipehsalar'a akın edip Melik-ül Mütellemin, Seyit Cemal ve diğerleri minberlerde Şah'ın Anayasa'ya taarruz etmesinden bahsediyordu. Halk içinde silahlı ve silahsız olanlar vardı. 12 Cemaziyülevvel Cuma günü Kazakhane Albayı ve Kulam Rıza Han, Muhammet Ali Şah tarafından meclise mesaj getirdi:

Encümenlerin medreselerde ve Baharistan'da toplanması iyi değil. Özellikle bazı gençler savaş malzemeleri getiriyor. Bu anda Tavşan Tepe ve Şemiran kapılarına top koyuldu. Bu mesajın ve topların getirilmesinin ilginç etkisi oldu. Hızlı bir şekilde Behbehani, Tebatebayi, Takizade, Mümtaz-üd-Devle, Müsteşar-üd-Devle ve diğerleri medreseye doğru yürüyüp halktan dağılmalarını rica ettiler. Halk sert bir direniş gösterdi ve sonuçta Behbehani kararsız hale geldi. Fakat Takizade direnip iş içinde iş varmış gibi göstermeye çalıştı ve türlü yöntemlerle halkı dağıttı. Sadece her encümenden bir iki kişi ev eşyalarını ve malzemeleri korumak için kaldı. Her zaman halkı gerçeklikten uzak tutmak veya liderliği güçlendirmek için ortaya konulan bu sırlar, muhafazakârların elinde araçtan başka bir şey değildi. Gerçek şu ki gizli sır, Şah ve Lyakhov'un özgürlüğe karşı komplosu olmuştur. Kesrevi şöyle yazıyor:

"O gece özgürlük önderlerinden olan Yüzbaşı Mehdi, umutsuzluk derecesinin yüksekliğinden dolayı kendini öldürdü. Anlaşmaya giden temsilciler, kendilerinin devrime karşı olan işlerini böyle haklı göstermeye çalışıyordu. Milleti anarşist olarak göstermişlerdi. Uygur milletler içinde kötü göstermek istiyorlardı. Bundan sonra herhangi bir iş yapamazlar. Millet, kendinin mazlum olduğunu dünyaya ispatladı. Meclisin gazetesi yazıyor: 12 Cemaziyülevvel Cuma günü ulusal encümen-

25 Kesrevi, *age*, s.526.

lerin hepsinin çekip gitmesi, müfsitlere büyük darbe vurdu. Kötülük ve fesadın karşısında büyük bir engel yarattı. Onlara kargaşacı, fitne hareketçisi diyen kötü fikirlilerin ağzı kapandı, dost ve düşman belli oldu ki millet kargaşa ve velvele peşinde olmayıp güç ve zor kullanmaya çaba göstermiyor. Belki ilk günden ağlayıp sızlayarak ellerinden alınmış haklarını isteyen o grup, bundan sonra da değişmemiş mazlumluk ve tevazuyla büyükleri ve Ala Hazret'in şahsında Anayasa'nın on maddesinin ıslah edilmesini rica ediyorlar..."²⁶

Temsilcilerin büyük bir kısmının anlaşmaya gitmelerini ve gerici rollerinin olduğunu ifade eden bu cümleler, Ala Hazret'in Lyakhov'un emriyle hareket ettiği zaman yazılmıştır. Sonraları olay ve planlardan haberdar olduğumuz halde özgürlüğe karşı en korkunç komployla bu dayanaksız ve anlaşmaya giden ihaneti, nasıl haklı gösterebiliriz. Komplo başladığında, tüccarlar, zanaatkârlar ve encümen temsilcileri, meclise bazı temsilciler gönderip, toplantı yerleri örneğin büyük cami gibi yerlerin onlara özel olması gerekir diye talepte bulundu. Sonunda Sipehsalar Camii'ni, kendilerinin silah getirmemesi şartıyla bu talep için kullanmaya izin verildi. Browne şöyle yazıyor:

"Pratikte anlaşma komitesi on iki kişiden oluştu. Oybirliğiyle olayların akışında da kendilerini halkı dağıtmak için kullanıyordu. Aynı zamanda Meclis Başkanı Mümtaz-üd-Devle ve Müsteşar-üd-Devle, Takizade'yle birlikte on bin kişinin toplandığı camiye gidip onlara evlerine dönmeleri için öğütler veriyordu. Önce onlar kabul etmedi. Fakat Seyit Abdullah'ın sözü etkili oldu. Sonunda Takizade her encümenden bir iki temsilci seçildikten sonra konunun araştırılmasını uygun gördü. Böylece o ve hemşerisi olan emektaşı, Müsteşar-üd-Devle halkı dağıttı. Halk ağlayarak, utanç içinde çekip gitti."²⁷

Anlaşmaya giden lider rolü böyleydi. Azerbaycan temsilcileri bile bir sürü rezillik çıkardı. Kesrevi şöyle yazıyor:

"Birisi meclis bombalanmadan birkaç gün önce izine çıkıp Tebriz'e doğru gitti. ... Ve kendisi Avrupa'ya vardı. ... Öbürü kendisini yabancıların aletine çevirdi, falan büyükelçiliğin emri olmadan hiçbir şey yapmazdı. Diğeri gizlice sarayla ilişkideydi. Söylenene göre başka birisi kadın çarşafıyla saraya gidip Muhammet Ali

26 Kesrevi, *age*, s.589.

27 Browne, *İran Devrimi*, s.197.

Mirza'yla görüşüp ve onunla plan yaptı. Tebriz'in diğer temsilcilerinden birisi Mirza Ağa İsfahani'ydi ki Tebrizliler ona aldandı ve... Fakat uzun sürmeden onun Maku'da İkbāl-üs-Saltana'dan para aldığı öğrenildi ve bu yüzden Tahran'a vardığında saraya bağımlıydı."²⁸

"Gerçekten de Azerbaycan temsilcileri ve diğerleri güçlülendendi. Genelde yoksullardan oluşan mücahitlerin ileri geçmesini istemiyorlardı. Öbür taraftan Meşrutiyet'in temelini kuranlar olarak kabul edilen iki seyyit, Meşrutiyet'i, müzakerele ve barışçıl direnmelerle elde ettikleri gibi müzakerelerle de ileri götürmek istiyorlardı. Bu yüzden de savaş hazırlıkları ve diğer çabalara sıcak bakmıyorlardı. Bu onların yanlışlığıydı."²⁹

Şah, Bağşah'a gittikten üç gün sonra bile meclis komployu açığa çıkarmıyordu. Sürekli özgürlükçüleri ikna etmeye ve sakinliği korumaya çalışıyordu. Halbuki birkaç gündür Kazaklar halkı yollarda silahsızlandırılıyordu. Şah'ın Bağşah'a kaçtığı ilk gün telgraf telini kestiler ve bunun için İngiltere şirketine tazminat ödemeye hazır oldular. Sonunda Meclis ve Meşrutiyet'in aleyhine savaş açma bildirisi anlamına gelen "Milletin kurtuluş ve umut yolu" isimli el yazısından ibaret yazının çıkmasıyla ultiatom Meclis'e verildi. Şûra, son oturumlarının birinde (15 Cemaziyülevvel 1326-15 Haziran 1908) "Saray ve Şah" isimli bir layiha çıkarıp sarayın altı temsilcisi vasıtasıyla gönderdi. Kesrevi şöyle yazıyor:

"Bu layihayı götürdükten sonra halk içinde, Şah'ın gönderdiklerine hiç aldırmadan layihayı alıp okumadığı söylendi. Belki kendisi içeri gidip bakanların oraya gelmesini istemiş ve gazapla şöyle demiş: 'Bu ülkeyi benim babalarım kılıçla almışlar. Ben de o babaların oğluyum, kılıçla açacağım.' ... Fakat mecliste tersi söylendi. Aynı gün geceye yakın oturum gerçekleşti. Mümtaz-üd-Devle'nin verdiği bilgi şöyleydi: 'Ben, geçmişte meclisle tam refakat ve muavenet içinde olduğum gibi, hâlâ öyleyim ve öyle de olacağım. Ben kendim bu ilkenin âşığıyım. Layihanın yanıtı verilip gönderilecektir.' Temsilcilerin biri 'Neden layiha okunmamış?' diye sorduğunda, Mümtaz-üd-Devle cevaben 'Şah onu tepeden tırnağa okudu' demiştir."³⁰

28 Kesrevi, *age*, s.571.

29 Kesrevi, *age*, s.392.

30 Kesrevi, *age*, s.610.

Bunlar liderlerin muhafazakârlıklarına ve anlaşılmaya gitmelerine birer örnekti. İkinci meclisin açılışından sonra, soylular ve gericiler öncekinden daha fazla meclis ve özgürlük cephesine musallat olup devrime daha çok ziyan verdi.

Gericiliğe Karşı Keskin ve Devrimci Mücadele

Keskin ve devrimci mücadeleden amaç sadece silahlı ayaklanma değil. Belki barış döneminde anlaşılmaya gitmekle bile keskin mücadele olabilir. Barış döneminin keskin mücadelesinde, halk güçleriyle gericilerin güçleri arasında amansız mücadele devam etmektedir. Milletın yeri, düşmanın yerinden ayrıdır. Her zaman "kurt ile koyun" arasında barış yaratmaya çalışanlar ve birçok halde müzakere esnasında arabuluculuk etmekte olanlar at koşturma imkânı bulamıyor. Böyle bir mücadelede halk, işe yaramaz çoğunluk rolünde değildir. Bunların ortadan kaldırılmasıyla mücadeleden bir şey kalmayacak. Böyle bir yöntemde mücadele halktan kaynaklanıyor ve onlar için ilerliyor. Zafer kazandığında halk başarı kazanmıştır, yenildiklerinde de yine bu halk onun sonuçlarına tahammül etmek zorunda kalacaktır. Evet, amaç, herkesin katıldığı keskin, barışmaz, adım adım düşmanı gerileten ve sonunda silahlı mücadeleyle ışıklı yüzünü görünür kılan bir mücadeledir.

Barış Dönemlerinde Keskin Mücadele

Dini âlimler mücadelenin tepesinde olduğu sürece mücadele yöntemlerinin birçok halde keskin olmayacağı önceki sayfalarda görüldü. Seyit Abdülhamit'in katli ve büyük cami macerasından sonraki protestolar gibi örneklerden başka herhangi bir sert çatışmayla karşılaşmadı. Birinci mecliste özgürlük ve gericiliğin çekişmeleri başladığında, iki tür mücadele ortaya çıktı. Birinci tür mücadele, son sayfalarda söylediğimiz mücadelelerdi. İkinci tür mücadeleyi ise şimdi ele alacağız. Bu mücadelenin genel özellikleri şunlardan ibaretti:

1- Halkın katılımını ve katkısını sağlamak. Tahranın çeşitli encümenleri ve onların girişimleri, aynı zamanda Tebriz ve diğer illerin encümenlerinin rolü bu sıfatın göstergesidir.

2- Düşmana karşı güvensizlik ve düşmanı bastırmak için her araçtan faydalanmak. Düşmanın bile hareketi bastırmak için bu yöntemden başka herhangi bir yolu yoktu.

3- Mücadele sadece hareketin dışına yönelik değil, hareketin içinde de devrime karşı girişimleri ortadan kaldırmak için veriliyordu.

Şimdi bu konuda birkaç örnek vereceğiz.

Düşmanlar Tophane Meydanı komplosuna başladıklarında, encümen ve pazar sert tepki verdi. Pazar, Tophane Meydanı'nda isyancılar ve serserilerin toplanmasına itiraz için kapatıldı. Komplocuların dağılması ve komplo'nun ortadan kaldırılmasına kadar pazar kapalı tutuldu. Şah ve komplocuların karşısında sert direniş gösterecekleri diye encümen tarafından meclise baskı yapıldı. Özgürlük müdafaacıları düşmanların saldırısını engellesin diye meclisi, camiye ve Sipehsalar Medresesini işgal ettiler ve *Habl-ül Metin*'in söylediğine göre dört bin genç geceleri Baharistan'da bekçilik yapıyordu. Bunların oldukça az bir kısmı ateşli silaha sahipti.

Silahlı kişilerin devreye sokulması Meclis'i düşme tehlikesinden kurtardı ve saraya geri adım attırmayı başardı. Bunda derneklerin birinci rolü vardı. Seyit Cemalettin Vaiz, Melik-ül Mütellemin ve devrimci gazeteciler olayların başındaydı. Bazı temsilciler de güzel bir davranış sergiledi. Öyle ki, bunların birçoğu korkup arabuluculuk etmek istiyordu. Bu halde bir grup silahlı mücahit meclisin müdafaasına yardım için Kazvin şehrinden Tahran'a geldi.

Tebriz encümeni, bir grup silahlıyı Tahran'a göndermekten başka, Tahran ve diğer illere telgraf gönderip, Tebriz eyaleti encümeninin oyununun Muhammet Ali Şah'ın azledilmesi için olduğunu bildirip herkesin Şah'a karşı girişimde bulunmasını istedi. Bugünlerde Şah, sömürgecilere sağlam bir şekilde dayanmış durumdaydı ve *Mavi Kitap*'ta yazıldığına göre Rusya ve İngiltere büyükelçiliklerinden yardım ricasında bulunmuştu. Kesrevi şöyle yazıyor:

"Sonunda Rusya ve İngiltere temsilcileri araya girip onun Şahlık makamında kalmasını isteyip Müşir-üd-Devle'nin işbirliğiyle bu konuda mektup yazıp meclis başkanına gönderdi. Bu işlerin sonucunda bazı şeyler gizlendi. Meclis'te 29 Azer Cumartesi (15 Zilkade) günü gerçekleşen oturumda Şah'ın yasaları bozması hakkında konuşulmuştur. Bazı temsilcilerse sert davranıyormuş. Takizade bunları engellemek istemiş ve şöyle söylemiştir: 'Bu müzakerelere şimdilik gerek yoktur... Özel bir mecliste sonuç elde edilip herkese bildirilecektir.'"³¹

Bir başka örnek daha vermek istiyoruz. Saray ve millet arasında sert bir çekişme vardı. Muhammet Ali Şah'ın doğum günü olan 14 Rebiülâhır (21 Haziran) gelip çattı. Her zamanki gibi şehri ışıklarla süsleyip havai fişek gösterisi yapmalıydı. Halk, sarayla işbirliği edip,

31 Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.521.

oradan emir alan ve Azerbaycan bölgelerinde yağma ve öldürme işleriyle uğraşan Rahim Han ve onun oğlu Büyük Han'ın hükümlerine itiraz olarak süslemekten vazgeçildi. Resmen "Bu şahsın Şah olup olmayacağı henüz belli değil" dediler. Onun ardından İngiltere İmperyal Bankası ve diğer Avrupa kurumlarının süsleri koparmak zorunda bırakıp gece de devlete bağlı insanların havai fişek gösterilerini engellediler. Halk, 1907 sözleşmesinden haberdar olunca, çok heyecanlandı, pazarı kapatıp protestoya başladı. Sonraki gün İngiltere Büyükelçiliği'nin müsteşarı Sir Cicil Sring-Rice, İngiltere'ye resmi bir mektup yazıp o yazıda iki devleti aklayıp yanlış anlaşılmayı ortadan kaldırmaya çalışmıştı.

Tebriz ve diğer şehirlerde özellikle de Reşt'te halkın hareket ve itirazları bundan da fazlaydı. Tebriz bu dönemde heyecan içindeydi. Saray ve özgürlük düşmanlarına en sert baskılar bu şehir tarafından yapıldı. Şah, Bağşah'a kaçıp milletle savaşa hazırlanması, bütün şehirlerin sert itirazına sebep oldu ve başında Tebriz'in bulunduğu bu dalga, Muhammet Ali Şah'ın azledilmesini ve cezalandırılmasını istiyordu. Hareket, Reşt şehrinde iyice genişledi. Bu şehirlerde, pazarlar kapatıldı ve halk savaşa hazırlandı. Tahran'dan meclisin dağıtıldığı haberi gelince halk, onun hükümlerleri ve askerleriyle savaşa başladı. Bunlardan üçü öldü, 14'ü yaralandı, sonra da yenilip sustular. Atabek'in öldürülmesi olayında (1325 Recep), aynı gün meclis, teröristin (Abbas Ağa Sarraf Tebrizi) aleyhine fena halde tepki gösterdi. Suçluları bulup cezalandırmak konusunda konuşmalar yapıldı. Ama Gazi Erdağı kardeşi Mirza Ali Ekber'le birlikte çaba gösterip onun mezarını buldu ve mezara alçı ve tuğla ayarladı. Sonra onun ölümünün yedinci günü yani 28 Recep Cumartesi günü yaklaşık iki bin Azerbaycanlı ve Tahranlı o gencin mezarına gidip birçok çiçek demeti koydu. Layıkıyla gösteriş yapıldı. Rahmetli Melik-ül Mütekellem'in ve Baha-ül Vaiz konuşma yaptı. Abbas Ağa'nın fedakârlığına kıymet verildi.³² Bugünlerde Tebriz'de mücahitler, esnaf ve diğerleri Atabek'i andı. Abbas Ağa'nın ölümünün kırkinci gününde Tahran'da büyük protestolar ve eylemler yapıldı (27 Şaban), pazarlar kapatıldı, ilkokul öğrencileri grup halinde gelip çiçek demetleri getirdi. *Habl-ül Metin*'in yazdığına göre: "İnsanlar sahrayı doldurmuştu ve geçecek bir yer yoktu. İnsanların sayısı tahminen yaklaşık yüz bin kişiydi." Buna rağmen, halkın ve meclisin muhalif tepkisi, devrimi sürdürmek ve anlaşmaya gitmek gibi iki ayrı yöntemin göstergesidir. Muhammet

32 Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.454.

Ali Şah'a suikast örneğinde de encümenler ve meclis tarafından karşı yönde tepki verildi.

Meclisinin ikinci döneminde de mücadelenin ikililiği sürdü. Meclis bazı olaylarda cesaretli davrandı. Fakat genel olarak halktan gerideydi. Muhammet Ali Mirza'nın İran'a saldırısı olayında meclis, Şah ve yağmacı erkek kardeşlerinin katli için ödül belirleyip bildiri hazırladı.³³ Devrim yöntemi, mücadele verenlerin dikkatini çeken bir mesele olmuştur. Gizli Encümende şöyle bir diyalog yaşanmıştır:

"Yazar dedi beyler, oturduğunuz bu imaretin kışın ve yazın sizi sıcaktan korumasını istiyorsanız, onu uçurup tekrar hendese kurallarıyla yeniden dikmeniz gerekir. Bugün görüyorsunuz ki İran imareti harabe olmuştur. Kaçar sultanları ondan geriye bir şey bırakmadı ve eğer siz onu tümüyle uçurmazsanız, uçurduktan sonra tamir edip düzenlemezsiz, diğerleri gelip, onu kendisi için tamir edip düzenleyecektir. Devrimi görmeyince ülkeyi ıslah edemeyeceksiniz. Devrimi talep edin ki uyanış devrimdedir. Devrimin ardınca gidin ki ıslaha varasınız. Devrime göre çaba gösterin ki adalet isteyenler uyansın. Güya masumlardan birinin hadıs veya sözüdür bu: Devrimi sev, bize karşı olsa da." ³⁴

Bu konunun sonunda mücadelecilerin ruh halinden birkaç örnek veriyoruz. Sonraları da halk tarafında saf tutan Mecc-ül İslam, Meşrutiyet fermanından önce despotluğa karşı olduğu için bazılarıyla birlikte en korkunç cezaevlerinden birine Kellat Cezaevi'ne sürgün ediliyor. Söz konusu şahıs, cezaevinden yazdığı bir mektupta korkunç bir olayı anlattıktan sonra şöyle yazıyor:

"...Ailemden ve kendi halimden hiçbir haberim yoktur. Bu Kellat Hapishanesi'nden size yazdığım ilk mektuptur. Fakat sizin ve diğer encümen üyelerinin sadece beni kurtarmak düşünce-sinde olmanıza razı değilim. Hiçbir zaman da kendi gücünüzü bu küçük konulara harcamamalısınız. Açıkça şunu söylüyorum, öyle yapın ki temel düzelsin. Temel doğru olursa, benim gibi binlerce bedbaht, dar ve karanlık hapishanelerden özgür bırakılacak ve bu tür hapishaneler kapatılacaktır. Öyle olmazsa beni kurtarıp arkadaşlarımı serbest bıraktırmanızdan millet ve ülke ne elde edecektir." ³⁵

33 Shuster, *The Strangling of Persia*, s.101.

34 Kirmani, *İranlıların Uyanış Tarihi*, s.205.

35 Kirmani, *age*, s.369.

Cellatlar Bağşah Hapishanesi'nde mahpuslara inanılmaz derecede insafsız davranıyordu. Bu cellatlardan biri olan Sultan Bağır isimli bir kişi mahpuslara işkence yapıyordu. "O Ruh-ül Kudüs Müdürünü içeri getirdi ve bu arada mırıldanarak küfür edip diyordu: 'Söylemedin' çaresiz Ruh-ül Kudüs inler ve güçsüz bir halde şöyle der: 'Cenap Sultan, ben söyleyecek ne biliyorum ki?' Bağır Han gazaplandı, kamçıyı getirip gövdesine yirmi otuz kamçı daha vurdu. Öfkesi dinmediği için birini daha kamçılıyordu. Muhammet Taki'yi, kardeşim Gazi Erdaki'yi, Yahya Mirza'yı, Mirza Davut Han'ı, Bağır Han'ı. Bu gece Yahya Mirza herkesi şaşırtan bir hale geldi. Çünkü Bağır Han, onun baş ve yüzüne birkaç kırbaç vurduysa da o kaşını bile çatmadı. Bu arada Sultan Bağır biraz geri gidip ayaklarını birbirinden ayırdı. Bu da ona daha çok dayak atacağı anlamına geliyordu. Yahya Mirza yavaş yavaş başını zincirin altından çevirip duvara dönüp arkasını kamçı darbelerine verdi. Bu arada Bağır Han durmayıp sürekli kamçı vuruyordu. Altmış-seksen kamçı daha vurdu. Tek katlı gömlekten başka üzerinde herhangi bir şeyin olmamasına rağmen, biz şüphesiz bayıldı diye düşündük. Fakat Bağır Han dayak atıp kapıdan dışarı çıkınca Yahya Mirza yüzünü çevirip şöyle dedi: 'O namert gitti.' Biz bu olaya şaşırdık ve onun sabrı ve sakinliği hepimizin hayranlığına sebep oldu. Bu bizim üzüntümüzü bir nebze azalttı. Sonra da konuşmaya başlayıp Fransa özgürlükçülerinin acıları ve fedakârlıkları hakkında konuştu. Bu davranış ve sözleriyle yüreklerin alevine su serpti."

Yabancı Emtiaya Ambargo Koymak

İran'da yabancıların nüfuzu ve ambargonun genişliğine dikkat edersek, bu yöntemden yararlanmayı da keskin mücadele başlığı altında veriyoruz. Çünkü genel olarak pasif mücadele olmasına rağmen, keskinliği ve barışmazlığı da açıktı. Devrim döneminde bu araca birkaç defa başvuruldu. En önemlisi ... yılında oldu.

Shuster bu ambargoyu şöyle açıklıyor:

"Dini âlimler ve dini önderler, Rusya ve İngiltere emtialarına ambargo koyup boykot etme hükmü verdi. İranlılar, eski yöntemle çalışan Tahran tramvayını, Rusların olduğunu düşünerek terk etti. Belçika'nın müsteşarı, bu girişimlerden gazaplanıp İran'a birçok itirazlarda bulundu. O günlerde söz konusu tramvaylar boştu ve hiçbir yolcu binmiyordu. Gençler, öğrenciler ve kadınlar gruplar halinde caddelerde dolaşıp habersizlikten tramvaylara binen yolcuları da indiriyordu. Rusya emtialarını gösterip

satan dükkânların kapı ve camlarını kırıyorlardı ki kimse çay içmesin. Hindistan çayı olsa bile. Çünkü Tahran çaylarının büyük bölümü Rusya'dan geliyordu. Heyet şeklinde yabancı devletlerin büyükelçiliklerine gidiyorlardı ki dünya devletlerinin temsilcilerinden umutsuz milletlerin haklarının talebinde bulunsunlar... İran'ın güneyinde İngiltere emtiasının boykotu o kadar önemsendi ki Şiraz'da İngiltere'nin askeri Hint birliği bütün gücüyle kendileri için erzak topluyordu. Ünlü dini âlimler, İngiltere'nin tekelinde olan İmperyal Bankası'nın kâğıt parasının murdarlığına dair hüküm verip kâğıt parayı bankaya geri verip onun karşılığında devlete ait madeni para alıyorlardı. Her gün yaklaşık yirmi bin tümen kâğıt para mübadele ediliyordu."³⁶

Terör

İran Meşrutiyet Devrimi döneminde birkaç kez teröre başvurulmuştu. Birinci terör Nasreddin Şah'ın Mirza Rıza Kirmani vasıtasıyla öldürülmesiydi. Şah'ın öldürülmesinin sonuçlarının analizi gösteriyor ki, bazıları terörü devrimde keskin bir yöntem olarak görse de bu yöntemin devrimin ilerlemesinde büyük bir etkisi yoktur. Devrim esnasında gerçekleşen diğer terör olayları, örneğin Atabek (Mirza Ali Asker Han Emin-üs-Sultan) öldürülmesi, Kavam-ül Mülk terörü ve Muhammet Ali Şah'a yapılan birçok suikast harekete herhangi bir katkı sağlamamıştır.

Önceki sayfalarda etkili kişilerin olumlu ve olumsuz yönde etkilerinin az olduğu gösterildi. Muzaffereddin Şah (Selim-ün-Nefs ve Alil) kendi Meşrutiyetçi reayasını sadece devrimciler güçlendiğinde ve meşrutiyet emri vermek bir zaruret haline geldiğinde affedebilirdi. Yoksa meşrutiyet büyüklerinin de saygı duyduğu bu Muzaffereddin Şah, olaylarda herhangi bir müdahalesi olmadığı zaman ve Ayn-üd-Devle Tahran halkını en sert şekilde bastırıp halkı öldürmekten bile sakınmadığında kendisi yazlık sarayda ikamet ediyordu. Despot Muhammet Ali Şah da bir birey olarak halk düşmanları arasında küçük bir role sahipti. Bu, insanları aklamak anlamında değildir. Çünkü bireylerin cinayetleri, topluma pahalıya mal oldu. Bu söz, güçler ve sınıfların çıkarlarının ve amaçlarının çelişkide olduğunu ve bu nedenle birbiriyle savaştıklarını bilmek içindir. Devrim, toplumsal ve sınıfsal bir olaydır. Onun zaferi bir sistemin ortadan kalkması ve yeni bir toplumsal, iktisadi sistemin gelmesidir. Bu yüzden, bireysel ve kişisel amaçlar için yapılan terör, temel değişimlere sebep olamaz.

36 Morgan Shuster, *The Strangling of Persia*.

Yanlış anlaşılan ve teröre değer verme gibi algılanan mesele şudur ki, birçok halde toplumun gerekli değişimlerine, bir terörün sonucu olarak bakılıyor. Teröre hem gericiler hem de meşrutiyetçiler başvurmuştur. Her iki taraf için de aynı sonucu doğurmuştur. Aşağıda devrim dönemindeki birkaç terör olayı hakkında konuşacağız.

Atabek'in öldürülmesi, devrim döneminde terör hareketinin en çok ses getirenlerinden biriydi. Onun öldürülmesinin sebebi, söz konusu şahsın gericici geçmişi ve hareketin bazı muhafazakâr güçleri devrimden ayırmaya çalışmasıydı. Emin-üs-Sultan'ın başbakanlığı, bütün encümen ve devrimcilerin itirazına sebep oldu. Meclisteki bazıları ona sıcak baktı. Sonunda Emin-üs-Sultan, Abbas Ağa Sarraf Tebrizi vasıtasıyla Baharistan'ın önünde öldürüldü. Sonraları Haydar Emuoğlu grubundan olduğu söylenen terörist, gericilerin yüreğinde vahşet ve korku uyandıran bir kâğıt taşıyordu ki üzerinde şöyle yazılıydı: "Abbas Ağa Sarraf Tebrizi, ... Numaralı Fedai." Bu olaydan bir müddet sonra, Kavam-ül Mülk Şiraz'da öldürüldü. Onun katilinin de yanında birincisi gibi kâğıt vardı. Bu iki öldürme, soylu ve gericilerin vahşetine sebep oldu. İlk günlerde meclis ve ılımlı meşrutiyetçiler Atabek'in öldürülmesine tepkilerini bildirip katillerin ve teşvik edenlerin cezalandırılmasını talep etti. Fakat encümenler ve halk onlarla aynı fikirde olmayıp, Abbas Ağa'yı bir mücahit olarak görüp, ölümünün kırkıncı gününde mezarına toplaşıp tören yaptı. Bu iki terör olayından sonra saraylılar geçici olarak geri adım attı. Onlar, özgürlükçülerin silahlı ve gizli güçlerinin çok olduğunu ve dağıldıklarını düşünüyordu. Bu yüzden de bir aldatıcı taktiğin ardından bütün güçlerini hareketi bastırmak için bir araya getirdiler. Bu terör olaylarından sonraki günlerde, Sarayın Meşrutiyetçileri adlı bir encümen kuruldu. Birçok saraylı meclise gelerek meclisi desteklemek konusunda yemin etti. Bu olayda Emir Bahadır Kürtlerle savaşmak için gönderildi.

Fakat bu işlerin hepsi sadece göstermelik ve halkı aldatmak içindi. Kesrevi, İngiltere gazetelerinin Atabek'in öldürülmesiyle ilgili birçok yazı yazdıklarını belirtiyor. Kalküta'nın *Habl-ül Metin*'inin, *Wales* gazetesinden çevirdiği yazıda, Kafkas ve Azerbaycan mücahitlerinin gizli encümeninin ismini vermiş ve yazdığına göre seksen altı bin yüz elli üyesinden bahsetmiştir. Her şeyden önce, detaylardan haberdar olduklarını göstermeye çalışmışlar. Kesrevi şöyle yazıyor:

"İngiltere Büyükelçiliği, Takizade vasıtasıyla önceden Atabek'in katledilme komplosundan haberdar olabilir. O da Haydar Emuoğlu'dan bir şeyler duymuş olabilir."³⁷

37 Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.449.

Haydar Emuoğlu grubu tarafından gerçekleştirildiği söylenen Muhammet Ali Şah suikastı, gericilere açıkça meclise taarruz etme bahanesi verdi. Bu suikasttan sonra Muhammet Ali Şah Lyakhov'un planına göre Bağşah'a sığınıp meclise saldırmaya hazırlandı. Kendi işinde de başarı kazanmış oldu. Tebriz şehri, devrime hazırlıkta öndeydi ve ihtilaflar hızlı bir şekilde silahla çözülmüyordu. Özgürlükçüler ve taraftarlarının birçoğu gericilerin işbirlikçileri tarafından öldürüldü. Mirza Hasan Milani de öldürülenlerden biriydi.

Samsam-üs-Saltana hükümeti döneminde (1911), demokratlar ve İttidaliyun arasında ihtilaf, öldürme ve terör ortaya çıktı. Shuster bu konuda şöyle yazıyor:

"...Şüphesiz bu girişimler Tahran'ın gizli encümenlerinin hayallerinin sonucuydu. Çünkü İran Meşrutiyeti'ni boğmak, istibdada geri dönmek ve Muhammet Ali Şah vasıtasıyla intikam almak için düzenli bir topluluğun kurulduğunu tasavvur etmişlerdi. Bu yüzden onun katli için girişimde bulunuldu. Bu grubun kendi ülke ve devletinin ünlü muhaliflerini Ruslara satması, milli partilerin husumet ve gazabını artırdı. ...Prens Ala-üd-Devle'nin katli birçok sonuç doğurdu. O katlin korkunç etkisi azalmadan önce soylular ve devlet memurlarının yüreklerinde büyük bir ıstırap uyandırmıştı. Nefisleri vatan hakkını ödemek ve görevi yerine getirmek için yeterince temiz değildi. Samsam-üs-Saltana, arkadaşı Prens Ala-üd-Devle'nin öldürülme haberini duyduğunda ağladı. ...ve yirmi demokrati öldüreceğini söyledi."³⁸

Bu terör olayları sonucunda meşrutiyetin kurucularından olan Seyit Abdullah Behbehani ve İran'da yeni kültürün önderlerinden sayılan özgürlükçü kişi Muhammet Ali Han Terbiyet öldürüldü. Bunlar İran Devrimi'nin yolundan sapması ve başarısızlığı anlamına geliyordu.

Silahlı Direniş

Meclis bombalanmadan bir müddet önce özgürlük ve gericilik arasında silahlı çekişmenin olacağını herkes biliyordu. Tophane Meydanı Olayı, Şah'a yapılan suikast, saray ve Kazakhane ilişkileri bu çatışmanın göstergeleriydi. Bu yüzden özgürlükçülerin konuşma yapmak ve yazı yazmaktan bir adım ileri gidip encümenlerde teşkilatlanarak saldırı ve baskı karşısında direnme gücüne sahip olan halkı hazırlamaları gerekiyordu.

38 Shuster, *The Strangling of Persia*, s.145.

Tebriz, silahlı direniş için İran'ın tüm şehirlerden daha çok hazırlık yapıyordu. Reşt, Kazvin, Meşhet gibi şehirlerde, Fars eyaletlerinde, bazı küçük kabileler ve göçebe silahlı güçler vardı. Tebriz, Meşhet, Reşt, Kazvin ve Tahran gibi şehirlerde ayaklanmaya hazır olan güçler ile göçebelerin silahlı güçleri arasındaki fark apaçık ortadaydı. Bu şehirlerde burjuvazinin alt katmanı, devrimin ana gücüydü. Halbuki kabileler meşrutiyet kavramını anlamadan, devrim konusunda amaçları tam belli olmayan hanlara tabi bir şekilde ortaya çıkmıştı.

Birkaç ay önceden Tahran'da encümenler, özellikle de Azerbaycan Encümeni çatışmaya hazırlanıyordu. Özgürlükçüler, Tophane Meydanı Olayı'nda yavaş yavaş silah götürmeye başladı ve dikkat çekici silahlı güç oluşturdu. Tophane Meydanı Olayı'nın son günlerinde silahlıların sayısının yaklaşık iki bin beş yüz civarında olduğu tahmin ediliyordu. Bu grup düzenli bir yapıya sahip olmasa da, komplocuları bastırmak için yeterli güce sahipti. Ama Meclisin bombalanması olayında, Tahran özgürlükçülerinden böyle bir hazırlık ortaya çıkmadı.

Son günlerin olaylarını ele alırken liderlerin, devrimin çıkarlarına zıt bir şekilde dağılma yönünde emir verdiğini görüyoruz. Halkı silahlı örgütlenmeye davet etmek yerine, onların Sipehsalar'da toplanmasını da engelliyorlardı. Bir hafta zaman kaybindan sonra halkın silahlı direnişinin gerekliliğini gördüler. Kesrevi şöyle yazıyor:

"Savaştan başka herhangi bir çarenin olmadığı belliydi. Ortadaki mesele gecikmeleriydi. Göreceğimiz gibi hazırlıklı bir şekilde hareket edilmiyordu. Bunlar şehirlerin yardımına umulduydular, telgraf gönderip, yardım talebinde bulunup onun zorluğunu görmüyorlardı. Tahran'da iki komisyondan biri "Nizam" dığeriyse "Savaş" adında Horasanlı büyük serdarlardan ve Avrupa görmüş kişilerden oluşturulmuştu. Bu komisyonlar, Baharistan'ın kuzey avlusunun üst katında kuruluyordu. Bunlar bazı girişimlerde bulunup halka umut veriyordu."³⁹

Sonunda şüpheler ortaya çıkıp zaman boşuna harcandıktan sonra seferberliğe başlandı. Bu yönde altı yüz silahlı kişi toplandı. Silahlı kişiler içinde son iki yılda Kazakhaneden ayrılmış subaylar da vardı. Hem de Muhammet Ali Mirza'nın Tahran hükümranlığından uzaklaştırdığı Vezir-i Ekrem lakabıyla tanınan Mirza Salih Han da birkaç becerikli mücahitle birlikte hareket etmişti. Tahran savaşının ünlülerinden bazılarının ismi de söyleniyordu. Geçmişte Kazak iki

39 Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.613.

erkek kardeşiyle birlikte Kazakhanede Tuğgeneral olan Ebulfethza-de'nin meclisin üst katında siperi vardı.

Kazakhanede Albay olmuş Hasan Han Puladi, Kazakhane ofisinin çalışanlarından Münşizade, Muzafferredin Şah'ın silahlılarıyla savaşılan Muzafferiyi Encümeninden Hacıb-üs-Sultan, Muzaffer Encümeninin silahlılarından olup sonradan idam edilen İsmail Han Serabi, Mücahitlerin seçkinlerinden olan ve sonraları Kaşan şehrinde Naip Hüseyin tarafından öldürülen Hamit-ül Mülk. Mert gençlerden biri de Seyit Abdurrezak'tı. Bu genç sonraları İstanbul'a kaçıp orada Gilan mücahitlerine katılıp Tahran'a geldi. Tuğgeneral Mirza Ali Muhammet Ali Han'la birlikte öldürüldü. Mirza Cihangir Han'ın yeğeni olan Sur-i İsrail (Esatullah Han) orada öldü. Azerbaycan Encümeninin korkmaz savaşçılarından biri olan ve sonra Bakü'ye kaçan Şuca Leşker Halhali⁴⁰ Azerbaycanlılardan Musayib Han. Çerağ Berk Caddesi'ndeki ofisinden savaşılan *Sur-ı İsrail* gazetesinin müdürü, Sultan-ül Ulema-yı Horasani. Kazaklara bir el bombası da atmıştı. Bağmişe şerifi hanedanından olan Vezir-i Ekrem lakaplı Mirza Salih Han.⁴¹ Bunlar Tahran savaşının ünlüleri idi. Fakat encümenler, savaşın esas etken ve yöneticisi olarak kabul ediliyordu. Savaşa katılmayan silahlılardan birisi şöyle bir mazeret getiriyor:

"Sabah olunca meclis kapısına dayandıkları haberini getirdiler. Aceleyle askerlik kıyafetimi giydim. Çivi üzerinden tüfeğimi alıp gitmek istediğimde tüfeğin yerinde olmadığını gördüm. Tüfeğim nerede diye bağırdım. Kadını elini Kuran'a koyup kızlarımla birlikte 'Efendim kimsenin seninle birlikte olmayacağını biliyorum' dedi. Tek başına meclise doğru gideceksin. Seni yolda öldürecekler... Bu esnada top sesi yükseldi. Ben çatıya çıkıp yüzüm meclise doğru döndüm ve oturup ağlamaya başladım."⁴²

Savaşa gitmeyip ağlamakla yetinen birçok silahlı vardı. Eskiden yapmadıklarını telafi etmek istiyorlardı. Tahran hareketi, Meclis'in bombalanmasıyla bastırıldı. Reşt şehri de üç gün direnişten sonra devlet güçleri tarafından ele geçirildi. Mücadelenin başlangıcında silahlı mücadeleye hazırlıklı olan Tebriz, savaş yükünü tek başına yükledi. Tebriz şehri, büyük bir askeri kışla gibi önce iç savaşla yüz yüze kaldı ve sonra iki dönem boyunca yaşanan kanlı savaşta İran Meşrutiyeti'ni korudu.

40 Halhal ordusunda korkusuzluğuyla bilinen kişi. (Ç.N.)

41 Kesrevi, *age*, s.638, 639.

42 Kesrevi, *age*, s.632.

"Güçler", Tebriz savaşları ve mücahitler hakkında yeterince konuşulmuştur. I. Dünya Savaşı'nda İran bağımsızlığı yok edilecekti. Tebriz'in silahlı direnişi, sonraları Bahtiyariler ve Gilanlıların Tahran'a sefer girişmelerine ortam yarattı. Bununla birlikte toplumun demokratik devrimi gerçekleştirme konusundaki yetersizliği ve hazırlıksızlığı, silahlı ayaklanmada devrimcilerin girişimlerini büyük oranda sonuçsuz bıraktı. Azerbaycan ve Gilan'ın mücahitleri ve savaşçıları, devrimin silahlı güçleri olarak görülüyordu. Bu kişiler bireysel olarak veya birlikte devrim konusunda bilgiliydi. Bahtiyari kabilesi ve diğer kabilelerin bireyleri, devrimin amaçları konusunda cahil kalıp sadece kendi hanlarının amaçları peşinde gitmiştir.

İsfahan ve Reşt, Tahran seferine hazırlanıldığı sırada İran'ın uzak bölgelerinde bütün cüretkâr güç sahipleri merkezi devlete (gericilere) karşı operasyona başladı. Meşrutiyeti getirmek için hükümeti ele geçirdiler. Aşağıdaki haber bundan başka nasıl yorumlanabilir:

"On dört Mart'ta Beluçlardan ibaret iki yüz kişilik bir silahlı grup Türbet şehrine girip hükümet binası ve şehri ele geçiriyor. Türbet'in Salar Han isimli yeni valisi aşağıdaki bildiriği yayımlıyor: 'Biz meşrutiyetçiler halk için barış ve saadet istiyoruz. Yabancılar ve diğerleri mal ve canlarının güvende olduğunu bilsin.'"⁴³

Sonunda onlarca yerde gericilik ve ilerencilik arasında savaş oldu. Reşt, Talış, Horasan ve İsfahan'da isyan çıktı. Birçok şehirde hareket kendini gösterdi. İsyân korkusu her tarafı sardı. Halkın silahlı ayaklanması öncelikli amacına ulaştı ve iç gericilik bastırıldı. Fakat bildiğimiz gibi devrimin safları fena halde kirlendi ve gericiler hareketin başına geçti. Küçük istibdat esnasında başkalarıyla birliği korumayı gerekli gören muhafazakârlar, şimdi kendi saflarını ayırmış, devrimden yana olan güçlere karşı ellerinden geleni yapıyordu. En önemlisi şu ki hareket, devrimci güçlerin zaafı ve sınırlılıklarından dolayı Rusya ve İngiltere gibi güçlü dış düşmanlar karşısında İran bağımsızlığını koruyacak güçte değildi. Hal böyle olunca sömürgeciler İran'da sömürgeci faaliyetlerini sürdürdüler.

43 Pavlovich, *İran Devriminin İktisadi ve Toplumsal Temelleri*, s.58.

İKİNCİ KISIM

DEVİRİM DÜŞMANLARININ YÖNTEMLERİ

İran'ın gerici devlet yöneticileri devrim süresince toplumu onların menfaatlerine karşı değiştirmek isteyen hareketi sonuçsuz bırakarak yenmek için bütün araçları ve yöntemleri kullandı. Kendi menfaatlerinin peşinde koşan sömürgeciler, bazen iki zıt yönde ve bazen de kendi menfaatlerini korumak için birlik olup halkın gerçek hareketine düşmanlık etti. Hareketin başlarında Ayn-üd-Devle gibi bir sadrazam halkı kurşuna dizdi. İtiraz edenleri bastırmak için despot rejim hiçbir cinayetten, ahlak ve şerefe zıt olan davranıştan çekinmedi. Sonuçta meşrutiyet emri verildi. Meclis, saray ve devletin karşısında kendini gösterip günden güne daha da güçlendi. Encümenler Tahran'da ve diğer şehirlerde demokratik bir rejimin çekirdeğini yarattı. İrticaya, çeşitli hilelere ve komplolara başvurarak meclisi dağıttı.

Meclisin birinci döneminde saray iki yönden meclisin aleyhine çalışıyordu. Birincisi önderleri ayırmak ve onları satın almaktı. İkincisi de serseriler, haydutlar ve çapulculardan yardım almaktı. Tahran'da beyzadeler her zamanki gibi beleşten yiyip sarayın oyuncağı oldu. Sonuçta bu iki yöntem başarısız kalınca planlı bir şekilde kaba kuvvetle ve yabancı subayların, komutanların desteğiyle devrim bastırıldı. Tebriz'in mert direnişi karşısında, irtica bütün gücünü kullandı. Lakin istibdadı koruyamadı ve sonuçta Millilerin (Milliyun'un)

ordusuna yenildi. Sonraki dönemde birçok insan meşrutiyet giysisi giydi. Ama bu giysi onlara yakışmadığı için onu çıkarıp parçaladılar. Halk yavaş yavaş bastırıldı.

Rus ordusu İran'a girdiğinde Meşrutiyet devletindeki birçok gerici buna sevindi. Çünkü onu serserilik, mücahitlik, açlar ve yalın ayaklılar hareketinin sonu olarak görüyorlardı. Bunun için devrim düşmanlığı yöntemini birkaç başlık altında kısaca inceleyeceğiz.

Serseriler, Çapulcular ve Haydutlar

Şehirlerdeki serseriler her zaman saraylılar ve hâkimlerin iradesiz aletleri olmuştu. Tahran, Tebriz ve diğer büyük şehirlerde bu grup her zaman devrime karşı bir alet olarak kullanılmıştı. Tophane Meydanı komplosunda Tahran serserilerinin önemli rolleri vardı. Serserilerin liderlerinden olan Muktedir Nizam ve Seni Hazret saray tarafından serserilerin liderliğini üstlendi. 9 Zilkade günü bir grup Senglec serserisi Muktedir Nizam'ın liderliğiyle ve bir grup Çale Meydanı serserisi Sani-i Hazret'in liderliğiyle kendi sokaklarından yola çıkıp meclise ve Sipehsalar Camii'ne doğru harekete geçti. Sokaklardan geçip oraya vardıklarında, iki grup birleşti. Meydanda karşı koyan kimse olmadığını görünce ansızın gürültüye başladılar. Meclis'e ve Meşrutiyet'e küfürler edip bağırarak okuldan dışarı çıktılar. Meclis'e doğru gittiler. Meclis'tekiler kapıları onlara kapatınca bunlar da oraya varıp kapıya birkaç mermi sıktılar. Sonra da Meclis'i taşlamaya başladılar. Sarayın verdiği emre göre hareket ederek Tophane Meydanı'na doğru gittiler. Tophane Meydanı'nda deveciler, katırcılar, arıcılar, topçular, uşaklar, Emir Bahadır birliğinin askerleri ve Tahran'ın diğer serseri ve çapulcuları birleşti. Şehrin bütün serserileri toplanınca sarayın yalaka vaazcıları ve duacıları minbere çıkıp Meşrutiyet'i kötülemeye başladı. Hepsı bağıırıyordu: "Biz meşrutiyet değil Muhammet dini istiyoruz." Bu slogan o günden itibaren dillere düştü. Komplocular meclisi o günlerde dağıtmak istiyordu. Ama encümenler tez davranıp yeterince silahlı ve silahsız gücü Sipehsalar'a getirip büyük bir güç gösterisi yaptı. İlk gönüllü mücahit grup Kazvin'den geldi. Sonuçta komplo yarım kaldı ve iş başka bir zamana ertelendi.

Bugünlerde Şah'ın meclisi, emniyetin sağlanmasında zaaf gösterdi. Halkı meclis rejiminden soğutmak için yağmacıları donatıp tahrik ediyordu. Şah, Meşrutiyet'in düşmanlarından olan Şeyh Mahmut Veremini'ye hilat gönderiyordu. Sepehdar Tonekaboni'nin oğullarına kargaşa yaratmaları için mektup yollamıştı. Halkı öldürüp mallarını

yağmalamakta herkesin üstadı sayılan Naip Hüseyn Kaşani bu sırada fırsat elde edip kendine işbirlikçi buldu. Şah İkbāl-üs-Saltana, Makuyi'ye mektup yazdı. Hemen ona Azerbaycan'da düzeni bozmak, yağma ve cinayet için emirler verdi. Saray, haydutlardan ve serserilerden iyice yararlanıyordu. Serseriler Tophane Meydanı'nda toplandıktan sonra geceleri dışarı çıkıyorlardı. Özgürlükçüler ya da taraftarlarından kimi bulsalar dövüp soyuyorlardı ve sarayın desteğine güvenerek onları öldürmekten çekinmiyorlardı. Öyle ki meclis vekillerinden biri olan Baha-ül Vaizin'i ağır bir şekilde dövüp yaraladılar. 3 Zilhicce Çarşamba gecesi onlardan sekiz kişi tacir Feridun Zerdüştî'nin evine gittiler ve yüksek miktarda para aldıktan sonra onu ailesinin gözünün önünde kamayla öldürdüler. Halk fena halde galeyana geldi ve serserilerin cezalandırılmasını istedi. Meclis de adliyeden bu cinayetlerle ilgilenip cezalandırılmalarını istedi. Sonuçta serserilerin önderleri tutuklanıp sürgün edildi.

Darbe

Tophane Meydanı komplosu sonuçlanmayan bir olaydı. Saray ve Rus emperyalizmi bir an bile hareketi bastırma fikrinden uzak durmadı. Sonuçta Lyakhov, Rusya tarafından temsilci olarak ve Güney Kafkasya ordusunun komutanlığı sıfatıyla olaya dahil oldu. Halk önderleri, gericiği bastırmak ve darbe planını bozmak için halkı hazırlamak yerine daha çok barış ve sarayla uzlaşma taraftarıydı. Darbeden bir ay önce şahitlerden biri olan Browne olayları şöyle yazıyor:

"11 Kasım 1907 tarihinde Şah, devlet yöneticileriyle birlikte Meclis'e geldi ve dördüncü kez olarak Meşrutiyet'e karşı ihtişamlı bir sadakat yemini etti. Aynı zamanda onu yıkma hazırlıkları yapıyordu. Şimdi bu yazıyı yazdığım sırada (5 Aralık 1907) o büyük hüznün verici dalgalardan biri millileri altına almak üzeredir. Halkı büyük bir korku sarmıştır. Şah'ın Meclis'e karşı bir darbe planı uyguladığına inanılıyor. Sarayın gerici nazırı, babasını (Emir Bahadır Ceng'i kastediyor) çağırmıştı ve bu adamın elinde uşaklardan oluşan iyi bir güç mevcuttur. Bunlar Kazaklarla birlikte Tahran'a tasallut için yeterli..."¹

Darbe girişimi sonucunda önce kabine düştü. Müşir-üs-Saltana şu şekilde başka bir kabine oluşturdu: Müşir-üs-Saltana Başbakan ve Dı-

1 Browne, *İran Devrimi*, s.157.

işleri Bakanı, Ala-üs-Saltana İçişleri Bakanı, Emir Bahadır Ceng Savaş Bakanı, Kavam-üd-Devle Maliye Bakanı, Muhteşem-üs-Saltana Adliye Bakanı, Muhbir-üd-Devle Posta ve Telgraf Bakanı, Mutmen-ül Mülk Amme Menfaati ve Ticaret Bakanı, Müşir-üd-Devle Bilimler ve Vakıflar Bakanı. Bu sırada Muhammet Ali Mirza şehirlere şu telgrafı gönderiyor:

"Bu Meclis Meşrutiyet'in zıddıdır. Bundan sonra bizim emirlerimizi dinlemeyenler fena halde cezalandırılıp muamele görecektir."²

4 Cemaziyülevvel Perşembe günü Muhammet Ali Mirza Kazak tugayı, Shapshal ve Lyakhov'un koruması altındaki Silahori, atlı ve yaya askerilerin arasından şehirden Bağşah'a gitti ve el yazısıyla aşağıdaki kararı yazdı:

"Sayın Müşir-üs-Saltana Tahran'ın havası sıcak ve bizim için çekilmesi zor olduğu için Bağşah'a hareket buyurduk. 4 Cemaziyülevvel 1326 Perşembe (4 Haziran 1908). Bağşah imareti."³

Meclis'tekiler bütün bu darbe alametlerinin karşısında uyudu. Meclis'tekilerden daha açık görüşlü ve daha devrimci olan Tahran encümenlerinin önderleri de gereken hızı gösteremedi. Sonuç Meclis'in bombalanması oldu. Tahran'ın dışında Tebriz'e de yeterince dikkat eden Şah da çok daha önceden Eyalet encümenini dağıtmak için Tebriz gericileriyle ilişkideydi. Meclis bombalandıktan sonra Şah, Tebriz iç savaşlarının kargaşasını yaratan gerici molla Mir Haşim Deveci' ye şu telgrafı gönderdi:

"Şeriat merkezi olan değerli Mir Haşim Ağa, büyük Tanrı'nın selamı onlara olsun, tüm gücümle fethettim. Bütün ahlaksızları tutukladım. Seyit Abdullah'ı Kerbela'ya gönderdim. Seyit Muhammet'i Horasan'a. Melik-ül Mütellemin'e⁴ ve Mirza Cihangir'e hükmettim. Bütün ahlaksızlar hapiste. Siz de bütün gücünüzle ahlaksızları temizlemeyle uğraşın ve ben de istediğiniz yardımı yapmaya hazırım. Cevabınızı bekliyorum. Tanrı'nın selamı üzerinize olsun. Hüccet-ül İslam cenaplarının hal ve hatırını soruyorum. Bu telgrafı onlara da gönderin. Muhammet Ali Şah Kaçar."⁵

2 Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.623.

3 Kesrevi, *age*, s.581.

4 Mirza Nasrullah Beheştî'nin lakabıdır. (Ç.N.)

5 Kesrevi, *age*, s.676.

Gericiler Mir Haşim ve çevresinin Tebriz hareketini bastırabilmesini boşuna bekliyordu. Devlet ordusundan tutun kabile ordusuna kadar bütün iç gericiliğin askeri gücü Tebriz'i yenemedi. Bu, bu şehrin uyanıklığı ve devrimci hazırlığının sonucuydu. Darbeyi etkisiz hale getirmek için hız ve hazırlık gerekiyordu ki Tahran'da hiçbiri yoktu. Aksine Tebriz'de bir yıla aşkın bir süre insanlar silahlı devrim için hazırlanıyordu. Önemli günlerde de yeterli güç, enerji, verim ve beceriye sahip olan erkekler ortaya çıktı. Bunların hepsi güçler bölümünde yeterince tartıştığımız Tebriz ve Azerbaycan'ın devrimci gücünden kaynaklanıyordu. Muhammet Ali Şah'ın darbesi bile devrimi etkisiz hale getiremedi. Özgürlük gücü sonunda galip geldi ve o da kendi erbaplarına sığındı.

Meclisin ikinci döneminin sonunda Rusya ultimatomu konusu ortaya çıktığında halk ve Meclis bunun için eylem yaptıktan sonra zamanın Başbakan Samsam-üs-Saltana Meclis'in ve halkın aleyhine darbeye benzer bir hareket yaptı. Yeprem Han'ın vasıtasıyla zamanın Nazmiye başkanı devlet ve ultimatom karşısında direnen Meclis'i kaba kuvvetle işgal etti ve vekillere binadan dışarı çıkmalarını emretti. Başka bir mekânda toplantılarını geçirmek istedikleri taktirde takip edilip cezalandırılacaklarını ilan etti. Bu darbeyle birlikte, Rus ordusu Azerbaycan bölgelerine girip İran istiklalini bozdu. Bu darbe I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar İran'da devam edecek olan durumun başlangıcıydı.

Öldürme ve Yağma

Meşrutiyet emrinin verilmesinden önce Tahran halkının eylemleri birkaç kez askerlerin saldırısına uğradı. Seyit Abdülhamit'in öldürülmesi, Büyük Cami Olayı ve "yaslı" grupların Tahran pazarında kurşuna dizilmesi gibi. Bu olaylara yerinde değinildi.

Ünlü gericici Kavam-ül Mülk Tahran'a çağırıldıktan sonra ve "temizleme"⁶ yapıldıktan sonra Şiraz'a geri döndü. Şehrin ailevi iki gruba bölünmesi konusunda olaya karıştı ve İslami encümen iki gruba ayrıldı. Kavam-ül Mülk'ün muhalifleri Şahçerağ'da oturma eylemi yaptı. Şanlı şöhretli bir malik olan Seyit Abdul Hüseyin Salari'yi yardıma çağırdılar. O, yetmiş silahlıyla gelip Şah Çerağ'ın damlarını sığınak yapıp şehirde savaştı. Bu çekişme üç ay boyunca sürdükten sonra Saffer ayının 4. günü Kavam-ül Mülk, Nimetullah Burucerdi adında bir genç tarafından öldürüldü. Adı geçen şahıs Atabek Nüsret-üd-Devle'nin katilini taklit ederek cebinde üzerinde şöyle yazılmış bir kart taşıyordu: Nimetullah Burucerdi numara 19. Kavam-ül Mülk

6 "Tahran 'kutsallardan' biri haline gelmişti. Bu tür suçluların, suçlarını siliyordu." *Habl-ül Metin* gazetesi. [Temizleme aklama anlamında kullanılmıştır. -Y.N.]

Şirazi'nin oğlu Nüsret-üd-Devle'nin katili. Kavam-ül Mülk'ün oğulları cinayet ve yağmalama yoluyla intikam aldı. Bu olaylarda halk çok zarar gördü. Fars'ın emniyeti de Şûra Meclisi'nin zarar görmesine yol açtı. Tahran'da Meclis'in bombalanmasından sonra Kazaklar şehirde Silahor'lu askerlerin, Karadağlı atlıların ve diğerlerinin saldırısını engelliyordu. Sadece Şah'ın emrettiği evleri yağmalıyorlardı.

"Bugün Zıll-üs-Sultan'ın oğlu Celal-üd-Devle ve Zıll-üs-Sultan'ın eniştesi Zahir-üd-Devle'nin de evini yağmaladı ve Kazaklar askerlerle ne varsa hepsini götürdü. Zahir-üd-Devle'nin evini topa tuttuktan sonra yağmaladılar. Gariptir ki Zahir-üd-Devle'nin kendisi de Gilan'daydı ve oranın kaymakamlığını yapıyordu."⁷

Son olay bildiğimiz gibi sarayın ailevi sorunlarıyla ilgiliydi. Tebriz'de de özgürlükçülerin evleri eğer askerlerin geçtiği yolun üzerinde olsaydı kesinlikle yağmalanırdı. Savaş süresince devlet adamları defalarca pazarları yağmaladı. Özgürlükçülerin önderleri Tahran sarayı tarafından tutuklandıklarında Bağşah'ta aşağıdaki kişilerden oluşan bir mahkeme kuruldu: Tahran hükümdarı Müeyyid-üd-Devle, şehzade Müeyyid-üs-Saltana, Seyit Muhsin Sadr-ül Eşraf, Erşed-üd-Devle, Kazakhane tümgenerallerinden bir kişi, *Ademiyet* gazetesinin müdürü Mirza Abdülmuttalib Yezdi, Emniyet araştırmacısı Mirza Ahmet Han (Eşteri). Bu son şahsı adliyeden götürmüşlerdi. O yakalananlara çok ilgi ve acıma gösteriyormuş. Tutuklulardan Behbehani ve Tebatebayi sürgüne gönderildi.⁸

Bu grubun büyüklerinden olan ve saraya birçok düşmanlık eden Gazi Erdağı, Melik-ül Mütellemin ve Mirza Cihangir Han idam edildi. Gazi Erdağı zehirlendi. Gazi'nin erkek kardeşi şöyle diyor:

"Hacı Melik-ül Mütellemin ve kardeşim Gazi tiryak yemeye alışkındı. İkisine de tiryak getirdiler. Mirza Cihangir Han'ı ve Melek'i götürmeye geldiler. Onları trenden dışarı çıkardıktan sonra boyunlarına bir av zinciri bağlayıp 'kalkıp gelin' dediler. Melek kapının önünde yüksek ve dokunaklı sesiyle şu şiiri okudu: 'Biz adalet sarayı olduğunda bu kadar zulme maruz kaldık. Düşünün ki zalimlerin sarayında ne zilletler yaşanacaktır.' Hacı Muhammet Taki kardeşime şu soruyu sordu: 'Dün gece sizi götürdüklerinde nereye gittiniz?' Kardeşim cevap verdi: Bizi görmek isteyen Lyakhov'un yanına götürdüler. Kendisi bir şey demedi. Ama Shapshal Mirza Cihangir'i azarlayıp şöyle

7 Kesrevi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s.657.

8 Geri kalan kişilerin isimleri için bkz. *Kesrevi Tarihi*, s.663.

dedi: 'Ben Yahudi zade miyim?' Sonra bizi oraya götüren şahıs benim Kazakhanedeki konuşmamın raporunu Lyakhov'a verdi. Bizi geri götürürlerken üçümüzü de öldüreceklerinden emindik. Şimdi neden beni öldürmediklerini bilemiyorum."⁹

Çünkü onu zehirlemek istiyorlardı. Bağşah'ın cellatlarından biri olan Sultan Bağır, Gazi'yi zehirli tiryak haplarıyla zehirledi. Tebriz'de de birçok kişi Samet Han ve diğerlerinin eliyle idam edildi. Bu şehirde ölenlerin sayısı İran'ın diğer şehirlerinden daha çoktu.

Cinayetlerin sonuçları gösteriyor ki eğer harekette içerden yeter-sizlik ve ihtilaller olmazsa bu yöntemle halk hareketi söndürülemez. Harekette yeterince hazırlık olduğu zaman idam sadece mücadeleyi alevini daha da yükseltir.

Devrim Liderliği Nasıl Fesatlığa Düşüyor?

Meşrutiyetçiler arasındaki ilk anlaşmazlık ve ayrılma Meşrutiyet ile şariatçılık arasındaki ihtilaftı. Bu anlaşmazlık bazı din adamları ve Meşrutiyetçi soyluların millettan ayrılmasına neden oldu. Sad-üd-Devle, İhtişam-üs-Saltana ve Sani-üd-Devle gibi.

Atabek'in öldürülmesinden sonra gericiler anladılar ki Meşrutiyet'i dağıtmak için farklı yollar denemelidir. Bunun için de saraylılar kendilerini büsbütün Meşrutiyetçi gösterdi. Hizmet Encümeni adında bir encümen kurup 19 Şaban günü onlardan beş yüz kişi Meclis'e gitti. Bu hareket Muhammet Ali Şah'ın sürekli Meclis'te İran Meşrutiyeti'nin temelini korumakla ilgili dile getirdiklerine benziyordu. Hareketin bazı önderleri bu hilelere aldanıp meseleleri müzakere ve anlaşmayla halletmeye çalışıyordu. Öyle ki önderlerin muhafazakârlığı yüzlerce kişinin ölümüne ve Meşrutiyet'in elden gitmesine sebep oldu. Önderler arasında kişisel menfaatlerini halkın menfaatlerinden üstün tutup kendi yararlarının peşinde koşanlar da vardı. Maalesef bu gibi insanların sayısı az değildi. Tahran özgürlükçüler tarafından fethedildikten sonra soylular işlerin başına geçti. Sepehdar Tonekaboni ve Samsam-üs-Saltana Bahtiyari gibi devrimde önemli ve derin menfaatleri olmayan insanlar hareketin başında yer aldı. Halkı işlerden uzak tuttular. Sepehdar, sürekli halkla çekişmedeydi. Sonuçta itiraz göstergesi olarak istifa etti. Çalışmalarının başında Samsam-üs-Saltana'nın bulunduğu Bahtiyariler, kendi menfaatlerinden başka bir şey düşünmüyordu. Birçok kötü iş yaptılar. Bütün devlet işleri soyluların eline geçti ve Meşrutiyet'in eski düşmanları da dev-

rimden kendi menfaatleri için yararlanmak amacıyla diğerleriyle birleşti. Samsam-üs-Saltana, kurduğu son kabineye Muhteşem-üs-Saltana'yı da Adliye Bakanı olarak dahil etmişti. Shuster şöyle yazıyor:

"Uzun süredir orta sınıftan ve ünlü olmayan bakanların seçilmesine alışan meclis üyeleri o kabineye karşı çıktı. Başbakan dostlarına rağmen Muhteşem-üs-Saltana'nın kabinede olmasında ısrar ediyordu. Çünkü onun Rusya konsolosluğunun ünlü üyeleriyle derin ilişkileri vardı. Şehzade Süleyman Mirza (demokrat parti lideri) şöyle söyledi: 'Gerçi bakanlar Başbakan'a mutlak şekilde güveniyorlar. Ama Demokrat Parti, Sepahdar kabinesinin üyelerinden birini bakan olarak tanıyamaz...' Başbakan konuşma yerine gitti ve demokrat partisinin aleyhine sert bir çıkış yaptı. Meclis Başkanı Mutmen-ül Mülk, Başbakan'ı uyardı ve 'Meclisin iç kurallarına göre biraz yumuşak ve ılımlı konuşmak gerekiyor' dedi. Buna göre de Başbakan itiraz edip meclisten dışarı çıktı..."¹⁰

Ayrıca Shuster görevinin son günlerini şöyle yazıyor:

"Devrimlerin ve 24 Aralık hokkabazlığının başlangıcından birkaç gün önce kabine bana muhalefet belki de düşmanlık yapma yolunu seçti. Bahtiyarlı Hanları da tehditlerini benim ikamet ettiğim yere saldırıp devlet hazinesini yağmalamakla gösterdi."¹¹

Evet, soylular ve gericiler kaba kuvvetle devrime musallat olmadıkları için hileye başvurdu. Rusya ve İngiltere emperyalizminin yardımını alarak, hareketin başına geçip onu dönüştürmeyi başardı. İran Meşrutiyet Hareketi'ni sahne yaparak ve kukla oyunu alanına çevirerek bütün olaylarda İran'ın devrim kahramanlarına güldüler. Daha sonra olayların nasıl soyluların ve İngiltere emperyalizminin yararına tespit edildiğini, kişilik sahibi, özgürlük ve reform düşünceleri taşıyan insanların nasıl sürgüne gönderildiğini veya mahvolduğunu göreceğiz. Kendilerini Meşrutiyet'in önderlerinden sayan diğerlerinin de nasıl "eski düşmanların" yanında İran milletini yabancılara hükümete mecbur bıraktıklarını göreceğiz.

Daha önce de söylediğimiz gibi, bu önderlik zaafı şahısların ahlaki özellikleriyle ilgili olamazdı. Bu, İran toplumunun devrim başarısına hazırlıksızlığından ve yabancı düşmanların varlığından kaynaklanıyordu ki İran Devrimi'nin gücü onları uzaklaştırmaya yetmiyordu.

¹⁰ Shuster, *The Strangling of Persia*, s.143.

¹¹ Shuster, *age*, s.166.

SONUÇ

İran Meşrutiyet Devrimi, İran burjuvazisinin kendi isteklerini hayata geçirmek için gerçekleştirdiği bir hareketti. İran'ın yarı sömürge olduğunu göz önünde bulunduran despot saray, feodal sistemin tepesinde sömürgecilerle birleşip hareketin yolunu kesmişti. İran Meşrutiyet Hareketi, alt katmanların çıkarlarını da içine alacak kadar ilerici sloganlara sahipti. Fakat genellikle bu devrimin sloganları yetersizdi. Özellikle sömürgeciler ve feodalitenin iktisadi egemenlik meselesine yeterince dikkat etmemişti.

İran devrimi, toplumun geri kalmışlığının göstergesi olan sanayi burjuvazisi ve işçi sınıfının zayıflığına göre geniş alanda devrimci güçlerden faydalanmamış; ticaret burjuvazisi ve küçük burjuvazi ondan daha önemli rol üstlenmişti. Özellikle feodallere karşı mücadelede esaslı rolü olması gereken çiftçiler, hareketin dışında kaldı.

Devrimci güçlerin zayıflığından dolayı, despot sarayın bastırılmasıyla sömürgecilerin İran'daki nüfuzu ciddi bir şekilde tehdit edilemedi. Bunlar iktisadi, siyasi egemenliklerini devam ettirdi. Özellikle Rusya ordusunun girişi ve sonra yabancı silahlı güçlerin oluşması, İran ulusal hareketinin büyümesine sert darbe vurdu. Aynı zamanda bu önde giden devrimci güçlerin zayıflığından dolayı birçok halde muhafazakârlar ve soylulara bağlı olan liderler hareketin tepesinde yer alıp gerçekten de devrimi sonuçsuz bıraktı.

Sonuç şu ki devrim, feodalite sisteminin ortadan kaldırılmasıyla gerekleşebilecekti. Devrim lke içinde yabancıların nüfuzunu kırmak, demokrasi ve özgürlük kurmak gibi temel amaçlarına ulaşamadı. Sadece toplum içinde etkili olabildi. Sözde Meşrutiyet hükümeti, yeni idari sistem, Batı uygarlığının etkisiyle kıyafetin ve edebiyatın değiştirilmesi, aile durumunda ve ilişkilerinde ve diğer toplumsal kuruluşlardaki bazı değişimler bu hareketin etkilerindendi. Devrim yenildikten sonra soyluların ve sömürgecilerin siyasi egemenliği İran'da yeni durum ortaya çıkardı. Öyle ki yasal, ulusal ve batini meseleler, despotluk yönliydi ve ulusal çıkarlara aykırıydı. Rusya'nın Ekim Devrimi'nden sonra İngiltere bu ülkede mutlak bir egemenlik kurdu.

İran'da son yarım asırda gerekli değişimlerin yaşanmasına rağmen, sömürgecilerin nüfuzunu kırmak ve feodal sistemi ortadan kaldırmak gibi amaçlar İran milli hareketinin temel ve önde gelen amaçlarıydı. İran'daki son siyasi değişimler, elli yıllık sözde Meşrutiyet'i de hiç etmiştir.

İran milli hareketi, daha uygun bir durumda İran'da gelişip, son yarım asrın değişim ve dönüşümlerinden kendi çıkarına yararlanıp İran toplumunun gerekli isteklerine yeterli yanıt verebilir.

KAYNAKÇA

- ADEMİYET, Feridun, *Emir-i Kebir ve İran*, Tahran, 1362 (1946).
- ADEMİYET, Feridun, *Özgürlük Düşüncesi ve Meşrutiyet Hareketinin Girişi*, Sohen Yayınevi, Taban Matbaası, 1961.
- BAHREYN, *İran'ın Bin Yedi Yüzyıllık Hakları*, Tuhuri Kitapevi, Rengin Matbaası, 1954.
- BEHAR, Melekeşşuera, *Siyasi Partilerin Özet Tarihi*, Emir-i Kebir Yayınevi.
- BROWNE, Edward, *İran Meşrutiyet Devrimi*, çev. Ahmet Pejuh, Marifet Ocağı, Yayın Ltd. Şirketi, 1910.
- DANIŞVER ALEVİ, Nurullah (Mücahit-üs-Sultan), *İran Meşrutiyet Tarihi, İsfahan ve Bahtiyari Vatanseverler Hareketi*, Daniş Kitabevi, 1956.
- DROUVILLE, Gaspard, *Gaspar Sefernamesi*, çev. Cevat Mohebbi, Gutenberg Yayınları, Tahran, 1958.
- EDİB-İ HEREVİ (Muhammet Hüseyin), *İran Meşrutiyeti'nin Ortaya Çıkışının Tarihi*.
- İRANSKI, M. PAVLOVİCH, V. TERİA, *İran Meşrutiyet Devrimi ve Onun Toplumsal-İktisadi Temelleri*, çev. M. Hushyar, Nakş-i Cihan, Tahran, 1951.
- İVANOV, Yuri Sergevich, *İran Meşrutiyet Devrimi*, çev. Kâzım Ensari, 1957.
- KESREVİ, Ahmet, *İran Meşrutiyet Tarihi*, 12. basım, Emir-i Kebir Yayınları, Tahran, 1957.

- KESREVİ, Ahmet, تاریخ هجده ساله آذربایجان (*Azerbaycan'ın 18 Yıllık Tarihi*), 8. basım, Emir-i Kebir Yayınları, Tahran, 1978 (Bu kitap ilk defa Peyman Dergisi'nde Ahmet Kesrevi tarafından basılmıştır).
- KİRMANİ, Nazım-ül İslam, تاریخ بیداری ایرانیان (*İranlıların Uyanış Tarihi*), 2. basım, İbni Sina Yayınları, Meclis Matbaası, Tahran.
- KİYA, Tonder, درباره شخصیت شیخ فضل الله نوری (*Şeyh Fazlullah Nuri'nin Şahsiyeti Hakkında*), Şahin Dergisi.
- MAHMUT, Mahmut, تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در قرن 19 (*19. Yüzyılda İran-İngiltere Siyasi İlişkilerinin Tarihi*), c.7-8, İkbâl Şirketi, 1951-1954.
- MEKKİ, Hüseyin, مختصری از زندگی احمدشاه قاجار (*Ahmet Şah Kaçar'ın Kısa Yaşam Öyküsü*), Muhammet Ali Elmi Yayınları, 1954.
- MELİKZADE, Mehdi, تاریخ انقلاب مشروطیت ایران (*İran Meşrutiyet Devriminin Tarihi*), İlmi Yayınları, Tahran.
- NEFİSİ, Said, تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر (*Çağdaş Dönemde İran'ın Toplumsal ve Siyasi Tarihi*), c.1, Şart Basın Müessesesi, 1956.
- SALTYKOV, Aleksei, مسافرت به ایران (*İran'a Seyahat*), çev. Mohsen Seba, Bilimsel ve Kültürel Yayınlar Şirketi, 1957.
- SHUSTER, Morgan, اختناق ایران (Kitabın orijinal ismi: *The Strangling of Persia*), haz. Muhammet Hüseyin Sahip, Şerafet Matbaası, Mumbai, 1920.
- Takizade'nin Mehrgan Ocağında Üç Hitabesi/ Meşrutiyet Devrimi'nin İlkçağlarının Tarihinden İbarete, Mehrgan Ocağı, 1959.
- TEYMURİ, İbrahim, 1890 Régie Sözleşmesi/ Tütün Ambargosu (*İran'da İlk Pasif Mücadele*), 1. basım, Sokrat Kitabevi.
- VİCÜYE, Muhammet Bağır, تاریخ انقلاب آذربایجان و بلوای تبریز (*Azerbaycan Devrimi ve Tebriz Kargaşasının Tarihi*), Kilişe Matbaası, 1909.
- WATSON, Robert, 19. Yüzyıldan 1858'e Kadar İran Tarihi, çev. Vehid Mazenderani, Sohen Yayinevi, Tahran, 1340.

AD DİZİN

- Abbas Ağa Sarraf Tebrizi, 98, 286, 300.
Abbas Efendi Abdulbaha, 207.
Abbas Kuli Han-ı Ademiyet, 118.
Abbas Mirza Melik Ara, 77.
Abbas Mirza, 24, 27-31, 49-51, 83, 84.
Abdülkerim Kaçar Keldani, 65.
Abdullah Musevi Behbehani, 175.
Abdül Hüseyin Han, 150.
Abdül Hüseyin Mirza Fermanferma, 202.
Abdülhamit Han Gaffari, 119.
Adjutant, 21.
Ağa Muhammet Han Kaçar, 26, 43.
Ahmet El-Hüseyini, 185.
Ahmet Kavam, 203.
Ahund Molla Muhammet Amoli, 183, 185.
Ahund Molla Muhammet Kazım Horasani, 97, 170.
Ahund Molla Muhammet Pişnemaz, 183.
Ala-üd-Devle, 91, 279, 290, 301.
Ala-üs-Saltana, 104, 308.
Albay Şil, 32.
Aleksander I., 27.
Ali Ekber Burucerci, 183.
Ali Paşa, 57.
Ali Rıza Han Gerusi, 195.
Ali Rıza Kaçar (İzd-ül Mülk), 175, 290.
Allah Verdi Han, 18.
Asaf Efhem, 120.
Asgar Gariçi, 91.
Atabek Azam, 166, 192.
Atabek, 89, 90, 93, 94, 97, 98, 105, 150, 166, 179, 187-188, 214, 224, 296, 299, 300, 309, 311.
Ayetullah Horasani, 206, 207.
Ayn-üd-Devle, 65, 90-94, 101, 130, 145, 166, 170, 171, 179, 215, 217, 246, 249, 276, 277, 279, 299, 305.
Bağır Han, 101, 104, 105, 138, 140, 143, 144, 154, 194, 215, 250, 298.
Baha-ül Vaizin, 280, 307.
Bahtiyari, 101-107, 141, 148, 149, 170, 171, 174, 190, 194-204, 207, 231, 240, 281, 304, 311.
Bala Han, 84.
Barnov, 236.
Baron Hamzasab, 206.
Baron Paul Julius Reuter, 35.
Basir-üs-Saltana, 100.
Behbehani, 90, 91, 97, 105, 112, 122, 123, 130, 167, 169-171, 174, 175, 177, 179-181, 184, 188, 196, 204, 229, 276, 278, 279, 289, 291, 301, 310.
Beşir-üs-Saltana, 139.
Bibi, 135.
Bismarck, Otto von, 58, 234.

Biukes, 234.
Browne, Edward, 38, 39, 112, 140,
141, 160, 161, 226, 230, 231, 242,
256, 258, 292, 307.
Brunovsky, 226.
Brydges, Harford Jones, 25.

Cafer Ağa Genceay, 95.
Cafer Hayyat Tebrizi, 66.
Came-i Ademiyet, 58, 60, 118-121.
Caparidze, A., 152.
Catherine II., 19, 20.
Celal-üd-Devle, 221, 310.
Cemal Burucerdî, 84.
Curzon, George Nathaniel, 18, 35,
40.

Dadyan, 204.
D'Arcy, William Knox, 37, 38.
Davut Han Kelhor, 195.
Depotzov, 85.
Dieulafoy, M., 124.
Doktor Fovvier, 76, 83, 85.
Doktor Mesih Han, 102, 201.
Doktor Muhammet Han İhya-ül
Memalik, 92.
Doktor Shet, 239.
Dolgorukov, Dimitri Ivanovich, 75.
Doyglazov, 248, 249.
Dumantoviç, A., 42.

Ebul Feth Han, 245.
Ebul Hasan Pirniya, 203.
Ebul Kâzım Hanı Zargam, 102.
Edib-ül Memalik, 66.
Ekberov, 228.
El-Hamd-ül Hüseyinî İraki, 185.
Emin-i Huzur, 81.
Emin-üd-Devle Kaşani, 33.
Emin-üd-Devle, 25, 33, 264.
Emin-üs-Sultan, 75, 76, 80-82, 84,
166, 299, 300.
Emir Bahadır Ceng, 99, 307, 308.

Emir Bahadır, 120, 193, 213, 226,
300, 306.
Emir Emced, 151.
Emir Mefhem, 200.
Emir Muazzez Salar Ceng, 249.
Emir Nizam Gerusi, 80, 81.
Emir-i Kebir, 32, 33, 43, 44, 50, 51,
56, 63, 118, 165, 263.
Erbağ Cemşid, 208.
Ermeni Yefrem Han, 156.
Erşed-üd-Devle, 194, 195, 310.
Esedullah Han, 245, 246.
Eşref Afgan, 25.
Ezu Han, 148, 193.

Fabvier, Charles Nicolas, 23.
Ferecullah Kaşani, 66.
Fereh Ağa Zunuzi, 151.
Feridun Zerdüştî, 307.
Ferruh Hanı Emin-ül Mülk, 58.
Feth Ali Şah, 20, 21, 23, 25, 27, 30,
31, 43, 44, 47, 48, 50, 52, 72, 123,
165.
Fuat Paşa, 57.

Gardane, Charles Mathieu, 22, 24,
25, 49, 50.
Garip Han-ı Kaşkayî, 102.
Gheorghe (Heracius'un oğlu), 26.
Gidazin P. Vatbolski, 247.
Grey, Edward, 198, 233, 240.
Griboyedov, Aleksandr, 30.
Gudovich, Ivan, 22.
Gulam Hüseyin Bahtiyari, 203.
Gürcü Vekilov, 156.

Hacı Ağa Cemal, 174.
Hacı Ağa Necefi, 175.
Hacı Ağa Nurullah, 148, 174, 175,
201, 281.
Hacı Ağa Sedahi, 174.
Hacı Ali Devafuruş, 95, 139, 149.
Hacı Celal-ül-Mülk, 171.
Hacı Emin-üz-Zerb, 115, 150.

- Hacı Habibullah Emin-üt-Tüccar, 102.
- Hacı Halil Ferşçi, 114.
- Hacı Hammami, 184.
- Hacı Hasan Ağa, 142.
- Hacı Hüseyin Ağa Eskendani, 156.
- Hacı İmam Hoyi, 290.
- Hacı Kasım Erdebili, 134.
- Hacı Masum Sidengi, 84.
- Hacı Mehdi Ağa, 139, 142.
- Hacı Mir Cafer İslambolçı, 229.
- Hacı Mirza Ağa Cenap, 281.
- Hacı Mirza Ağa, 52, 165, 277, 281.
- Hacı Mirza Cevat Ağa Müçtehit, 80.
- Hacı Mirza Ebu Talib-i Zencani, 183.
- Hacı Mirza Ebu Talip, 135, 183.
- Hacı Mirza Hadi, 207.
- Hacı Mirza Halil Tahrani, 97.
- Hacı Mirza Hasan Han Ensari, 201.
- Hacı Mirza Hasan Han, 201, 217.
- Hacı Mirza Hasan Müçtehit, 166.
- Hacı Mirza Hüseyin Tahrani, 170, 176.
- Hacı Mirza Lütfullah, 97.
- Hacı Mirza Mehdi Devlet Abadi, 281.
- Hacı Mirza Muhammet Ali Kerbasi, 174.
- Hacı Mirza Muhammet Rıza, 91, 182, 184.
- Hacı Mirza Muhsin, 97.
- Hacı Mirza Nasrullah, 95.
- Hacı Mirza Yahya Devlet-i Abadi, 69.
- Hacı Muhammet Hasan Emin-üz-Zerb, 79.
- Hacı Muhammet İsmail Ağa, 115, 132.
- Hacı Muhammet Rıza Şukui, 143.
- Hacı Muhammet Taki Şahmuradi, 66.
- Hacı Muin, 115, 171, 181.
- Hacı Muin-üt-Tüccar Buşehri, 171, 181.
- Hacı Murtazavi, 115.
- Hacı Pişnemaz, 151.
- Hacı Resul Sıdkıyani, 95, 149.
- Hacı Seyit Ahmet Hüsrevşahi, 97.
- Hacı Seyit Ali Akbar Han Esiri Şirazi, 80.
- Hacı Seyit Haşim Gendi, 91.
- Hacı Seyit Murtaza, 91.
- Hacı Seyit Nasrullah, 131.
- Hacı Şeyh Abdullah Mazenderani, 97, 170.
- Hacı Şeyh Fazlullah Nuri, 104, 181.
- Hacı Şeyh Hüseyin Eşkriz, 155.
- Hacı Şeyh İsa Çalmeydani, 183.
- Hacı Şeyh Murtaza Aştiyani, 169.
- Hacı Şeyh Murteza, 179.
- Hacı Şeyh-ül Reis, 277.
- Hacıb-üs-Sultan, 303.
- Hamit-ül Mülk, 303.
- Hanzad Şükrullah, 144.
- Hartog (Rusya büyükelçisi), 98, 132, 154.
- Hasan Ağa Alizade, 160.
- Hasan Ağa Hariri, 160.
- Hasan Han Puladi, 303.
- Hasan Vusuk, 203.
- Haşim Deveci, 96, 104, 188, 308.
- Haydar Emuoğlu, 133, 150, 151, 203, 268, 300, 301.
- Haydar Han Berg, 150.
- Hazreti Zehra Selamullah, 269.
- Heraclius, 19, 20, 26.
- Hüccet-ül İslam Ahund, 184.
- Hüseyin Han Kirmanşahi, 160.
- Hüseyin Kuli Han, 201.
- Hüsrev Mirza, 30.
- İbni Babuye, 278.
- İbrahim Hekimi, 203.
- İclal-ül Mülk, 100, 139, 140.
- İhtişam-üs-Saltana, 68, 119, 121, 126, 289, 290, 311.

- İkbal-üd-Devle Kaşani, 175.
İkbal-üd-Devle, 102, 115, 120, 175, 201.
İkbal-üs-Saltana, 98, 151, 191-193, 220, 293, 307.
İmam Hacı Mirza Kerimi, 96.
İmam Kuli Han, 247.
İmam-ı Hüseyin, 178, 186.
İmam-ı Zaman, 82, 83, 99, 170, 177, 178.
İmamzade Cafer, 194.
İntisar-üs-Sultan, 194.
İranski, 146, 194, 216.
İsmail Ağa Simitko, 237.
İsmail Han Serabi, 303.
İtimad-üs-Saltana, 76.
İvanov, Yuri Sergevich, 34, 36, 38-40, 63, 104, 137, 138, 147, 166, 197, 199, 230, 231, 235, 242, 252, 265, 281, 285.
İvanovna, Anna, 26.
Jarvis, Benjamin, 19.
Jaubert, Pierre Amedee, 21.
Jenkinson, Anthony, 17.
Kadı Erdağı, 100, 122.
Kaim Makam Ferahani, 165.
Kamran Mirza, 76, 83, 85, 290.
Kavam-üd-Devle, 82, 127, 214, 308.
Kavam-ül Mülk, 80, 187, 213, 299, 300, 309, 310.
Kavam-üs-Saltana, 191.
Kazım Devatgeroğlu, 228.
Kelanter, 183.
Kerbela-yı Ali, 95.
Kerenski, Aleksandr, 233.
Kerim Han Zend, 256.
Kesrevi, Ahmet, 126-129, 134, 141, 142, 147-150, 154-157, 159, 160, 169, 175, 176, 181, 183, 185, 187-189, 192-195, 202, 206, 207, 212, 214, 215, 220, 221, 226, 228, 237, 244, 245, 267-269, 291-293, 295, 300, 302.
Koç Ali Han, 151.
Korsakov (Rus komutan), 20.
Koton, Edward, 18.
Kraliçe Elizabeth, 17.
Kuze Kenani, 122.
Lamy, 50.
Lenin, Vladimir İlyich, 233.
Liyanazov, 36, 126.
Lord Salisbury, 76.
Louis XVI. (Fransa kralı), 120, 122.
Lyakhov, Vladimir, 42, 99, 100, 139, 152, 156, 197, 198, 214, 219, 224, 225, 242-245, 246, 248, 291, 292, 301, 307, 308, 310, 311.
Lynch (İngiliz milletvekili), 198.
M. Ezizbeyov, 152.
Majör Stokes, 248.
Makarto, 156.
Malcolm, John, 23, 24.
Malkom Han, 24, 57, 58, 60, 61, 63, 97, 118, 119, 124, 168, 234.
Mamontov (Rus gazeteci), 99, 244.
Mantioviç, 240.
Markovich, Sergey, 120.
Marling (İngiliz milletvekili), 99, 198.
Maz-üs-Sultan, 150, 156, 215.
Mecd-üd-Devle, 84.
Mecd-ül İslam, 66, 297.
Mecd-ül Mülk, 228.
Mecd-üs-Saltana, 237, 238.
Mecir-üd-Devle, 66.
Mehdi Ali Han, 23.
Mehdi Naven, 84.
Melayirli Nazım-ül Ulema, 277.
Metternich, Prince, 24, 49.
Miftah-ül Mülk, 68.
Milerkov, 233, 234.
Miller, Alexander, 250.
Minorski, 233, 234.
Mir Bahadır Şah, 92.
Mir Celil, 229.

- Mir Hacı Ağa, 229.
 Mir Halil, 229.
 Mir Haşım Deveci, 96, 104, 188, 308.
 Mir Rabi, 229.
 Mir Yakup, 229.
 Mirza Abbas Kuli Han-ı Ademiyet, 118.
 Mirza Abdullah Han Musaddık-ül Memalik Nuri, 119.
 Mirza Abdülmuttalib Yezdi, 310.
 Mirza Abdülmüttalib, 67.
 Mirza Abdürriza Han, 69.
 Mirza Ağa Han Kirmani, 217.
 Mirza Ağa Han-ı Nuri İtimad-üd-Devle, 56.
 Mirza Ahmet Han (Eşteri), 310.
 Mirza Ahmet Kazvini, 160.
 Mirza Ahmet Nazım-ül Ulema-yı Melayeri, 119.
 Mirza Ali Akbar Khan (Dehhüda), 67.
 Mirza Ali Asgar Hoyi, 95.
 Mirza Ali Asker Han, 75, 98, 251, 299.
 Mirza Ali Ekber Erdebili, 187.
 Mirza Ali Ekber Han Dehhuda, 124.
 Mirza Ali Ekber Mücahit, 229.
 Mirza Ali Han İntizam-ül Hükema, 119.
 Mirza Alinaki, 179, 180, 188.
 Mirza Cafer Zencani, 151.
 Mirza Cevat Han, 119.
 Mirza Cevat Nasuhzade, 229.
 Mirza Cihangir Han, 67, 120, 121, 303, 310.
 Mirza Ebul Hasan İlçi, 27.
 Mirza Ebul Kasım, 44, 51, 54.
 Mirza Hacı Ağa Rezazadeh, 160.
 Mirza Hacı Baba, 51.
 Mirza Hasan Aştiyani, 83-85.
 Mirza Hasan Reis-ül-Mücahidin, 174.
 Mirza Hasan Rüşdi, 135.
 Mirza Hasan Tebrizi, 68.
 Mirza Hüseyin Ali Han Bahauallah, 207.
 Mirza Hüseyin Ali Han Serac-ül Mülk, 281.
 Mirza Hüseyin Han Sipehsalar, 35, 56.
 Mirza Hüseyin Vaiz, 139.
 Mirza İbrahim Han Avn-ül Memalik, 119.
 Mirza İbrahim Han, 113, 119, 245.
 Mirza İsa, 43, 47, 51.
 Mirza Kerim Han Serdar, 69.
 Mirza Mahmut Han İhtişam-üs-Saltana, 119.
 Mirza Mesih Han, 201.
 Mirza Muhammet Hasan Şirazi, 61, 79, 81.
 Mirza Muhammet Kaçar (Şah), 33.
 Mirza Muhammet Sadık Tabatabai, 67, 171, 181.
 Mirza Muhsin, 97, 180, 189.
 Mirza Mustafa Aştiyani, 130.
 Mirza Mustafa, 91, 130.
 Mirza Nasrullah Beheşti (Melik-ül Mütellemin), 95, 100, 178, 276, 291, 295, 296, 308, 310.
 Mirza Necef Kuli Han Heştrudi, 229.
 Mirza Rıza Kirmani, 60-62, 299.
 Mirza Salih Han (Vezir-i Ekrem), 302, 303.
 Mirza Salih Şirazi, 51, 55.
 Mirza Seyit Hasan, 67.
 Mirza Seyit Muhammet Sadık, 180.
 Mirza Suçi, 155.
 Mirza Taki Han Farahani, 32, 43, 47, 51, 53-55.
 Mirza Yahya Subh-i Azal, 207.
 Mithat Paşa, 57.
 Molla Muhammet Ali Türkanpuri, 229.
 Molla Muhammet Ameli, 97.
 Molla Muhammet Kazım Yezdi, 237.

- Montesquieu, Baron de La Brède et de, 117.
- Mösyö Ali, 139.
- Mösyö Chelito, 154.
- Mösyö Daşer, 68.
- Mösyö Dohartoyek, 226.
- Mösyö Prim, 96.
- Mösyö Scheunemann, 237.
- Mösyö Vassmuss, 237.
- Mr. Dehartuig, 99.
- Mr. Krendof, 278.
- Mr. Lackfer, 106.
- Muazıd-üs-Saltana, 124.
- Muhakkak-ül Babiye, 135.
- Muhammed Abduh, 61.
- Muhammed Ali Furugi, 203.
- Muhammed Ali Han Terbiyet, 95, 156, 301.
- Muhammed Ali Mirza, 47, 94, 96, 104, 105, 114, 120, 133, 140, 166, 189, 192, 194, 195, 203, 207, 212, 214, 217, 218, 220, 261, 270, 297, 302, 308.
- Muhammed Ali Nişaburi, 196.
- Muhammed Ali Şah Kaçar, 96-101, 103, 119-122, 131, 132, 138, 139, 141, 144, 148, 150, 158, 159, 161, 168, 171, 174, 177, 178, 183, 184, 194-196, 199-202, 214-216, 218-221, 224-226, 228, 237, 238, 242, 244, 247, 249, 250, 257, 281, 282, 288-291, 295, 296, 299, 301, 308, 309, 311.
- Muhammed Azam Han, 240.
- Muhammed Hasan Han-ı İrevani, 52.
- Muhammed Hasan-ül Hüseyini, 82.
- Muhammed İbni Sadık Behbehani, 175.
- Muhammed İsmail, 113, 115, 132.
- Muhammed Kazım Horasani, 97, 170, 177, 178.
- Muhammed Kuli Han, 138.
- Muhammed Sadık Hamene, 95.
- Muhammed Tabatabai, 68, 167.
- Muhammed Taki Han, 191.
- Muhasib-üd-Devle, 201.
- Muhbir-üd-Devle, 308.
- Muhteşem-üs-Saltana, 308, 312.
- Muin-üd-Devle, 263, 290.
- Muktedir Nizam, 306.
- Muktedir-üd-Devle, 141.
- Munis-üs-Saltana, 281.
- Muntasar-üd-Devle, 215.
- Musayib Han, 303.
- Mutemed-üd-Devle, 25, 119.
- Mutemed-ül İslam Reşti, 68.
- Mutmen-ül Mülk, 308, 312.
- Muzaffereddin Şah, 30, 58, 60, 64-66, 70, 81, 96, 112, 118, 123, 165, 172, 204, 217, 265, 299, 303.
- Mücellel-üs-Sultan, 195.
- Müeyyid-üd-Devle, 310.
- Müeyyid-ül İslam, 67, 68.
- Müeyyid-üs-Saltana, 310.
- Müeyyir-ül Memalik, 84.
- Mümtaz-üd-Devle, 291-293.
- Münşizade, 303.
- Müsteşar-üd-Devle, 174, 291, 292.
- Müstevfi-ül Memalik, 105, 202.
- Müşir-üd-Devle, 51, 58, 69, 82, 94, 95, 114, 226, 295, 308.
- Müşir-ül Mülk, 214.
- Müşir-üs-Saltana, 145, 202, 220, 307, 308.
- Mütercim-üd-Devle, 69.
- Nadir Şah, 19, 26, 43.
- Naib-ül Hasan Kaşani, 196.
- Naib-üs-Saltana, 246, 265.
- Nakib-üs-Sadat, 214.
- Namık Kemal, 159.
- Napoleon Bonaparte, 21-23, 27, 50, 58.
- Napoleon III., 33.
- Nasır Han, 200.
- Nasır-ül Mülk, 202, 219, 290.
- Nasır-üs-Saltana, 65, 105.

- Nasreddin Mirza, 32, 47.
 Nasreddin Şah, 24, 31, 33, 37, 41, 43, 56, 57, 60-63, 72, 75, 76, 79-81, 83, 86, 118, 123, 164, 165, 204, 216, 217, 240, 277, 299.
 Naus, Joseph, 90, 91, 96, 112, 166, 207, 261, 276.
 Nazar Ali Han Pişkuhi, 195.
 Nazım-üd-Devle, 58.
 Nazım-ül İslam Kirmani, 61, 209.
 Nazım-ül İslam, 40, 67, 89, 113, 129, 167-171, 179, 180, 182, 205, 207, 209, 217, 218, 223, 245, 263, 264, 277-279.
 Nazım-ül İslam-ı Kirmani, 129.
 Nazım-ül Oteba-yı Kirmani, 68.
 Necef Kuli Han, 201, 229.
 Necefi, 148, 175.
 Neriman Nerimanov, 125, 149.
 Neyr-üs-Sultan, 135.
 Nikolay I., 31, 32.
 Nikolay II., 100.
 Nimetullah Burucerdî, 309.
 Nizam-ül Mülk, 91, 213.
 Nüsret-üd-Devle, 309, 310.
 Orconikidze, Sergey, 157.
 Ousseley, Gore, 27.
 Pahitonof, 142.
 Palakov (Rus sermayedar), 36.
 Paof, 156.
 Pavel, 20, 26.
 Pavlovich, M. B., 64, 125, 147, 191, 196, 197, 199, 225, 241, 242, 276, 283, 284.
 Perim (Tebriz'deki Gümrüğün Başkanı), 166.
 Petro I. (Deli, Büyük), 18, 19, 25, 26, 37, 38, 41, 66, 79, 112, 199, 200, 223, 233, 264, 286.
 Peyku, M., 44, 45.
 Platon Zubov, 20.
 Polknick (Kazakhane başkanı), 203.
 Poştukuh, 195.
 Rahim Han, 97, 101, 113, 119, 122, 144, 145, 174, 193, 194, 201, 220, 227, 245, 296.
 Ratslav (İngiliz general), 140, 250.
 Reşid-ül Mülk, 138, 215.
 Reşid-üs-Sultan, 196.
 Retischev (Rus general), 27.
 Rıza Kuli Han İlbeyi, 201.
 Rızayev, 150.
 Rolfe, Henry, 76.
 Romanovsky, 226.
 Romeo (Fransız general), 21, 24.
 Rousseau, Jean-Jacques, 117.
 Ruh-ül Kudüs, 67, 120, 121, 298.
 Sadık Haram, 280.
 Sadık Hazret, 132.
 Sadrazam Mirza Şafi, 23, 25.
 Sadr-ül İslam, 174.
 Sadr-ül Muhakkik, 183.
 Sadr-ül Ulema, 91, 92, 169, 188.
 Sad-üd-Devle, 115, 119, 120, 214, 289, 311.
 Sad-üs-Saltana, 187.
 Saham-üd-Devle, 145.
 Sahib-ül Emir, 54.
 Said-ül Mülk, 96, 151.
 Salar-üd-Devle, 98, 105, 106, 178.
 Samet Han Maragayi, 101.
 Samsam-üd-Devle, 216.
 Samsam-üs-Saltana, 102, 158, 178, 200-204, 216, 301, 309, 311, 312.
 Sani-üd-Devle, 65, 66, 115, 264, 311.
 Sansarski, 250.
 Saram-üd-Devle, 281.
 Sazoiof, 233.
 Serdar Abdülkîyas Han, 240.
 Serdar Efhem, 156.
 Serdar Erşed, 249.

Serdar Esat (Hacı Ali Kuli Han), 101-104, 106, 197, 199-202, 216, 226, 231, 232.
Serdar Nasrullah, 240.
Serdar Nusret, 194, 249.
Serdar Zafer, 200-202.
Serdar-ı Muhteşem, 203.
Server Han, 240.
Settar Han, 101, 104, 105, 138-144, 148, 151-155, 158, 160, 202, 215, 250.
Seyfullah Han, 245.
Seyf-üd-Devle, 277.
Seyit Abayi, 281.
Seyit Abdul Hüseyin Salari, 309.
Seyit Abdullah Behbehani, 90, 105, 112, 128, 130, 170, 171, 173-175, 196, 292, 301, 308.
Seyit Abdurrezak, 303.
Seyit Abdülhamit, 123, 126, 171, 289, 294, 309.
Seyit Ahmet Nurbahş, 201.
Seyit Ahmet Tebatebayi, 97, 135, 168, 179, 187, 201.
Seyit Alaaddin, 180.
Seyit Ali Ekber Teferruşi, 82, 89, 182, 183.
Seyit Ali Muhammet Bab, 207.
Seyit Ali Yezdi, 132, 183.
Seyit Cemal Vaiz-i İsfahani, 100, 178.
Seyit Cemalettin Afgani, 60, 61, 81, 124, 168.
Seyit Cemalettin Efceay, 91.
Seyit Ekber Şah, 183.
Seyit Hasan Kaşani, 281.
Seyit Hasan Komşeyi, 281.
Seyit Hasan Müderris-i Esfeyi, 174, 281.
Seyit Hasan Şerifzade, 95.
Seyit Hüseyin Han, 66.
Seyit İbrahim Kazvini, 183.
Seyit Kâzım Yezdi, 98, 176, 184.
Seyit Mehdi Emam, 183.

Seyit Muhammet Şirazi, 120.
Seyit Muhammet Taki Han Herati, 184.
Seyit Muhammet Tebatebayi, 61, 89, 129.
Seyit Muhammet Teferruşi, 183.
Seyit Muhsin Sadr-ül Eşraf, 310.
Seyit Murtaza Basmacı, 263.
Seyit Mutahhar, 180.
Seyit Razi, 229.
Seyit Reyhanullah, 135.
Seyit Rıza, 95.
Shapshal Mirza Cihangir, 310.
Shirley, Anthony, 17, 49.
Shirley, Robert, 17, 49.
Shuster, William Morgan, 99, 105, 106, 129, 136, 146, 218, 219, 227, 232, 235, 236, 239, 247, 248, 251, 266, 286, 298, 301, 312.
Siemens ve Halske kardeşler, 35.
Sika-ül İslam, 97, 140, 251, 281.
Sir Cicil Sring-Rice, 296.
Snarski (General), 154.
Somov (Rus diplomat), 166.
Stokes, 226, 248.
Stuck, S., 198.
Sultan Cüneyt Mirza Mutemed-üd-Devle, 119.
Sultan-ül Ulema-yı Horasani, 121, 303.
Sultan-ül Ulema-yı Tahrani, 183.
Sur-i İsrail (Esatullah Han), 100, 303.
Süleyman Mirza, 67, 119, 312.
Şah Abbas, 17, 18, 30, 49, 256.
Şah İsmail, 256.
Şah Sultan Hüseyin-i Safevî, 18.
Şehzade Mehmet Ali Mirza, 119.
Şehzade Süleyman Mirza, 67, 312.
Şeyh Ahmet Ruhi, 217.
Şeyh Ali Lahici, 186.
Şeyh Fazlullah Nuri, 104, 159, 167, 181.

Şeyh Hadi Necmabadi, 169.
Şeyh Mahmut Veremini, 306.
Şeyh Mehdi, 91.
Şeyh Muhammet Rıza Kameyi, 91.
Şeyh Muhammet Rıza Kurni, 169.
Şeyh Muhammet Sadık Kaşani, 91.
Şeyh-ül Mülk Sircani, 68.
Şinasi Efendi, 159.
Şua-üs-Saltana, 106, 136, 248, 251,
265.
Şuca Leşker Halhali, 303.
Şuca Nizam, 139, 145, 220, 221.
Şuca-i Azam, 151.
Şuca-üd-Devle Emir Tuman, 249.
Şuca-üd-Devle, 105, 249.
Şükrullah Han-ı Lübnani, 102.

Tahmasb I., 17, 19.
Tahmasb II., 19, 25.
Taki Şucaı, 95.
Takizade, 100, 124, 143, 151, 161,
181, 280, 281, 291, 292, 295, 300.
Talbot, Jerald, 37, 76.
Tancoigne, J. M., 50.
Tershenchgoy, 234.
Tevfik Paşa, 61.
Tonekaboni, 215, 306, 311.
Tsitsianof (Rus general), 27.

V. Terya, 153, 157-159.
Valerian Zubov, 20.
Valinsky, Artomy, 18.
Verdier, 50.
Victoria (İngiltere kraliçesi), 76.
Vilmorin, 288.
Voltaire, 117, 269.
Vusuk-ud-Devle, 104.

William Andrew Price, 19.

Yahya Mirza, 119, 298.
Yalmarsen, 248.
Yemin Nizam, 119.

Yeprem Han, 102, 104-106, 141, 156,
158, 159, 195, 202, 203, 309.
Yusuf Han Ermeni, 201.

Zafer-üs-Saltana, 120.
Zahir-üd-Devle, 67, 69, 221, 310.
Zahir-üs-Sultan, 221.
Zargam-üs-Saltana, 102, 201.
Zebihullah Elmahallati, 79.
Zeka-ül Mülk, 66.
Zıll-üs-Sultan, 64, 171, 200, 212, 221,
265, 281, 290, 310.
Ziya Paşa, 159.
Ziya-üs-Saltana, 133.
Zur-Riyaseteyn, 223.

MEŞRUTİYET DEVRİMİ (1906-1911)
İRAN TARİHİNDE BİR DÖNÜM NOKTASIDIR.

BİJAN CEZANİ, İRAN AYDINLARI İÇİNDE
MEŞRUTİYET DEVRİMİ KONUSUNDA
EN YETKİN YAZAR OLARAK KABUL EDİLMEKTEDİR.

BU KİTAP, TÜRKİYE'DE
İRAN MEŞRUTİYET DEVRİMİ'YLE İLGİLİ
YAYIMLANMIŞ İLK ÇALIŞMADIR.

İRAN MEŞRUTİYET DEVRİMİ'NİN
GÜÇLERİ VE AMAÇLARI NELERDİ?

MEŞRUTİYET DEVRİMİ'NDE EMPERYALİST DEVLETLERİN
İRAN'DAKİ NÜFUZLARI VE ROLLERİ NELERDİ?

OSMANLI DEVLETİ'NİN İRAN SİYASETİ.

DEVRİMCİLERİN VE KARŞIDEVRİMCİLERİN
YÖNTEMLERİ NELERDİ?

İRAN'DA GERİCİLİK NASIL EZİLDİ?

TEKEL SÖZLEŞMESİ VE TÜTÜN AMBARGOSU.

İRAN MEŞRUTİYET DEVRİMİ'NİN GÜNÜMÜZE KALAN MİRASI.

İRAN MEŞRUTİYET DEVRİMİ'NİN LİDERLERİNDEN
SETTAR HAN'IN ÖLDÜRÜLÜŞÜNÜN
100. YILI ANISINA...

24